

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Іван
ФРАНКО

УКРАДЕНЕ
ЩАСТЯ

Харків
«Фоліо»
2011

ІВАН ЖИВИЙ, НЕВІДОМИЙ

ПРИСВЯТА

(Замість пролога)

Він був сином коваля і став володарем у царстві духа.

Він уважав себе «мужиком» і став велетнем у царстві людської культури.

Він називав себе тільки «пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку» — «разовий, не панський хліб», скроплений сльозами, потом і кров'ю, — а пишними плодами своєї титанічної праці живив дух цілої нації.

Він був певен, що з його «творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь», а залишив нащадкам цілу духову скарбницю, повну перлин мудрости і краси, у якій чимало справжніх архітворів-«ізмарагдів».

Він казав про себе з властивою, а не показною скромністю: «Я не геній, я звичайний чоловік» і стверджував, що лише «для геніїв грядущих поле дикее орав», а всупереч обставинам виріс на універсального генія вселенського мірила. І зоране його плугом поле — це безмежна нива, що заколосилася квітчастим злаком.

Він уважав себе дилетантом у науці, популяризатором, а не справжнім ученим, а тим часом заклав підвалини багатьох галузей української гуманітаристики, залишивши нащадкам фундаментальні праці неперебутньої вартости.

Він називав себе тільки «мініатюристом» і «мікроскопістом» у літературній творчості, а тим часом створив величний епос своєї доби — грандіозний художній універсум із масштабним часопростором, населений тисячами живих постатей, повний пишних, многобарвних крайобразів, глибоких ідей і переживань, напоєний кров'ю його серця.

Він народився у галицькій «Ботокудії», дикім краю азбучних війн та новоєрівського угодовства, Плосколобів та Безумовичів, Люнатиків та докторів Бессервіссерів, аби вирости серед них на справжнього європейця і випровадити свій темний люд на ясну путь просвіти і вселюдського поступу.

Він рано осиротів, ще дитиною втративши батька й матір, а виріс на Батька й Учителя цілої нації.

Він не був допущений до викладання в рідному університеті, який тепер із гордістю носить його ім'я, а сам став високим університетом та цілою академією наук для своєї пошматованої чужими імперіями, погвалтованої та знекровленої Батьківщини.

Десять літ він томився «в наймах у сусідів», аби тяжкою працею заробити на прожиток собі і своїм дітям, здобуваючи натомість хіба що

несправедливі звинувачення у відступництві од власних «землячків»-«патріотів» і гіркі кпини й закиди од тих-таки невдячних «сусідів», а тим часом для освідомлення та духового визволення власного народу та його самоствердження «у народів вольних колі» зробив багато більше, ніж будь-хто з його сучасників і мало хто — з наступників.

Доля подарувала йому понадлюдську міру таланту, та в заплату за цей щедрий дар прирекла: «Будь русином і хлопським сином» — і поклала на його хлопські плечі важке ярмо національного обов'язку — «собачого обов'язку», за його власним жорстко одвертим визначенням. «Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням», — так формулював він своє пекуче кредо.

Доля не пошкодувала йому понадсильних випробувань і страждань, відтак найкращі твори його — то «правдиві Schmerzenskinder» (діти страждання), декотрі з яких так і zostалися «невродженими дітьми» — «невиспіваними співами», зачиненими на дні його зболеного серця.

Він обстоював право на щастя мільйонів знедолених, — а сам зізнавався, що так і не був щасливий в особистому житті.

Своїм культуротворчим трудом він будував «золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями», — а часто-густо не міг знайти порозуміння, співчуття й підтримки у колі найближчих і найрідніших людей.

Він жадібно прагнув «обняти цілий круг людських інтересів», аби «не лишитися чужим у жаднім таким питанні, що складається на зміст людського життя», а отже, «бути чоловіком» — «не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком» — і став-таки цілим чоловіком, універсалістом формату ренесансних титанів, пророком і проводирем — українським Леонардо та українським Мойсеєм.

А проте його «м'якеє серце» повсякчас гриз черв сумніву, спопеляла змія зневіри-резигнації, спокушав душу лукавими словесами «темний демон пустині» Азазель, аби розчахнути її навпіл. І дух його виснажувався й водночас гартувався в ненастанному поєдинку із приви́дом-«двійником» — фальшивим Мироном-зрадником.

Він самохіть упустив у власне серце грижу-гадюку пекучого болю і важкої думи-муки «над людським горем, людською журбою», щоб зрештою в хвилину зневіри зронити гірке зізнання: «А серце в мене вижерла гадюка...» А потім ізнов віднайти в собі силу піднятись і випростатись. І рушити далі — туди, «де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали», «де горить віковична ідей оріфлама».

На порозі вічності, відчуваючи вже морозний подих смерти поза плечима, знесилений понадлюдською працею, виснажений тяжкою невиліковною недугою, одержимий і переслідуваний голосами ворожих духів, відчайсно самотній, — він прагнув зберегти «тверезість та ясність ума» і дякував Богові — «не молитвами, а своїми трудами» — замість проклинати його за власні страждання.

Він простував собі та своєму народові «в духові шлях» — «у безвість віків», щоб упасти на цьому шляху безіменним каменярем, так і не сягнувши землі обітованої.

А проте і по смерті промовлятиме він «до всіх народів і до всіх віків», ім'я ж його золотими літерами вкарбоване в книги буття ук-

раїнського народу. І «з його духа печаттю» прямувати нам «у мандрівку століть» — «навстрічу сонцю золотому», «ховаючи у грудях дитяче серце, як найкращий скарб».

Чисте, ніжне, біле серце дивної дитини. Дитини з очима філософа — малого Мирона — «маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скакучих іскор». Іскор маленького, але міцного огню з батьківської кузні, запас якого узяв він у своє серце на далеку мандрівку життя.

Франкове серце.

CURRICULUM VITAE

(Замість візитної картки)

Іван Франко (псевдоніми та криптоніми: Джеджалик, Мирон, Мирон Сторож, Мирон Ковалишин, Руслан, Іван Живий, Невідомий, Не-Давид, Не-Теофраст, Non severus, Vivus, Марко В-а, Один з молодіжи, Один з русинів міста Львова, І. Ф., Ів. Фр., І. Ф., Ів. Фг., Ккк й ін. — усього близько сотні) народився 27 серпня 1856 р. в прикарпатському селі Нагуєвичях Самбірського округу (тепер Дрогобицького р-ну Львівської обл.) на Галичині, у присілку Війтова Гора (Слобода). Батько, Яків Франко (1802—1865), був заможним сільським ковалем; мати, Марія з роду Кульчицьких (1835—1872), походила із т. зв. «ходачкової» (збіднілої) шляхти.

9-літньою дитиною утративши батька, а 16-літнім юнаком — і матір, Франко, проте, спромігся здобути ґрунтовну освіту. «Школу Франко перейшов довгу і хорошу» (М. Зеров). Розпочавши її 1862 р. у т. зв. тривіальній (початковій) школі сусіднього села Ясениці Сільної, у 1864—1867 рр. він продовжив навчання в т. зв. нормальній Головній міській школі отців василіян у Дрогобичі, а 1867 р. вступив до Дрогобицької реальної гімназії ім. Франца Йосифа. Ще в нижчій гімназії Франко почав збирати фольклор, комплектувати власну бібліотеку та писати віршем і прозою. Перший вірш «Великдень» (1871), присвячений батькові, на жаль, не дійшов до нашого часу. 1873 р. датуються перші збережені поезії («Пісні народні», «Моя пісня», «Котляревський» та ін.) й драматичні спроби літератора-початківця («Югурта», «Ромул і Рем»).

1875 р., закінчивши Дрогобицьку гімназію з похвальним свідоцтвом зрілості, Франко вступив на філософський факультет Львівського університету, де вивчав насамперед класичну філологію та українську мову й літературу. Брав участь у діяльності студентського громадсько-культурного товариства москвофільської орієнтації «Академический кружок», був його бібліотекарем та друкував свої перші твори у виданні «кружка» — журналі «Друг» (з 1874 р.), до складу редакційного комітету якого увійшов 1876 р.

Під впливом трьох листів М. Драгоманова до редакції «Друга» перейшов на радикально зорієнтовані світоглядні позиції. За громадсько-політичну діяльність, яку було кваліфіковано як соціалістичну пропаганду, Франко 4 рази був ув'язнений австрійською владою (у 1877, 1880, 1889 і 1892 рр.). Унаслідок першого арешту змушений був перервати навчання у Львівському університеті, проте відновив

його у 1878—1879 рр., прослухавши загалом 7 семестрів. Повну вищу освіту завершив пізніше, у 1890—1891 рр., прослухавши в Чернівецькому університеті 8-й семестр, необхідний для докторату.

У 1870—1880-х рр. Франко провадив активну журналістську та публіцистичну діяльність. Разом із М. Павликом видавав журнал «Громадський друг» та альманахи «Дзвін» і «Молот» (1878), спільно з І. Белеєм — журнал «Світ» (1881—1882), із гуртком львівського студентства — молодіжний журнал «Товариш» (1888). Співпрацював також у виданнях українських народовців: газеті «Діло» (1883—1886), журналах «Зоря» (у 1883—1886) та «Правда» (1888); багатьох польських та австрійських часописах.

1890 р. став одним із засновників та першим головою (до 1898 р.) Русько-української радикальної партії (РУРП) — першої української політичної партії, редактором її друкованих органів — газет «Народ» (1890—1895), «Хлібороб» (1891—1895), «Громадський голос» (з 1895 р.). Тричі балотувався від цієї партії на виборах до галицького сейму та австрійського парламенту (1895, 1897, 1898), щоразу безуспішно (через виборчі махінації влади).

1893 р. у Віденському університеті під керівництвом відомого славіста В. Ягича захистив дисертацію «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» і здобув учений ступінь доктора філософії, однак до викладання на кафедрі української словесности Львівського університету, що звільнилася по смерті О. Огоновського, допущений не був (хоча габілітація успішно відбулася 1895 р.).

Разом із дружиною, О. Франко, видавав літературно-науковий журнал європейського зразка «Жите і слово» (1894—1897). Упродовж 1887—1897 рр. працював у редакції польської газети «Kurjer Lwowski» (десятиріччя «в наймах у сусідів»). За публікацію у віденській газеті «Die Zeit» полемічної статті «Поет зради» (1897), що містила гострі оцінки творчости А. Міцкевича, Франка під тиском обурених польських шовіністів було звільнено з роботи в редакції «Kurjera». Того ж року через контроверсійну статтю «Дещо про себе самого» (передмову до польськомовної збірки малої прози «Obrazki galicyjskie») письменник зазнав гострої й несправедливої критики з боку галицьких народовців, найперше Ю. Романчука.

1899 р. Франко вийшов зі складу РУРП і приєднався до Української національно-демократичної партії. Тоді-таки завдяки підтримці М. Грушевського став дійсним (1899; 1904 — почесним) членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), відтак відійшов од активної політичної діяльності і присвятив себе літературній і науковій праці. Очолював філологічну секцію (1898—1901; 1903—1912) та етнографічну комісію (1898—1900; 1908—1913) НТШ; був співредактором журналу «Літературно-науковий вістник» (1898—1907; спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком). 1906 р. отримав звання почесного доктора Харківського університету. Знаком визнання визначної ролі Франка в національно-культурному відродженні стало урочисте відзначення 25-літнього (1898) та 40-літнього (1913) ювілеїв його творчої діяльності.

За власним зізнанням Франка, значний вплив на його життя і творчість мали взаємини з жінками. Він пережив принаймні три глибокі кохання: до Ольги Рошкевич (в заміжжі Озаркевич), Юзефи Дзвонковської та Целіни Журовської (в заміжжі Зигмунтовської),

кожне з яких знайшло вияв у художній творчості. Одначе дружиною письменника стала киянка Ольга Хоружинська, шлюб із якою він узяв 1886 р. в Павлівській церкві при Колегії П. Галагана в Києві. У подружжя було четверо дітей: Андрій (1887—1913), Тарас (1889—1971), Петро (1890—1941) і Анна (1892—1988). Від 1901 р., а з 1909 — щорічно Франко виїздив із родиною на відпочинок у с. Криворівню на Гуцульщину, де шоліта збиралися видатні діячі української культури (М. Грушевський, В. Гнатюк, М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Кобилянська, Г. Хоткевич та ін.). 1902 р. Франки спорудили власний будинок на околиці Львова (вул. Понінського, 4).

Проте останнє десятиріччя Франкового життя минало переважно в самоті та фізичних і психологічних стражданнях. Уже від 1900 р. з періодичними загостреннями протікало психічне захворювання дружини письменника, яка час від часу проходила курси лікування в клініці для душевнохворих. Починаючи з 1908 р., і сам Франко страждав на тяжку психофізіологічну недугу (за сучасними медичними даними, — інфекційний ревматоїдний поліартрит), унаслідок якої мав деформовані й паралізовані руки. Це значно утруднило йому продуктивну літературну й наукову працю, якої він, одначе, не припиняв до самої смерті 28 травня 1916 р., о 4-й год. пополудні. Похований 31 травня на Личаківському цвинтарі у Львові.

Упродовж своєї більш ніж 40-літньої творчої активності Франко надзвичайно плідно працював як оригінальний письменник (поет, прозаїк, драматург) і перекладач, літературний критик і публіцист, багатогранний учений — літературо-, мово-, перекладо- й мистецтвознавець, етнолог і фольклорист, історик, соціолог, економіст і філософ. Його творчий доробок, писаний українською (більшість текстів), німецькою, польською, російською, болгарською мовами, за приблизними оцінками налічує кілька тисяч творів загальним обсягом понад 100 томів. Усього за життя Франка окремими книгами і брошурами з'явилось понад 220 видань, у т. ч. більш ніж 60 збірок його оригінальних і перекладних творів різних жанрів. Він був одним із перших професійних українських письменників, який заробляв на життя літературною працею.

Франко-поет — автор 10 прижиттєвих книг віршів, до складу яких увійшло понад півтисячі окремих творів: «Баляди і розкази» (1876), «3 вершин і низин» (2 видання: 1887 та 1893), «Зів'яле листя. Лірична драма» (1896), «Мій Измарагд» (1898), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906), «Давнє й нове» (1911), «Вірші на громадські теми» (1913), «Із літ моєї молодости» (1914), а також збірки «Поєми» (1899). Поємарій Франка включає близько півсотні творів, серед яких чільне місце посідають етологічна епопея «Панські жарти» (1887), поєми-казки «Лис Микита» (1890), «Абу-Касимові капці» (1895), «Коваль Бассім» (1900), а також історичні («На Святоюрській горі», 1900) та філософські поєми («Смерть Каїна», 1888; «Похорон», 1897; «Іван Вишенський», 1898; «Мойсей», 1905). Окрім того, Франко — автор своєрідних антологій поетичних переспівів-варіацій: «Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах» (інша назва — «Студії над найдавнішим Київським літописом»; 1907—1916) й «Ad urbe condita» (поетичні твори за мотивами історії Стародавнього Риму; 1915—1916) та упорядник «антології української лірики від смерті Шевченка» «Акорди» (1903).

Прозова творчість Франка — це насамперед «новелістичний Декамерон» (І. Денисюк), себто понад 100 оповідань, новел і казок, які склали 18 збірок малої прози (серед них — «Борислав», 1877; «Галицькі образки», 1885; «В поті чола», 1890, «*Obrazki galicyjskie*», 1897; «Коли ще звірі говорили», 1899, 2-е вид. 1903; «Сім казок», 1900; «Староруські оповідання», 1900; «3 бурливих літ», 1903; «Маніпулянтка і інші оповідання», 1904; «На лоні природи і інші оповідання», 1905; «Місія. Чума. Казки і сатири», 1906; «Батьківщина і інші оповідання», 1911; «Рутенці», 1913, та ін.). Крім того, Франко — автор 10 творів великих прозових жанрів — повістей та романів «Петрії і Довбушуки» (1875—1876, 2-а ред. — 1909—1912), «*Voia constrictor*» (1878, 2-а ред. 1884, 3-я — 1905—1907), «Борислав сміється» (1880—1881, незакінчений), «Захар Беркут» (1883), «Не спитавши броду» (1885—1886, незакінчений), «Лель і Полель» (1887), «Для домашнього огнища» (1892), «Основи суспільности» (1894—1895), «Перехресні стежки» (1900), «Великий шум» (1907).

Драматургія Франка, започаткована ще в дрогибицький період, збагатила українську літературу зразками історичної («Три князі на один престол», 1874; «Славой і Хрудош», 1875) і психологічної драми («Украдене щастя», 1891—1893), соціальної комедії («Рябина», 1886, 2-а ред. — 1893—1894; «Учитель», 1893—1894), неоромантично-фантазмагоричної драматичної поеми-казки («Сон князя Святослава», 1895), «сократичного» філософського діалогу («На склоні віку», 1900), одноактної п'єси різноманітної тематики («Послідній крейцар», 1879; «Будка ч. 27», 1893—1897; «Майстер Чирняк», 1894; «Кам'яна душа», 1895; «Суд Святого Николая», 1895; «Чи вдурила?», 1904).

Перекладацький доробок Франка охоплює величезний діапазон світового письменства та усної народної творчості від найдавніших часів до поч. ХХ ст. Письменник переклав українською твори близько 200 авторів із 14 мов та 37 національних літератур (частину з них, щоправда, — за посередництвом німецької мови), у т. ч. зразки вавилонської, єгипетської, староіндійської, староарабської словесности, античного письменства (насамперед поеми Гомера та Гесіода, діалоги Платона, а також великий «Вибір із старогрецьких поетів»), ліричної та епічної поезії народів світу («Слово про похід Ігоря», «Рукопис Короледворська», «Пісня про Нібелюнгів», численні народні пісні, балади та романси), класичні твори Данте, В. Шекспіра, Дж. Мілтона, Р. Бернса, Дж.-Г. Байрона, П. Б. Шеллі, Т. Гуда, Г.-Е. Лессінга, Й.-В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гайне, К.-Ф. Маєра, В. Гюго, Е. Золя, А. Доде, П. Верлена, Ж. Мореаса, Г. Ібсена, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, К. Гавлічка-Боровського, А. Міцкевича, Я. Врхлицького, Й. С. Махара та багатьох ін. (див., зокрема, збірку поетичних перекладів «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів», 1879). Франкові також належать переклади українських народних пісень та поезії Т. Шевченка німецькою мовою. До того ж, письменник часто виступав як вимогливий і кваліфікований редактор перекладів, виконаних іншими особами (напр., низки драм В. Шекспіра в перекладах П. Куліша).

Франко-вчений — автор численних наукових праць з історії та теорії літератури, літературної критики, фольклористики, етнології, мовознавства, перекладознавства, мистецтвознавства, релігієзнавства, історії, економіки, соціології, філософії, ба навіть описового

природознавства. Видатний філолог, Франко здобув визнання в між-народній науковій спільноті свого часу насамперед як упорядник і науковий редактор фундаментальних корпусів «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (у 5 т., 1896—1910) та «Галицько-руські народні приповідки» (у 3 т., 6 кн., 1901—1910), автор ґрунтовних досліджень з історії української літератури («З останніх десятиліть ХІХ віку», 1901; «Южнорусская литература», 1904; «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», 1910, та багато ін.), у т. ч. літературної медієвістики («Іван Вишенський і його твори», 1895; «Карпаторуське письменство ХVІІ—ХVІІІ вв.», 1900; «Святий Климент у Корсуні», 1902—1905, окреме вид. 1906; «До історії українського вертепу ХVІІІ в.», 1906, тощо) та шевченкознавства («Темне царство», 1881—1882, окреме вид. 1914; ««Тополя» Т. Шевченка», 1890; ««Наймичка» Т. Шевченка», 1895; «Шевченкова «Марія»», 1913, та багато ін.), естетико-психологічного трактату «Із секретів поетичної творчости» (1898), мовознавчих праць («Етимологія і фонетика в южноруській літературі», 1894; «Двоязычність і дволичність», 1905; «Причинки до української ономастики», 1906; «Літературна мова і діалекти», 1907, й ін.), циклу фольклористичних моноінтерпретацій «Студії над українськими народними піснями» (1907—1912, окреме вид. 1913). Класикою українського перекладознавства стала праця «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» (1912, окреме вид. 1913).

Франко — автор ґрунтовних мистецтвознавчих студій із теорії та історії українського і світового театру («Руський театр у Галичині», 1885; «Руський театр», 1893; «Русько-український театр (Історичні обриси)», 1894, та ін.), рецензій і відгуків на театральні вистави, низки статей на музикознавчі теми. Важливе культурологічне значення мають його релігієзнавчі дослідження «Потопа світа» (1883), «Поема про сотворення світу» (1904, окреме вид. 1905), «Сучасні досліди над Святим Письмом» (1908) тощо. Франкові належать і кількадесят економічних, соціологічних та історичних праць, зокрема перший зразок жанру історичної біографії в українській історіографії — «Життя Івана Федоровича та його часи» (1883).

Як оригінальний мислитель з проникливою історіософською інтуїцією, Франко розробив власний варіант позитивістської концепції соціального прогресу (див. філософські праці «Наука і її взаємини з працюючими класами», 1878; «Мислі о еволюції в історії людськості», 1881; «Що таке поступ?», 1903), а також одним із перших в українській інтелектуальній історії діагностував антигуманну сутність та передбачив згубні політичні наслідки марксизму та соціал-демократизму (див. гострокритичні статті «Соціалізм і соціал-демократизм», 1897; «А. Фаресов. Народники и марксисты. С.-Петербург, 1899», 1899; «До історії соціалістичного руху», 1904; передмову до збірки «Мій Ізмарagd», 1898, та ін.) і чітко сформулював ідеал національної самостійності (пор. «Поза межами можливого», 1900; «Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі», 1905).

Франко-видавець був ініціатором, координатором та редактором видавничих серій «Дрібна бібліотека» (1878—1880), «Наукова бібліотека» (1887), «Літературно-наукова бібліотека» (1889—1897), «Хлопська бібліотека» (1896—1899), «Універсальна бібліотека» (1909—1912), «Міжнародна бібліотека» (1912—1914) та «Всесвітня бібліотека»

(1914—1917), а також 2-томного видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1908), досі найповнішого зібрання «Писань Осипа Юрія Федьковича» в 4 т., 6 кн. (1902—1918), 10-томника драм В. Шекспіра в перекладі П. Куліша (1899—1902), багатьох інших видань Наукового товариства ім. Шевченка та Українсько-руської Видавничої Спілки.

За своїми феноменальними кількісними масштабами, надшироким галузевим, проблемним і тематичним діапазоном, жанровою й стильовою поліфонією, ідейно-світоглядною актуальністю й глибиною, формальною (зокрема версифікаційною) майстерністю, достоту революційним інноваційним потенціалом, ренесансного мірила універсалізмом Франків творчий чин і досі залишається неперевершеним взірцем «духово-інтелектуального подвигу» (Євген Маланюк) колосальної націо- й культуротворчої значущості.

ТИСЯЧОСТРУННА АРФА

(Замість монумента)

Різні тони, різні фарби,
різні сили і змагання,
мов тисячострунна арфа,
та всім струнам стрій один.
Кожий тон і кожний відтінь,
то момент один, промінчик,
але в кожному моменті
сяє вічності огонь.

*Іван Франко,
«Мамо-природо!», 1899*

Логіка історичних трансформацій суспільної свідомості така, що глорифікація національних пророків і геніїв часто-густо вироджується в духову муміфікацію. Саме така посмертна доля (чи то пак, недоля) спіткала й одного з найбільших класиків нашого письменства, а заразом — і найпомітніших, найхаризматичніших постатей українського культурного й політичного зростання зламу ХІХ—ХХ століть — Івана Франка. Напрочуд темпераментний, жвавий, енергійний, іноді гарячкуватий чоловік з теплим і ніжним серцем довічної дитини і такою ж дитячою допитливістю, одержимий невситимою «фавстівською» жагою світоосягання, продиктованою внутрішньою спонукою творчого духа розпросторитися якнайширше, «Все проникнути, все проглянути, Все скуштувати», — чомусь у громадській рецепції набрав вигляду насупленого кам'яного боввана.

Подиву гідний парадокс: вічний бунтар і вічний революціонер (без лапок!), войовничий антиконсерватор-радикал, що сміливо руйнував замшілі міти й стереотипи, рішуче повалював застарілі авторитети, вічний опозиціонер до будь-якої влади, який ніяк не міг (та, зрештою, й не прагнув) посісти бодай якогось більш-менш прийняттого офіційного становища в суспільній ієрархії, жив лише з власного пера і завше, за великим рахунком, залишався соціальним маргіналом, — за химерною паралогікою Хроносу, перетворився на офіціозного монстра, застиглого на постаменті «великого Каменяря» — монументальне втілення

«камінного, консервативного принципу», — як писала Леся Українка в листі до Агатангеля Кримського від 24.V 1912 р. про центрального персонажа своєї драми «Камінний господар».

Ця алюзія тут зовсім не випадкова. Бо й справді: у сприйманні пересічного (не)читальника Франко — це такий собі «камінний господар» української літератури, закутий у крицю командор, тільки що з каменярьським молотом у руках замість меча й патериці. *Такий Франко* — «більше символ, ніж жива людина» (знову-таки, Лесине формулювання, цього разу з листа до Ольги Кобилянської від 3.V 1913 р.) Тим часом Франко *справжній*, ніби заживо похований ув одній труні з фальшивим двійником (мов власне поетичне alter ego — Мирон, герой містично-філософської поеми «Похорон»), ось уже понад століття, за великим рахунком, залишається *незнаним*, і незнаним найперше як поет. Іван Живий, Vivus (прикметні самоозначення творця із довгого шереху численних Франкових псевдонімів) — і досі Невідомий (ще одне характерне літературне ім'я автора «Мойсея»). Тож, аби збагнути правдивий маєстат його віщого слова, конечно необхідно подолати гравітацію псевдоміту, відсунути «важку гієратичну брилу «каменяря» від живого, вічно живого Франка» (Євген Маланюк), «відбронзувати», «вичаклувати» цього заклятого лицаря українського слова з полону стереотипів.

Звісно, було б безглуздо заперечувати «каменярьський» нерв Франкової творчості. Він таки справді притаманний борцеві-громадянинові, що завдання свого життя бачив у тім, щоби «простувати в ході духові шлях і вмирати на шляху», прокладати нові гостинці крізь скелі й пустелі, нехай і вимощуючи їх власними кістями, і до скону «не кинув каменярьський молот», безупинно лупаючи ним скалу консерватизму, байдужості й духової інертності. Проте огрому франківського творчого макрокосмосу далеко не зводиться до самої лишень «каменярьської» іпостасі.

Бо Франко — далеко *не тільки* Каменярь, а ще й понурий, блідий Лицар, замріяний і сп'янілий в «кріпко-любовних» обіймах примарної «хитриці»-русалки; і натхненний Сіяч, що благодатної весняної пори сіє «думи вольнії» й «жадобу братолюбія» в пухку ріллю всеплодющої матері-землі; і розкутий Наймит, що випростався, скинувши з хлопських плечей «недолій тьми ярмо»; й одержимий мисливець на Беркутів-царів, що люто ненавидить усяку тиранію; і Рубач, що просікає сокирою шлях крізь темну пушу — до осяйного світла волі, правди і добра; і тюремний в'язень, життєвий простір якого обмежений кам'яними мурами несвободи; і першогрішник Каїн, який по вбивстві брата спромігся відкрити у власнім серці високу істину любови; і закоханий у власну мрію ліричний герой «Зів'ялого листа», що з виру непогамованих пристрастей стрімголов кидається в «безпам'ятну могилу» нірвани; і зневірений у давніх ідеалах і рожевих ілюзіях молодости зболений самотник-відлюдько «днів журби»; і розполовинений самозрадою Мирон із «Поєдинків» та «Похорону», що здобуває ілюзію заспокоєння хіба на дні пекельного «озера студеного»; і розважливий мудрець-мораліст, що з морських глибин святих книг видобуває для своїх сучасників перли віковічних істин; і суворий аскет із палким серцем, Іван Вишенський, на роздорожжі між особистим спасінням та служінням своєму народові; і відважний войовник-конкістадор, що відкриває нові невідомі землі в духових океанах; і тривожний

український Єремія, який, почувши в серці своїм голос Божий, кинув батьківський дім та молодюю невісту, аби своїм криком і плачем збудував оспалу громаду; і, звичайно, Мойсей, пророк, не визнаний власним народом, якому судилося по сорокалітній мандрівці сконати на самім порозі землі обітованої... Але, може, чи не найбільше — *semper tūo*, вічний учень, вічний новак, «вічно молодий початок шляхів» (Павло Филипович), що до сивих літ зберіг чисте серце «малого Мирона», напоєне огнем із батьківської кузні.

Франко тотожний кожній зі своїх символічних «ролей» і мистецьких реінкарнацій, та водночас не рівний жодній із них. Ба навіть більший від їхньої суми. Бо іноді здається, що в душі митця жили й сперечалися, ба навіть сходились у досмертному герці принаймні декілька різних «я». Ціла його художня творчість постає як грандіозне сказання-притча про безконечні поєдинки — ненастанні борсання людського духа межі «чоловіцтвом» і «звірством», животворним подихом Весни і смертоносним «ледяним вітром» Зими, темним Агріманом й Ормуздом «ясним, молодим», Білим і Чорним демонами, ангелом Життя та ангелом Смерти, «темним демоном пустині» Азазелем і всесильним Єговою, — зрештою, межі Богом і Дияволом. Та найболючіші з цих двобоїв — внутрішні (як-от зудар авторських двійників — правдивого й фальшивого Миронів — із прозового й поетичного «Поєдинків» та «Похорону»). І водночас не менш постійним і невгамовним було й прагнення письменника до внутрішньої цільності, погодження противностей, жадання синтезу, а чи не найістотніша з Франкових поетичних декларацій — ідеал «цілого чоловіка» — досконалого «я» повної, гармонійної й діяльної людини, що живе й творить у мирі й злагоді зі собою, зі світом і з Богом.

Властиво, екзистенційна діалектика іманентно-людської онтологічної можливості-суперечливості (виявної насамперед у колізії двійництва, одному з лейтмотивів літературного доробку автора «Мойсея») й деонтологічної внутрішньої єдності-цілісності — субстанційна основа універсальної особистості Франка*, вдало скристалізована в символічному образі тисячострунної арфи, всім струнам якої — «стрій один».

Унаслідок напрочуд багатогранної, неоднозначної, внутрішньо конфліктної й мінливої природи власного таланту Франко (як філософсько-антропологічний та психоестетичний феномен) має дивовижну здатність випорскувати із тенет будь-яких формул і доктрин, дефініцій і моделей його життєтворчості. Будь-які наукові «полички» й «шухлядки» виявляються занадто тісними для Франка, і не тільки тому, що його неймовірний (як для однієї смертної людини!) за обсягом доробок просто-таки не поміщається в їхніх рамцях, а насамперед з тієї причини, що духовий досвід цього чоловіка, досвід його самотворення і водночас націо- й культуротворення — принципово відкритий, незакінчено-нескінченний, *неостаточний*. А відтак — здається, Франко й по смерті (як робив це часто-густо за життя в запальних дискусіях та полеміках із сучасниками) завзято протестує проти всіляких *ос-*

* Див. докладніше: *Тихолоз Б.* Діалектика цілісності і роздвоєння у філософській поезії Івана Франка: ідеальне «я», криза ідентичності й трагічний катарсис // *Тихолоз Б.* Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії: Студії / Художник В. Мельник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. — С. 107—151.

таточних наліпок-ярликів, доктрин і особливо — квазімітологічних формо-ідеологем (на кшталт радянських штампів «революціонер-демократ», «войовничий атеїст», «буржуазний націоналіст», із новіших, постмодерних, — «народник»), у які марно намагаються його увібгати запопадливі нащадки.

Мабуть, саме тому будь-яке категоричне твердження щодо життєтворчості Франка неодмінно наражається на ризик неповноти й однобічності. Так, якщо скажемо, що Франко — поет думки, аналітичного розуму, філософського інтелекту, то задля справедливості одразу ж мусимо додати, що він — ще й поет гарячого, чуйного, зворушеного серця, глибокого емоційного переживання. Або, скажімо, Сергій Єфремов цілком слушно стверджував, що Франко — «співець боротьби і контрастів»; а проте не менш слушною була б і протилежна теза: тією-таки мірою він — співець гармонії і любови. Коли ж, до прикладу, постулювати, що Франко — поет-книжник, міцно вкорінений в культуру писаного й друкованого слова (а це — безперечна правда), з міркувань наукової коректності обов'язково доведеться зробити застереження, що не меншу роль серед джерел його поезики відігравали й інші джерела — як-от усна народна творчість та й просто — життєві явища, обставини, зустрічі й прощання з конкретними, зовсім не вигаданими, не «вчитаними» з книжок людьми.

«Ich bin kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch» (*нім.* «Я не книжка, я людина зі своїми суперечностями»), — говорив про себе один із Франкових персонажів, старий Лімбах, цитуючи «Останні дні Гуттена» Конрада-Фердинанда Маєра (див. автобіографічне оповідання «Гірчичне зерно»); але цю афористичну формулу з повним правом можна прикласти й до самого письменника. Він — різний, надзвичайно розмаїтий усередині самого себе, суперечливий і непередбачуваний, і водночас — цілісний, єдиний і неповторний. Франко через те не поміщається в прокрустовому ложі будь-яких редукціоністських схем, що він — геній, і міряти його треба іншою мірою, ніж пересічну сіру посередність, — мірою «великого астрального тіла, що гріє всю Україну, а світить далеко дальше»* (саме таке враження справив він на Марка Черемшину). На всіх його витворах, хай не завжди завершених і далеко не рівноцінних, завше, одначе, лежить печать великого духа — печать геніяльності.

Міряти ступінь обдарованості видатних творців — справа невдячна. Проте геніяльність Франка не підлягає жодному сумнівові. Він — геній у найбуквальнішому і найточнішому сенсі цього слова. У нього виразно простежуються всі дефінітивні риси геніяльності: багатогранність обдарування, універсалізм діяльності, філософська широчінь світогляду, надвисока продуктивність праці, оригінальність і новаторський характер творчості, високий інтелектуалізм, значна пізнавальна активність, одержимість патосом само- і світоосягання, пристрасне зацікавлення «вічними» питаннями людського існування, глибоке проникнення в соціально-політичні, ідеологічні, філософські, етичні, естетичні проблеми своєї доби, творче (іноді радикальне) переосмислення традицій минувшини, уміння передбачати майбутнє (до прикладу, неспростовне свідчення пророчого дару Франка — фі-

* *Черемшина Марко.* Фрагмент моїх споминів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатука; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. — Львів: Каменяр, 1997. — С. 284.

лософський прогноз згубних соціальних наслідків марксизму в працях «Що таке поступ?», «Соціалізм і соціал-демократизм», передмові до збірки «Мій Измагд» та ін.).

Це була людина-«перехрестя», навстіж відкрита до світу, яка з чутливістю інтелектуального сейсмографа жадібно ловила найтонші коливання духової атмосфери часу та своїм фанатичним культуротворчим трудом будувала «золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями», і водночас людина-«поступ», котра силою своєї індивідуальності немовби репродукувала «в онтогенезі» культурно-історичний «філогенез» своєї епохи. Урешті — людина-«універсум», неповторний мікрокосмос, рівновеликий макрокосмосу у своїй загадковості й нескінченності. І саме завдяки своїй межовій відкритості, еволюційній змінності, дивовижному універсалізму, а відтак — складності, навіть амбівалентності феномен Франка — власне як унікальний *людський* феномен — посідає небуденне місце не тільки в історії нашої культури, але й у досвіді становлення новоєвропейської («фавстівської») людини загалом.

Як цілий творець, «цілий чоловік», вічний трудівник, борець і бунтар, філософ-мислитель і артист-співець, сповнений весняної радості й осінньої задуми, одержимий вірою й гризений сумнівами, завше закоханий і завше стражденний, спалюваний гарячою любов'ю до людей і відчайсно самотній, — він, може, чи не найповніше в українській поезії (та й українській культурі загалом) явив нам високі істини буття: ким є людина, ким вона прагне бути й ким може стати. *Людський* досвід Франкової поезії як ненастанного *вправління у людяності* — неоціненний.

«Каригідно мало знаємо ми нашого Івана Франка, — наголошував Улас Самчук у програмній доповіді «Велика література» на установчому з'їзді Мистецького українського руху 1946 р. — Зводимо Його до ролі політичного і національного будителя і будівничого, лишаючи на боці можливо суттєвіші Його наміри. Він намагався збудувати не тільки національно-соціальну громаду. Він передусім жорстоко скальпував наше духове єство та вимірював ступінь температури нашої душі. Він боявся за саму суть нас, нас як одиниць людських, як Божих творів вищого порядку, яким наказано вершити і завершувати все створене на землі. Іван Франко, як ніхто з наших послів у світ вічного, намагався зробити з нас людей. Людей у повному значенні слова, людей великої душі, людей широкої і глибокої натури»*.

Урешті, письменник сам чітко означив людиномірний вектор своїх творчих інтенцій: він ніколи не жадав бути гетьманом, керманичем, проводирем чи героєм, лише поривався в усій своїй діяльності «бути чоловіком» — «цілим чоловіком»: «Лиш хто любить, терпить, В кім кров живо кипить, В кім надія ще лік, Кого бій ще манить, Людське горе смутить, А добро веселить, — Той цілий чоловік. Тож сли всю життя путь Чоловіком цілим Не прийдеш тобі бути — Будь хоч хвилечку ним».

«Бути чоловіком» для Франка з конечністю означало — бути творцем. Тобто, передусім, поетом (недаремно етимологічне значення давньогрецького ποιητής — саме творець). Його геній в усій своїй «тисячострунності» відбився в чарівному дзеркалі поетичного слова.

* Самчук У. Велика література // МУР: Альманах. — Збірник 1. — 1946. — С. 51.

Адже поезія — на правду перша скрипка у багатоголосому й величному оркестрі духу, ім'я якого — Іван Франко. Саме з неї він розпочав свій творчий шлях і нею-таки його закінчив.

Будуючи свій поетичний універсум на міцному фундаменті окцидентальних та, почасти, й орієнтальних духових традицій, Франко творив на зламі культурно-історичних парадигм (романтизму й позитивізму, позитивізму й модернізму), і до кожної з них причетний не лише як реципієнт, а й як оригінальний співтворець. Тож природно, що драма його світоглядно-естетичної еволюції — складна й багаточастинна.

Дві поетичні книги: перша, дебютна — «Баяди і розкази» — та остання, підсумкова — «Із літ моєї молодости», — пролог та епілог цієї драми, що немовби утворюють золоте кільце Франкової поезії, великий цикл вічного повернення духа на круги своя, до коріння, *ad fontes*. У цих книгах зібрано ліро-епос «молодечого романтизму», наснажений розумінням поезії як «іскри божества», а відтак осяяний «вічними огнивами духа» — «творчою силою із любовою». Ці несміливі первістки Франкового генія ще не завжди формально довершені, хоч і взоровані на високі зразки книжної й народної культури, але завжди по-молодечому щирі. Твори Джеджалика (перший Франків псевдонім) оповиті легким флером юнацької меланхолії, проте наснажені всепереможним християнським оптимізмом. Вони сповнені незахитаної ще віри в «божеськість людського духа», у майбутні звершення «під знаком хреста пречудним», у те, що «Божа Мати — у нашій хаті», в богообраність та історичну місію українського народу, дух якого сконцентровано в його слові, в «піснях народних» (саме так називався Франків сонет, що став його дебютною публікацією).

У добу буремних випробувань «пророцтва і бунту» Франкова поезія (здебільшого зібрана в достоту епохальній книзі «З вершин і низин», яка для тогочасної галицької молоді стала другим «Кобзарем») із побожного священнодіяння перетворюється на знаряддя громадської праці на полі народного поступу і зброю політичної боротьби. На зміну Джеджаликові приходить Мирон; наївній релігійності «романтичного іdealізму» протиставляється раціоналістичне богоборство; вектор «філософської віри» переорієнтовується з трансцендентного «царства небесного» на земний світ із його суперечностями й вадами; людський дух з абстрактної «іскри божества» перетворюється на суспільно активну, революційну силу. Не відродження «предків слави», а творення «нового життя» стає насущним завданням. Для його виконання на авансцену виходить новий ліричний суб'єкт — герой-пролетар, козишній наймит, а тепер — каменярь поступу, для якого жити — означає боротися й працювати — не для себе самого, а для всіх людей. Дух «трагічного оптимізму» (термін Дмитра Донцова) лучить у собі фаталістичну приреченість індивіда та життєствердну віру в прийдешнє «щастя всіх», бадьорий веснянковий благовіст молодого борця та осінньо-нічні настрої скорботної задуми, революційні заклики й гімни та притишені голоси «геніїв ночі». «Реальна поезія» пори «вершин і низин» — це поезія боротьби і контрастів, поезія «нової думки, ...нової, енергичної дикції».

Однаке на наступному етапі Франкової творчості — в період «днів журби» — в авторській естетичній свідомості переважає вже трагічно-песимістичне світовідчужання, близьке до позиції героя «ліричної драми» «Зів'яле листя». У цій перлині української та, без перебільшення,

світлової інтимної лірики, першовітві національного поетичного модерну, розгортається драматично напружена і водночас тонко нюансована екзистенційна діалектика еросу і танатосу, що владарюють душею й долею протагоніста, який, переходячи пекельні кола нерозділеної любови, із закоханого юнака стає зневіреним самогубцем, а з поетаромантика — поетом-декадентом. Разом із тим і його омріяна обраниця із захмарного п'єдесталу «вічної жіночності» падає в безодню міської клоаки, із прекрасної й пречистої діви перетворюючись на жінку-вампа, жінку-привида, жінку-повію. Тим часом Франків «Вертер», згубивши надію здобути недосяжний ідеал, знаходить вихід у суїциді, не в змозі протистояти фатальній гравітації небуття.

Та серед «правдивих *Schmerzskinders*» (нім. «дітей страждання») кризової доби Франкової життєтворчості (останніх літ XIX ст.) — не тільки поетичні витвори модерної філософії «болю існування», а й максими філософії гуманності високої проби. Лік на особисті й громадські душевні хвороби схилку віку поет віднаходить у проповіді «щиролюдської моральності», котру черпає з давніх пам'яток сакральної літератури і протиставляє облудній новочасній «формальній релігії... ненависти та клясової боротьби» — марксизмові. Гуманістично інтерпретована християнська етика лягла в основу художньої ідеології книги «Мій Ізмарагд» (а також і її «другого, побільшеного видання» — збірки «Давнє й нове»), де злиденному, невітшному сушому індивідуальній й соціальній дійсності (цикли «Поклони», «По селах», «До Бразилії», «Із злоби дня») протиставлений ідеал морального належного (найповніше явлений у гномічно-параболічних віршах-«ізмарагдах» циклів «Паренетікон», «Притчі» й «Легенди»). Домінантним ліричним суб'єктом цієї «учительної» поезії, об'єднаної «спільним діяпазоном морального чуття і темпераменту», стає вже не поет-громадянин, а філософ-мудрець, моральний наставник свого народу, проповідник правдивої добротності. Його м'який, ненав'язливий дидактизм *sub specie aeternitatis* урівноважує жалощі й боління змученого серця.

А проте вони з новою силою вириваються з підсвідомості на світло денне в найсуб'єктивнішій із Франкових збірок — «Із днів журби», інтимному щоденникові поетової душі, згриженої резигнацією й алієнацією. Самопізнання митця як «внутрішньої людини», проникливий, глибинний ліризм та зосереджений автопсихологізм визначають мистецьку «фізіономію» цієї книги рефлексій і медитацій, ностальгійних споминів і розчарувань, сумнівів і... — віднайдення нової світлої віри в «різномірність духа» й «рожеві блиски ідеалу» (ці мотиви особливо виразняються в останньому циклі збірки, «В пленері»).

Подолання зневіри в людських спроможностях змінити світ на краще ознаймило тріумфальне повернення віри в «силу духа» — прихід золотої пори «Мойсея» і «*Semper tūo*». У нове століття поет увійшов «мужем світла» (Симон Петлюра), мудрецем із душею мужнього конкістадора. Зрілий, досвідчений чоловік промовляє тепер до читача, навчитель життя і національний проводир, втомлений, але не зломлений життєвими випробуваннями, *semper magister* — і *semper tūo*, буремний дух якого, за Миколою Зеровим, «одстоюється нарешті в сосудах гуманності і філософічного спокою»*.

* Зеров М. Франко-поет // Зеров М. Твори: В 2 т. — Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. — К.: Дніпро, 1990. — С. 487.

У період «влада творчого духа» (Павло Филипович) дедалі більше активізується звертання до мудрости віків, закладованої у слові, передусім, художньому; поглиблюється проникнення у смислові глибини інтертексту світової культури через оригінальне, здебільшого полемічне перетлумачення «старих тем». У книзі «Semper tiro», де найповніший вияв знайшла Франкова «адорація штуки» (обожнення творчої сили мистецтва, його онтологічної самоцінності й невичерпальності), в епіцентрі гетеанськи виваженої, майже «олімпійської» філософсько-поетичної рефлексії — проблеми сутності й призначення мистецтва сенсу творчости (цикл «Semper tiro»), етичного вдосконалення людської натури («Із книги Кааф»), місця й ролі людини взагалі й митця зокрема в національно-суспільному житті та вселюдській історії («На старі теми»). Лірика цієї найдовершенішої Франкової збірки — квінт-есенція екзистенційного досвіду поета-мислителя, кристалізація його етичної, естетичної та історіософської концепцій. «Semper tiro» немовби вивершує величний поетичний світ письменника дорогоцінним каменем-«брильянтом» щирої гуманности, що «пливе з криниці чистої любови».

У поетичному космосі Франка, одначе, крім «сузір'я Ліри» (достоти «тисячострунного» оркестру ліричних віршів, циклів і збірок), яскраво сяє ще й велична «Плеяда» поем найрізноманітнішої тематики, емоційної тональності й творчої генези — соціально-побутових («Панські жарти», більшість «Жидівських мелодій» та частина «Галицьких образків», низка незавершених творів — «Нове життя», «Лісова ідилія» та ін.), казково-легендарних («Лис Микита», «Абу-Касимові капці», «Коваль Бассім», «Бідний Генріх», «Істар», «Сатні і Табубу», «Поема про білу сорочку» й ін.), історичних («На Святоюрській горі», «Ор і Сирчан» («Євшан-зілля», «Кончакова слава»), сатиричних («Ботокуди», «Вандрівка русина з бідою», той-таки «Лис Микита» тощо). Та найпомітніше місце серед рясного грона творів цього жанру посідають, мабуть, усе-таки чотири філософські поеми: «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей» — «діамантова корона» Франка-поета, вінець цілої його велегранної творчости. Саме завдяки цим архітворам його ім'я стоїть в одному ряду з найбільшими геніями людства — митцями-філософами Данте, Шекспіром, Мільтоном, Гете, Байроном.

Ув основі складних сюжетних та проблемно-смислових колізій кожної з цих поем лежить, назагал, єдина екзистенційна протомодель, що концентрує в собі центральні антиномії людського буття (життя, смерти й безсмертя): самотній пасіонарний герой (авторське символічне alter ego), одержимий власною місією, проте відторгнений од свого суспільства, в межовій ситуації, в стані глибокої екзистенційної кризи, унаслідок напружених духових пошуків, через випробування відчуженням, самотністю, сумнівами, зневірою, резигнацією, самобичуванням, внутрішнім роздвоєнням і навіть зрадою, зазнає духового прозріння і просвітлення, відкидаючи спокуси і сумніви та відкриваючи невідому досі високу істину на порозі власної смерти; переживає трагічний катарсис, але, через нездоланий бар'єр між пророком і масою, відходить у вічність (гине / вливається в божественну сутність), так і не осягнувши своєї мети, не віднайшовши порозуміння зі своєю громадою і не передавши їй здобутої (нововідкритої) істини. Вочевидь, ув основі цієї моделі — життєвий досвід самого поета, який надто

часто у своїй Вітчизні почувався самотнім пророком, що волає серед пустелі німоти й опсалотів.

Якщо у згаданих шедеврах Франкового поетичного епосу трагічні суперечності людського буття трактуються у власне філософській площині, то в неперевершеному архітворі його драматургії — драмі «Украдене щастя» (яку з погляду генологічної природи, либонь, доречніше було б окреслити як трагедію: адже тут присутні всі класичні «арістотелівські» жанровизначальні чинники — трагічний патос, трагічні характери, трагічна розв'язка й трагічний катарсис) — вони висвітлюються насамперед у суспільно-психологічному ракурсі. Утім, банальна, на перший погляд, житейська історія «з сільського життя», що розгортається в межах тривіального «любовного трикутника» нібито «коло 1870 року в підгірськiм селі Незваничах» (а насправді — вічна і всюдисуща, як саме життя), під пером великого майстра слова, глибокого душезнавця й пристрасного людинолюба виростає до мірила екзистенційно-антропологічної драми, головні герої якої — Людина і Доля. Кожен із головних героїв цієї драми (Анна, Микола, Михайло), немовби мітологічний цар Едіп, у пошуках власного украденого щастя відчувається іграшкою в руках Фатуму — і водночас протистоїть йому мірою своїх людських спромог.

Третя «галактика» Франкового художнього світу (поруч із поезією та драматургією) — це многобарвний світ малої та великої прози — мозаїчна епопея людського життя, мистецька енциклопедія етнічних, соціально- та індивідуально-психологічних типів, галицька «книга битія» і «людська комедія», що в цілості своїй становить, за далекосяжним задумом автора, досконалий «образ нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях» упродовж її кількастолітньої історії — від «ідеального громадівства» часів Галицько-Волинського князівства (радіше змодельованого, ніж власне зображеного в не стільки історичній, скільки утопічній повісті «Захар Беркут») — до реальної історичної ситуації Франкової сучасності (може, найбільш стереоскопічно змальованої в романі «Перехресні стежки», у жанровій структурі якого вдало синтезовано інтелектуально-філософський, соціально-психологічний, любовний та кримінальний генологічні первні).

За спостереженнями франкознавців, загальну констеляцію Франкової прози утворюють «сузір'я» проблемно-тематичних циклів, що об'єднують у собі твори-«планети» (епічні жанри середньої та великої форми: романи та повісті) та твори-«сателіти» (малі епічні жанри: новели, оповідання, казки тощо): «бориславський» нафтопромисловий цикл («Борислав сміється», «Воа constrictor» та ще 6 менших за обсягом текстів); цикл творів із кримінальним сюжетом («Основи суспільності», «Для домашнього огнища», «На дні» та низка інших «тюремних» оповідань); «роман виховання» в новелах («Не спитавши броду») та інші твори про дітей і школу; твори сільської тематики («Свинська конституція» та ін.); твори з життя інтелігенції («Лель і Полель», «Перехресні стежки» та ін.); історична белетристика («Петрії і Довбушуки», «Захар Беркут» і деякі інші); цикл любовних історій («Маніпулянтка», «Сойчине крило» etc.); сатиричні казки та оповідання («Доктор Бессервіссер», «Казка про добробит» тощо); казки для дітей (збірка «Коли ще звірі говорили»); мемуарні оповідання («У кузні», «У столярні» та ін.); філософсько-символічна проза, позначена тяжін-

Ням до модернізму («Поєдинок», «Рубач», «Терен у носі», «Як Юра Шикманюк брів Черемош», «Великий шум» та ін.)*.

Загалом, Франкова проза, як і поезія та драматургія, за влучним висловом Івана Денисюка, стала «ін'єкцією європеїзму» в українську літературу, прищепивши на національному ґрунті модерні форми й засоби художньої виразності, новочасні естетичні та філософські ідеї, «вічні» теми й проблеми метаісторичного та вселюдського значення.

Стильова палітра Франкової творчості напрочуд широка: історично запізнілий «молодечий романтизм» «Баляд і розказів», «Петрів і Довбушуків» та «Трьох князів на один престол» (подекуди з рудиментами просвітницького класицизму); «науковий» та «ідеальний» реалізм як домінанта естетичної «фізіономії» творів кінця 1870-х — початку 1890-х рр. (зокрема поетичної книги «З вершин і низин» та численних оповідань і повістей) з виразною тенденцією до натуралізму (як-от у «Тюремних сонетах», повісті «Воа constrictor» та інших творах «бориславського циклу»); ранньомодерністичні (зокрема «декадентські», символістичні, неоромантичні, неокласичні, імпресіоністичні, експресіоністичні, ба навіть сюрреалістичні) «симпатії» Франкової музи на зламі ХІХ—ХХ ст. (у т. ч. «об'яви декадентизму» в «Зів'ялому листі», філософсько-психологічний імпресіонізм «Із днів журби», «новоромантизм» «Похорону», «Мойсея» і «Semper tūo», елементи експресіонізму та сюрреалізму в новелістиці останніх років життя — «Син Остапа», «Неначе сон»)… Окремої згадки варті власне франківські індивідуально-стильові трансформації класичної культурної спадщини (зокрема сакральної — канонічної та апокрифічної літератури), насамперед тонко стилізований «неомедієвізм» «Мого Ізмарагду», перегадом уплетений у панорамну еkleктику «Давнього й нового»…

Та кожен зі згаданих художніх напрямів під пером поета отримав своєрідне, власне франківське заломлення, а в сумі вони витворюють довершений мистецький автопортрет небуденної, повносилої й повноцілої авторської особистості. «...Моє найвище бажання як писателя і поета: щоб моє слово було ясне і щоби в ньому, як в дзеркалі, виднілося людське, щиролюдське лице», — одверто й прозоро формулював Франко своє естетичне кредо в передмові до «Мого Ізмарагду». І вірність йому зберігав завжди.

У власній художній творчості він випробував чи не всі відомі на той час літературні жанри (від мініатюрного афоризму-гноми до поеми-епопеї, від закличних гімнів і гнівних інвектив до розважливих рефлексій і парабол, від реалістичного образка до містичної візії, від «новели акції» до «новели настрою», від історичної чи соціально-психологічної повісти до інтелектуального роману, від сократичного діалогу до драми-казки, від соціальної комедії до народної трагедії...). Творив письменник і синкретичні, змішані жанрові конструкції, як-от новела-притча («Хмельницький і ворожбит»), казка-притча («Рубач»), повість-новела («На дні», «Сойчине крило», «Як Юра Шикманюк брів Черемош»), поема-казка («Лис Микита», «Абу-Касимові капці», «Коваль Бассім»), драма-казка («Сон князя Святослава») та багато ін.

Франко-прозаїк використовував найрізноманітніші форми нарації (від традиційного усноповідного «Я-оповідання», «верстатного»

* Див. докладніше: Денисюк І. Новаторство Івана Франка-прозаїка // Записки НТШ. — Львів, 2005. — Т. 250: Праці Філологічної секції. — С. 52—66.

оповідання-нарису та оповідання «в модусі спомину» — до нових для тогочасного письменства форм літературно-писемної нарації, одностороннього діалогу та «потоків свідомості»*); Франко-драматург однаково блискуче володів мистецтвом сценічного діалогу та монологу; а Франко-поет майстерно апробував чи не всі можливі версифікаційні форми (від вдалих імітацій народного, античного й давньосхідного віршування до складних поліметричних конструкцій, від класичних силабо-тонічних нормативів до перших в українському письменстві верлібрів), сягнувши вершин віртуозного володіння художнім словом (особливо в канонічних формах овідієвського елегійного дистиха, петрарківського сонета, дантівської терцини й байронівської октави, шекспірівському медитативно-філософічному білому вірші й ні на кого не схожих блискучих варіаціях за мотивами народних пісень). Варто сказати, до прикладу, що, за спостереженнями франко- й віршознавця Валерія Корнійчука, з 61 поезії «Зів'ялого листа» кожна має унікальну ритміко-інтонаційну структуру, і жодного разу митець не повторив однієї й тієї ж конструкції; а всі 9 сонетів збірки «Із днів журби» поет «одягнув» в «уніформу» з абсолютно різним способом римування — подиву гідна мистецька винахідливість!** Тож «кришталь поезії» і «римів блискітлива емаль» насправді були об'єктом пильної уваги й наполегливого експериментування того, хто нібито, за власним визнанням, не прагнув творити «майстерверків», не дбав «о викінчення форми» і насамперед піклувався про зміст художнього твору, закладену в ньому думку. І досі ще, на жаль, поширене шаблонне уявлення про Франка як поета глибоких і злободенних ідей, але слабкої віршової техніки — не більше, ніж іще один облудний стереотип, обґрунтовано спростований ще в статті «Франко-поет» (1925) Миколи Зерова — великого знавця секретів поетичної майстерності, який уважав, що «ніхто з українських поетів не показав такої розмаїтості вірша», як автор «Зів'ялого листа» та «Мойсея»***.

Тож у творчому арсеналі Франка-письменника — не лише важкий каменярський молот, зняряддя праці й боротьби, призначене для того, аби прорубувати простий шлях крізь непорушну скелю безпросвітнього провінціалізму — туди, «де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали», — але й «тонкий різець Петрарки», за допомогою якого митець вигранював «форму майстерну, мов різьблена чарка», що в неї він переливав свою любов, свої найглибші, найінтимніші переживання.

«Багата образами й ідеями, колоритна й ароматна, немов квітучий луг, поезія Франка обіймає різні сфери чуття, виблискує оригінальністю й силою», — стверджував Михайло Коцюбинський****; проте цей висновок можна поширити на всю літературну творчість автора «Зів'ялого листа» та «Мойсея», «Захара Беркута» та «Перехресних стежок», «Украденого щастя» та «На склоні віку»...

* Див.: *Легкий М.* Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка. — Львів: Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1999. — 160 с.

** Див.: *Корнійчук В.* Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики: Монографія. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. — С. 388—416, 436.

*** *Зеров М.* Цит. праця. — С. 464.

**** *Коцюбинський М.* Іван Франко. Биографическая заметка // *Коцюбинський М.* Твори: В 7 т. — Т. 4. — Київ: Наук. думка, 1975. — С. 27.

У цій поліфонії художнього слова кожен може знайти те, що йому до смаку: свідомий громадянин, гарячий патріот — полум'яні революційні заклики, національні гімни, бойові пісні; закоханий юнак — шедеври інтимної, у тім числі й еротичної лірики; книжник-любомудр — глибокі філософські рефлексії й афористичні моральні повчання; дослідник історії — епічні образки минувшини й поетової сучасності; охочий до сміху — дотепні зразки гумору й сатири; вибагливий естет — мистецькі архітвори-шедеври, у яких глибинний зміст гармонійно поєднаний із довершеною словесною формою й новаторською, свіжою образністю.

«Франко інтересний, в якому б розрізі, в якому б перекрої ми б не взяли його поезію»*, — слушно відзначав той-таки Микола Зеров. І не тільки поезію — хочеться доповнити лідера «неокласиків»; проза й драматургія не меншою мірою заслуговують на пильне вдивляння в секрети літературної творчості. У кожному з вимірів Франкового художнього мультіверсуму — проблемно-тематичному, ідейному, образному, стильовому, жанровому, версифікаційному, мовностилістичному — перед читачем постає надзвичайне багатство й розмаїття тонів і півтонів, барв і відтінків, якого б вистачило не на одного митця. Ні, таки не «каменярьський молот», а радше граційна «тисячострунна арфа» заслуговує бути тим «фокусним», «ізмарагдовим» образом, який найадекватніше символізує істоту Франкової творчості.

Водночас слід відзначити глибинну, органічну єдність усієї творчості Франка (художньої, наукової й публіцистичної), в усій її еволюційній багатоетапності, багатожанровості й багатостилевості. Адже, як пам'ятаємо, «всім струнам стрій один»! Так, апокрифічні сюжети й мотиви, що є предметом невсипушої уваги Франка-вченого, раптом «оживають» у його художній практиці (пор. генезу ліричної медитації «Як голова болить!..» зі збірки «Semper tiro»). Переклади знаходять продовження в оригінальній творчості (скажімо, Байронів «Каїн» — у «Смерті Каїна», «Райнеке Фукс» Гете — в «Лисі Микиті» тощо). Одні й ті ж (вочевидь, особливо важливі для автора) сюжети він розробляє і в прозовій, і в поетичній формі (до прикладу, «Поєдинок», «Рубач», «Похорон», «Терен у нозі»). Діалектичний взаємозв'язок усіх форм творчої самореалізації Франка, усіх її родів і жанрів, їхнє взаємонасвітлення і взаємозапіднення — одне з найважливіших джерел його натхнення.

Мав рацію Василь Щурат, коли уподібнював творчу натуру Франка до губки, яка вбирає в себе все, щоб віддати назовні в трансформованому, «перетравленому» вигляді: «Коли б мені сказав хто коротко схарактеризувати Франка, я порівняв би його з губкою, котра всякає в себе всі прояви сучасного життя, але не на те, щоб віддати їх назад у первісній формі, а на те, щоб, перетравивши, задержати їх і в відповідний час в відповідних, часом до первісних зовсім не подібних, формах і комбінаціях показати світові. Завдяки тій прикметі душі всі так наукові, як поетичні письма Франка зраджують велику начитаність в давніх і сучасних літературах»**.

* Зеров М. Цит. праця. — С. 487.

** Щурат В. Літературні портрети. І. Др Іван Франко // Зоря. — 1896. — Ч. 1. — С. 16.

У Франковій творчості *чуже* стає *своїм*, а своє, питоме здобуває статус загальнолюдського; «домашній» елемент збагачується «привозним», а той, своєю чергою, одомашнюється, доместикується. Так здійснюється великий діалог епох і народів — ще одне невичерпне джерело франківської творчої наснаги. Він-бо й справді був *людиною діалогу*, складного й багатоаспектного діалогу мов, культур, світоглядів, традицій, ідеологій, націй, епох... Самохіть виконуючи нелегку місію ретранслятора, акумулятора й популяризатора глобального загальнолюдського досвіду, всією своєю творчістю, художньою й науковою, він прагнув показати, «як... широко розгалужувались і глибоко сягали духовні впливи від народу до народу, від століття до століття», ніколи не забуваючи про вирішальне значення національних потреб і національної своєрідності. Бо тільки автентичний національний первень робить поєднання чужорідних, запозичених чинників в культурному артефакті — саме синтезом, а не еклектикою.

У кожному разі, Франко — поза всяким сумнівом — найвидатніший український письменник пошевченківської доби, найяскравіший «культурний герой» другої половини XIX століття, який вершинними своїми творчими здобутками сягає мистецьких обріїв століття XX. Наслідком його титанічної і — що не менш важливо! — по-справжньому геніяльної праці стали європеїзація, інтелектуалізація та естетизація національної художньої свідомості, її виламування зі схоластичних умовностей псевдокласицизму, поступове долаття інерції неокотляревщини й псевдошевченківських стилізацій, поглиблення мислительно-рефлексійного первня при одночасному дисциплінуванні мистецького переживання, відточування творчої майстерності на найвищих взірцях світового письменства, модернізація змістоформи українського художнього слова.

Утім, сам Франко далеко не вважав свій літературний доробок якимось екстраординарним творчим здобутком, монументом вічності, шедевром. Навпаки: часто скрушно скаржився, що не зміг зреалізуватися вповні як митець і надто багатьом задумах «поскручував голови». Його «невроджені діти» — «невиспівані співи» — боліли йому відчайсно сильно, й озивалися в снах, і волали про допомогу. Парадокс, але чи не найсильнішими мистецьки й найодвертішими психологічно були його ліричні рефлексії саме на тему власної творчої неспроможності й незреалізованості. Він називав себе тільки «пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку», і був певен, що з його «творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь». І в цих зізнаннях не було ані грана пози; Франкова скромність — не топос, а domeжна щирість. Щирість як принцип життєтворчості: «Най будуть щирі, щирі, щирі!» — ревно закликав братів по перу. І сам був щирим наодинці зі словом.

«Я не скінчу тебе, моя убога пісне, в котру бажав я серце перелить...» — скорботно зізнавався в одному з найінтимніших і найзворушливіших віршів. Франкова творчість, ця велична, неповторна симфонія людського духу, за всієї її многогранності й багатства, — це таки й справді: незакінчена п'єса великого майстра. Майстра, що так поспішав жити й творити — повно, справжньо, чесно, — що здебільшого просто не мав часу на дбайливе вишліфовування створеного. Саме тому творчість ця така неспокійна і різна, і дихання її нерівне й схвильоване, як подих самого життя. Але, може, в цьому й криється її особливий чар: чар незавершеності, невикінченості, відкритості в майбутнє.

«Свідомо чи несвідомо, з власного пересвідчення чи з чужого голосу, але кожен, почувши ім'я Франка, сказати б, здіймає шапку, незалежно від свого місця народження — Київ, Карпати, Кубань чи Вороніжчина, — занотував півстоліття тому у своїй «Книзі спостережень» Євген Маланюк. — Тут діє якийсь “інстинкт величі”, який у так званих масах є значно більш живий, ніж припускають демагоги»*

І справді: велич Франкова, ренесансний титанізм його виняткової творчої особистості — самоочевидний факт для кожного неупередженого погляду. Грандіозна постать великого сина Якова-коваля з нагуєвицького присілка Гори з часової дистанції не меншає, а навпаки, дедалі вивищується — і не дальшає, а дедалі ближчає до нашої сучасності. Та чи можемо з певністю сказати, що за півтораєста років, що минули од часу уродин нашого національного генія, повністю збагнули секрет і сутність його феномена, таємницю його, Франкової, величі?

Мабуть, не помилюся, якщо стверджу: і сьогодні перед нами все ще стоять непрости й надто важливі в контексті національно-культурного самоусвідомлення українців питання: хто він, Іван Франко? Чим завдячуємо йому ми, сьогоднішні? Яке місце він посідає в національно-культурному просторі сучасної України і яку роль відіграв у її стражденній історії? Нарешті, іншими словами, в чому полягає славетна величність Франкова?

Од античних часів великих людей заведено йменувати героями. І справді: велич — це героїзм. Але що ж таке героїзм? Що означає — бути героєм?

Героїзм — це насамперед прямостояння. «Я з тої раси, що карма не гне, Глядить життю і смерті в очі сміло, Що любить бій, що просто, грімко йде На визначене їй судьбою діло», — так окреслює свою генеалогію Мирон із Франкового «Похорону», символічне авторове alter ego. Героїчна постава — це позиція проти течії. Бути героєм — означає *бути всупереч*: «Против рожна перти, Против хвиль плисти, Сміло аж до смерти Хрест важкий нести!». Це поетичне кредо — незмінний орієнтир Франкової життєтворчості — від «Semper idem» (щойно цитованого) до «Semper tiro» з питомо франківською заповіддю блаженства: «Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос свій підносить, Що безтурботно в сонмищах лукавих Заціплії сумління їм термосить». І ще одне формулювання цієї-таки максими — цього разу з самого порога вічності: «Не мовчи, коли, гордо пишаючись, Велегласно брехня гомонить... <...> Хоч би ушам глухим, до німої гори, — Говори!»

Він не мовчав. Говорив — хай до німої пустелі. Хто говорить — буде почутий. Якщо говорить — широко.

Франко знав це. І саме тому його героїзм — справжній, а відтак не декларативний, позбавлений фальшивого патосу. Це не маєстатична псевдоромантична поза, а органічна світоглядна позиція й щоденна життєва практика. Тому це «негероїчний героїзм», що не усвідомлює себе як такий, ба навіть заперечує власну винятковість.

* Маланюк Є. Франко незнаний // Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. — Торонто: Гомін України, 1962. — С. 83—84.

«Та слави людської зовсім ми не бажали, Бо не герої ми і не богатирі», — так атестують себе Франкові каменярі. «...Не Баярд, борець непоборимий, Не Дон-Жуан, усіх жіночих серць побідник, Героєм наших днів, а продуцент, робітник», — читаємо в поемі «Нове життя». «Я не геній, синку милий...» — зізнається Франко не надто гречному молодшому колезі у відповідь на жорстоку інвективу: «Не геній ти, а взір лиш продуцента!». У статті «Дещо про себе самого» автор «Мойсея» зараховує себе до когорти письменників-робітників та ремісників, що йдуть за нечисленним гуртом велетнів-геніїв. «Не довелось героїським боєм битися, Ламаться звільна мусив, ржою вкритися», — болісна автохарактеристика з «Мого Ізмарагду». «Зробили мене гетьманом, яким я ніколи не був і не хотів бути, — відхрещується од ювілейних суперлятивів 1898 р., — зробили мене керманичем, хоч я, придивившись правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути; зробили мене проводирем, хоч я любив лише іти в ряді...» І так пояснює генезу свого творчого чину: «Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне героїство, а просто елементарна сила веде мене сією дорогою, сила моєї хлопської крові». Усі ці зізнання — не риторична фігура, а межова щирість; не топос скромности, а «чесність зі собою».

Однак цей «рядовий робітник», «негероїчний герой» був-таки приречений на героїзм — своєю самотністю. «Я любив іти в ряді і люблю, але — такого ряду не було...», — скрушно констатував своє становище одного-в-полі-воїна. Так геніяльність ставала самотністю, а героїзм закономірно перероджувався в трагізм. Адже, за влучним афоризмом сучасного філософа Назіпа Хамітова, «героїзм є трагічне втілення геніяльності у світі людей»*.

Світ людей — світ боротьби. Жорсткої, виснажливої, іноді кривавої боротьби з обставинами, середовищем і самим собою. «Він ішов, не ставав, мов герой До остатнього бою, Та у серці важка боротьба Ішла з самим собою». Це — про Мойсея, пророка й проводиря свого поневоленого народу, що знайшов свою смерть на самім порозі землі обітваної. І водночас — про самого Франка.

Саме в боротьбі — і Франків героїзм, і його трагедія.

Героїзм Франка — у його непохитній вірі в ідеали добра й справедливості, у майбутню свободу й незалежність своєї нації, у повсякчасній готовності «до великого бою за добро, щастя й волю всіх», у ненастанній праці і цілеспрямованому прямуванні дорогою поступу, у подоланні перешкод у собі й поза собою.

Трагедія Франка — не тільки в нещасливому особистому житті та численних життєвих випробуваннях, а насамперед у постійній болючій внутрішній «борні з самим собою», у глибоких сумнівах у сенсі і вартості власної праці, у правильності обраного шляху, у неповній творчій зреалізованості та, нарешті, у фатальній приреченості на смерть на шляху.

Трагізм і героїзм злютовані в життєтворчості Франка, витворюючи у своєму діалектичному синтезі глибинний код його особистості й долі. Лаври героя-звитяжця вплетені в терновий вінець мученика. Лицар

* *Хамітов Н.* Философия человека: от метафизики к метаантропологии. — К.: Ника-Центр; М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. — С. 294.

обов'язку, каменяря поступу, конкістадора духу, апостол праці — і водночас раб волі, страдник сумнівів, трагічний, трагічний в'язень національного сумління. Це все про нього, про Франка. І все це — правда.

Трагічний героїзм — це, може, найадекватніша формула Франкової величі (хай, одначе, редуکتивна й спрощена, як і всі формули).

...Понад періоди, напрями й стилі здіймається в культурній історії України мойсеївська постать Франка, що творить цілу франківську епоху. Епоху, яка не завершується з відходом письменника у вічність, а проростає в майбутнє. «Франко зрозумів добре, яку печать кладе на душу цілої нації, і ту свою націю хотів він бачити нацією героїв*», — писала Олена Теліга — «поетка вогняних меж» (Дмитро Донцов), національна героїня України, яка загинула мученицькою смертю в Бабиному Яру. Її генерація гідно і гордо пронесла «печать духа» свого духового Батька у визвольні змагання ХХ століття, щоб передати естафету поколінню Василя Стуса, який, за його власним зізнанням, вирішив стати поетом саме після прочитання Франкового «Мойсея»**.

«Героїчне напруження» духа, зафіксоване в слові, — ось головний чин Франкового універсального генія. «В цій героїчній напруженні, в цій перемозі над скорбним і маловірним духом, над життєвими обставинами і добою — і полягає та величність Франка, в якій тепер не сумнівається, здається, ніхто і яка не дозволить, хоч би як змінились умови нашого життя, забути його як поета», — стверджував ще 1925 р. Микола Зеров***. Через три десятиліття цю ж думку розвинув Євген Маланюк: «...Коли Іван Франко саме на цих теренах [“в історично і культурно zdeформованих східноєвропейських, а в політично-колоніальних безсупільних умовах нашої Батьківщини”] великою людиною став (й чим далі, тим більше ставатиме), то завдячувати це він міг лише сам собі і виключно собі, заплативши за свою велич важкою ціною своєї страшної біографії, щоденною жертвою свого понадлюдського труду і щоденною боротьбою з оточенням, обставинами і самим собою. Отже, сталевій силі своєї волі та характеру — своєї виняткової особистості. Бо особистість і є, власне, те, що найбільше вражає і вражатиме в нім. В його характері і нетрадиційній, майже неукраїнській волі саме сконцентрована його велич і тієї величі таємниці»****.

Чи можемо повторити ці слова нині, з перспективи ХХІ століття? Навіщо нам Франко — сьогодні? За що маємо його любити й шанувати?

Чи не найкращу відповідь на це питання дав 1931 р. той, хто вважав себе «малим наслідником» Франковим — ще один геніяльний різьбяр слова і духа, Василь Стефаник: «За його універсалізм, за його божеську працьовитість і за його велику, скаляну гідність людську, якої він мусив боронити перед своїми тодішніми земляками»*****, — ось за що Франко вартий вдячної пам'яті нащадків.

* Теліга О. Книжка — духова зброя // Олена Теліга: Збірник / Ред. і приміт. О. Жданович. — Детройт—Нью-Йорк—Париж: Видання Українського Золотого Хреста в ЗДА, 1977. — С. 122.

** Див.: Стус В. Твори: У 4 т, 6 кн. — Т. 6 (додатковий). — Кн. 1: Листи до рідних. — Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1997. — С. 349.

*** Зеров М. Цит. праця. — С. 491.

**** Маланюк Є. Франко як явище інтелекту // Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. — Торонто: Гомін України, 1962. — С. 118.

***** Стефаник В. До М. Рудницького // Стефаник В. Вибране / Упоряд., підгот. текстів, приміт. і словник В. М. Лесина та Ф. П. Погребенника; Авт. вступ. статті В. М. Лесин. — Ужгород: Карпати, 1979. — С. 345.

Його творчість — віддзеркалення універсальних світових обривів, результат шляхетної духової праці й вияв високої «щиролюдської» гідності — це унікальний художній документ драматичної (і багато в чому трагічної) історії духа, великого в своїх злетах і падіннях, радощах і стражданнях, сподіваннях і розчаруваннях, воскресіннях і похоронах. Духа, мандрівці якого не буде кінця — всупереч фатальній обмеженості земного існування. Тому Франкове слово — «пролог, не епілог», із якого ще довго нам починатися. І сьогодні воно промовляє до читачів, спроможних зрезонувати цій тисячострунній арфі, настроєній за камертоном віри в силу духа. Промовляє голосом людської туги і віри, повним трагічної сили і величі.

Франковим голосом.

* * *

...26 листопада 1915 року віденський професор, отець доктор Йосиф Застирець, звернувся з листом до Нобелівського комітету, у якому розповів про «найбільшого українського і одночасно слов'янського поета і вченого», «великого провідника свого народу, міжнародного генія» — Івана Франка. Відзначення його багатогранної діяльності Нобелівською премією, на думку професора Застирця, мало б величезне політичне значення для національних змагань старовинного культурного народу, який бореться за свою свободу. Це звернення підтримала європейська літературно-наукова еліта*.

Проте за півроку Франка не стало. Похований він був на Личаківському цвинтарі, у чужому гробівці й позиченій сорочці.

Франко так і не став Нобелівським лавреатом. Упав на шляху, на порозі землі обітованої, не вступивши до неї, немов пророк Мойсей — до омріяної Палестини. Невблаганна смерть виявилась прудкішою од світового визнання, забравши з собою Франка — напередодні визвольних змагань 1917—1921 років.

Та чи змаліла від того ця постать? Чи трагічний етос Франкової всежиттєвої самоофіри рідному народові був зведений *ad absurdo*? Чи ідеали правди, людської гідності і свободи, за які він боровся, знецінилися, здевальувалися? Питання риторичні, бо справжня велич вимірюється не відзнаками й нагородами, а гравітаційною силою духа, спроможного променювати крізь час і простір — у безвість віків. Духа, напнутого, мов тятива, — поміж землею і небом.

Немов стріла у вічність — Франкові твори, послання до нащадків, заповіти й дороговкази, писані на скрижалях національного буття кров'ю огненного серця: «Ще момент — і Єгошуї крик Гирл сто тисяч повторить; Із номадів лінивих ся мить Люд героїв сотворить».

Читаймо. Ми ще маємо шанс стати нацією героїв.

Богдан ТИХОЛОЗ

* Див.: Сулима М. Україна і Нобелівська премія з літератури // Сулима М. Книжниця у семи розділах: Літ.-крит. статті й дослідження. — Київ: Фенікс, 2006. — С. 406—408.

ПОЕЗІЯ

* * *

ІЗ КНИГИ
«ІЗ ЛІТ МОЄЇ МОЛОДОСТИ

*Збірка поезій Івана Франка
з п'ятиліття 1874—1878» (Львів, 1914)*

НАРОДНА ПІСНЯ

(Сонет)

Глянь на криницю, що із стіп могили
В степу слезою чистою журчить;
В їй оці личко місяця блищить
І сонця промінь грає в чистій хвилі.

З грудей землі б'ють водянії жили.
Струї живої рух не кінчиться й не спить,
Вода ж погожа тисячі живить
Весни дітей, що вкруг її обсіли.

Криниця та з чудовими струями —
То люду мого дух, що, хоч у сум повитий,
Співа до серця серцем і словами.

Як початок тих струй усім закритий,
Так з темних джерел ті слова повстали,
Щоб чистим жаром серце запалити.

ХРЕСТ

*Вірш написаний як привіт митрополитові Йосифу Сембратовичу¹
в день його іменин д. 26 грудня 1875 іменем питомців
руської духовної семінарії у Львові.*

Хреста нас знаменем хрестили,
Ростем під знаменем хреста;
З хреста пливуть всі наші сили
І віра наша пресвята.

І під знаком хреста пречудним
Боролись наші предки все,
І поступали шляхом трудним,
Як Той, що тихо хрест несе.

І під знаком хреста лягали
Вони за віру в тьму могил,
І під знаком тим побіджали,
Як Той, що пекло побідив.

Упали вороги, та тьмою
Покритий наш народ зістав,
І в тьмі непевною ногою
Ступав, а сам, куди — не знав.

Гидкому на́логу відда́ний,
Він сам морочив ним свій ум,
Недавно скинувши кайдани,
Став ворогам на сміх і глум.

Та знов хреста чудова сила
Проникла помрачений зор,
І сонні душі пробудила,
Вказала нам святий прапóр.

Той хрест, що побідив поганство,
Осяяв блиском і наш люд,
Прогнав страшну тьму ту — п'янство,
Вказав нам ціль — науку й труд.

Тож слава ввік Тобі, герою,
Ти, що могучою руков
Подвигнув хрест святий над тьмою,
Вказав нам нашу хоругов.

Ти проти тьми як вождь хоробрий,
Син Руси та її отець,
Ти пастир наш і пастир добрий,
І церкви нашої вінець.

Народ наш темний і убогий
В Тобі захитника знайшов,
Мов світла луч, в його пороги
Твого навчання звук дійшов.

Він оживає, він кріпиться
І славить Бога та Тебе,
І його мови звук шириться,
І його пісня знов живе.

І нам, що з людом тим готові
Піти у бої життеві,
Не раз Ти доказ дав любови,
Дбайливости вітцівської.

Під Твоїм, Пастирю, провóдом
Нам не страшна та боротьба;
За церков, за права з народом
Стоять — в нас воля не слаба.

А днесь Тобі в заміну милу
За труд Твій щирий шлем привіт;

Життя своє, всю нашу силу
На той кладемо заповіт:

Що доки тиснуть нас окови
І кривда гнобить руський люд,
Не згине в нас огонь любови,
Не пропаде наш щирий труд.

БОЖЕСЬКЕ В ЛЮДСЬКИМ ДУСІ

Коли Ти в світ слав рід людський,
Життя людей зробив борбою,
Свою Ти божеськість їм дав —
Дух, творчу силу із любовою.

Людськеє серце гріх сплямив
І роз'єднав людей з Тобою,
І помрачилась в їх серцях
Та творчість духа із любовою.

Та встало світло по тьмі ночі,
Ти поєднав людей з собою,
Нове життя у світ живий влила
Знов творчість духа із любовою.

Дух наш із Твого духа родом
І вічно зв'язаний з Тобою,
А вічні огніва ті —
Лиш творчість духа із любовою.

КОЛЯДА

(Руським господарям)

I.

Гей, як то було із первовіку —
Гей, дай Боже! —
В Господа Бога діточок много,
А межі ними не дві зірниці,
Не дві зірниці, а дві сестриці.
[Зазвав їх Господь та перед себе]:
«Час вам, дітоньки, в світ розійтися.
Ось тут даю вам хату й палату,
Ось тут даю вам плуг і шабельку, —
Все те даю вам та до вибору».

Сестра молодша, бач, цікавіша:
Швидше сягнула, палату взяла.

Старшій сестриці хата зістала.
Сестра молодша, бач, цікавіша:
Скорше сягнула, шабельку взяла.
Старшій сестриці плуг полишала.

І розійшлися у світ сестриці,
І стали жити близько при собі,
Близько при собі, напроти себе.
Старша сестриця в бідній хатині,
Молодша — в ясній, пишній палаті;
Старша сестриця землю оре
І засіває яреє жито,
А її ниви золотом вкриті;
Молодша ходить, шаблев воює,
Золото, срібло в палату зносить.

Довго жили так обі сестриці,
Довго жили так, не сварилися.

Сестра молодша, хоч много мала,
Стала украдкою зазидувати
Ярого жита, проса й пшениці,
Що росли буйно в її сестриці.

II.

Ой, як то було із первовіку, —
Гей, дай Боже! —
Як жиди Христа на муки брали,
На муки брали, на хрест розп'яли, —
Пречиста Діва весь світ сходила,
Весь світ сходила, сина гляділа,
Гіркії сльози все проливала,
Білії ручки з жалю ламала.

А де упаде її сльозонька,
Там тобі стане зимна криниця;
Де білі ручки з жалю заломить,
Там тобі стане шумна діброва,
Шумна діброва з вітром говорить.
А де із жалю зітхне до Бога,
Там тобі роєм — ярі пчілоньки,
Ярі пчілоньки медок збирають.

Пречиста Діва весь світ перейшла,
Весь світ перейшла, сина не знайшла.
Весь світ за нею зазеленівся,
Весь світ за нею розвеселився.

Ой сидить пані в пишній палаті,
Шабельку острить, думку думає,
Думку думає, слугів питає:
«Що там за діва іде полями,
Іде полями, тяженько плаче,
Рученьки ломить, Господа молить?
За нею поле зеленіється,
За нею річки розливаються,
За нею діброви розвиваються.
Біжіть до неї, напроти неї,
Нехай не ходить по моїм полю!
Бистрії річки водами грають,
В поході військо моє спиняють».

Старша сестриця по полю ходить,
По полю ходить, копи рахує,
Рахує-числить, зчислити годі.
Старша сестриця задумалася:
«Що то за діва полем ступає,
Полем ступає, тяженько плаче,
Рученьки ломить, Господа молить?
За нею поле зеленіється,
За нею річки розливаються,
Шумні діброви розвиваються».

Старша сестриця пішла до неї,
Пішла до неї, напроти неї.
За ручку бере, словом втішає,
Словом втішає, так промовляє:
«Ой не ходи ти, красная діво,
Ой не ходи ти світом блукати,
А ходи жити до мої хати!
Я тобі рано ноги умию,
Ноги умию, сльози обсушу,
З твого серденька тугу прогоню.
Я тобі в днину світлоньку вберу,
Світлоньку вберу, їсти злагódжу,
Я тобі ввечір ліженько встелю,
Я тобі на сон ще й заспіваю».

III.

В старшої сестри, як бір, пшениця, —
Г[ей], д[ай] Б[оже]! —

В старшої сестри ярее жито
Колосом клонить, пісеньку дзвонить:
«Нас Мати Божа благословляла,
Нам Мати Божа зраст дарувала,
Бо Божа Мати — у нашій хаті».

В ясної пані пишні палати,
Пишні палати з вітром валяться;
В ясної пані ostrі шабельки,
Ostrі шабельки в боях щербляться.
Пів її краю — то гай в розмаю;
Пів її краю багна вкривають,
Багна вкривають, піски зсипають.

Ясная пані, хоч много мала,
Позавиділа старшій сестриці;
Шабельку острить, думку думає,
І до слуг своїх так повідає:
«Спішіть ви скоро, вірнії слуги,
Зв'яжіте в пута мою сестрицю,
Зв'яжіте в пута, приведіть тута!
Най відберу їй буйну пшеницю,
Най відберу їй яреє жито».

Побігли слуги, швидко вернули,
Та ясній пані слово говорять:
«В твої сестриці в тісній хатині
Ясність велика, радість велика!
За столом сидить Пречиста Діва,
За столом сидить, за вечерею;
Твоя сестриця хліби ламає,
Хліби ламає, пісню співає».

Ясная пані думку думає,
Думку думає, слуг посилає,
Слуг посилає, так промовляє:
«Ні на що, слуги, ви не зважайте,
Мою сестрицю припрводжайте!»

Побігли слуги, швидко вернули,
Та ясній пані слово говорять:
«Твої сестриці бідну хатину
Ангел сторожить, нам мечем грозить;
Ід тій господі приступить годі».

Ясная пані в гнів попадає,
В гнів попадає, сама рушає.
Велить сестрицю в пута кувати,
Велить їй власне поле орати,
Власнеє поле, та не для себе!

Ой сумно сонце восени сяє,
Ой сумно літом шумить діброва.
Старша сестриця гіренько плаче,
По полю ходить, рученьки ломить,

Бога благає, так промовляє:
«Рости, рости, ти, яреє жито!
Роди, роди, ти, буйна пшеничко!
Я тебе орю, чорнеє поле,
Я засіваю, та не для себе.
Ясна пані хліб забирає,
Мої дітоньки з голоду плачуть,
З голоду плачуть, хлібця не бачуть».

На чистім полі, як бір, пшениця,
На чистім полі яреє жито
Колосом клонить, пісеньку дзвонить:
«Нас Мати Божа благословляла,
Нам Мати Божа зраст дарувала,
Бо Божа Мати — у нашій хаті».

IV.

А рад ти знати, чесний господарю, —
Г[ей], д[ай] Б[оже]! —
Хто ті зірничі, рідні сестриці?
Старша сестриця — руська землиця,
Менша сестриця — лядська землиця.
А рад ти знати, чесний господарю,
Коли скінчиться старшої горе?
Пречиста Діва з Сином царствує,
Пречиста Діва плач сестри чує.

А за тим словом бувай же здоров!
Дай тобі, Боже, в горю потіху,
Дай тобі, Боже, в нужді надію,
Дай тобі, Боже, сильную волю!
Збав тебе, Боже, від злих сусідів,
Збав від невірних синів вирідних,
Збав тебе, Боже, від тьми-неволі!

Весна настане — сій жито яре,
Сій жито яре, яру пшеницю!
Осінь настане — збирай щасливо!
Зима настане — пісні приносить;
Літо настане — ти не журися,
Вийди на поле, поведи оком!

На чистім полі, як бір, пшениця,
На чистім полі яреє жито
Колосом клонить, пісеньку дзвонить:
«Нас Божа Мати благословляла,
Нам Божа Мати зраст дарувала,
Бо Божа Мати — у нашій хаті».

ІЗ КНИГИ
«З ВЕРШИН І НИЗИН»
(Львів, 1887; 2-е вид., Львів, 1893)

Із розділу
«DE PROFUNDIS»*

ГІМН

Замість пролога

Вічний революціонер³ —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю, —
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівськії тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє;
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою, —
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум нещастя,
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а добувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

* З глибини (*лат.*); початок латиномовної християнської заупокійної молитви «De profundis clamavi...» — перші слова 129 (130) Псалма («З глибини я взиваю до тебе, о Господи...»). — *Упоряд.*

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля —
Не уступить п'їтьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняющий день?

Із циклу
«ВЕСНЯНКИ»

* * *

Грмить! Благодатна пора наступає,
Природу розкішна дроз пронимає,
Жде спрагла земля плодотворної зливи,
І вітер над нею гуляє бурхливий,
І з заходу темная хмара летить —
Грмить!

Грмить! Тайна дроз пронимає народи, —
Мабуть, благодатная хвиля надходить...
Мільйони чекають щасливої зміни,
Ті хмари — плідної будущини тіни,
Що людськість, мов красна весна, обновить...
Грмить!

* * *

Гріє сонечко!
Усміхається небо яснее,
Дзвонить пісеньку жайвороночок,
Затонувши десь в бездні-глубіні
Кришталевого океану...

Встань,
Встань, орачу! Вже прогулі вітри,
Проскрипів мороз, вже пройшла зима!
Любо дихає воздух леготом;
Мов у дівчини, що з сну будиться,
В груді радісно б'єсь здоровая
Молодая кров,
Так і грудь землі диха-двигаеть
Силов дивною, оживущою.

Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час золоте зерно!
З трепетом любви мати щирая
Обійме його,
Кров'ю теплою накормить його,
Обережливо виростить його.

Гей, брати! В когó серце чистее,
Руки сильніі, думка чесная, —
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогущого
Поклику весни!
Сійте в головах думи вольніі,
В серцях жа́добу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої!

* * *

Земле, моя всеплодю́щая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бо́ю сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов!

Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громову́ю дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювати, працювати, працювати,
В праці сконать!

* * *

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни, —
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

Зл'ютих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любови,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи!

Бо минуть — далі труд
В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і душі.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить, —
Той цілий чоловік.

Тож сли всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі бути —
Будь хоч хвилечку ним.

А в поганії дні,
Болот'янії дні,
Як надія пройде
І погасне чуттє,
Як з великих доріг
Любови, бою за всіх
На вузькі та круті
Ти зійдеш манівці,

Зсушить серце жура,
Сколять ноги терні, —
О, тоді май життя
Вдячно ти спом'яни!

О, тоді ясні сни
Оживлять твою путь...
Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

VIVERE MEMENTO!*

Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груди?
Чи твій поклик з мертвоти
Й серце к житті будить?

* Пам'ятай, що живеш! (Лат.) — антитеза до відомого латинського вислову «Memento mori!» («Пам'ятай, що ти смертний!») — Упоряд.

Вчора тлів, мов Лазар⁴, я
В горя домовині —
Що ж се за нова зоря
Мені блисла нині?
Дивний голос мя кудись
Кличе — тут-то, ген-то:
«Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!»

Вітре теплий, брате мій,
Чи твоя се мова?
Чи на гірці світляній
Так шумить діброва?
Травко, чи се, може, ти
Втішно так шептала,
Що з-під криги мертвоти
Знов на світло встала?
Чи се, може, шемріт твій,
Річко, срібна ленто,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento!

Всюди чую любий глас,
Клик життя могучий...
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!
Люде, люде! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

Із циклу
«НІЧНІ ДУМИ»

* * *

Ночі безмірнії, ночі безсоннії,
Горе моє!
Мозок наляжуть думки невгомоннії,
В серці грижа, мов павук той, полоннії
Сіті снує.

Виром невпинним бажання сердечнії
Рвуться, летять —

Вічно невтишені і безконечні...
Мов на свої мене крила безпечні
Схопить хотять.

Де ви так рвётесь, куди ви літаєте,
Думи-орли?
В гості до зірки ви, чень, не бажаєте?
К земним зіркам же ви й стежки не знаєте
Тут по землі.

О моя ясна, блискуча зірничко,
Де ти живеш?
Чи за життя ще я вздрю твоє личко?
Чи аж по смерті на гріб мій, горличко,
Плакати прийдеш?

* * *

Догорають поліна в печі,
Попеліє червоная грань...
У задумі сиджу я вночі
І думок сную чорную тканьь.

І коли ж то той жар догорить,
Що ятриться у серці мені?
І чи скоро-то горе згасить
В моім мізку думки огняні?

Ох, печуть і бушують вони!
Гризе душу й морозить нуда!
Кров кипить, і нутро все в огні —
Вколо ж мур і неволя бліда.

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені.

* * *

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!

Рви серце в мні, бліда журо-марюко,
Не дай заснуть в постелі безучастя —
Не покидай мене, гриже-гадюко!

Не дай живому в домовину класться,
Не дай подумати ані на хвилину
Про власну радість і про власне щастя,

Докіль круг мене мільйони гинуть,
Мов та трава схне літом під косою,
І від колиски аж по домовину

Жиють з бідюю, наче брат з сестрою, —
Докіль життя тяжким нас давить валом,
На пні ламає силою страшною,

Докіль ще недосяглим ідеалом
Для мільйонів ситість, тепла хата, —
Докіль на лицах сльози, ніби ралом,

Борозди риють, доки зимна крата
Тюремна руки путає робучі,
Мруть з голоду бездомні сиротята,

Пишаються під небом ті блискучі
Гнізда розпусти, зопсуття й обмани
І світ заражують, докіль могуті

«Стовпи» отруту ллють в народні рани,
Думки кують, для прихоті своєї
Люд трупом стелють люті тамерлани⁵!

Ох, загніздись на дні душі моєї,
Важкая думо! Сильними кліщами
Стискай те серце, скоро б від твоєї

Схибнув я стежки! Ночами і днями
Шепчи над вухом: «Ти слуга нещасних!
Працєю для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!»

* * *

Місяцю-князю!
Нічкою темною
Тихо пливеш ти
Стежков таємною...
Ніжно хлюпочеться
Воздушне море,
Так в нім і хочеться
Змити з серця горе.

Місяцю-князю,
Ти, чарівниченьку!
Смуток на твоєму
Ясному личеньку.

Із небозвідної
Стежки погідної
Важко глядіть тобі
В море бездонне,
В людськості бідної
Горе безсонне.

Місяцю-князю!
В пітьмі будущего,
Знать, ти шукаєш
Зілля цілющого,
Зілля, що лиш цвіте
З-за райських меж...
Ох, і коли ж ти те
Зілля найдеш?..

Із циклу
«ДУМИ ПРОЛЕТАРІЯ»

SEMPER IDEM!*

Против рожна перти,
Против хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести!

Правда против сили!
Боем против зла!
Між народ похилий
Вольности слова!

З світочем науки
Против брехні й тьми —
Гей, робучі руки,
Світлії уми!

Ще те не вродилось
Острее залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізав!

Ще той не вродився
Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш утле тіло!

* Завжди те саме! (Лат.).

ХРИСТОС І ХРЕСТ

Серед поля край дороги
Стародавній хрест стоїть,
А на нім Христос розп'ятий
Висів тож від давніх літ.

Та з часом прогнили гвозді,
Вітер хрест розхолітав,
І Христос, вгорі розп'ятий,
Із хреста на землю впав.

Тут сей час трава висока,
Що росла вокруг хреста,
Радісно в свої обійми,
М'яко прийняла Христа.

Подорожники й фіялки,
Що там пахли з-між трави,
Звилися, мов вінець любови,
У Христа край голови.

На живім природи лоні,
Змитий з крові, ран і сльоз,
Серед запаху і цвітів
Сумирно спочив Христос.

Та якісь побожні руки
Спать Йому там не дали
І, хрестячись, з-поміж цвітів
Знов угору підняли.

Та, нових не мавши гвоздів,
Щоб прибити знов Христа,
Хоч з соломи перевеслом
Прив'язали до хреста.

Так побожні пересуди,
Бачачи за наших днів,
Як з старого древа смерти,
Із почитання богів,

З диму жертв, з тьми церемоній,
Із обмани, крові й сльоз —
Словом, як з хреста старого
Сходить між людей Христос,

* З вершин; дослівно: вище! Д'горі! (Лат.).

І як, ставши чоловіком,
Ближчий, вищий нам стає
І святим приміром своїм
Нас до вольности веде, —

Силуються понад людськість
Будь-що-будь піднять Христа
І хоч брехні перевеслом
Прив'язати до хреста.

КАМЕНЯРІ

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, та пуста і дика площина,
І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар,
І руки в кожного ланці, мов гадь, обвили,
І плечі кожного додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори, як грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбити».

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спінювало нас.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яти в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кости тут під нею зогниють.

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.

Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт;
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мамі, жінки і діти,
Що други й недруги, гнівнії та сердиті,
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді п'ути,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

ІДИЛІЯ

Давно було. Дітей маленьких двоє,
Побравшись за руки, по квітчастих
Лугах підгірських, стежкою вузькою
Поперек нив, в жарку літнюю днину
Ішли з села.

Старшенький хлопчик був —
Біловолосий, з синіми очима,
З конем вербовим у руці. У нього
За пазухою добрий кусень хліба
І квітка на кайстрівім капелюсі.
А дівчинка вела його за руку,
Хоч менша. Наче терен, оченята,
Мов вуглики, жарілися і живо
Все бігали кругом. Мов миший хвіст,
Косичка ззаду вісіла, а в ній
Червона стрічка вплетена була.
В маленькій запасчині підп'ятій

Знать кілька бульб печєних, а стручки
Зеленого гороху визирали
З-за пазухи.

Нерадо якось хлопчик
Ішов і боязливо озирався,
А дівчинка невпинно щебетала,
Додаючи товаришу відваги.

— Встидайся, фе! Такий великий виріс,
А плакати хоче! Хлопець, а боїться!
Чого боятись тут? Ся я ти кажу,
То мусить бути правда. Вже мої
Бабуня не такі, щоби брехали!
А ти диви, хіба то так далеко?
На сей горбок, а відтам Діл^б близенько,
А там Ділом угору та все вгору,
Аж на сам верх! Та й годі! Там спочинем —
А може, ні, чого ще спочивати,
Коли вже відтам близько!.. Крикнем: У! —
Та й просто враз побіжимо до тих
Стовпів залізних, що підперли небо.
А там сховаємось за стовп і тихо-
Тихенько аж до вечора пробудем.
А ти щоби не смів мені і писнуть,
Не то що плакати! Чуєш? А то я
Тобі задам! А як настане вечір
І сонечко прийде додому на ніч,
Застукає до брами — то ми тихо-
Тихесенько прокрадемося за ним.
А знаєш, що бабуся говорили?
У нього є донька така хороша,
Що просто страх. Вона-то відчиняє
Щовечір браму батькові й щорана.
А вже дітей вона так дуже любить,
Що просто страх. А сонце не пускає
Дітей до неї, щоб із ними разом
У світ не втікла. Але ми тихенько
Прокрадемося, та й шусть! і вхопимось
Її за руки, то вже сонце нам
Ніщо не зробить. Тільки ти не бійсь
І плакати не смій! Та ж то так близько,
І на дорогу маємо досить,
А та нам панна надає багато
Всього, о що лиш будемо просити.
Ану, о що би ти просив?

Поглянув

На неї хлопець, палець впхав до уст
Та й каже: — Мозе б, ліпшого коня?
— Ха-ха, ха-ха! — дівча зареготалось.
— Ну, сцо з, то, мозе, капелюх новий?
— Приси, що хочеш, а я знаю, знаю,
Що я просити буду!

— Сцо таке?

— Ага не скажу!

— Ну, скази, а то

Заплацу!

— Овва, плач, то я сама

Піду і не візьму тебе з собою.

— Ну, а цому з не сказес?

— Знаєш, ти

Дурний! Мені бабуся говорили,

Що в неї яблучка є золоті.

Кому вона те яблучко дарує,

То той весь вік щасливий, і здоров,

І гарний-гарний буде всім на диво.

Але ті яблучка лиш для дівчат.

— Я хочу яблущка! — заплакав хлопець.

— Не плач, дурний, лиш не забудь просити, —

Я вставлюсь вже, щоб і тобі дала.

А як по яблучку таким дістанем,

То вернемо додому і нікому

Не скажемо. Не скажеш?

— Ні, не сказу,

— Ну, пам'ятай! А скажеш — відберуть.

Чи так?

— А так, — рік хлопець. І пішли.

Пройшло чимало літ від того дня.

Далеко над сподівання дітей

Тяжкою вийшла й довгою дорога

До сонячних палат. І трави, й ниви,

І небо, й сонце — все, усе змінилось

У хлопчика в очах. Лиш не змінилась

Подруга та, провідниця його.

Щебетання її, веселе, любе,

І усміх, і надія неугасима —

Се та жива струя, що в'яже в серці

День нинішній з вчорашнім і грядущим.

І ціль їх не змінилась за той час,

Лиш виросла, розвілась, роз'яснилась.

І ось великим шляхом многолюдним

Посеред тиску, свару й товкітні

Ідуть вони, ховаючи у грудях
Дитячі серця, як найкращий скарб.
Минає їх гордий, надутий дурень —
І розсмієсь; мина пишній вельможа —
То і не гляне; зустріне мужик —
То в спрагу дасть погожої води
Напитися, і стежечку покаже,
І підночує, в сльобу захистить.
Вони ж, побравши за руки, тихо
І радісно, без огляду й тривоги,
Ідуть навстрічу сонцю золотому.

Із розділу «ПРОФІЛІ І МАСКИ»

ПОЕЗІЯ

В життю, мов на шляху, лиць сотні стрічаєш,
Та в поспіху їх безучасно лишаєш.

Часом лиш попáдєсь лице характерне,
Що взір поневолі до себе приверне.

Зирне́ш, заговориш і стиснеш за руку —
Найближча хвилина приносить розлуку.

Та довго ще в тямці відтіль і відсіль
Не раз визирає приятний профіль.

Та де з ким тісніше злучив тя шлях долі
Чи в бою, чи в праці на рідному полі.

Живеш поруч нього, смієшся і плачеш,
Здається, всі думи в душі його бачиш.

Здається, все ясне, і гнів його й ласка, —
Аж глянеш пильніше: все маска і маска.

Лиш маску ти знаєш, її ти любив,
Що криєсь за нею — і хто ж се зглубів?

Часом лиш припа́док ту маску відхилить —
Зирне́ш і жахнешся: «Чи взір мене милить?»

Чи знав я сю постать, чи бачив уже?
Лице мов знайоме, та зовсім чуже!»

Профілі і маски — ось поле розлоге!
Ось все, що дає нам життя наше вбоге.

І вбогі жили б ми, понурі, як мари,
Якби не поезії дивнії чари.

Вона ті профілі хапа на льоту,
Дає їм безсмертне життя, теплоту;

Всі маски свobodно вона відхиляє
І в душах, мов в книзі, вигідно читає.

Укритее щастя, мов мати дитину,
Вона обгортає у теплу ряднину.

Незримії сльози, що плаче душа,
Вона поцілуєм своїм осуша.

Із циклу
«УКРАЇНА»

МОЯ ЛЮБОВ

Вона так гарна, сяє так
Святою чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любови, щирости, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квілить лихо те
В її кождіській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректись власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я Божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов
Тій другій а святій любови
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окуви?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІМН

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служити!
Довершилась України кривда стара, —
Нам пора для України жити.

Не пора, не пора, не пора
За тиранів пролить свою кров,
І любити царя, що наш люд обдира, —
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Хай пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая єсть:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

* * *

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люде.

Розпадуться пута віковії,
Тяжкі кайдани,
Непобіджена злими ворогами
Україна встане.

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна-річки
Одна, нероздільна.

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

«Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услужі
Свій вік коротати!

Піднімайтесь на святее діло,
На ширую дружбу,

Та щоби ви чесно послужили
Для матері службу.

Чи ще ж то ви мало наслужились
Москві і ляхови?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крові?

Пора, діти, добра поглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!»

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей, уставаймо, єднаймося,
Українські люде!

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Най братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!

Із циклу «ОСИ»

З ЕКЗАМЕНУ

З іспитової кімнати
Вибіг лютий кандидат;
Збіглось в сінях товариство
І давай його питать:

«Ну, а що, ти здав екзамен?
Маєш вчительський диплом?»
Він мовчить, лиш чорна хмара
Вісить над його чолом.

Далі каже: «Ні, камра́ття,
Правди нині не зійскать!
Той професор зоології —
То тиран і лютий кат!

Три завдав мені питання,
Як закон йому велить,
Два я знав, не знав одного,
І він смів мене спалить!

— Був ти у саду? — питає.
— Був, — говорю сміло я.

— Бачив ти пчолу? — питає.
— Бачив, — кажу сміло я.
— Кілько ж ніг пчола та має?
— Ніг я їй не рахував. —
І за се одно питання
Спік мене, бодай пропав!»

Із розділу «СОНЕТИ»

Із циклу
«ВОЛЬНІ СОНЕТИ»

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ⁷

Орел могучий на вершку сніжному
Сидів і оком вдовж і вшир гонив,
Втім, схопився і по снігу мілкому
Крилом ударив і в лазур поплив.

Та груду снігу він крилом відбив,
І вниз вона по склоні кам'яному
Котиться стала — час малий проплив,
І вниз ревла лавина дужче грому.

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.

Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас ogrівати.

* * *

Жіноче серце! Чи ти лід студений,
Чи запашний чудовий цвіт весни?
Чи світло місяця? Огонь страшенний,
Що нищить все? Чи ти, як тихі сні

Невинности? Чи як той стяг воєнний,
Що до побіди кличе? Чи терні,
Чи рожі плодиш? Ангел ти надземний
Чи демон лютий з пекла глибини?

Чим б'єшся ти? Яка твоя любов?
В що віриш? Чим живеш? Чого бажаєш?
В чім змінне ти, а в чім постійне? Мов!

Ти океан: маниш і потопляєш;
Ти рай, добутий за ціну оков.
Ти літо: грієш враз і громом убиваєш.

СИКСТИНСЬКА МАДОННА⁸

Хто смів сказати, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без серця дрозі
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твоєї краси?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О, глянь на мене з своєї висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.

О Бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

* * *

Ось спить дитя, невинний ангел чистий.
Смієсь у сні — се ангел з ним іграє...
Сплакне у сні — се ангел, в облак мглистий
Розплившись, манить його й щезає.

І сон отсей нестертий, віковистий
В душі його по собі слід лишає:
З дитячих снів той ангел променистий
Раз в раз бажання, тугу в нім збуджає.

Рвесь молодець від батька і від мами
Чогось шукати десь в чужій чужині,
А ангел з далі кличе: «Д' міні! Д' міні!»

Любви, надії він спішить стежками,
Там плід здобуде, тут лиш квіти зв'ялі,
А ангел з далі кличе: «Далі! Далі!»

ІЗ КНИГИ
«ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ.
ЛІРИЧНА ДРАМА»

(Львів, 1896; 2-е вид., Київ, 1911)

Із циклу
«ПЕРШИЙ ЖМУТОК»
(1886—1893)

* * *

Не знаю, що мене до тебе тягне,
Чим вчарувала ти мене, що все,
Коли погляну на твоє лице,
Чогось мов щастя й волі серце прагне

І в груді щось метушиться, немов
Давно забута згадка піль зелених,
Весни і цвітів, — молода любов
З обійм виходить гробових, студених.

Себе я чую сильним і свобідним,
Мов той, що вирвався з тюрми на світ;
Таким веселим, щирим і лагідним,
Яким я був за давніх, давніх літ.

І, попри тебе йдучи, я дрижу,
Як перед злою не дрижав судьбою;
В твоє лице тривожно так гляджу, —
Здаєсь, ось-ось би впав перед тобою.

Якби ти слово прорекла мені,
Я б був щасливий, наче цар могучий,
Та в серці щось порвалось би на дні,
З очей би сліз потік поллявся рвучий.

Не знаємось, ні брат я твій, ні сват,
І пріязнь мусила б нам надокучить,
В житті, мабуть, ніщо нас не сполучить,
Роздільно нам прийдеться і вмирать.

Припадком лиш не раз тебе видаю,
На мене ж, певно, й не зирнула ти;
Та прєцінь аж у гріб мені — се знаю —
Лице твоє прийдеться донести.

* * *

Так, ти одна моя правдивая любов,
Та, що не суджено в житті їй вдовольнитися;
Ти найтайніший порив той, що бурить кров,
Підносить грудь, та ба — ніколи не сповніться.

Ти той найкращий спів, що в час вітхнення сниться,
Та ще ніколи слів для себе не знайшов;
Ти славний подвиг той, що я б на нього йшов,
Коб віра сильная й могучая десниця.

Як згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, геройське поривання,
Як все найвищеє, чим душу я кормлю,

Як той огонь, що враз і гріє й пожирає,
Як смерть, що забива́ й від мук ослобоняє, —
Отак, красавице, і я тебе люблю.

* * *

Твої очі, як те море
Супокійне, світляне:
Серця мого давнє горе,
Мов пилінка, в них тонé.

Твої очі, мов криниця
Чиста на перловім дні,
А надія, мов зірниця,
З них проблискує мені.

* * *

Безмежнеє поле в сніжнóму завóю,
Ох, дай мені обширу й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною
І в серці нестерпні́ болі.

Неси ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутка гуляє,
А чень, утечу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.

* * *

Не минай з погордою
І не смійсь, дитя!
Може, в тім осміянім
Суть твого життя.

Може, в тім зневаженім
Твого щастя карб,
Може, в тім погордженім
Є любови скарб.

Може, сміх твій нинішній,
Срібний та дзвінкий,
Стане в твоїй пам'яті
За докір гіркий.

* * *

Неперехідним муром поміж нами
Та доля стала! Мов два сүдна, море
Розносить нас між двома берегами,
Моя ти ясна, непривітна зоре!

Ще зда́лека сліди́ть тебе мій зір,
Твій свіжий слід я рад би цілувати
І душу тим повітрям напувати,
Що з твоїх уст переплива́ в простір.

Та щезла ти! Мов в лісі без дороги
Лишився я. Куди тепер? За чим?
Підтяти думи, не провадять ноги,
А в серці холод... Дим довкола, дим!..

* * *

Не раз у сні являється мені,
О люба, образ твій, такий чудовий,
Яким яснів в молодощів весні,
В найкращі хвили свіжої любови.

Він надо мною хїлиться, страшні
Полошить мари... З трепетом, без мови
Я в тії очі знов гляджу сумні, —
Що жар колись ятрили в моїй крові.

І на моє бурливе серце руку
Кладе той привид, зимну, як змія,
І в серці втишує всі думи й муку.

На привид тихо, не змигнувши, я
Гляджу. Він хилиться, без слів, без згуку
Моргає: «Цить! Засни! Я смерть твоя!»

* * *

Я не кляв тебе, о зоре,
Хоч як сильно жаль мій ріс;
На́сміх твій і власне горе
Я терпливо переніс.

Та боюсь за тебе дуже,
Бо любов — то мстивий бог;
Як одно її зневажить,
Любить мститись на обох.

Як сміючись ти вбивала
Чистую любов мою,
Чи ти знала, що вбиваєш
Все, чим в світі я живу?

Чи ти знала, що руйнуєш
Щастя власного підклад,
Те, чого життя так мало
Звикло всякому вділять?

Чи ти знала, що небавом,
От мов раз махнуть пером,
Ти не раз заплачеш гірко
За потоптаним добром?

* * *

Я не жалуюсь на тебе, доле!
Добре ти вела мене, мов мати.
Та ж де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати.

Важко плуг скрипить у чорній скибі,
І квітки зітхають у сконанню...
Серце рвесь, уста німі, мов риби,
І душа вглубляєсь в люту рану.

А ти йдеш з сівнею й тихо сієш
В чорні скиби й незарослі рани
Нове сім'я, нові надії,
І вдихаєш дух життя рум'яний.

ЕПЛОГ

Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,
Розвійтеся, як тихе зітхання!
Незгоєні рани, невтишені жалі,
Завмерлеє в серці кохання.

В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
Хто знає, який я чуття скарб багатий
В ті вбогії вірші вкладаю?

Ті скáрби найкращі душі молодії
Розтративши марно, без тями,
Жебрак одинокий, назустріч недолі
Піду я сумними стежками.

Із циклу
«ДРУГИЙ ЖМУТОК»
1895

* * *

Полудне.
Широкее поле безлюдне.
Довкола для ока й для вуха
Ні духа!
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави, мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчасте,
І свёрщики в травах тріщать.

Без впину
За річкою геть у долину,
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває, —
У душу тепла доливає
Простір.

Втім — цить!
Яке ж то тихеньке ридання
В повітрі, мов тужне зітхання,
Тремтить?
Чи се моє власнее горе?
Чи серце стрепалося хоре?
Ах, ні! Се здалека десь тільки
Доноситься голос сопілки.

І ось
На голос той серце моє потяглось,
В тім раю без краю воно заридало
Без слів.
Тебе, моя зоре, воно спогадало
І стиха до строю сопілки
Поплив із народним до спілки
Мій спів.

* * *

Зелений явір, зелений явір,
Ще зеленіша ива;
Ой між усіми дівчатоньками
Лиш одна мені мила.

Червона рожа, червона рожа
Над усі квіти гожа;
Не бачу рожі, не бачу рожі,
Лиш її личка гожі.

Золоті зорі в небеснім морі
Моргають серед ночі,
Та над всі зорі внизу і вгорі —
Її чорнії очі.

Голосні дзвони, срібнії тóни,
Слух у них потопає,
Та її голос — пшеничний колос,
Аж за серце хапає.

Широке море, велике море,
Що й кінця не видати,
Та в моїм серці ще більше горе:
Я навік її втратив.

* * *

Ой ти, дівчино, з горіха зёрня,
Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої ўстонька — тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожаром?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

«Червона калино, чого в лузі гнешся?
 Чого в лузі гнешся?
 Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
 До сонця не пнешся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
 На радощі світу?
 Чи бурі боїшся, чи грому з блакиту?
 Чи грому з блакиту?» —

«Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
 Не страшно і грому.
 І світло люблю я, купаюся в ньому,
 Купаюся в ньому.

Та вгору не пнуса, бо сили не маю,
 Бо сили не маю.
 Червоні ягідки додолу схиляю,
 Додолу схиляю.

Я вгору не пнуса, я дубам не пара,
 Я дубам не пара;
 Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
 Отінив, як хмара».

Ой жалю мій, жалю,
 Гіркий непомаду!
 Упустив я голубочку
 Та вже не спіймаю.

Як була близенько,
 Не дав їй принади, —
 А тепер я не знаходжу
 Для серця розради.

Як була близенько,
 Я ще вагувався,
 Щоб так швидко улетіла,
 Я й не сподівався.

А як улетіла,
 Вернуть не схотіла,
 То забрала за собою
 Мою душу з тіла.

Забрала всі мрії,
Всі втіхи, надії,
Як весна бере з собою
Квіти запашні.

* * *

Я не тебе люблю, о ні,
Моя хистка лілеє,
Не оченька твої ясні,
Не личенько блідеє.

Не голос твій, що, мов дзвінок,
Мою бентежить душу,
І не твій хід, що кождий крок
Відчути серцем мушу.

Не ті уста, з котрих вже я
Не вчую слова ласки,
Не вид, в котрім душа твоя
Виднієсь вся без маски.

Не стать твою, не скромний стрій,
Котрим вона вповита,
Не гармонійний вигляд твій,
Мов пісня сумовита.

Я не тебе люблю, о ні,
Люблю я власну мрію,
Що там у серденьку на дні
Відмалечку лелію.

Все, що дало мені життя,
В красу перетопляв я,
І всю красу, весь жар чуття
На неї перелляв я.

Вона мій спів, вона мій хліб!
Душа моя — аж дивно —
До неї, наче той поліп,
Приссалась невідривно.

Усіми нервами приляг
Мій дух до неї, мила, —
І тут вона — аж страх! аж страх! —
Твій вид мені явила.

Неначе блискавка ярка,
Що зразу сліпить очі,
Що враз і тішить, і ляка,
Ніч робить з дня, день з ночі, —

Отак для мене був твій вид
І розкішшю й ударом;
Я чув: тут смерть моя сидить,
Краси вповита чаром.

Я чув, і з жаху весь тремтів,
І розкішшю впивався;
Від тебе геть тікати хотів,
Круг тебе все снувався.

Мов той Іксіон⁹, вплетений
У колесо-катушу,
Так рік за роком мучусь я,
І біль мою жре душу.

І дармо ліку я шукав
На сю свою хворобу;
Кого зрадливий Сфінкс¹⁰ піймав,
Не пустить аж до гробу.

Ні, не тебе я так люблю,
Люблю я власну мрію!
За неї смерть собі зроблю,
Від неї одурію.

* * *

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В життю ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В життю мене ти й знати не знаєш,

Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями,
Як мучусь довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.

О, ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В життю мені весь вік тужити —
Не жити.
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засиха, —
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалощах живіше грає,
По-людськи вільно віддиха,
І того дива золотого
Зазнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

* * *

Отсе тая стежечка,
Де дівчіна йшла,
Що з мого сердечка
Щастя унесла.

Ось туди пішла вона
Та гуляючи,
З іншим, своїм любчиком,
Розмовляючи.

За її слідами я,
Мов безумний, біг,
Цілував з сльозами я
Пил із її ніг.

Наче потопаючий
Стебелиночку,
Зір мій вид її ловив
На хвилиночку.

І мов нурок перли ті
На морському дні,
Сквапно так мій слух ловив
Всі слова її.

Отсе тая стежечка
Ізвивається,
А у мене серденько
Розривається.

Залягло на дні його
Те важке чуття:
Тут навіки згублений
Змисл твого буття.

Все, що найдорожчєє,
Найулюблене,
Чим душа жива була,
Тут загублене!

Чим душа жива була,
Чим пишалася...
Отсе тая стежечка,
Щоб запалася!

* * *

Якби знав я чари, що спиняють хмари,
Що два серця можуть ізвести до пари,
Що ламають пута, де душа закута,
Що в поживу ними зміниться отрута!
То тебе би, мила, обдала їх сила,
Всі би в твоїм серці іскри погасила,
Всі думки й бажання за одним ударом.
Лиш одна любов би вибухла пожаром,
Обняла б достоту всю твою істоту,
Мислі б всі пожерла, всю твою турботу, —
Тільки мій там образ і ясніє й гріє...
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Якби був я лицар і мав панцир добрий,
І над всіх був сильний і над всіх хоробрий,
Я би з перемоги вороги під ноги,
Що мені до тебе не дають дороги!
Я б добувсь до тебе через мури й стіни,
Я побив би смоки, розметав руїни,
Я б здобув всі скарби, що їх криє море,
І до ніг би твоїх положив, о зоре!

Де б тебе не скрито, я б зламав верії.
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Якби я не дурень, що лиш в думках кисне,
Що співа і плаче, як біль серце тисне,
Що будуще бачить людське і народне,
А в сучаснім блудить, як дитя голодне,
Що із неба ловить зорі золотії,
Але до дівчини приступить не вміє, —
Ідеали бачить геть десь за горами,
А живеє щастя з рук пустив без тями
І тепер, запізно, плаче і дуріє —
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

* * *

Що щастя? Се ж ілюзія,
Се привид, тінь, омана...
О ти, ілюзіє моя,
Зрадлива і кохана!

Кринице радощів, чуття
Ти чарочко хрустальна!
Омано дум, мого життя
Ти помилко фатальна!

Я хтів зловить тебе, ось-ось,
Та враз опали крила:
З тобою жись не довелось,
Без тебе жись несила.

З тобою жись — важка лежить
Завада поміж нами;
Без тебе жись — весь вік тужить
І днями, і ночами.

Нехай ти тінь, що гине десь,
Мана, лудá — одначе
Чому ж без тебе серце рвесь,
Душа болить і плаче?

Нехай ти тінь, мана, дім з карт
І мрія молодеча,
Без тебе жись — безглуздий жарт,
І світ весь — порожнеча.

Як той Шлеміль¹¹, що стратив тінь,
Ходжу я, мов заклятий,
Весь світ не го́ден заповніть
Мені твоєї страти.

* * *

Як не бачу тебе,
Кожда хвиля — тяга́ безконечна;
Як побачу тебе,
Відновляється рана сердечна.

Як не бачу тебе,
То довкола і зимно, і темно;
Як побачу тебе,
Запече щось у серці страшенно.

Щоб побачить тебе,
Мов несуть мене ангельські руки;
Як побачу тебе,
Геть мов гонять пекельнії муки.

Ні без тебе нема,
Ні близ тебе споко́ю, мій світе!
І земля не прийма,
Ох, і небо навіки закрите.

* * *

Як почуєш вночі край свої́ого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна.
Не дивися в той бік, моя пташко!

Се не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко;
Се розпука моя, невтишима тоска,
Се любов моя плаче так гірко.

* * *

Хоч ти не будеш цвіткою цвісти,
Левкою пахучо-золотою,
Хоч ти пішла серед юрби плисти
У океан щоденщини й застою,
То все ж для мене ясна, чиста ти,
Не перестанеш бути мені святою,
Як цвіт, що стужі не зазнав, ні спеки.
Як ідеал все ясний — бо далекий.

Я понесу тебе в душі на дні,
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкії хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні...

Мов золота мушка, в бурштиновий
Хрусталь залита, в нім віки триває,
Цвістимеш ти, — покіль мій спів лунає.

* * *

Як віл в ярмі, отак я день за днем
Свій плуг тяжкий до краю дотягаю;
Немов повільним спалююсь огнем,
Та ярко б'ухнуть сили вже не маю.

Замёрли в серці мрії молодечі,
Ілюзії криниця пересхла;
Різкі, сухі мої зробились речі, —
Пора худого жніва надійшла.

Худее жніво! Сіялось, мабуть,
Замало, й ненайкращої пшениці,
А час не ждав! Холодні зливи йдуть, —
Важку ворожать осінь нам зірницьі.

* * *

Сипле, сипле, сипле сніг.
З неба сірої безодні
Міріядами летять
Ті метелики холодні.

Одностайні, мов жура,
Зимні, мов лихая доля,
Присипають все життя,
Всю красу лугів і поля.

Білий килим забуття,
Одубіння, отупіння
Все покрив, стискає все
До найглибшого коріння.

Сипле, сипле, сипле сніг,
Килим важче налягає...
Молодий огонь в душі
Меркне, слабне, погасає.

Із циклу
«ТРЕТІЙ ЖМУТОК»
1896

* * *

В алеї нічкою літною
Я йшов без тями, наче тінь,
Горіли зорі надо мною,

І неба темная глибинь,
Мов океан тиші, спокою,
Лилася в душу. Як же я
Ще вчора вас любив, о зорі,
Тебе, блаките! Як моя
Душа в безмірному просторі
Купалася, на ті прозорі
Луги летіла, де цвітуть
Безсмертні квіти, де гудуть
Несказано-солодкі співи!
А нині темні і тяжкі ви
Для мене, весь ваш чар погас.
Нена́виджу я нині вас!
Ненавиджу красу, і силу,
І світло, й пісню, і життя,
Ненавиджу любов, чуття, —
Одно люблю лиш — забуття,
Спокій, безпам'ятну могилу.

В алеї нічкою літною
Я йшов без тями, наче тінь.
Поперед мене, поза мною
Снували люди. Дзінь-дзінь-дзінь!
Дзвонив біцикл. Неслися шепти
Любовних пар, далекий спів...
Та в серці мійому засів
Біль лютий, на який не вспів
Ніхто ще видумать рецепти.
Я йшов, та знав, що я — могила,
Що нерв життя у мене вмер,
Що тут, внутрі, на дні тепер
Душа моя похоронила
Всі радощі і всі страждання,
Весь спів, що вже не встане знов,
Своє найвище бажання,
Свою остатню любов.

* * *

Не можу жить, не можу згинуть,
Нести не можу ні покинуть
Проклятий сей життя тягар!
Ходжу самотній між юрбою
І сам погорджую собою...
Ох, коб остатній впав удар!

Не жаль мені життя ні світа,
Не жаль, що марно кращі літа

У горі й праці протекли.
Пропало все! Та й що ж? Пропало!
А що ж передо мною стало?
Безодня, повна тьми і мгли.

Зневіривсь я в ті ярма й шлії,
Що тягну, мов той віл на шиї,
Отсе вже більш як двадцять літ —
Зовсім як хлопчик той, сарака,
Прутком по бистрій хвилі швяка, —
Чи з того є на хвилях слід?

Даремно биться, працювати,
І сподіваться, і бажати!
Пропала сила вся моя.
Лиш чорних мар гуляє зграя
І резигнація безкрая
Засіла в серці, як змія.

* * *

Тричі мені являлася любов¹².
Одна несміла, як лілея біла,
З зітхання й мрій уткана, із обнов

Сріблястих, мов метелик, підлетіла.
Купав її в рожевих блисках май,
На пурпуровій хмарі вранці сіла

І бачила довкола рай і рай!
Вона була невинна, як дитина,
Пахуча, як розцвілий свіжо гай.

Явилась друга — гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня.

Мене рукою зимною вона
Відсунула і шепнула таємно:
«Мені не жить, тож най умру одна!»¹³

І мовчки щезла там, де вічно темно.
Явилась третя — жінщина чи звір?
Глядиш на неї — і очам приємно,

Впивається її красою зір.
Та разом страх бере, душа холоне
І сила розпливається в простір.

Спершу я думав, що бокує, тоне
Десь в тіні, що на мене й не зирне, —
Та враз мов бұхло полум'я червоне.

За саме серце вхóпила мене,
Мов Сфінкс¹⁴, у душу кігтями вп'ялилась
І смокче кров, і геть спокій жене.

Минали дні, я думав: наситилась,
Ослабне, щезне... Та дарма! Дарма!
Вона мене й на хвилю не пустилась,

Часом на груді моїй задріма,
Та кігтями не покида стискати;
То знов прокинешь, звільна підійма

Півсонні вії, мов боїться втрати,
І око в око зазира мені.
І дивні іскри починають грати

В її очах — такі яркі, страшні,
Жагою повні, що аж серце стине.
І разом щось таке в них там на дні

Ворушиться солодке, мелодійне.
Що забуваю рани, біль і страх,
В марі тій бачу рай, добро єдине.

І дармо дух мій, мов у сіті птах,
Тріпочеться! Я чую, ясно чую,
Як стелиться мені в безодню шлях

І як я ним у пítьму помандрую.

* * *

Надходить ніч. Боюсь я тої ночі!
Коли довкола світ увесь засне,
Я тільки сам замкнуть не можу очі:
Загиб спокій, і сон мина мене.

Я сам сиджу і риюсь в своїй рані,
І плачу й тужу, плачу і клену,
І мрії всі летять, біжать, мов п'яні,
До неї! Бачать лиш її одну.

І бачиться, що з мріями отими
Й душа моя летить із тіла геть;
І щось, немов крилаті серафими¹⁵,
Несе її — і чую я їх лет.

До мене ж безгранична тривога,
Бліда розпука підсідає вмиць,
І чорні думи, мов з фортуни рога,
На мене лє, щоб світ мені затьмить.

І бачиться, що я в якійсь безодні,
Де холод, слизь і вітер, темно скрізь,
І виють звірі, люті та голодні,
І стогне бір, і гіллям б'ється ліс.

Ось на розпутті я стою пустому
І весь тремчу, гадюка серце ссе,
Не видно шляху, тільки голос грому
Якусь погрозу дикую несе.

І я безсильний, хорий, і утома,
Мов млінове каміння, тисне грудь, —
Бездомний — я бажав би бути дома,
В теплі бажав би, в щасті відітхнуть.

Я, що так довго, гаряче кохаю
І за любов знайшов погорду й глум,
Бажаю хоч на хвилю бути в раю,
Обнять тебе, ціль моїх мрій і дум.

Обнять тебе, до серця пригорнути,
Із твоїх уст солодкий нектар пить,
В твоїх очах душею потонути,
В твоїх обіймах згинуть і ожить.

Та дощ січе, скрипить обмокле гілля,
Вихрі ревуть: «Дарма! Дарма! Дарма!»
І заревло скажене божевілля
У серці: «Ні! Чи ж виходу нема?

Ні! Мусить бути! Не хочу погибати,
Не знавши хоч на хвилечку її!
Хоч би прийшлося і чорту душу дати,
А сповняться бажання всі мої!»

І чую, як при тих словах із мене
Обпало щось, мов листя, мов краса,
А щось влилося темне і студене, —
Се віра в чорта, віра в чудеса.

* * *

Чорте, демоне розлуки,
Несповнимих диких мрій,
Недрімаючої муки
І несправджених надій!

Слухай голосу розпуки!
Буду раб, невольник твій,
Весь тобі віддамся в руки,
Лиш те серце заспокій!

Враз з тобою на страждання
Я готов навик піти, —
Лиш одно мені бажання
Заспокій тепера ти.

За один її цілунок
Най горю сто тисяч літ!
За любов її і ласку
Дам я небо, рай, весь світ.

* * *

Пісне, моя ти підстрелена пташко,
Мушиш замовкнуть і ти.
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти.

Годі вглубляться у рану затрутую,
Годі благать о любов.
З кожною стріфою, з кожною нүтою
Капає з серденька кров.

З кожною стріфою, з кожною нүтою
Слабшає відгомін твій...
Пісне, напоєна горем-отрутою,
Час тобі вже на спокій.

* * *

І ти прощай! Твого ім'я
Не вимовлю ніколи я,
В лице твоє не гляну!
Бодай не знала ти повік,
Куди се я від тебе втік,
Чим гою серця рану.

Мене забудь швиденько ти,
Своїх діток люби, песті,
Будь вірна свому мужу!
І не читай моїх пісень,
І не ворущ ні вніч, ні вдень
Сю тинь мою недужу.

А як де хтось мене згада,
Най тинь найменша не сіда

На вид твій, квітко зв'яла!
І не блідній, і не дрожи,
А спокійнісінько скажи:
«Ні, я його не знала!»

* * *

Даремно, пісне! Щез твій чар —
Втишати серця біль!
Не вірне сонце вже з-за хмар!
Пропала яр! Пропала яр!
На душу впала цвіль.

Даремно, пісне! Тихо будь!
Не сип ще мук до мук!
Без тебе туга тисне грудь, —
Та ти в ту ж путь, та ти в ту ж путь
Несеш жалібний згук.

Даремний спів! В акордах слів
Не виллю своїх скрут.
Як мовчки я терпів, болів,
Так мовчки впаду без жалів
В нірвани¹⁶ темний кут.

* * *

«Самовбійство — се трусість,
Се втека з борні,
Ошуканська кріда», —
Так скажуть мені.

Ах, панове! Про трусість
Мовчіть ви мені!
Чи ви нюхали порох
В життєвій війні?

Чи ви лоб свій розбили
О дійсности мур?
Чи вам звісно, як смачно
На гаках тортур?

«Самовбійство — се прогріх,
Безправ'я і злість...»
Най вам слово Христове
На се відповість.

Як Христос по землі ще
Навчати ходив,

То зустрів чоловіка,
Що в шабас робив.

«Як же можна! Се прогріх!» —
Обурився хтось,
Та робітнику строго
Промовив Христос:

«Коли знаєш, що чиниш —
Блаженний єси;
А не знаєш, що чиниш —
Проклятий єси.

Коли знаєш, що чиниш —
Закон твій — ти сам;
А не знаєш, що чиниш —
Закон є твій пан»¹⁷.

Для знаючих знання їх
Найвищий закон;
Незнающі в законі
Най гнуться карком.

Чи я знаю, чи чиню,
Се знаю лиш я —
І такий, що мене зна
Ще ліпше, ніж я.

ІЗ КНИГИ
«ІЗ ДНІВ ЖУРБИ»
(Львів, 1900)

Із циклу
«ІЗ ДНІВ ЖУРБИ»

* * *

День і ніч сердитий вітер
б'єсь о дому мого ріг,
наче пес голодний, виє
і валить прохожих з ніг.

День і ніч дощі холодні
б'ють о вікна, цяпотять,
ринви грають, шиби плачуть,
утишіться не хочять.

Олов'яні сірі хмари
небозвід весь залягли,
і лежать, і ремигають,
наче ситії воли.

Дармо вітер б'є їх, гонить:
«Гей, ти, сивий, половий!» —
«Нам тут добре, відпочинем!
Хоч ти сердься, хоч і вий!»

Дармо втомленеє серце
б'ється, мов у клітці рись:
«Нам тут добре, відпочинем!
А ти плач собі й журись».

* * *

В парку є одна стежина,
де колись ходила ти, —
бачиться, в піску сріблястім
міг би ще твій слід знайти.

Край стежини проста лавка —
тут сиділа ти не раз,

тут прощались ми востаннє...
Тут мені твій промінь згас.

І коли на серці туга,
наче камінь, зтяжить,
закиплять в душі питання:
«Пощо жить? Для кого жить?»

Я спішу на сю стежину
і розшукую твій слід,
і відсвіжую твій образ,
що в душі моїй поблід.

І гляджу на лавку з жахом,
чи не мігне тінь твоя?
І сідаю й тихо плачу,
Се Кальварія¹⁸ моя.

У ПАРКУ

Ніч. Немов копиці п'їтьми,
бовваніють дерева.
Де-де, наче злота шпилька,
лампа п'їтьму пробива.
Ген далеко в павільйоні
банда гучно виграва.

Сам. Лиш думка шепче стиха:
«Ну, скажи, не дурень ти?
Замість жить з людьми по-людськи,
багатіти і цвісти,
тягнеш тачку до якоїсь
фантастичної мети».

Шелест кроків. Чути гомін:
«Де вони нас завели?
Ми ж їм вірили! Ми з ними
і гордились, і цвіли!
Нам відродження вже снилось!
Ми великими були!

А тепер арешти, сором!
Самовбійства, наче град!
Заварили самовбійці,
а живі нехай їдять».
Стихли. Метеор ось мігнув...
Перестала банда грать.

* * *

Коли часом в важкій задумі
моя поникне голова,
легенький стук в вікно чи в двері
потоки мрій перерива.

Озвуся, вигляну — даремно,
не чуть нікого, не видать,
лиш щось у серці стрепенеться,
когось-то хочеться згадать.

Чи щирий друг в далекім краю
тепер у лютім бою згиб?
Чи плаче рідний брат, припавши
лицем до прадідівських скиб?

Чи, може, ти, моя голубко,
моє кохання чарівне,
далеко десь з німим докором
в тій хвилі згадуєш мене?

Чи, може, гнучи в собі горе,
ти тихо плачеш у тиші,
а се твої пекучі сльози
мені стукочуть до душі?

* * *

Не можу забути!
Не гоїться рана!
Мов жалібні нути
із струн теорбана
чи голосно грають,
чи ледве їх чути,
все жалем проймають —
не можу забути!

Не гоїться рана,
хоч мию слезами,
хоч час на ню капле
цілющі бальзами,
хоч сонечко гріє
і зірка рум'яна
цілує, яріє —
не гоїться рана!

Хоч як ти далеко,
я все тебе бачу;
хоч стратив давно вже,

щодень тебе трачу;
хоч люта розпука
минулася п'яна
і клином розлука,
гадюка погана,
лежить поміж нами,
дівчіно кохана, —
кохання без тями,
не гоїться рана.

* * *

Безсилля — ах! яка страшная мука!
Чуття ще в серці полум'ям горять
і думи рвуться як орел ширять,
та воля мов розбита, мов безрука.

Немов стріла з розламаного лука
не полетить, так нині не летять
слова, і блиски, й фарби, не хотять
служить уяві. — Ох, важка розлука!

Неначе з гір, де повно світла, барви,
і запаху, і співу пташенят,
і стрекоту сверщків, потоків шуму,

зійшов я вниз, де гниль, погані лярви,
де душно, мрячно, пута, знай, дзвенять
і чахне дух серед зневіри й глуму.

* * *

Недовго жив я ще, лиш сорок літ,
і сил не тратив на пусту мамону¹⁹.
Невже ж уже минув я свій зеніт
і розпочав спади́стий шлях до склону?

О бідна расо, що такий твій плід
слабий! Хвалиться ним нема резону.
Та й швидко ж той твій метеор поблід,
не мавши навіть доброго розгону!

Аж соромно, та що його робить!
І кінь, мовляв, не тягне понад силу.
Хай велетні могли співать, творить,

могли боротись, тішитись, любить
в вісімдесяти́м році — нам в могилу
вже в сорокові́м треба карк хилить.

* * *

Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
усі ілюзії, всі грішні почуття,
надії, що колись вільніше ще дихнеться,
що доля ще й мені всміхнеться,
що блиснуть і мені ще радощі життя.

Я зрікся їх навсе. У тачку життєву
запряжений, як наймит той похилий,
я мушу так її тягти, покіль живу,
і добре чую се, ярма не розірву
і донесу його до темної могили.

Мені не жаль життя, бо що ж воно давало?
Куди не глянь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало,
і інших загрівав, аж на кінці не стало
у власнім серці запалу, ні віри.

* * *

З усіх солодких, любих слів,
які я чув із твоїх уст,
одно лишилося мені
і, наче срібний дзвоник той,
і досі в серці гомонить —
одно маленьке слівечко:
Слухай!

Коло стола сиділи ми,
широкий і шумний гурток,
розмова йшла веселая;
нараз затихли всі, немов
по хаті ангел пролетів;
лиш ти, до мене звернена,
серед загальної тиші
казала звільна, мов у сні:
Слухай!

І враз ти зупинилася,
злякалась голосу свого
серед загальної тиші,
і рум'янцем облялося
твоє лице, а при столі
на тебе всі зирнулися —
і те, що хтіла ти сказати,
ухопив ангел, що в ту мить
отам по хаті пролетів.

Минуло много-много літ,
минулись муки й радощі;
і тих, що весело тоді
коло стола балакали,
розвіяв вихор життєвій
по світі, наче пил марній;
лиш те одно слівце твоє
і досі у моїй душі,
мов срібний дзвоничок, дзвенить.
І досі із рожевих уст
я чую любе, привітне:
Слухай!

І досі ще тремтить душа,
ждучи чогось таємного,
блискучого, величного,
що за летючим словом тим,
мов цар за курієром вслід,
явитись мало. Та дарма!

В глибокім, темнім пралісі
мандрівець блудить змучений;
тривога, голод, близька ніч,
мов звіра дикого стрільці,
його женуть все дальш і дальш.

У груди духа не стає, —
здається, трісне серденько,
і ноги змучені тремтять,
а він біжить, біжить, біжить!

І причувається йому,
що десь далеко, ледве чуть,
теленька дзвоник: дзінь-дзінь-дзінь!
Він знає, що весь день уже
за тим зрадливим голосом
біжить даремно; інколи
догадується, що, мабуть,
се дзвонить власний страх його,
а він, проте, біжить, біжить!

Ану ж там справді битий шлях?
Ану ж там хата теплая?
Ану ж лице коханеє?
Ану ж там дивні радощі?
Дзінь-дзінь! Дзінь-дзінь!
Дзінь-дзінь! Дзінь-дзінь!
Слухай!

Із циклу
«СПОМИНИ»

* * *

Я згадую минулеє життя
спокійно, та без радості, без туги:
одно із нього виніс я чуття,
що я не був у нім щасливий, други.

Багато праці, і турбот, і скрут,
та не було вдоволення, утіхи;
мов віл в ярмі, я чув на собі прут
і тяг чужого скарбу повні міхи.

Хоч не згасав ніколи огник мій,
та полум'ям не бухав, більш димився,
а замість світла сипав іскор рій.

Хоч ненастанно стяг мій з вітром бився,
та не високо плив в руці слабій,
і хоч я жив, то все ж я не нажився.

* * *

Заким умре ще в серці творча сила
і дар пісень заглухне в тишині,
немов пахуча та фіялка мила,
що в'яне у пустому бур'яні, —

я раз іще б хотів простерти крила,
і побуять свobodно в вишині,
і оживить ті спомини, що скрила
ворожа доля у душі на дні.

Вони живі донині в тій могилі,
я чую їх, як рвуться, як печуть...
Спинити їх, здушить їх я не в силі.

Та чи знайду я сили, щоб відчуть,
щоб пережити знов ті любі хвилі
і виплакати піснями їх ось тут?..

* * *

О, бо і я зазнав раз щось такого,
що хоч ще повним щастям не було,
та дуже близьке вже було до нього,
як щастя, швидко надійшло й пішло.

У біднім, прозаїчним тім житті
се був момент казобчний і кипучий,
се був неначе той брильянт блискучий,
що хтось найшов загублений в смітті.

І відки се мені прийшло, і як,
і чом прийшло, і чом пропало живо —
я й досі збагнути не міг ніяк.

Одно лише я чую справедливо:
тоді пізнав я, що в житті за смак
і чим бува любов, святее диво.

* * *

П'ятнадцять літ минуло. По важкій,
завзятій боротьбі я опинився
побитий, хорий. У тишу, в спокій
я на село із міста схоронився.

Хоч молодий ще, був я у такій
зневірі, світ весь так мені змінився
з рожевого на чорний, що в гіркій
знетямі з бою я відсторонився.

У мене зблідли давні ідеали,
і люди видались таким дрібним,
мізерним кодлом, що для мене стали

чужі й далекі. Треба быть дурним,
щоб задля них у бій іти, як в дим;
ті, що терплять, варт того, щоб страждали.

* * *

Маленький хутір серед лук і нив
на горбику над річкою шумною —
отам я в простій хлопській хаті жив,
і самота, і сум жили зо мною.

Із трьох боків поля ті обмежив
могутній ліс зеленою стіною,
і шумом серцю він на сон дзвонив,
і сум по травах розносив луною.

Він тяг мене в свою таємну тіль,
і свіжий подих віщував розраду,
і листя, знай, мені шептало: «Скинь

із серця всі згадки про зваду й зраду!
Природі-мамі до грудей прилинь
і тут знайдеш нову, святу принаду».

* * *

Привіт тобі, мій друже вірний, гаю,
повірнику моїх найкращих дум!
Все чисте, ясне, що лиш в серці маю,
надіхав свіжий запах твій і шум.

На твоїх полянах, в відлюднім плаю
я розсипав свій жаль, губив свій сум;
у твоїх запахах, неначе в раю,
окрилювався молодечий ум.

Під скрип могутніх конарів дубових
складались першії мої пісні,
слабії відгуки твоїх пісень чудових.

А в бурі рев, як грóми навесні
ламали твоїх велетнів корони,
у твоїх криївках шукав я охорони.

* * *

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить
і виспівать чуття важке та млісне,
все, що втіша, і все, що веселить,
всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, що й досі грудь в'яліть.

Мої ви сльози, і мої зітхання,
і пестощі короткі, й довгий жаль,
надії і зневіри колихання,

не перелити вас мені в кришталь
поезії, немов вино перлисте,
ні в римів блискітливую емаль!

Мов дерево серед степу безлисте
в осінній бурі б'ється і скрипить,
і скрип той чує поле болотисте, —

отак душа моя тепер терпить
слаба, безкрила, холодом пририта,
мов ластівка у річці зиму спить.

Із циклу
«В ПЛЕН-ЕРІ»

МАМО-ПРИРОДО!

Мамо-природо!
Хитра ти з біса!
Вказуєш серцю безмірні простори,
а життя замикаєш у клітку тісеньку,
в мікроскопійную клітку!
Уяву вабиш вічності фантомом,
а даєш нам на страву моменти,
самі короткі моменти!
В душах розпалюєш дивні огні, і бажання, і тугу,
а потім працюєш щосили,
щоб погасити, здушити, притлумить
пориви, що ти сама ж розбудила.
Ллєш на них дійсности воду холодну,
куєш їх у матер'ялізму кайдани,
розчаруванням цупко обпалюєш крила...
Цинічно, мамо, і немилосердно
кидаєш те, що найвище, найкраще,
чим величаться б могла віковічно
як архітвором —
свиням під ноги.

І невже ж ти не бачиш — здається,
мільонами своїх очей
могла б ти побачить що-дещо! —
скільки горя, зовсім непотрібного горя,
скільки муки, нічим невтишимої муки,
завдаєш ти цинізмом отим
найніжнішим, найліпшим, найкращим
поміж твоїх дітей?
І невже ж зрозуміть ти не можеш —
та сума мізку, що день в день, рік-річно
витворюєш, повинна би, здається,
порозуміть що-дещо! —
що пора би покинуть старії шаблони,
добрі для всяких амеб, протозоїв,
ехінодермів та міксоміцетів!
Що вивчена на них твоя
економія марнотратства
не згожа для людей, для душ людських,
як не згожий осел
до гри на фортеп'яні.

Подумай, мамо! Тут, на сій планеті,
скінчився вже твій творчий Sturm und Drang*;
той надмір сил, і соків, і тепла
вже вичерпавсь, і замкнена навіки
твоя тут творча кар'єра.
Що ти могла найвищого створити, —
се чоловік. Із сих матеріялів,
які тут маєш під рукою,
хоч як не дмись,
нічого кращого створить не зможеш.
Тож час би, мамо, як єврей Ягве²⁰
(нащо вже пан був строгий і скептичний!),
сказати собі: «Спочину вже тепер!»
Признати: «Отсе я гарне сотворила!»
І заходиться сьому архітвору
створити рай такий, як слід:
не дерева, грушки і яблука та фіги,
а рай в його нутрі,
гармонію чуття і волі,
думок і діл, бажання і знання.

Ех, мамо, мамо!
Довгі століття,
тисячоліття ти водила нас за ніс,
манила у безмежній пустині
фантомами безсмертя
і перспективами метафізичних
радощів піль елізейських²¹.
Ти заставляла нас за ті фантоми
пролити море крові й сліз.
За них горіли стоси,
скрипіли колеса тортур,
розпечені кліщі живеє рвали м'ясо,
і міліони, міліони серць
безмежна шарпала розпука.
І що ж, вкінці доглупалися ми,
що ті фантоми є [собі] фантоми,
не варті мук, і крові, і страждання,
що се лиш твори нашої уяви.
Так кицька в дзеркалі безодню бачить, поки
домацається, що за ним нема нічого.

Тріумф! Тріумф!
За десять тисяч літ важкої праці

* Буря й натиск (нім.) — назва літературного руху в Німеччині 70—90-х рр. XVIII ст., для якого характерний був бунт проти застарілих класицистичних канонів. У переносному значенні — пора бурхливих поривів, творчого неспокою. — Упоряд.

цивілізації доходимо вкінці
до тої точки, до якої кицька
доходить за п'ять хвиль.

І вздрівши, що за дзеркалом нема нічого,
ми логікою кицьки заключили,
що й взагалі нема безодні,
нема нічого, лиш атом, момент
і рух молекулярний.

І ми були готові наплювати
на всі ті мрії, туги і бажання,
на всі ті безконечні перспективи,
що ти сама ж нам, мамо,
вложила в душу.

Були готові згідно відіпхнути
і потоптати найвище і найкраще
з сего, що ти дала нам, мамо,
те, чим святе, високе і величне
життя людськеє.

Смієшся, мамо?

Ти добре знаєш, се не може бути,
се лиш хвилина боротьби, зневіри,
яких ти бачила вже мільони.

Ти добре знаєш, що твої ми діти,
слабі, нікчемні і капризні діти,
і трошки рознервовані надміру,
та все ж твої і рідні, й найлюбіші,
і мусимо тебе любити, мамо!

І хоч цікавим оком піддивились
твої слабі й негарнії місця
і здерли маску святости з лица,
розвіяли рожевий, поетичний
туман, що ти вкривалась ним так довго,
пізнали зблизька твій варстат,
пізнали, як господарюєш ти, —
то за старим туманом поетичним
ми тисячі таких красот відкрили,
таких чудес і чарів,
що серце й ум в них тонуть, як у морі.

І — що найвище: ми
самих себе відкрили!

Відкрили власну душу,
заглянули в варстат своїх думок,
свого чуття, бажання і змагання.
І там твою пізнали руку, мамо,
твої закони.

В тих снах пустих, в ілюзіях відвічних
побачили таку ж реальну дійсність,
такі ж великі явища, як в зорях,
в Нюгарі²² реві, в скелях Гімалаї²³.
І тут, у власному нутрі,
ми віднайшли все те, що, бачилось,
утратили в зовнішньому околі:
гармонію, і вічність, і безмежність,
і всі рожеві блиски ідеалу.

Нехай життя — момент і зложене з моментів,
ми вічність носимо в душі;
нехай життя — борня жорстока, дика, —
а в сфері духа є лиш різnorodність!

Різні тóни, різні фарби,
різні сили і змагання,
мов тисячострунна арфа,
та всім струнам стрій один.

Кожий тон і кожний відтінь,
то момент один, промінчик,
але в кожному моменті
сяє вічності огонь.

* * *

По коверці пурпуровім
із таємних сходу брам
виїжджа на небо сонце,
наче входить цар у храм.

І в моє вікно зирнуло
і сполошило стару,
невідступну, невмолиму
посидільницю журу.

Ся стара, погана відьма
тут сиділа цілу ніч
і зміняла своїм чаром
кожду думку, кожду річ.

Кожий мебель був мій ворог,
кожда книжка — то була
п'явка, що систематично
кров і мозок мій пила.

Кожда добрість — то наївність,
кожний друк — то хижий звір,

кожда думка — то помійлка,
кождий спомин — то докір.

А як свідомість болющу
сон, мов свічку, загасив,
чар її в сонне царство
тіні дійсности вносив.

Все, що я кохав безмежно
і що зрадило мене,
все, що стратив, тут до мене
підняло лице сумне.

Молоді, гарячі сльози
тут, мов рожі, зацвіли
по стежках отих тернистих,
де колись вони плили.

Молода палкая туга,
мов жебрачка в лахманáх,
все чогось іще шукала,
топчучи зарослий шлях.

Тільки віра молодая,
мов загашений огонь:
купка попелу лишилась,
обгорілий чорний пень.

І нараз пропали чари,
сонце глипнуло в вікно!..
Я прокинувся. Чи справді?
Все те ще не так давно?

Я ще не старий! Ще сила
є в руках і у души!
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!

Я ще не старий! Не згинув
ще для мене життя зміст,
хоч журба, хоч горе тисне —
ні, ще я не песиміст!

* * *

У долині село лежить,
понад селом туман дрижить,
а на горбі край села
стоїть кузня немала.

А в тій кузні коваль клепле,
а в коваля серце тепле,
а він клепле та й співа,
всіх до кузні іззива.

«Ходіть, люди, з хат, із поля!
Тут кується краща доля.
Ходіть люди, порану́,
вибивайтеся з туману!»

Та тумани хитаються,
понад селом згущаються,
розляглися по полях,
щоб затьмити людям шлях.

Щоб закрити їм стежини
ті, що вгору йдуть з долини,
в тую кузню, де кують
ясну зброю замість пут.

ВОСЕНИ

Ой ідуть-ідуть тумани
наддністровими лугами,
наче військо з корогвами,
а перéдом отамани.

Сурми бойові не грають,
і панцирики не дзвонять,
тільки смуток навівають,
верби віття низом клонять.

Тільки в мряці тонуть села,
і уява ма́ри плодить;
тільки дума невесела,
мов жебрак, по душах ходить.

* * *

Над великою рікою на скалі крутій сиджу
і, затоплений у мріях, в воду биструю гляджу.
Валом хвилі, валом хвилі пруться, плещуть, миготять,
сонце грає, прибережні верби віттям їх пестять.

Із-за закрута одно́го враз дараба вплива —
зіллям, зеленню повита, плеще, грає, мов жива.
Керма тихо хвилі крає, не булькоче, не скрипить,
і керманич молоденький, мов мальований, стоїть.

На дарабі гра музика, чути співи голосні,
бряскають чарки блискучі, ллються вина запашні,
сяють очі молодії серед жартів і розмов...
Сміх і співи... Се гуляють Радощі, Краса, Любов.

Я поглянув, і зітхання піднімає грудь мою.
О, мої юнацькі мрії, пізнаю вас, пізнаю!
Скільки вас з розпучним криком і слізьми я доганяв —
на весільную дарабу я ніколи не попав.

Ні, тепер уже за вами не погоню я услід!
Прощайте! Своїм блиском ви молодших веселить.
Сміх, і співи, і музика ще бринять, немов по склі,
і за закутом дараба звільна щезла в синій млі.

Знов затоплений у мріях я гляджу на бистрину.
Що се плещуть, миють хвилі? Наче білу грудь сніжну!..
Мов рожеві любі руки... шийку круглу... і лице...
Ох, адже я знав, здається, цілував лице отсе!

Се ж вона, вона, чий образ тузі втихнуть не дає!
Се те тихе нездобуте щастя вбогее моє!
Вбите! Втоплене!.. І в воду, мов скажений, кинувсь я,
щоб ловити щастя-трупа... Мрія приснула моя.

* * *

Ніч. Довкола тихо, мертво.
Там в долині місто спить
у осінній млі холодній;
тільки глухо десь кипить
у далекім середмістю
спізнених фіякрів рух.

У тиші при лампі звільна
розвиває крила дух,
отрясається з тих вражень,
що, мов курява, за дня
облягають серце й думку,
в душу тиснуться до дна.

Всі буденнії тривоги,
всіх турбот і бажань рій,
всі успіхи з жалом скрухи,
скошені квітки надій,
вся душная атмосфера
розвіваєсь, наче мгла,
що в осінню ніч холодну
сонний город облягла.

І стає щораз ясніше
в сконцентрованій душі,
щось, мов тихий дзвін, лунає
у нутрі серед тиші,
і якась недовідома
там гармонія встає,
мов у гаї свисти дроздів,
гілка гілці подає.

В розколісаній уяві
піднімаєсь ряд картин:
гори в світлі золотому,
фіолетова тінь долин,
річка, наче срібна стрічка,
і скалистая стіна,
шлях закурений, мов кладка,
що у безвість порина...

Вулиця... Доми низенькі,
за штахетами в садках
георгінії і айстри
на малесеньких грядках;
стежечкі круті між ними,
дерев'яний ганок ось;
по шаблях аж геть над вікна
винограддя оплелось.

Все те не очима бачу,
а в душі воно живе,
все на крилах із гармоній
світла й запаху пливе.
Чую, що се власний твір мій,
хоч створив його не я;
що се часть єства мойого,
хоч не в ній душа моя.

Чую, що в отих картинах
б'ється власний мій живець,
та, проте, я пан їх, ніби
разом хвиля і плавець.

І ось раптом виринає
з рам зелених у вікні
тихеє лице жіноче,
так знайомеє мені.

Ті самі чудові очі,
що в них грав весь чар життя,
і таємний жаль за юність,
що минула без пуття;

ті самі уста рожеві,
що в них кожде слово вмить
процвітало, як фіялка,
щоби серце звеселить;
ті самі бліденькі щоки,
де легенький рум'янець
ледве тлів, мов у глибокій
шахті тліє каганець;
де так рідко грала радість,
сміх зовсім негусто ріс,
де у хвилях самотини
бачив я перлини сліз;
те саме чоло блискуче,
де яснів широкий ум,
сильна воля панувала
над роями бажань, дум.

Мігнув сей чудовий образ
і щезає, і зника,
і мене за серце вхопив,
мов могутня рука.
Затріпалося бідне серце,
рветься, грає і летить,
щоб оте лице кохане
вічно в собі закріпить.

Та дарма! Воно пропало!
Глянь: побитий градом лан...
Повінь... Що ж то? Над своєю
я уваю не пан?

Воскресні, мій тихий раю,
моя туго молода,
моя муко незабутня,
моя радосте бліда!
Моя розкоше болюща,
моє щастя, аде мій,
де в розпуці я солодкість,
в дрожі — знаходів спокій!

Та даремно! Не воскресне
те, що вклалось спочивать!
Згоєні на серці рани
не так легко розірвать.
Навіть і найтяжче горе
як в могилу віддасте,
то засиплеться помалу
і травою поросте.

Лиш вряди-годи з могили,
наче з-за зелених рам,
блиснуть очі і чудове
личко усміхнеться нам;
мігне промінь того щастя,
що — здається нам в ту мить —
все життя нам ясним сонцем
було б мусило світити.

Мігне, блисне і загасне!
Сили давньої нема,
чар погас, хіба зітхання
тихо груди підійма.

ІЗ КНИГИ
«SEMPER TIRO»

(Львів, 1906)

SEMPER TIRO

Цикл

SEMPER TIRO*

Життя коротке, та безмежна штука²⁴
І незглибиме творче ремесло;
Що зразу, бачиться тобі, було
Лиш оп'яніння, забавка, ошúка,
Те в необнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої ввіссало,
Всі сили забира і ще говорить: «Мало!»

І перед плодом власної уяви
Стоїш, мов перед божеством яким,
І сушиш кров свою йому для слави,
І своїх нервів сок, свій мозок перед ним
Кладеш замість кадила й страви,
І чуєш сам себе рабом його й підданим,
Та в серці шепче щось: «Ні, буду твоїм паном».

Не вір сим пошептам! Зрадлива та богиня,
Та Муза! Вабить, надить і манить,
Щоб виссать «я» твоє, зробить з тебе начиння
Своїх забáгань, дух твій спорожнить.
Не вір мелодії, що з струн її дзвенить:
«Ти будеш майстром, будеш паном тонів,
І серць володарем, і владником мільйонів».

О, не дури себе ти, молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде запахуще миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — poëta semper tiro**.

* Завжди учень, завжди новак (новобранець, рекрут) (лат.). Назва збірки, циклу і вірша — скорочений варіант афоризму римського поета Марка Валерія Марціяла (бл. 40 — бл. 104): «Semper homo bonus tiro est» (Epigr., XII, 51, 2) — «Добра людина завжди новак». — Упоряд.

** Поет завжди учень (лат.). — Упоряд.

СОНЕТ

Благословенна ти поміж жона́ми²⁵,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами,
О раю мій, моя ти муко, Пісне!

Царице, ти найнижчого з-між люду
Підносиш до вершин свого трону
І до глибин терпіння, сліз і бруду
Ведеш і тих, що двігають корону.

Твій подих всі серця людські рівняє,
Твій поцілу́й всі душі благородить
І сльози на алмаз переміняє.

І дотик твій із терня рожі родить,
І по серцях, мов чар солодкий, ходить,
І будить, молодить і оп'яняє.

МОЄМУ ЧИТАЧЕВІ

Мій друже, що в нічну годину тиху
Отсі рядки очима пробігаєш
І в них народному зара́ди лиху
Чи власним болям полекші шукаєш, —

Коли тобі хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озветься щось, немов луна в діброві,
В очах огонь сльозу згасить захоче, —

Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й щирю душу
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік корótать мушу.

БУРКУТСЬКІ²⁶ СТАНСИ

* * *

Кожда кічера в млі,
Кождий плай закуривсь —
Що за мла на тво́йому чолі?
Ти чого, брате мій, зажурились?

Як потік клекотить!
Як гуде Черемо́ш²⁷!

Щось таємнее душу гнітить,
Якихсь дум обігнаться не мож.

Щось таке, мов докір,
Над душею гука,
Мов та ка́ня, що в млі поверх гір
Сумно скиглить і дощ наклика.

* * *

Дівчи́но, моя ти рибчи́но,
Дівчи́но, кохання моє,
Ти мого страждання причино,
Скарбнице, що щастя дає!

Обоє підемо, обоє,
В далеку мандрівку життя.
Нічого не страшно з тобою,
Бо ти чудодійне дитя.

Ти стрілиш очима — і горе
Розвієсь, мов мла на версі;
Всмінешся — й розбурхане море
Поклониться тво́йй красі.

ОЛЬЗІ С.

Найгарніша для нас
Загранична квітка;
Найлюбіше лице,
Що стрічається зрідка.

Найчистіша сльоза,
Причарована штукаю;
Найвірніша любов,
Усв'ячена розлукою.

* * *

О, розстроєна скрипка, розстроєна!
Скільки рук нетямущих, брудних
Доторкалися струн чарівних —
І вона їх розстроєм напоєна.

Ріже вухо страшними акордами,
У тонац'ї ніяк не встоїть...
Де ти, майстре, щоб вмів настроїть,
Оживить її співами гордими?

По бурхливім океані
 Серед пінявих валів
 Наша флота суне, б'ється
 До незвісних берегів.
 Плещуть весла, гнуться щогли...
 Ось і пристань затишна!
 Завертай! І бік при боці!
 І стерно біля стерна!
 Кидай якорі! На берег
 По помостах виходи!
 Нічичирк! Ще ледве дніє...
 Пусто скрізь... Ставай в ряди!
 Сонний город ще дримає...
 Схопимо його у сні...
 Перший крик — наш окрик бою
 І побіднії пісні.
 Та закїм рушать, пускайте
 Скрізь огонь по кораблях,
 Щоб всі знали, що нема нам
 Вороття на старій шлях.
 Бұхнув дим! Хлюпоче море...
 Щось мов стогне у судні...
 Парусі залопотїли,
 Наче крила огняні.
 Гнуться реї, сиплять іскри,
 Мов розпалені річки...
 Снасть скрипить... Високі щогли
 Запалали, мов свїчки.
 Що за нами, хай навіки
 Вкриє попїл життьовїй!
 Або смерть, або побїда! —
 Се наш оклик бойовий!
 До відважних свїт належить,
 К чорту бóязнь навісну!
 Кров і труд ось тут здвигне́ нам
 Нóву, кращу вітчину́!

Із циклу
 «НОВІ СПІВОМОВКИ»

ЩО ЗА ДИВО?

Сніг мете степами,
 Вітер порохами,
 Покоївка в хаті робить те

Щіткою своєю,
А козак матнею
(У Шевченка) вулицю мете²⁹.

Жид мете, знай, зиски,
А голодний з миски
Так мете, аж годі дух звести;
Наші ж генерали,
Піхні³⁰, клерикали,
Раді б нас з лица землі змести.

Шлѐпом метуть дами,
Цензор олівцями
Вільне слово так мете, як в дим;
Страх мете юрбою,
Смерть мете косою,
Лиш метелик не мете нічим.

ПРИТИЧИНА

Мамцю, мамцю, що́ мені?
Щось, мабуть, зовсім погане!
Мій спокій, мов свічка, тане,
А в серде́ньку, як в млині.

Щось туркоче, щось біжить —
Тихо-тихо, то знов крепче,
Щось співає, свище, шепче,
А все згідно: «Жить! Жить! Жить!»

Без причини я сміюсь,
Без причини гірко плачу,
Щось у млі рожевій бачу,
Всіх люблю і всіх боюсь.

Спать не можу й бачу сни:
Десь немов садок розкішний,
В нім квіто́к рядок утішний
В тихім сяєві весни.

Між квітками тими й я.
А в садку музі́ка грає,
Рій метеликів гуляє...
Мамко, мамочко моя!

А між ними там один
Пишнокрилий, срібнолатий...
Ах, якби його спіймати!..
Граці́ї³¹ якоїсь син.

Він крильцями тріпотить —
Весь рожевий, тло зелене —
Все круг мене, все круг мене
Відлетить, то прилетить!

Мамцю, мамцю, що се є?
Чи метелик, чи горобчик,
Чи рожевий, гарний хлопчик
Мені спати не дає?..

Із циклу
«НА СТАРІ ТЕМИ»

* * *

Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіѣ?..³²

Чи не добре б нам, брати, зачати
Скорбне слово у скорботну пору,
Як мужам до мужеського збору,
Не як дітям у дзвінки бряжчати?

Вирядім ми слово до походу
Не в степи куманські³³ безконечні,
А в таємні глибини сердечні,
Де кують будучину народу.

Потопчімо там полки погані,
Що летять на душу, як тривога,
Смагу сиплють з огняного рога
І кинджал ще обертають в рані.

Вирвім з коренем ту коромолу,
Що з малого гріх великий робить,
Що нечайно брата братом гнобить,
Щоб засісти з ворогом до столу.

Чи ще мало в путах ми стогнали?
Мало ще самі себе ми жерли?
Чи ще мало нас у ликах гнали?
Чи ще мало одинцём ми мерли?

* * *

Блаженъ мужъ, иже не идеть
на совѣтъ нечестивыхъ³⁴.

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплії сумління їм термобить.

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду,
І правду й щирість відкрива, як новість.

Блаженний муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть, як дуб посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Во́літь зламатися, ніж поклоні́ться злому.

Блаженний муж, кого за теє лають,
Кленуть, і гонять, і поб'ють камінням;
Вони ж самі його тріумф підготовляють,
Самі своїм осудяться сумлінням.

Блаженні всі, котрі не знали годі,
Коли о правду й справедливість ходить:
Хоч пам'ять їх загине у народі,
То кров їх кров людства ублагородить.

* * *

Глась вопіющаго во пустынї³⁵.

Було се три дні перед моїм шлюбом.
У чистім полі я пшеницю жав.
Був південь. Я спочити сів під дубом,
В душі ж мов світляний алмаз дрозжав.

І враз почув я голос невимовний,
Той голос, що його лиш серце зна,
Для вуха тихий, але сили повний,
Що душу розворушує до дна.

«Ще поки ти почався в лоні мами,
Я знав тебе; заким явивсь ти в світ,
Я призначив тебе перед царями
Й народами нести мій заповіт».

І мовив я: «О Пане, глянь на мене!
Простак убогий, молоде хлоп'я!
Хто стане слово слухати невчене?
Кого навёрну, розворушу я?»

І мовив голос: «Від отсеї хвилі
Ти мій. Про все, чим досі був, забудь!
Усе покинь, вір тільки моїй силі,
Мої слова нехай тебе ведуть.

А що сумнився ти в мойому слові,
Так знай: нікого не навернеш ти;

Мов стріли б'ються о щити стальові,
Так твій глагол о серць людських щити.

На вітер будеш мій глагол метати,
Проповідати будеш ти глухим;
Де станеш ти, ніхто не схоче стати,
Що похвалиш, всім видасться лихим».

І мовив я: «О Господи, я грішний!
Чи щоб спокутувать всіх вин вагу,
Ти на сей труд важкий і безуспішний
В сій хвилі кличеш свого слугу?»

І мовив голос: «Не тобі се знати!
Не за провини я признав тебе,
Не безуспішно будеш працювати,
А серце в тобі я скріплю слабе.

Твоїми говоритиму устами
До всіх народів і до всіх віків,
Твоїми я тернистими стежками
Вестиму своїх вибраних борців.

Тобою я навчу їх відрікатися
Життя і світа для високих дум,
Сучасних нужд, погорди не лякається,
У світлу ціль зостріливши весь ум.

Ось уст твоїх я пальцем доторкнуся
І вложу в них своїх глаголів жар.
І наострю твій слух, щоб, як озвуся,
Ти чув мій голос, наче грім із хмар».

Я ниць упав. «О, чую, Пане, чую!»
І серп я кинув, і пшеничний стіг,
І батьків дім, невісту молодую.
І відтоді не бачив більше їх.

* * *

А галици свою рѣчь говорѣхуть³⁶.

Ти знов літаєш надо мною, галко,
І кричеш горя пісню монотонну;
Глядиш у серця глибину бездонну
І бачиш гніль, гидоту беззаконну —
Не страх тобі нічого і не жалко.

У тебе очі ясні на падліну;
Підлоту, самолюбство і брудоту
Ти зда́лека добачуєш достоту;

Твоя душа, мабуть, рідня болоту,
Що в собі бачить ціль всього й причину.

О, знаю, заклюєш мою ти душу!
На тім степу беззахиснім, безводнім,
У тім хижацькім стовпищі голоднім,
Знесилений в змаганню тім безпліднім,
Твоею жертвою я впасти мушу.

Мое ти фатум, невідступна зморо,
На мозок мій нещасна кандидатко,
Не крич так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро-скоро!

* * *

Се оу Римъ кричать
подь саблѣми половецкими³⁷.

Крик серед півночі в якімсь глухім околі.
Чи вмер хто й свояки ридають по вмерлому?
Чи хто поранений конає в чистім полі?
Чи плачуть сироти, ограблені і голі,
Без батька-матері, без хліба і без дому?

Невідомий співак походу степового...
Замісто струн нап'яв він тетиви спижеві,
Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу, знай, накликує нового
«За землю Руськую, за рани Ігореві»³⁸.

Давно забута рать в забутій спить могилі,
І Ігор спить, і з ним все плем'я соколине;
Лиш крик поета ще лунає в давній силі,
Байдужість сірая куняє на могилі,
А кров із руських ран все рине, рине, рине.

* * *

Жены русськіѣ въсплакаша сѣ³⁹.

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в половецьчині, чи то в князівській удальщині,
Чи то в козаччині, лядщині, ханщині, панщині, —
Руській сльози жіночі!

Скільки сердець розривалось, ридаючи,
Скільки зв'ялили страждання!
А як же мало таких, що міцніли, складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолітні ридання!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню такую?

* * *

А любо испити шоломомъ Дону⁴⁰.

І досі нам сниться,
І досі маниться
Блакитного того Дону
Шоломом напиться.

Від роду до роду
Сю далеку воду
Ми співали-споминали,
Як мрію-свободу.

Якби-то нам з Дону
Та не було грому,
То вже б ми над Бугом, Сяном
Не дались нікому.

Якби-то над Доном
Стали ми рядами,
Залізними панцирями
Сперлися з орда́ми!

Були би ми «Полю»⁴¹
Шляхи заступили,
Золотими шоломами
З Дону воду пили.

Була б нас не рвала
Степовая птаха,
Якби на Дону стояли
Чати Мономаха⁴².

Ліниво-ліниво,
Як Донові хвилі,

Плили віки за віками,
Наш гаразд розмили.

Довелось-такі нам
Над тим Доном стати:
Робітницькими валка́ми
Байдаки таскати.

Довелось-такі нам
До його застукать:
Під землею для чужого
Камінь-вугіль цюкать.

Довелось-такі нам
В нім шукати броду:
Не шоломом — пригорщами
Пити з нього воду.

Довелось-такі нам
З Дону дань прийміти:
Бурлацькїї шма́ти прати,
Босі ноги мити.

* * *

Лисици брешуть на черленых
щиты⁴³.

Вийшла в поле руська сила,
Корогва́ми поле вкрила;
Корогви, як мак, леліють,
А мечі, як іскри, тліють, —
Не так тліють, іскри крешуть,
А лисиці в полі брешуть.

Вийшла в поле руська сила,
Не щоб брата задусила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Не чужого ми бажаєм,
Та й своє не зневажаєм,
Та й не пень ми деревляний,
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Брешуть на щити червоні,
Як брехали во дні оні,
Як щитами руські сили
Степ весь перегородили,
Мов степóвая пожежа
Степ увесь перемережа
З краю в край з одного маху!

Завдали ж лисицям жаху
Ті щити! І досі сниться
Їм та руськая вольніця,
Те гулящее юнацтво,
Те козацтво, гайдамацтво,

Що не знало волі впину,
Що боролось до загину;
І пройшло, як море крові,
Як пожежа по степові,
По історії України...

Навіть згадки, навіть тіні
Тих великих мар донині
Страшно виплодам яскині,
І огню зубами крешуть,
На щити червоні брешуть.

* * *

На рѣкахъ вавилонскихъ,
тамо сѣдохомъ и плакохомъ⁴⁴.

На ріці вавилонській — і я там сидів,
На розбитий орган у розпуці глядів.

І ругався мені вавилонців собор:
«Заспівай нам що-будь! Про Сіон! Про Табóр!⁴⁵»

«Про Сіон? Про Табóр? Їм вже чести нема.
На Таборі — пустель! На Сіоні — тюрма!

Лиш одну хіба пісню я вмю стару:
Я рабом уродивсь та рабом і умру!

Я на світ народився під свист батогів,
Із невольника батька, в землі ворогів.

Я хилиться привик від дитинячих літ
І всміхаться до тих, що катують мій рід.

Мій учитель був пес, що на лапки стає
І що лиже ту руку, яка його б'є.

І хоч зріс я, мов кедр, що вінчає Ливан⁴⁶,
Та душа в мні похила, повзка, мов бур'ян.

І хоч часом, мов грім, гримне слово моє,
То се бляшаний грім, що нікого не вб'є.

[І хоч вирвеса з уст крик: «Най гине тиран!»,
То не крик се душі, тільки брязкіт кайдан]⁴⁷.

І хоч душу манить часом волі приваб,
Але кров моя — раб! Але мозок мій — раб!

Хоч я пут не ношу на руках, на ногах,
Але в нервах ношу все невольницький страх.

Хоч я вольним зовусь, а, як раб, спину гну
І свобідно в лице нікому не зирну.

Перед блазнем усяким корюся, брешу,
Вольне слово в душі, наче свічку, гашу.

Хоч труджусь день і ніч, не доїм, не досплю,
А все чую, немов я на панськім роблю.

І хоч труд свій люблю, а все сіпа гачок:
Ти прикутий до нього, мов раб до тачок.

Хоч добра доробивсь, та воно лиш тяжить,
Мов чуже для когось, мушу я сторожить.

З ким в життю не зійдусь, все підляжу йому;
Так чи сяк вибирать — все найтяжче візьму!

І хоч часом в душі підіймається бунт,
Щоб із пут отрястись, стати твердо на ґрунт, —

Ах, то й се не той гнів, що шаблюку стиска,
Се лиш злоба низька і сердитість рабська.

Вавилонські жінки, відвернувшись, ідіть
І на мене здивовано так не глядіть!

Щоб не впало прокляття моє на ваш плід,
Не прийшлось би раба привести вам на світ.

Вавилонські дівчата, минайте мене,
Хай мій вид співчуттям серце вам не торкне!

Щоби вам не судилась найтяжча судьба,
Найстрашніша клятьба — полюбити раба!»

* * *

У сні знайшов я дивную долину.
Було так ясно, тихо, легко в ній,
Що бачилось мені: не йду, а лину.

Сміялася в пишноті весняній
Природа, пахощами вся облита,
І скрізь співав пташок незримий рій.

Сріблóm на збоччях хвилював лан жита,
Верхóm шумів-гудів відвічний ліс,
Внизу була велична тайна скрита.

Внизу був луг, і з нього вітер ніс
Такі розкішні пахощі, що груди
Аж ширшали і дух у тілі ріс.

А йшли ті пахощі з квітók, що всюди
Росли — барвисті, дивних форм, яких,
Мабуть, ніколи не плекали люди.

Хиляючись до тих квіток палких,
Я чув, що й спів солодкий з них виходить,
Мов пасма тóнів ніжних і м'яких.

Між тих квітók дівчат багато ходить,
Всі в білому, в вінках і скиндячкáх,
І одна одну все за руку водить.

У всіх маленькі кошики в руках,
І кожду квітку пильно оглядають,
Пестять і підливають на грядкáх.

Не рвуть квіток співучих, та зривають
Із кожної ростинок по листку
І бережно у кошики складають.

І, бачачи забаву їх таку,
Я мовив: «Нащо ті листки, дівчата?
На лік, на страву їх рвете яку?»

І мовила одна: «Рвемо для свята.
І не на лік, бо для здорових се;
І не на страву — сита наша хата.

А хто до уст листок сей занесе,
І розгризе, і сок його скуштує,
У того серце розкішню стрясе;

У того смілість душу напростує,
У того радість очі прояснить,
Турботи всі розвіє й пошматує.

Твій сум, твою зневіру хоч на мить
Прогонить він; ти станеш мов дитина,
Всю суть свою ти мусиш відмінить.

Всім любий ти, хоч круглий сиротина,
І любиш всіх, щасливий в тій любові.
Кааф у нас зоветься та ростина⁴⁹».

Пішли. Та йдуть і мовлять інші дві:
«А ти не рад листків тих скуштувати
І занести їх там, своїй верстві?»

Чи все в вас має лютість панувати,
Зневага до людства, погорда й їдь?»

І кинувсь я листки ті дивні рвати,
Ось вам пучок їх. Натє та гризіть!

* * *

Поете, тям, на шляху життєвóму
Тобі перлини-щастя не знайти,
Ні захисту від бурі, злив і грому.

Поете, тям, зазнати маєш ти
Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
Заким дійдеш до світлої мети.

Поете, тям: лиш в сфері мрій, привиджень,
Ілюзій і оман твій рай цвіте,
А геній твій — то міць сугестій, зближень.

Пророцький дар у тебе лиш на те,
Щоб іншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.

І серце чулеє на те лиш взяв ти,
Щоб кождому в день скорби пільгу ніс,
І в горю слово теплеє сказав ти.

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх кривавих сліз.

Та не міркуй, що рóдивсь ти на муку,
Бо й розкошів найвищих маєш часть,
У творчій силі щастя заборуку.

Усе, чого тобі сей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу владсть.

Ото й минай все темне, непутяще,
Весь злудний блиск, тріумфи хвилеві,
Все підле, самолюбне і пропаще.

І бережи на своїй голові
Вінок незв'ялий чистоти, і ласки,
І простоти, мов квіти полеві.

У маскарад життя іди без маски,
На торжище цинізмів і наруг
Виходь з ліхтарнею з старої казки:

В ній щезне тіло, появ'ється дух,
Прозора стане явищ темна маса.
І будь ти людям не суддя, а друг.

І дзеркало, й обнова. *Guarda e passa**.

* * *

Гуманний будь, і хай твоя гуманність
Пливе з криниці чистої любови,
Якої не мути́ть пиха́ й захланність.

Гуманний будь не так, як богослови,
Що надприродним ліктем довг свій мірять,
Льву такають, а гримають ослови,

Братами мають тих лише, що вірять
У їх закон, в їх повісті і чуда,
До «вічних благ» все ласо зуби шкірять,

Та цідять муху, щоб ковтнуть верблюда.
Не те, щоб всіх любив, — се вже надміру,
А не бажай нікому зла та худа.

Всіх бляг і брехень не бери на віру,
На фальш і зраду май порядний дрюк
І не давай з братів лупити шкіру.

Лише не сердься, не заламуй рук,
Котячу флегму май усе в запасі,
Не вір облесним, стережися злюк,

А дармоїдам все кажи: А засі!

* «Подивись і минай» (*итал.*) — цитата з «Божественної комедії» Данте («Пекло», пісня III). — *Упоряд.*

* * *

Як трапиться тобі в громадським ділі
Здобути голос, вплив якийсь і значність,
Народ вести, снувати плани смілі,

То пам'ятай і все май ту обачність,
Не вірити і не дуфать ніколи
На княжу ласку й на народну вдячність.

Бо княжа ласка, як той сніг на поли,
Що вітер здує, в південь злиже сонце
І лишить чорний ґрунт, пустий і голий.

Народна вдячність, ти, фатальний гонче,
Що з злою вістю все прибудеш вчасно,
А з доброю все спізнишся докóнче!

І не міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там іншим з твого слова засвітає,
Хаос думок уложиться прекрасно.

Не вір, що люд твої заслуги почитає,
Що задля них одну дрібну провину
Тобі простить! Він судить — не питає.

І знай, коли щасливу годину
Ти прозівав, щоб інших взять під ноги,
Тебе самого безпошадно в глину

Затопчуть, як камінчик в брук дороги.

* * *

Ти йдеш у вишукано скромнім строю
І згідно так глядиш на сю пропашу,
Що натяк сам — назвать її сестрою —

Ти за зневагу приняла б найтяжчу.
Ти чесна! Двадцять вісім літ проживши,
Ти весну молодости вже найкращу

Пустила мимо! Ти пройшла, не пивши,
Поуз криницю втіхи життєвої,
Уста свої презирством заціпівши.

Чого ти ждеш? Чи ще весни нової?
Вона минула вже безповоротно.
Ти гордо йдеш, та вже ціпкії звої

Жаль простяга, та вже тобі турботно,
Вже щось гірке під серце підступає,
Сумне, як день, що йде понуро-сльотно.

Чи то не зависть по душі щипає?
Минаєш ту пропащу, мов не бачиш,
А скоса зіркнеш — щось в устах злипає...

Мабуть, вночі до по́душки заплачеш!

Ф. Р.

Дівчи́но, каменю дорогоці́нний,
Затоптаний в болото, тванню вкритий,
Та й досі в блиску свої́ому нетлі́нний!

На тебе я дивлюся сумовитий:
Який багатий скарб чуття й любови
Марнується розтоптаний, розбитий!

Огонь, що так горить у твої́й крові,
Нагадує мені часи старі́ї,
Коли чуття не гнули ще в окови.

Така, як ти, колись в Александрії⁵⁰,
Співаючи, по вулицях ходила
Під іменем Єгиптянки Марії⁵¹.

І так, як ти, й вона тоді тверділа:
«Усіх люблю! Чи бідний, чи багатий,
До мене йди і попускай вудила

Свої́м бажанням! Я не для заплати,
А через той огонь, що в жилах грає,
В свої́ обійми рада всіх прийняти!

В кого́ жура сон ніччю пожирає,
Хто радощів не має з ким ділити,
Хто пристрасти пожежею згорає,

Хто в праці гнесь, без діл не може жити —
До мене йдіть! Я всі́м на свої́м лоні
Дам рай або про рай хоч хвилю снити».

Благословлю уста твої́ червоні
І очі ті безсо́ромно огнисті —
Дві зорі на рум'янім небосклоні!

І груди ті прегрішні і пречисті,
І стан гнучкий, і сміх — серпанок срібний,
Що закрива безодні горя мглісті.

І лад той навіть клясти я незді́бний,
Що впхнув тебе в безодню ту без тями:
З усею поганню він був потрі́бний,

Щоб розвалить міцну стіну між нами,
І дав нам здибатись, і полюбитись,
І розійтись розбіжними стежками.

Не раз іще твій вид мені присниться,
Не раз іще ім'я твоє кохане
Прошепчу я тужливими устами.

Благословлю тебе. Де лиш постане
Нога твоя, нехай там радість сяє,
Най сміх лунає, хоч і серце в'яне.

І ти не думай, що тебе чекає!
За тим, що щезло, — безхосенні жалі,
А напереді смерть усіх спіткає.

В бруднім завулку, в я́сному шпиталі
Чи власнім ліжку — всім одна дорога!
Найкраща чвірка не заїде далі.

А ти не дбай, і доки тільки змога,
Сій радощі, плекай любовні мрії
І жаль гони від сво́його порога
За прикладом Єгїптянки Марії.

* * *

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза.
Ні мозок, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній не ворухиться. Завмерло все,
Немов гнилий ставок в гущавині,
Якого темну воду не ворухить
Вітро́вий подих.

Але цить! Се що?

Чи вто́пленики з болотно́го дна
Встають і з хвиль вонючих простягають
Опухлії, зеленуваті руки?
І голос чути, зойк, ридання, стогін —
Не дійсний голос, але щось далеке,
Слабе, марне, тінь голосу, зітхання,
Чутне лиш серцю, та яке ж болюче,
Яке болюче!..

«Тату! Тату! Тату!

Се ми, твої невроджені діти!
Се ми, твої невиспівані співи,

Перёдчасом утоплені в багнуці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тут не гнієм!»

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам отсе лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут, до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, б'є моя лихая доля!

І ще раз чути: «Тату! Тату! Тату!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхне́м, оживемо́, заграємо!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахощів на свої́х крилах
Нанесемо, коверцем пишнobarвним
Розстелимось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!»

Де ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка.

* * *

Як голова болить!

Пожевклі карти
Рукопису старого помаленьку
Перебігають стомлені́ очі,
А в голові грижа́, немов павук,
Снує сітки, немов штука́р у тьмі
Пускає сині, білі, пурпурові
Ракети, огняним млинком вертиться,
То вказує в бенгальськім світлі дикі
Якісь появи, що з тих карт пожевкліх
Зриваються, немов осінні листя
Під подихом хурто́вини...

«Прийшов
Святий Матвій у город людожерів⁵².
А люди ті такі звичаї мали:
Не їли хліба, не пили води,
А тільки жерли тіло чоловіче
І кров пили. А хто чужий траплявся

У город їх, то тут його хапали
І, вивертівши очі, напували
Отруйним зіллям, і в тюрму саджали,
І клали їсти їм траву-отаву».

І вже щеза з перед очей рукопис,
І ту страшну історію читаю
У власнім серці: як я заблукався
У город — будь ім'я його прокляте! —
Як очі вибрано мені, щоб я
Не бачив, хто мене і пощо в'яже,
І як замісто хліба довго-довго
Я годувавсь ілюзій диким зіллям.

І ось я темний у тюрмі ридаю,
І не за тим ридаю, що пропало:
Не за свободою, яка ніколи
Свобідна не була; не за тим щастям,
Що лиш у снах являлось та дразнило.
Лиш те болить мене, що, зведений
До стану травоїдної худоби,
Я тямки чоловіцтва ще не стратив.

Та ось бряжчать ключі, скриплять завіси,
Стукочуть кроки — се сторожа входить.
Хтось шарпнув шнур, що в'яже мої руки,
І роздивля табличку, що до них
Прив'язана. «Три дні ще, і тоді
Час буде вивести його».

Пішли.

Мені не страшно. Що ж, три дні! Могли
І зараз брать.

А може... може, там
Далеко десь, по той бік Чорномор'я,
Маленька барка надува вітрила,
І в ній сидить спаситель твій, що чудом
Перепливе безодню, і ввійде
В останню ніч у сю сумну темницю.
І верне зір тобі, і скаже: «Встань і вийди!»⁵³

Ге-ге, колись в легендах так бувало,
Та не тепер! Не надійся нічого!
Мовчи і жди!

* * *

Якби ти знав, як багато важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює — якби ти знав отсе!

Ти, певно б, поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,
Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спрагли ниви й луки, —
Якби ти знав!

Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одно сердите, згїрднеє слівце,
Як чисті душі кривить, і поганить,
І троїть на весь вік, — якби ти знав отсе!
Ти б злість свою, неначе пса гризькогого,
У найтемніший кут душі загнав,
Потїх не маючи та співчуття палкого,
Ти б хоч докóром не ранїв нікого, —
Якби ти знав!

Якби ти знав, як много горя криється
У масках радості, байдужості і тьми,
Як много лиць, за дня веселих, миється
До пóдушки горючими слїзьми!
Ти б зїр і слух свїй наострив любов'ю
І в морі слїз незримих поринав,
Їх гїркїсть власною змивав би кров'ю
І зрозумїв весь жах в людському безголов'ю,
Якби ти знав!

Якби ти знав! Та се знання предавне
Відчути треба, серцем зрозумїть.
Що темне для ума, для серця ясне й явне...
І іншим би тобі вказався свїт.
Ти б серцем ріс. Між бур життя й тривоги
Була б несхитна, ясна путь твоя.
Як Той, що в бурю йшов по гривах хвиль розлогих⁵⁴,
Так ти б мовляв до всіх плачучих, скорбних, вбогих:
«Не бїйтеся! Се я!»

ІЗ КНИГИ
«ДАВНЄ Й НОВЕ

*Друге побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд»
(Львів, 1911)*

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА

СВЯТОВЕЧІРНЯ КАЗКА

Схилившись о вікно, сиджу я в час вечірний,
І зір мій мчить в простір глухий, мрячний, безмірний;
І думи в світ летять, в хатки низькі й палати,
Як буде мир Христа рожденного вітати.
Бо вечір се святий; палає світло всюди,
І огник радости у кожній тліє груди!

«Ось вісімнадцять сот вісімдесят три літа,
Як Той родивсь, що став учитель, світло світа,
Що за слова любви умер на хреснім дереві,
За правду завіщав усі вінці терневі!
І справджується Твій завіт болючий, Христе!
Чи в світі вирросло любви насіння чисте,
Що сів Ти, — чи став щасливий, краший він, —
Не знаю; тільки те осталося без змін,
Що за кривавий труд запластою єсть голод,
Що волю й дотепер б'є самоволі молот,
Що гонять за любов, за правду висмівають,
Що втішнії сумних, голодних ситі лають!»

От так у самоті я думав; в тьмі кімнати
Так сумно, важко тут те свято зустрічати
Без слова любого, без друга і без роду;
Я рад був з каменем на шії скочить в воду.

А втім, нараз — се що заблисло в моїй хаті,
Мов сонечко зійшло і блиски лле багаті?
Мій зір осліплений схилився вниз в тій хвили, —
А втім, почувся звук, так ніжний, чистий, милий,
Що, мов роса свята, на серце впав зболіле:
«Невже ж ко мні любов тобі вже надоїла?»

Я зір підняв — і глянь: в надзёмній красоті
Стояла женщина — не в сріблї-злоті,
А в прѳстїм, хоч зовсім не вбогїм, чистїм строю,
З лицем, осяяним здоров'ям і красою,

І з мисли виразом могутим на чолі,
І з оком, що пройма глуп серця і цілі
Простори зёмнії обнять, здається, в силі.

«Хто ти? — промовив я. — Слова твої так милі,
Знайомий так твій вид, і голос серцю близький, —
Та чи любить тебе я не занадто нізкий?»

«Ні ти, ані ніхто, мені по роду рідний,
Коли любить мене не стане сам негідний.
Та нині свято; всі веселі, як хто може, —
То й прикро думать так на самоті, небоже.
О, знаю й я той біль! Недавно сумувала
І я так в самоті, відрадоньки не мала.
Хоч я між сестрами, як бачиш, не послідна
Красою й розумом, та що ж, тому, що бідна,
То й власний рід мене цуравсь, — і много-много
Днів так сиділа я серед плачу гіркого...
Та днесь не ті часи, — сьгодні й я вже маю
Коханую рідню, — і днесь її збираю
На братній пир. Ході! І ти ж рідня мені!»

І понеслись ми враз на крилах херувима⁵⁵,
І став весь руський край у нас перед очима,
Широкий, килимом укритий сніговим,
І небо ясне зорілося над ним.

«Отсе рідня моя! Отсе моя держава,
Мої терпіння всі, моя будучність, слава:
Дністер, Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ,
Отсе — сини мої, мій чудний рай — для вас!
Любіть, любіть його! Судьби сповніться доля,
І швидко власть чужа пропаде з сего поля!
Не стане тих, що днесь на вас наругу зводять,
І щезне сила їх, мов мгли нічні проходять».

І повела вона мене в сільській хати.
«Ходім народові з тим святом щедрувати!»
Де стріне біль, нужду, там і потіху лишить;
Де плач, ридання, жаль — гіркій сльози втишить;
Де чути звук пісень, там в серцях нехолодних
Розбудить жаль, любов до вбогих і голодних.
І за її слідом меншає горе всюди,
Росте надія, сил більшіє в кожній груди.

«Ходім до пастирів народа!» — знов сказала.
В віконця яснії попівські заглядала,
І наче той дзвінок вечірньою порою,
Так клич її лунав, мов поклик той до бою:

«Ставайте дружно всі, і згідно всі, і сміло, —
Бо ваших рук важке, святе чекає діло!
Ви — сіль сеї землі! Як звітріє вона, —
То чим посолять хліб із нóвого зерна?»

І даліше ми в міста летіли між варстати,
Де тісно, вогко, де вдень сонця не видати;
І в школи, де то й ум, і злуда в парі блудять;
В палати судові, де правду й кривду судять;
В варстати духові, де з слова із живого
Оружіє кують для чесноті й для злого.
І скрізь її слова гули, як крик сумління,
То радість родячи, то муки і терпіння.

І довго, довго так по краю ми літали,
Надії співом ми схід сонця привітали.
Тоді, всміхнувшись, вона рекла до мене:
«Чи ще тобі життя таке тяжке й нужденне?
Чи ще ти будеш так журиться самотою?
Не бійсь, коли ти сам, то знай, що я з тобою!
Хоч все покине, я одна тебе не кину, —
Лиш ти люби мене — свою Русь-Україну!»

І на чоло моє свій поцілу́й надзёмний
Зложила — й я збудивсь в холодній хаті темній.

Із циклу
«ПОКЛОНИ»

ПОЕТ МОВИТЬ:

Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,
Літа на душу накладають пута.
Вже не мені в нові світи летіти!
Війну з життям програв я, любі діти!
Cosa perduta!*

З яким же за́палом я йшов до бою!
Як рвалася вперед душа вітхну́та!
Горіло серце чистою любовою!..
І що ж здобув? Лишив що за собою?
Cosa perduta!

Не дав мороз моїм листкам розвиться,
Квітки мої побила буря люта!
Не довелось геройським боєм битися,
Ламаться звільна мусив, ржою вкритися —
Cosa perduta!

* Пропаша справа! (Лат.). — Упоряд.

З дрібних шпигань мої повстали рани,
Частками жерла моє серце скрута...
Я й сам не знав, де ті мої тирани?
З дрібних огнів сплелись мої кайдани!
Cosa perduta!

Україно, моя сердечна нене!
Не лай мене, стражденна, незабута,
Що не дало моє життя злиденне
Того, що ждати ти могла від мене!
Cosa perduta!

УКРАЇНА МОВИТЬ:

Мій синку, ти би менш балакав,
Сам над собою менше плакав,
На долю менше нарікав!
На шлях тернистий сам подався
І цупко по тернах подрався, —
Чого ж ти іншого чекав?

Сам знав, що гола я і вбога,
І до мого ти порога
Прийшов, захтів служити мені.
Ну, в мене слугам плати скупю,
А нарікати на мене глупо...
Просила я тебе чи ні?

І що тобі за кривда сталась?
Що підняли на тебе галас:
«Не любить Руси він ні раз!»⁵⁶
Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз.

Що проживеш весь вік убогого?
Значить, не вкрав ніщо ні в кого,
А чесно працював на хліб.
Та й те подумай ще, будь ласка:
Твійого «я» найкраща частка
З тобою враз не ляже в гріб.

РЕФЛЄКСІЯ

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Нелегкий твій тягар!
Мов під хрестом, отсе під ним я упадаю,

З батьківської руки твоєї допиваю
Затроений пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будущини,
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найкращії сини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

СІДОГЛАВОМУ⁵⁷

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала, —
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво, —
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана, —
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування, —
Мене ж болить її
Відвічнеє страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,

У мене ж тая Русь —
Кровава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови, —
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

ЯКБИ...

Якби само великеє страждання
Могло тебе, Україно, відкупити, —
Було б твоє велике панування,
Нікому б ти не мусила вступити.

Якби могучість, щастя і свобода
Відмірялись по мірі крові й сліз,
Пролитих з серця і з очей народа, —
То хто б з тобою супірніцтво зніс?

О горе, мамо! Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби!
Лиш в кого праця потом скрань зросила,
Наверх той виб'єсь з темної юрби.

Та праці тої, мамо, в нас так мало!
Лежить облогом лан широкий твій,
А кілько нас всю силу спрацювало,
Щоб жить, без дяки, в каторзі чужій!

ДЕКАДЕНТ

(В. Щуратові)⁵⁸

Я декадент? Се новина для мене!
Ти взяв один з мого життя момент,
І слово темне підшукав та вчене,
І Русі возвістив: «Ось декадент!»

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга —
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття.

Я не люблю безпрéдметно тужити
Ні шуму в власних слухати вухах;
Поки живий, я хочу справді жити,
А боротьби життя мені не страх.

Хоч часто я гірке й квасне ковтаю,
Не раз і прів, і мерз я, і охрип,
Та ще ж оскомини хронічної не маю,
Катар кишок до мене не прилип.

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я хлопський син, пролог, не епілог.

Я з п'ющими за пліт не виливаю,
З їдцями їм, для бійки маю бук,
На празнику життя не позіваю,
Та в бідності не опускаю рук.

Не паразит я, що дуріє з жиру,
Що в будні тільки й дума про процент,
А для пісень на «шрррум» настроїть ліру.
Який же я, до біса, декадент?

МОЇЙ НЕ МОЇЙ

Поклін тобі, моя зів'яла квітко,
Моя розкішна, невідступна мріє,
Остатній се поклін!
Хоч у життю стрічав тебе я рідко,
Та все ж мені той спогад серце гріє,
Хоч як болючий він.

Тим, що мене ти к собі не пустила,
В моїх грудях зглушила і вгасила
Любовний дикий шал,
Тим ти в душі, сумній і самотній,
Навік вписала ясний і високий
Жіночий ідеал.

І нині, хоч нас ділять доли й гори,
Коли на душу ляжуть злії змори,
Тебе шука душа,
І до твоєї груді припадає,
У стіп твоїх весь свій тягар скидає,
І голос твій весь плач її втиша.

А як коли у сні тебе побачу,
То, бачиться, всю злість і гіркість трачу
І викидаю, мов гадюк тих звій;
Весь день мов щось святе в душі лелію,
Хоч не любов, не віру, не надію,
А чистий, ясний образ твій.

НЕНАЗВАНІЙ МАРІЇ

Хоч забудеш ти за мене,
Я за тебе не забуду;
Незліченними гадками
Все тобі являться буду.

Сизий голуб промайне,
Ти згадаєш, моя мила:
«А він так любив мене!
Чом його я не любила?»

Божа пчїлка над цвіток
Пролетить, і ти спом'янеш
Своє слово: «Цить там, цить,
Бо нічого не дістанеш!»

На стїні павук снує
Претонїсїнську сїтку,
І згадаєш ти своє
Нудьгування в своїм сїтку.

Чи комарик забринить
На вікні твоїм весною —
Ти згадаєш: «Так співав
Він, сумуючи за мною».

Чи закракає ворона,
То згадається тобі:
«Чом же я [і]з ним зірвалась
Ік життьовїй боротьбі?»

Чи камїнчик в воду кане,
Ти згадаєш лиш одно:
«Як я в те багно погане
Провалилась аж на дно!»

Не гони тих дум від себе —
Все одно не відженеш:
В супроводї їх, сумная,
Аж до гробу доплинєш.

І як блискавка заблисне,
То в її огні громовїм
Ти побачиш нехотя́
Образ мїй в вїнці терновїм.

ДО МУЗИ

Знов кличеш ти мене, моя богине,
В непроходимї нетрї тих часїв,
Де правда родиться і правда гине
І де луна ігровище бїсїв.

У світ краси й гидоти, в море сине,
В аркани злуд, у тайники лісів,
В вир пристрастей, в огонь, що ввік не стине,
І в заколот небесних поясів.

Нехай і так! Підем, моя ти люба!
Скуштуємо ще раз утіх земних
І зірнемо в той вир, де всьому згуба.

Ще раз пройдем по сховищах тісних,
Де жах і жаль, і мрії, й дійсність груба,
І втомимось, і заснемо по них.

Із циклу
«ПАРЕНЕТИКОН»⁵⁹

* * *

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає?
Так, що всі зайві парості втинає,
Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.

Господь сказав: «Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!»
Подумай добре, що Господь велів!

Не мовив: «Моїх ворогів любіте!»
Отсе, брати, ви добре розумійте,
Що ворог Божий, ворог правди й волі
Не варт любови вашої ніколи.

* * *

Немає друга понад мудрість,
Ні ворога над глупоту́,
Так, як нема любови в світі
Над матірню любов святу.

Не ділиш мудрости з братами,
Її злодії не вкрадуть,
Її не згубиш по дорозі,
Вона свобідна серед пут.

Вона магнет посеред моря,
Найкращий скарб, безцінний дар,
Огніще тепле в студінь горя,
Холодна тінь у страстей сквар.

Без неї все життя пустиня,
Так, як пустий без друга шлях,
І як твій дім пустий без сина,
І як пустий дурного страх.

* * *

Хто в першій життя четвертині
Знання не здобув,
А в другій життя четвертині
Майна не здобув,

А в третій життя четвертині
Хто чесним не був,
Той скаже в четвертій: «Бодай я
І в світі не був!»

* * *

О чоловіче, коли спиш, чи чуєш,
Як у твій дім скрадаються злодії?
Так само не почувеш, як прийде
Той ангел смерти, і чи молодії,
Чи то старі літа твої урве.
Щаслива молодість днем нинішнім живе:
«Сьогодні їймо, пиймо й веселімся,
А тим, що завтра буде, не журімся».
Ще ж коли молодости хто не втратив,
І досвідом життя своє збагátив,
І в старості зберіг єство людини,
Той не боїться смертної години.

СТРОФИ

1

Пурпуром сонечко сходить,
Пурпуром криється в морю;
Так будь і ти все спокійний —
В щастю і в горю.

2

Мужню силу хоч похилить горе,
Та не зломить, в підлість не поверне;
Так і свічку хоч схили додолу,
Сво́го світла вниз вона не зверне.

3

Обрубане дерево знов зеленіє,
І місяць із сѣрпа знов повний стає;
Се бачачи, чесні, не тратьте надії,
Хоч доля гнівна́я вас гонить і б'є.

4

Не цурається правди мудрець,
Хоч вона й з уст дитинячих буде, —
Так як в ніч, коли сонце зайшло,
Каганця не цураються люде.

5

Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш;
Злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив.

6

Хто має мудрість, а з неї
Ближнім не хоче вділити,
Той має скарб многоцінний,
В міх шкуратя́ний зашитий.

7

Мудрість захована,
Золото в скритку —
Однаковісінько
Суть без пожитку.

8

Дурний, хто, помилок лякаючись,
Не сміє братися до діла, —
Так, як би я не їв, лякаючись,
Щоб кришка в голосницю не влетіла.

9

Не пливе супроти вітру
Запах цвітів і кадила, —
Але йде по всіх усюдах
Добра слава, добрі діла.

10

Навіть той, хто в призначення вірить,
Все ж трудитися мусить постійно:
Адже ж бачиш і сам, що без труду
Не горить і сухеє поліно.

11

Не звикай утертими стежками
Йти за другим сліпо, як у дим,
Бо як стануть пастухи вовками,
Треба вівцям пастися й самим.

12

Бережи маєток про чорну годину,
Та віддай маєток за вірну дружину;
А себе довічно бережи без впину;
Та віддай майно, і жінку, й себе за Україну.

13

Гість, дитя, і цар, і жінка
Мають всі один звичай:
Є що чи нема — байдуже,
Їм усе лиш дай та дай.

14

Хто духом нізкий, не мішайся там,
Де є високих трони;
Та ж чобота ніхто не надіва
Замість корони.

15

Та й глупі ж ті багатирі,
Що люблять спать на подушках!
Я спав лиш на однім пері,
І твердо так було, що страх!

16

Щасливий той багач подвійно:
Піч повна дров, огонь горить, гогоче;
А в мене лиш одно поліно,
Та й те горить не хоче.

17

Отрута є зле вивчена наука,
Отрута є нестравлена їда;
Для бідних трута — взаїмна порука,
Старому трута — жінка молода.

18

Скупий — не пан своїх засіків повних,
А сторож, і приставник, і невольник.

Книги — морська глибина:
 Хто в них пірне аж до дна,
 Той, хоч і труду мав досить,
 Дивнії перли виносить.

Хто власного ума не має,
 То з книг не вийде ум йому;
 Хто є сліпий на обі оці,
 То що по дзеркалі йому?

Клониться дерево, плодом обтяжене;
 Чесний, розумний, і ти так клонись!
 Висохле дерево, безмізкїї голови
 Зломляться, та не похиляться вниз.

Великі дерева́ шануй,
 Що плід дають і в спеку тїнь;
 А як і плід, бува, хибне,
 Чи ж тїнь сама не є добром?

Мухи сідають на ранах,
 Пчоли на цвітах пахучих;
 Добрий все бачить лиш добре,
 Підлий лиш підле у інших.

Як військо скликає труба,
 Так ангелів Божих скликають
 Сердечні слова.

А в гуслі та флейти де грають
 І брата осуджують — там
 Приховок чортам.

Лихвар і п'яніця —
 Се два побратими:
 Сам чорт побратимство
 Зв'язав поміж ними.

На двоє сотворено Богом вино:
 Розумним на радість, на згубу дурному;
 Багатство — на двоє теж дане воно:
 На добро милосердним, на згубу скупому.

Як від лютого татарина,
 Що шаблюкою маха,
 Всі тікають безоружні,
 Так тікай ти від гріха.

Хто з всіми добрий хоче быть,
 Той швидко втратить добрий путь.

Не може при добрі той жить,
 Хто хоче злу й добру служить.

Бо хтівши догодить обом,
 Він швидко стане зла рабом.

Від слона на тисяч п'ядей,
 Від коня на сто тікай,
 Від вола на десять п'ядей,
 Зла й на очі не видай.

Як метіль прошумить,
 Так загине за мить
 Злий, сльозами людськими годований,
 Щезне й слід весь по нім...
 Але добрий — се дім,
 На скалі віковічно будований.

Як заporóхи чоловік
 Знести не може у очох,
 Так гордості в душі людській
 Не зносить Бог.

Хоч би й мертвóго міг гнівливий воскресить,
 То Бог його за гнів його відкине;
 В гнівливе серце помисл злий, як нётля в світло, лине, —
 Сама згорить, а світла не згасить.

Хоча б ти і муки тяжкі потерпів,
А брата свого не любиш,
То все ж ти на вічне життя не доспів,
Лиш дармо дочасне загубиш.

Як та опу́ка від скали
Відскакує відло́го,
Так кривда лю́дська все паде́
На кривдника самого.

Огневі, що ліси паліть,
На поміч вітер ще спішитьь,
Та каганець він загасить.

Так сильний сильного скріпля,
Король рятує короля,
Слабого ж топче і валить.

Наче віз без коліс
Не покотиться до суду,
Так своєї судьби
Не дійдеш без праці й труду.

Молодість у бідності —
Без мами дитина,
Старість у бездітності —
То гірка година.

Ти сто людей побив у бою
І тим пишаєшся, герою?
Ось сей лиш власну пристрасть поборов,
І над тобою він горою.

Купа дров і жура —
Що з тих двох тяжче є?
В дрóвах труп лиш згора,
А в журі все життє.

Ті, що крізь помилки до правди добиваються,
 Мудрецями називаються;
 А ті, що в своїх помилках угурні,
 То справжні дурні.

Хто в добрій вірі жив, а в злих ділах,
 Той був неначе без очей лице;
 Хто в добрій вірі жив, а в злих ділах,
 Той воду лив у збан, в яким розбив денце́.

Як полоняник, що його в неволю
 Ведуть, думками в рідний кут літає,
 Так той, що читанням книжок святих занять,
 Все в царстві правди і добра витає.

Вода, що довго капає на камінь
 І в камені проверчує діру,
 Отак, хто книги праведні читає,
 З болота б́уденности вилітає,
 З душі брудоту й погань вимітає,
 Що уподоблює його звіру́.

Хоч хто мудрий у житті, а письма не знає,
 То він буде мов той пліт, що підпор не має.
 Бо як пліт той без підпор вітер ва́лить скорий,
 Так безграмотний паде́ без знання підпори.

Цареву тайну берегти порадно,
 Бо зрадників карають безпощадно;
 Та славу Божу тайною покрити —
 Се злочин, мов у землю скарб зарити.
 Карається не раз найгірш усіх,
 Як непростимий, проневірства гріх.

Хоч би ти попіл їв і землю гриз,
 А не позбувся злоти,
 То не заслужиш ти у праведних
 Одного «Бог да прости!».

«Блаженний той, хто дба про душу слуг своїх», —
 Так сказано в Письмі Святому.
 Та горе тому,
 Хто ніби дба про душу їх,
 А тіло працею надмірною втомляє,
 Тілесним недостатком оскорбляє.

Краще малее надбання
 З ласкою Бога набути,
 Як незліченне багатство
 Серед проклять загорнути.

В здоровому тілі здорова душа,
 Та часто буває не варта гроша.
 В улómному тілі буває душа,
 Що крáсою світ весь і Бога втіша!

Хоч би все небо папером було,
 Хоч би все море чорнилом було,
 Зорі б на пера всі перекувать,
 Ангели б сіли там пір'ям писать,
 То не списали б — так мудрий прорік —
 Мудрости Божої ввік.

Із циклу
 «ПРИТЧІ»

ПРИТЧА ПРО ЖИТТЯ

Було се в Індії.

Степом безлюдним
 Йшов чоловік. І враз напав на нього
 Голодний лев. Побачивши звірюку
 Ще зда́лека, почувши рик її,
 Почав тікати чоловік щодуху.
 Тікаючи, наскочив він нараз
 На глибоченну балку. Не було
 Часу́ вертати, не було де скритись,
 А звір вже близько. Бачить чоловік,
 Що зо стіни безодні, зо стрімкого
 Скальнього обриву худа берізка

В щілині виросла й вершок зелений
Понад безодню к сонцю піднімає.
Не довго думаючи, він чепився
За ту берізку; держачись руками
За пень її, повис над гирлом темним,
Аж поки, бовтаючи там ногами,
На щось твердого крихту не оперся.
Тоді аж відітхнув, і дроз смертельна
Потрохи втихла. І почав тоді
Сірома озиратися довкола,
Де він і що з ним?

Перший зирк його
Впав на коріння деревця, що в ньому
Була його єдина опора.
Що за притичина? Глядїть: дві миші,
Одна білява, друга чорна, пильно,
Запопадно, і ненастанно, й прудко
Гризуть коріння того деревця,
Лапками землю порпають, працюють,
Немов наняті, щоб його підпору
Підгризти, підкопати, повалити.
І похололо в того чоловіка
На серці, бо в тій хвилі лев розжертий
Надбїг над пропасть, і його побачив,
І лютим ревом відгомін збудив.
Не міг його дістати, але люто
Глядїв згори, скакав і землю гриз,
Ждучи, аж він угору знов підлізе.

І глянув вниз у пропасть чоловік.
І бачить, що на дні тієї балки
Страшна гадюка в'ється і широко
Пашеку рознімає, жде лише,
Щоб він упав для неї на поталу.
Померкло в голові у чоловіка,
За серце стисло, і холодним потом
Все тіло облилось.

Та враз почув,
Що те, о що опер він ноги, якось
Ворушиться. Зирнув, аж пробї! Се
Гадюка, звита в клубок, що в щілині
Дрімала. Рад був скрикнути чоловік,
Та голос в горлі задушив переляк.
Рад був молитися, та тривога вбила
Побожну думку. Наче труп холодний,
Він вісів, певний, що в найближчій хвилі

Коріння миші підгризуть, гадюка
У ногу вкусить, сил його не стане,
І вниз він упаде, змії в пашеку.

А втім — о диво! На гілках берізки
Побачив той нещасний чоловік
Гніздо чмелів. У щільнику малому
Було там трохи меду, а чмелі
Всі полетіли в поле за пожитком.
І закортіло чоловіка того
Покушать меду. Він всіх сил добув,
Піднявся трохи вгору, і устами
Досяг щільник, і ссать його почав.
І враз немов рукою відняло
Йому від серця. Солодощі меду
Заставили його про все забути:
Про льва, що вив йому над головою,
Про миші, що його підпору гризли,
І про дракона, що внизу грозив,
І про гадюку, що у стіп сичала.
Про все, про все забув той чоловік,
Найшовши в тих краплинах медовіх
Несказанну, високу розкіш раю.

Готама Будда⁶⁰, Азії світило,
Очима духа бачив сю пригоду
І своїм вірним так про неї мовив:
«Сей чоловік, брати, — то кождий з нас.
Життя важке, природа нам ворожа
І тисячі пригод і небезпек
З усіх боків усе нас оточують,
Як того мужа, що там в балці вісів.
Голодний лев над нами — то є смерть;
Дракон внизу — то вічне забуття,
Що кожного нагрожує пожерти,
А миші, чорна й біла, — день і ніч,
Що ненастанно вік наш підгризають,
А та гадюка під ногами, браття, —
То наше власне тіло, непостійне,
Слабе і хоре, що нам в кожній хвилі
Назавсіді відмовить може служби.
А та берізка, за яку вчепившись,
Міркуємо спастися від заглади, —
Се людська пам'ять — щира, та коротка.
Нема нам виходу із того горя,
Нема рятунку. Та одно лиш нам
Лишилось, те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може:

Се чиста розкіш братньої любови,
Се той чудовий мід, якого крапля
Розширює життя людське в безмір,
Підносить душу понад всю тривогу,
Над всю турботу із-за діл минутих —
В простори, повні світла і свободи.
Хапайте сквапно краплі ті, брати!
Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе, —
У розкоші любови та бажанню
Братерства, у надії, у змаганню
До вищих, чистих сфер, — лежить ваш рай».

ПРИТЧА ПРО ЛЮБОВ

До Йосифа⁶¹ в Єгипті так
Сказав облесливий дворак:

«Ах, пане, страх тебе люблю
За добрість, за красу твою!»

Та Йосиф знав ціну тих слів
І дворакові відповів:

«Минувше ти збудив сумне...
Мій друже, не люби мене!

Отець любив мене й жалів —
За се братів на мене гнів.

За се в рові я смерти ждав,
За се невольником я став.

Потім Пентефрія жона —
Любила страх мене вона,

Та за любов її дарму
Попав я на сім літ в тюрму.

Тож нині... щиро признаюсь,
Любови твоєї страх боюсь!»

ПРИТЧА ПРО КРАСУ

Арістотель-мудрець⁶² Олександра⁶³ навчав
І такий у альбом йому вірш написав:

«Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса,
Небезпечне оружжя — жіноча краса.

Тільки мудрість, наука і старші літа
Подають проти неї міцного щита».

Арістотель-мудрець по садочку гуля, —
Бач, Аглая іде і очима стріля!

Та Аглая, котрої надзёмна краса
Звеселяє людей і самі небеса;

Та їдких її слів і шпаркого ума
Всі боялися, навіть цариця сама.

Арістотель дівчині гаразд придививсь,
Як повз нього ішла, низько їй поклонивсь

І промовив: «Аглає, благаю, молю!
Над всю мудрість, над сонце тебе я люблю.

На часок-волосок вволи волю мою, —
Чого хоч загадай, я для тебе зроблю!»

Усміхнулась Аглая. «Се ж почесть мені,
Що на мні зупинив свої очі ясні

Той мудрець, що пишаєсь ним Греція вся,
Що умом обняв землю, зглибив небеса.

Я твоя. Що захочеш, зо мною чини,
Лиш одну мою просьбу в тій хвилі сповні.

По саду тім, де в'ються доріжки круті,
Півгодини мене провози на хребті».

Усміхнувся мудрець. Дивні примхи в дівчат!
Та дарма! Обіцявсь, то вже годі бурчать.

І хламиду він зняв, і рачкує піском,
Його очі Аглая закрила платком,
І сидить на хребті, й поганяє прутком.

Так заїхали враз аж на площу садка,
Де під тінню дерев край малого ставка

Олександр сидів, його мати й весь двір, —
Срібний сміх там лунав, і пісні, й бренькіт лір.

А Аглая кричить: «Ну, мій ослику, ну!»
Ще мінуточки дві! Ще мінутку одну!»

Аж у круг двораків його дівка пуста
Завела, і зіскочила живо з хребта,

І платок із очей поспішила знять...
Що там сміху було, то й пером не списать.

Арістотель-мудрець Олександра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:

«Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса,
Небезпечне оружжя — жіноча краса.

Ані мудрість, наука, ні старші літа
Не дають проти неї міцного щита.

Се я сам досвідів. Лиш мертвець та сліпець
Може быть проти неї надійний борець».

ПРИТЧА ПРО РАДІСТЬ І СМУТОК⁶⁴

Два сусіди жили поруч себе рядом:
Сей весілля справляв, а другий похорон.

В одній хаті ридання і плач над мерцем,
В другій хаті музика і спів над вінцем.

Тут на мари мертвого кладуть і голосять,
Там до шлюбу рушають і дари виносять.

Одним шляхом везуть і труну, й молодят,
Один піп погребе й буде шлюб їм давать.

І веселі, й сумні вернуть з церкви ураз,
І певнісько сі й ті спільно вп'ються за час.

Се не казка, брати, тільки образ, мабуть,
Як у парі в житті смутки й радощі йдуть,
І сі й ті до одного кінця нас ведуть.

ПРИТЧА ПРО СІЯННЯ СЛОВА БОЖОГО

Пішов сівач на поле й сім'я сів,
Та вітер сім'я десь-кудись розвіяв:

Одно попадало на биті шляхи,
І се небесні поклювали птахи;

Друге упало на тверде каміння,
І нікуди йому було пустить коріння;

А третє в мокре місце всіменило,
Там, не принявшись, воно зогніло.

Найбільша ж часть на ґрунт плідний упала
І труд багатим плодом увінчала.

Сей образ — перша притча то Христова⁶⁵,
Вона була пророцька щодо слова.

Сам він був сівачем у своїм краю,
Та, мов на камінь, у жидівську зграю

Слова його неслися і щезали;
Жиди в них правди скритої не взнали.

А що по світовому роздорожжю
Розсипалось тих слів, то птицю Божу,

Усіку єресь тільки годувало,
Та плоду ніякого не давало.

А що по мокрім місці гниль пожерла —
Се ті, в яких душа в живих умерла,

Пихою вбита, лінощами й глумом, —
Таких і пам'ять пропадає з шумом.

Лиш ті, що тихі серцем і душею,
Всіх годували працею своєю,

Самі собі похвал не голосили,
Та в своїм серці духа не гасили,

Не боячись ненависти обуха,
Христові спадкоємці в царстві духа.

Із циклу «ЛЕГЕНДИ»

ЛЕГЕНДА ПРО ВІЧНЕ ЖИТТЯ

1

Олександр Великий⁶⁶ весь світ звоював
І отсе в Вавилоні, мов бог, раював.

А побожний аскет вік в пустині прожив
І молитвою й постом богині служив.

Наче сонце, що разом прогонює тьму,
Так богиня в опівніч явилась йому.

Прихилилась і мовить: «Мій вірний слуго,
Чим тебе вдоволить? Чи бажаєш чого?»

Аскет мовить:

«Хоч яке се життя і трудне, і сумне,
Дай, щоб старість і смерть оминули мене».

Богиня мовить:

«Ну, як се в тебе дар найцінніший з усіх,
На ж тобі сей малий золотистий горіх.

Одну нічку не спи, один день промовчи
І, очистивши ум, сей горіх розтовчи.

Шкаралюшу в огонь, а розкусиш зерно,
Дасть тобі молодим вічно жити воно».

2

Цілий день промовчав, і не спав усю ніч,
І готовивсь аскет на великую річ.

Ось огонь розпалив із пахучих полін,
І кадило в огонь щедро кидає він,

І закони Господні проходить умом,
Щоб очистити ум, не схибіти притьмом.

Та ось сумніви в серці повстали страшні:
«Вічно жить — молодим — ну, пощо се мені?

Чи вертати у світ, де панує борба?
Чи ось тут вічно жить? Се ж безумство хіба!

О богине, прости! Я згрішив, бачу сам!
Та безцінний твій дар комусь іншому дам.

У нас цар молодий, богорівний наш цар!
Богорівним зовсім його зробить твій дар.

Міліонам він сонце, життя є нове,
Для добра мільйонів хай вічно живе».

3

Олександр Великий весь світ звоював,
Та дівчіни рабом себе він почував.

Персіянки Роксани⁶⁷ предивна краса
В його серці горить, мов пожар, не згаса.

У обіймах його та красуня горда
Наче тає, на груди його припада;

Та хвилина мине, і він чує, що ось
В її серці вороже ворухиться щось,

І в очах, ще вогкіх від любови і жаги,
Дикі іскри горять, наче злі вороги.

З її уст вилітають бажання страшні —
Се бажання пожарів, убійства, різні.

Їй опертись король не здоліє й на мить:
Там згорів Персеполю! Завтра Суза згорить!⁶⁸

Кліта⁶⁹ вбив при вині! Чи любов се, чи чад?..
День у день із небес його кίδαє в ад.

4

Олександр Великий богині моливсь:
«Дай, богине, щоб нині весь світ проваливсь!

Або дай, щоб скінчилася мука моя,
Щоб я знав, чи богиня вона, чи змія?

Чом міняється так, кільки є в дні годин?
І чи в серці її я паную один?»

В тій хвилині аскет перед ним опинивсь
І покірно царю до землі поклонивсь.

«Вічно жий, царю мій! Хай твої вороги
Згинуть! Ось тобі дар від твоїого слуги.

Не згордуй! Сей малий золотистий горіх —
Від богині се дар! Моя гордість, мій гріх».

І він все розповів, відки має сей плід,
Що робить, щоб богині сповніть заповіт.

«Міліонам ти сонце, добродій еси, —
Будеш жить вічно юний, як плід сей з'їси».

5

«Вічно жить! Молодим! Справді, божеський дар!
І великим, безсмертним почув себе цар.

«Вічно жить! Молодим! А вона? А вона?
Постаріє, зів'яне, мов квітка марна!

Що без неї життя? Сонце? Небо? Сам рай?
З нею жить! Або радше ти сам умирай!»

Вже й не думає цар, до Роксани біжить:
«Серце, ось тобі дар: вічно в юності жить!»

І сказав їй усе, відки має сей плід,
Що робить, щоб богині сповніть заповіт.

«Коли любиш мене, моє сонце ясне, —
Дасть безсмертя обом нам зерно те дрібне.

А не любиш... — урвав. — Кого хочеш люби!
Ось тобі сей горіх! Що захочеш — роби!»

Зчервоніло дівча, в личко вдарила кров, —
Олександр не ждав її слова — пішов.

Гей, Роксано, красуне, що думаєш ти?
Чи про те, щоб з царем до безсмертя дійти?

Не про те! Інший жар в її серці горить!
Інший бог там живе! Інший цар там царить.

Він мета її мрій, осолода очей,
Над усіх милий їй генерал Птолемей⁷⁰.

Хоч не любить її і холодний, як лід, —
Вона рада свій вік дати за сам його вид.

«Вічно жить молодій, а без нього? О ні!
Краще він хай живе, дасть безсмертя й мені!

Ну ж, поможе сей плід його серце здобуть!
А як ні, то мені краще в світі не быть».

Птолемея знайшла і дала йому плід,
І сказала, який в нім лежить заповіт.

А як ніч надійшла, вона тихо пішла,
Олександр у вино трути-зілля влила.

Занедужав король, важко стогне, кричить,
А Роксана при нім не ридає, мовчить.

Головами хитають старі лікарі,
І тривога, як ніч, залягла у дворі.

По всім краю йде вість, наче змора та сон,
І сумує весь край, і рида Вавилон.

Ось у строях, білилах, рум'янах ціла,
В Олександрів покій куртизана ввійшла.

«Вічно жий, царю мій, на потіху для всіх!
Ось від мене тобі чудодійний горіж!

Се богині є дар. Як з'їси те зерно,
Вічно жить тобі дасть вічно юним воно».

Спалахнув Олександр: «Нещасна, дрижи!
Від когó маєш плід сей? По правді скажи!»

Та дівча не дрижить, не спускає очей:
«Мені дав його твій генерал Птолемей».

Олександр у болях жорстоких лежав
І в руці своїй плід чудодійний держав.

«Вічно жить і любити! День за днем! День від дня!
А життя — то борня! А любов — то брехня!

Вічно жить у борні! Битися в сітях брехні!
День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох, ні!

Не для нас, о богине, твій божеський дар!
Хоч над світом я цар, та над серцем не цар.

Міліони людей могу вбить, погубить,
Та чи змушу кого мене вірно любить?

Вічно жить! О богине, се жарти, се сміх!
Вічне щастя чи дасть сей чудовний горіх?

[А без щастя, без віри й любови внутрі
Вічно жить — се горіть вік у вік на кострі!]⁷¹

Ні, богине! Візьми свій дарунок назад!
Я в нірвану⁷² волю, чи в Олімп⁷³, або в ад!»

9

Серед болю в постелі підводиться цар,
І побожно цілує чудовний той дар,

І в тріскучий огонь із пахучих полін
Чудодійний горіх бистро кидає він.

І здалось, що вже біль не так люто палив,
Мовби в збурену кров охолоди налив.

Прояснів його ум, серце збулось химер,
А в опівніч саму Олександр умер⁷⁴.

Із циклу «ІЗ ЗЛОБИ ДНЯ. ІЗ ТРИДЦЯТИЛІТТЯ 1878—1907»

О. ЛЮНАТИКОВІ⁷⁵

Квилить поезія німа, безрука:
«Не геній ти, а взір лиш продуцента!»
Глум і безсилля — труду мого рента.
Всьо рветься, гасне. Ох, тяжка розлука!
«Без маски», ст. 6.

Я не геній, синку милий,
Тим ніколи не хваливсь;
Працював, що було сили,
Перед сильним не хиливсь;

Фарисейству й лицемірству
Я концесій не робив;
Людській кривді, злості й звірству
Я ні раз не підхлібів.
В долі добрій чи злиденній
Чесно, просто йшов весь вік
І йду досі. Я не геній,
Я звичайний чоловік.

Я для геніїв грядущих
Поле дикее орав,
Шлях серед хащів найпущих
Просікав і протирав;
Для голодних пік сквапливо
Разовий, не панський хліб,
І ставав на всяке жниво,
І в'язав свій скромний сніп.
В сніговійниці студеній
Рук не закладав назад.
Я не плачу, що не геній,
Та чом ти так сьому рад?

А що часом стогну з болю
І в зневірі сльози ллю,
Се тому, що скрізь по полю
Так багато кукілю,
Що царює баба Бляга,
Так що й краю їй не знать,
І немає ліски маґа,
Щоб потвору сю прогнать;
Що характери й сумління
Підгриза якийсь черв'як;
Що молодші покоління
Схнуть і в'януть вчасно так.

Правда, синку, я не геній...
Ех, якби я геній був!
З тих істерій, неврастеній
Я б вас чаром слів добув;
Я б, мов вихор, вас з собою
Рвав до ясних, світлих мет,
І до жертви, і до бою
Вів би ваш я смілий лет!
Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б мужів з вас повиводив —
Навіть з малп таких, як ти!

Із циклу
«ГІМНИ Й ПАРОДІЇ»

СІЧОВИЙ МАРШ⁷⁶

Гей, Січ іде,
Красен мак цвіте!
Кому прикре наше діло, —
Нам воно святе.

Гей, Січ іде,
Топірцями — брень!
Кому любя чорна п'ятьма,
А нам ясний день.

Гей, Січ іде,
Мов пчола, гуде...
Разом руки, разом серця —
І гаразд буде.

Гей, Січ іде,
Підківками — брязь!
В нашій хаті — наша воля,
А всім зайдам — зась!

ІЗ ПОЕЗІЙ ПОЗА ЗБІРКАМИ

ТРИ ДОЛІ

З таємної безодні небуття
Маленьку іскорку, людськую душу
Покликано до земного життя,
На земні радощі, на земную катушу.

Вона летить, мов зірка тая,
Що з неба в безмір улитає, —
Та ось спинилась на момент;
В півшляху три богині-Долі⁷⁷
Її стрічають, щоб по волі
Її на дорогу дати презент.

І мовила одна: «Душе щаслива,
Даю тобі талант яркий,
Будь сильна ти, і ясна, і мислива,
Твій ум живий, твій зір палкий!»

А друга мовила: «Від мене
Прийми багатий скарб чуття,
Бажання правди нестружене,
Бажання вільного життя.

Фантазія твоя хай буде многоплідна,
А в серці твоїм хай горить
Огнем могутнім гордість благородна,
Перед ніким чола щоб не корить».

Та третя, злобная старуха,
Всміхаючись на ті слова,
На душу своїм духом хуха
І ось що скиглить, мов сова:

«Ай-ай, розщедрились сестриці!
Ось цяцю винайшли яку!
Добра повніські рукавиці
На неї сиплють без ліку.

Та що се, ви якогось Данта⁷⁸, Гете⁷⁹
Чи Шеллі⁸⁰ з неї хочете зробити?
Ну, любоньки, без мене ви не втнете,
Мені ж героїв тих по вуха вже досить!

Чекайте ж, я даруночок їй дам
Такий, що ваші пишні дари
Їй будуть не коштовний крам,
А гірш тяжкої муки й кари.

Иди ж собі, душе, у свою путь, —
Що терням встелена тобі, не розмарином!
А чим тобі на світі быть?
Будь русином і хлопським сином!

Талант твій буде рвать тебе
Між люди, в вир життя могучий,
В великих діл і намірів ігрисько,
Та вродження й мій присуд неминучий
Тебе по пояс загребе
В багно грузьке, в клопотів муравлисько.

Той зарід сили, що іскриться в тобі, —
Ні, ти не розів'єш його як слід.
Без вправ, без змагань, наче в гробі,
Його задушить твій нездарний рід.

Твій ум хоч буде вічно рваться
До світла, правди і добра,
Та ввік не здужає добраться
До тої течії, котра
Його б запліднила на зріст,
Йому дала би власний зміст,
Ярку створила б індивідуальність,
Дала би форм, думок оригінальність.

Се не для тебе, синку мій!
Ти будеш за чужим слідом все гнаться,
Із помилок чужих нічого не навчаться
І повторять зади по указці чужій.

Твоє чуття тобі за пекло стане,
Його топтатимуть усі,
Аж сміття з скарбу зробиться погане,
Аж зависть розростесь, любов зав'яне,
Гірка отрута лишиться в душі.

Бажати будеш правди дуже,
Та з помилки у помилку блукать, —
Ніхто тебе не витягне з калюжі,
Хіба лиш Божа благодать».

* * *

Всякий легенди співа: атеїсти про муки месії,
Амораліст про чернечу мораль, радикал про покірність,
Про самозречення й про занехаєння дійсного світу.
Окрик: життя — то чуття! Моє я — то мій світ, а у ньому
Стільки незвісного, тайн і безодень, Америк багато!
Гей же, Колумби⁸¹! Нові каравели готуйте, на вітер
Пніте вітрила. Рушай невідомі світи відкривати!
Світ дотикальних появ, отих грубих, важких елементів
Звісний нам добре наскрізь, перемерений, зважений точно,
Бридкість його і красу описали нам і змалювали
Вже на стосотні лади. Надокучило! Годі! Давайте
Свіже! Ведіть нас туди, де ніхто ще не втоптував шляху,
Де непридавлені тілом лиш нагії душі буяють!
Нуте, поезію слів і незайманих звуків давайте,
Мовою душ говоріть до душі, піднімайте уяву
На висоту, де горить віковічна ідей оріфлама!

Із циклу
«МАЙОВІ ЕЛЕГІЇ»

* * *

Весно, ти мучиш мене! Розсипаєшся сонця промінням,
Леготом теплим пестиш, в сині простори маниш!
Хмари вовнисті, немов ті клубочки, шпурляєш по небу
І, мов шовкові нитки, дощ із них теплий снуєш.
Сірую грудку з землі ти підкинеш під небо блакитне,
І в жайворонкову трель грудка розсиплеться вмить.
Ти журавлиним ключем наvertsаєш нестерпную тугу,
Мрії про вольний простір, щастя далеке моє.
Ти лебединим крилом кришталевії хвилі скородиш —
Чую їх плеск аж у сні на лазуровій ріці.
Бачу, як чайкою ти колихаєшся над глибиною,
Як над широким Дністром гнешся лозою к воді.
Весно, ти мучиш мене! Міліонами кольорів, тонів,
Ліній і творів кричиш: воля, і рух, і життя!
І, мов безсильне стебло в бистрину ту, ти рвеш мою душу,
В серці зів'ялім, черствім будиш нові почуття.
Будиш бажання, яким не сповнитись; освітлюєш пустку;

Ніжно гойдаєш в гілках осамотіле гніздо;
Пильно схиливши лице, роздуваєш погасле огнище;
Свистом від гаю зовеш, наче мій друг молодий.
Ні, не мені вже гулять по тім гаю, мій друже-соколе!
Ні, не мені вже зайцем в зелень пахучу нирять!
Серце тріпочеться ще, і у груді кров б'ється живіше,
Та напосіли літа, давить життя тягота.
Мрії безумні, немов той табун, вигравають по полю,
Гриви на вітер, і ржуть, дзвінко копитами б'ють.
Ах, та се мрії, чуття легкокрилі, барвисті діти,
Але тверда їх рука в поводах цупко держить.
Хвилька — і ляск батога, і жорстоке, понуре «ніколи»...
Праця! І чар весь мине. Весно, ти мучиш мене!

* * *

Бачив рисунок я десь — і забув уже, де його бачив,
Чий то рисунок був — Бекліна⁸² чи Мейсоньє⁸³.
Мушля перлова — то віз, а метеликів чвірка — то супряг,
Два аморети малі — то два погоничі їм.
Пурпуром, золотом і ізмарагдом, сапфіром набитий,
Стелиться геть у безмір круто веселчаний шлях.
Поле внизу, непривітна стерня, тогорічне будяччя,
Пара худих шкапенят тягне, зігнувшись, плуг.
За плугом, згорблений теж і спотілий, орач поступає,
Тисне чепіги грудьми, істиком скибу труча.
Та вже спинили його аморети, вже тягнуть за поли,
Просять і тягнуть, манять в поїзд перловий сідять.
З острахом бідний орач позира на незорану ниву,
На коненята свої, на мозолі на руках.
Але нога вже сама піднялась і не слуха розсудка,
Так і здається — тремтить в поїзд перловий ступить.
Весно, се твій екіпаж! І твоя се вина, коли серце
Ще раз розсудок злама, ще раз зо шляху збіжить.
Так усміхаєсь йому променястий той полет Ікарів,
Навіть Ікара⁸⁴ судьба не налякає його.

* * *

Ні, аморети, мені за погоничів ви вже нездалі:
Надто ви, хлопці, палкі, надто в їзді нетривкі.
Надто бурливі у вас поривання: раз блисків, пожежі,
А за хвилину вам бур, громів і трусу давай.
Надто, голубчики, ви патетичні, засліплені трохи
В своєму власному «я». Се не до ладу мені.

Я вже старий мореплав, як смакують ті громи і бурі,
Знаю докладно! Нехай робить собі їх Зевес!
Досвідний нурок із мене: що в власному «я» там таїться
На болотистому дні — знаю, голубчики, й се!
Черепи стовчених мрій, кістяки неоправданих планів,
Зломки дрібних пожадань, трупи обманних надій.
Ах, а крім того, гидкі слимаки самолюбства, медузи
Зависти, хроби гризот, кефалоподи підлот.
Ні, аморети, не вас за погоничів взять я бажаю:
Сонце, погоду люблю, ясність і радісний сміх.
Хай уже лучче дідусь, сміхотворець отой бородатий,
Супряг летючий жене, золотосяйний гумор.
Нам ні пощо поспішати — не втече від нас чорна могила;
Нам нікого проклинати, нам нікому докорять.
Пристрасті в нас уляглись, скороспілки ілюзій обпали,
З ран, що життя завдало, ще хіба шрами болять.
Та з життєвої борні ми не вийшли каліками: серце
Не відучилось любити, іскри не згасли в очах.
Нумо ж, дідусю! Хапай за ті поводи, з променю ткані,
На романтичнім візку в край реалізму майнем!
Сонцем маєвим нехай наше слово заблісне, заграє,
Жаль наш маєвим дощем хай на лани капотить.
Наша любов, мов маєва погода, хай гріє-голубить,
Гнів наш хай буде мов грім, що лиш міязми вбива,
Але ненависть гонім і зневіру далеко від себе!
Біль наш і сумнів на сміх, слізьми облитий, змінім.

БУДЬМО!

Будьмо хоч трупами, та трупами вельмож,
Що на велике діло спромоглися,
Але не трупами тих завалидород,
Що в боротьбі безцільній знемоглися!

ЗОНІ ЮЗИЧИНСЬКІЙ⁸⁵

Не мовчи, коли, гордо пишаючись,
Велегласно брехня гомонить,
Коли, горем чужим утішаючись,
Зависть, наче оса та, бринить,
І сичить клевета, мов гадюка в корчи, —
Не мовчи!

Говори, коли серце твоє підіймається
Нетерплячкою правди й добра,

Говори, хай слів твоїх розумних жахається
Слямазарність, бездарність стара,
Хоч би ушам глухим, до німої гори, —
Говори!

ПРИЄМНИЙ ВИД

Приємний вид, коли бурхливе море
Після хуртовини втишається,
Коли після важких сльотливих хмар
Лазурем небо чистее пишається,
Коли війна нелюдяна кривава
На мир переміняється,
І ворожнеча між двома людьми лукава
Щирою приязню устороняється.

СМЕРТЬ КАЇНА⁸⁶

Поема

Убивши брата, Каїн много літ
Блукав по світі. Мов бичі криваві,
Його гонило щось із краю в край.
І був весь світ ненависний йому,
Ненависна земля, і море, й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч.
Ненависні були йому всі люди:
Бо в кожному лиці людському бачив
Криваве, синє Авеля⁸⁷ лице —
То в передсмертних судрогах, то знов
З застиглим виразом страшного болю,
Докору й передсмертної тривоги.
Ненависна була йому і та,
Котру колись любив він більш вітця,
І матері, і більш всього на світі, —
Його сестра і жінка враз⁸⁸, нелюба
За те, що їй ім'я було — людина,
Що Авелеві були в неї очі,
І голос Авелів, і серце шире, —
За те, що так його любила вірно,
Що, хоч сама невинна й чиста серцем,
Не вагувалася для нього все
Покинути, з проклятим поділити
Його прокляту долю.

Наче тінь,
Вона ходила з ним. Із уст її
Ніколи Каїн не почув докору,
Хоч вид її, і голос, і любов
Були йому найтяжчим, ненастанним
Докором. Інколи, як лютий біль
Осильював його, він, мов безумний,
Гнав геть її від себе — і, послушна,
Вона щезала, тихим, скорбним гостем
Являлась між людей, дітей, онуків,
Та не надовго. Як прийшла таємно,

Так і щезала, і в пустиню йшла,
Чуттям угадуючи ті стежки,
Куди блукав її нещасний брат.
Була мов нитка срібна, що в'язала
Самотнього, запеклого з життям
Людей. Теплом, що жеврілось в її
Жіночій серці, силувалась гріти
Убійці душу.

Та дарма! Мов риба,
Що б'єсь об остру кригу, аж сама
В ній зціпеніє, так вона весь вік
З сил вибивалась, мов лучина та
Горіла й власним нищилась огнем.

Раз в темних пралісах вони в скалистій
Печері ночували. Втомлена,
Вона заснула, голову поклавши
На камінь. Каїн розложив огонь
І сів побіля нього, в полум'я
Втопивши очі. Фантастичні сцени
І явища раз по раз виринали
З огнистих язиків, і, ловлячи
їх поглядом, немов здрімався Каїн, —
Сну тихого, правдивого давно,
Давно не знали вже його повіки!
А як настало рано, Каїн дармо
Чекав, коли вона з постелі встане,
У дикій тикві принесе води,
Плодів нарве, коріння назбирає
І меду на снідання. Сонце вже
Підхопилось високо, зазирнуло
Промінням скісним у нутро печери —
Тоді до неї наблизівся Каїн
І зараз же пізнав, що сталося з нею.
Ах, раз лишень в житті він бачив смерть,
Та той один раз вистарчив повік,
Щоб розпізнати смерть у всякім виді.

А тут вона явилась так невинна,
Та сұмирна, та радісна! Лице,
Недавно ще поморщене грижею
І втомою, тепер мов просіяло,
Відмолоділо. Та сама любов,
Що за життя, й тепер на нім світилась, —
Та щезла туга і тривожні думи,
Немов все те, к чому душа її
Неслась і рвалась за життя, було
Осягнене тепер.

Вид смерти разом

Немов підтяв його всю волю й силу.
Ні болю він не чув, ні жалю в серці,
А лиш безсилля, повне отупіння.
Він сів над трупом і весь день, всю ніч
Сидів недвижно. А на другий день
Він знявсь, сухого листа наносив
В печеру, трупа вкривши ним зовсім,
Потім з гори каміння навалив
І мучився весь день, кривавив руки,
Аж завалив, забив ним вхід печери.
Відтак омив криваві руки в річці —
Так, як тоді, по смерті брата! — й звільна,
Не оглядаючись, не відітхнувши,
Шшов в пустиню.

Де? Куди? Пощо?

Про се давно не думав він. Що й думать?
Куди б не йшов він, де б не завернув,
Усюди сум однакий, самота
Однака і однаке горе люте!

Минувся ліс. Хрустить пісок пустині
Під поступом важким. Там шакал вие
В розсілині, орел у небі крикне,
Сверщок самотній між піском цвіркоче,
А там тиша довкола, мов в могилі.
Не раз серед тиші тієї раптом
Туман піску, мов велетень, здійметься
Сивавим стовпом аж під саме небо
І, крутячись, по ровені пройдець,
Мов цар, — і враз простреться знов на землю,
Мов привид, щезне,

Сонця віз огнистий

Хилився вже додолу. Без хмаринки
Все небо жевріло, немов казан,
В котрий води забув налить хазяїн.
А втім ген-ген, на сукрайку самім,
Де неба звід з пустинею зливався,
Обоє пурпуром ярким облити
Під захід сонця, — видвиглося щось
Високе, рівне, мов хрусталь блискуче.
Чи то ріка, що ледом вся замерзла,
Могучою рукою сторцом там
Поставлена поперек краєвиду?
Чи, може, то гра світла, жарт пустині,
Що фантастичним видом вдаль манить?
Похиле сонце золотом ярким
Обсипало горішній край стіни,

Її зубчасті виступи і башти,
Що, мов іглі, тонуть в лазурі неба.
А вниз, мов пурпуровий водопад,
Спадав вечірній сутінок і звільна
Тонув у темряві, що низ встеляла.
І був сей вид для вандрівця німого
Мов грім небесний і мов трус землі:
Він став, мов вкопаний, поблід, мов труп,
І очі, мов два яструби шпаркії,
Послав туди, в далеку даль горючу.
Ох, вид сей добре знаний був йому!
Не раз наяві та у снах важких
Йому являвся! Каїн затремтів,
І гострий біль прошиб його нутро,
Ненависть дика блиснула в очах,
А на устах безкровних, що зціпілись,
Замерло недошептане прокляття.

«То рай! Гніздо утраченого щастя,
Що, наче сон, майнуло і пропало!
То джерело безбережного горя,
Що так пристало до людського роду,
Мов власна шкура пристає до тіла,
Що, поки жив, не вирвешся із неї!
Проклятий будь ти, привиде зрадливий,
Що лиш ятриш мої пекучі рани,
А не даєш ні полекші, ні смерті!
Проклятий будь і ти, і хвиля та,
Коли тебе насаджено, коли
Мій батько перший раз тебе побачив!
В ім'я всіх мук людських, усеї туги,
Усіх безцільних змагань будь проклятий!»
Зціпивши зуби, відвернувся Каїн,
Щоб геть іти, — та враз якийсь глибокий,
Безмірний сум обняв його: почув
Себе таким слабим, самим на світі.
Таким нещасним, як іще ніколи.
Схиливши голову, закрив лице
Руками і стояв отак на місці,
Кривавим світлом вечора облитий,
А тінь його довжезна потяглась
Ген-ген степом і в сумерку тонула.
І забажалося йому ще раз
Поглянути на захід. Мимоволі
Полинув зір його туди, все тіло
Туди звернулось. Та завзята воля
Ще раз перемогла той порив, руки

Закрили очі, та по хвилі знов
Безсильні впали.

Мов слабий в гарячці
Якусь безумну почуває розкіш
У власних ранах ритись, так і Каїн
Не міг від того виду відірватись,
Що все нутро його бентежив, в серці
Клубами піднімав кипучу злість,
Розпуку й жаль. Здавалося йому,
Що півдуші в нім гнівно рветься пріч,
А пів без пам'яті, мов нетля в жар,
Летить туди, до брам хрустальних раю.
Аж ось потало сонце, і нараз,
Немов собака, спущена з припону,
Наскочила на землю пільма чорна,
І вид чудовий щез в далекій далі,
В знесиллі Каїн на пісок упав,
Щоб ніч пробути. Дикий звір пустині
Його не страшив: божеє клеймо,
Наложене на нього, гнало геть
Від нього всяку твар, усяку смерть,
Та гнало геть і сон, і супокій.
Всю ніч, мов риба в сіті, на піску
Холодному він кидався і бився.
А як на сході сонце запалало
І озирнуло степ — в піску найшло
Глибокий відолинок, де спав Каїн.

А він уже віддавна був в дорозі —
Ішов на захід. Щось тягло його
Туди, хоч учорашній вид чудовий
Скривала сива мгла, що залягла
Густою лавою піввидокруга.
Чого йому туди? Він сам не знав.
Нічого там не ждав, не надіявсь,
А все ж ішов. Так журавель, почувши,
Що ген за морем, в північній країні,
Весна зблизилась, — розпускає крила
І, пісню дзвонячи, летить туди,
За сотні миль, не дбаючи на бурі,
На морські вали й хитрощі стрільців.
Весь день у млі бродив він, наче в морі.
Аж вечором розвіялась вона,
І на хвилину заходяче сонце
Вказало знов вчорашній вид чудовий:
Хрустальні стіни, золотії башти, —
Та так далеко в фантастичній далі,

Що, бачилось, донеба вдвоє ближче.

Та що йому та даль? Хоч крок людський
І як дрібний, він перемірить ним
Весь круг землі, дійде й до краю світу,
Коли мета яка там є йому.
Від смерти брата стільки, стільки літ
Блукав він без мети, ганявсь, мов звір
Сполоханий, щоб сам перед собою
Сховатись, — аж ось перший раз мета
Йому заблисла! Дух його стомлений
На ній спочити може! Хай і так,
Що се спочивок на тернах, на грані,
Та все ж спочивок, віддих, забуття!
І, перебувши ніч в пустині, знов
В дорогу рушив. День за днем ішов він,
А вид чудовий райських стін усе
Йому являвся хоч на хвилю-другу,
Дразнив його спокійним своїм блиском
Та разом і манив до себе; щось
Було, немов обіцянка таємна,
В тім блиску золото-рожевім.

Скупо

Пустиня-мачуха його кормила
Корінням, медом диких пчіл, поїла
Солоною та затхлою водою.
Та він привик до сього. Часто ріки,
Широкі багна, соляні озера
Перебігали шлях його. Безстрашно
Ішов він в воду, з хвилями боровся,
Вітрам, дощам і громам опирався.
Природа мучити його могла,
Як мачуха нелюблену дитину, —
Та смерть його боялась.

Інколи

Його якась невиразима туга
Проймала, то знов злість, ненависть люта
Під горло підступала, серце тисла,
Немов кліщами. Він грозив на захід,
Кляв Бога і себе. Та швидко напад
Минав, він чув себе оп'ять безсильним,
Нікчемним червом і в знесиллі падав
Серед пустині і лежав, мов труп.
І почала його проймаєть нетямна,
Страшна тривога на ту саму думку,
Що може не дійти він до мети.
Тоді зривавсь і, мов хто гнав за ним,

Заперши дух, спішив, і біг, і гнав,
Глибóко грузнучи в піску пустині,
По будяках ранів до крові ноги,
І все на захід прямував.

Як довго

Спішив отак — хто знає. Бачилось
Йому, що, може, й сотні літ. Усе
Минувше, мов потоплена країна,
Помалу западало в забуття;
Остались тільки, як далеко взад
Міг пам'яттю сягнути, спомини
Отсеї дивної вандрівки.

Врешті

Дійшов до цілі. Вечір був бурливий.
І сонце вже за хмари закотилось,
Коли, продроглий, хорий і нещасний,
Під райською стіною станув Каїн.
Весь низ її вже в п'їтмі потонув.
Далеко десь, неначе під землею,
Грім гуркотав, і вітер за стіною
Стогнав і плакав. Чи та ніч бурлива,
Чи втома се вчинила, що в тій хвилі
Якимсь немов спокійним чувся Каїн,
І перший раз по смерті брата він,
Як те дитя до мами, притулившись
До зимної стіни, заснув сю ніч.

Та супокою й тут він не найшов,
І сні страшні всю ніч його томили.
Він кидавсь, і кричав, і криком своїм
Глушив могуче вітру завивання.
А рано вставши, був немов розбитий,
Ще більш нещасним чув себе, ніж досі.
Холодний ранок був, все небо скрізь
Засунулося хмарами й лило́
Дощу потоки. Наче сіре море,
Тяглась пустиня в безконечну даль,
Понура, в своїй величі грізна́.
А обіч, доки видко, одностайна
Стіна, гладка мов лід, і височенна,
Здається, аж до неба — ні проходу,
Ні брами, ні наріжниць, — рівно-рівно
Біжить вона, мов світ увесь надвое
На віки вічні перерізатъ хоче.
А на межі двох велетнів таких —
Пустині і стіни — він, Каїн, сам,
Слабий, дрібненький, як ота комашка!

Та ні, комашка ще щаслива! В неї
Є крила, їй піднятися можна вгору,
На верх стіни, заглянути у рай,
В ту первісну, щасливу вітчину!
Комашці підлій можна! А йому,
Царю всіх творів, дідичеві раю,
Йому не можна!

І в німій розпуці
Він головою бив о ту стіну,
Бив кулаками, гриз зубами, поки,
Знесилений, не впав, неначе труп.
Три дні отак він бився. Крик його,
Мов звіра раненого рев, тривожив
Мертвú тишú пустині. Інколи
Він намагавсь молитись, але з уст
Його гордії, богохульні речі
Лились. Затвердле довгим болем серце
Лиш шарпалось, коритись не могло.

А далі втихомиривсь і сказав:
«Нехай і так! Проклятий я, се знаю!
Кров брата на моїх руках. Я стратив
Дідицтво раю. Хай і так! Не місце
Мені в йому. Та за весь біль безмірний,
За всі ті муки без кінця, що зніс я
Й зносити буду, доки тільки буду, —
Одного лиш бажаю я, о Боже!
Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
Хоч здалека заглянути у рай!
Хоч оком скинути на се дідицтво,
Котре на віки вічні я утратив!
Лиш раз поглянути! Лиш миг потіхи!
А там нехай ідуть всі муки й кари,
Які судилися мені!»

Отак,
Простягши к небу руки, він молився,
Та з неба відповіді не було.
Лиш сонце сипало промінням ясним,
І каня десь в лазурі проквіляла,
Та шакал вив в пустині.

«Ні, дарма! —
Промовив Каїн. — Голос мій проклятий
До Бога не доходить. Сам я винен,
Що небо не відповіда мені!
Колись було інакше, та пропало!
Нехай і так. Та ось що я зроблю!
Є прецінь вихід десь у тій стіні,

Куди прогнав Бог батька мого з раю.
Там, кажуть, ангел з огняним мечем
Стоїть на варті. Що ж, нехай стоїть!
Нехай уб'є мене, мені байдуже.
Не вб'є — то впаду перед ним на землю,
І доти в поросі, немов черв'як,
Там витись буду і молитись буду,
Кричати буду і ридати буду,
Аж доки просьби не сповнить моєї».

І сквапно, нетерпливо рушив в путь
Поуз стіни. Він думав: вхід десь близько.
Та день минув, і чорна ніч минула,
Ще день, ще ніч, і ще, і ще, і ще —
Стіна тяглась мов в безконечну даль
І з півдня сонце крила перед ним,
А входу як не видно, так не видно.

Та Каїн вже не піддавався розпуці,
Не кляв, не рвався. Чув він, як зневір'я,
Мов та гіена, здалека кружило
Вкруг нього й дух морозило йому.
Та він усеї сили добував
І гнав сю темну змору геть від себе,
І йшов, і йшов.

Аж разом — вид новий:
Серед пустині височенна, остра
Гора. Облитий світлом сонця, шпиль
Купається в небесному блакиті
І шоломом іскриться ледяним,
Аж сліпить очі. Нижче голі скали
Пошарпані стирчать, неначе зуби
Грізного звіра, що пожерти хоче
На небі сонце. Нижче полонини
Сіро-зелені, а ще нижче ліс —
Могучий, дикий бір тонé в тумані.

Спинився Каїн. Рій нових думок
Сей вид в душі його збудив.

«Мабуть, —
Подумав він, — не годен я дійти
До райських брам і око в око стати
Супроти ангела, з ним говорить!
Мабуть, для мене замурована
Ся брама. Добре! Я просить не буду,
А сам візьму сю ласку. Ось гора,
Вершком своїм запевно таки вища,

Ніж ся стіна. Піду на той вершок
І відтам рай побачу, заспокою
Тоту жадобу, що в душі кипить!»

І, не роздумуючи довго, рушив
В нову дорогу. Весь той труд, що досі
Зазнав він, був нічим супроти сеї
Вандрівки. Бачилось, що та гора
Зібрала всі завади й перешкоди,
Щоб зупинить його: потоки бистрі,
Ліси непроходимі, темні звори,
Яри бездонні і холодні мряки.
Лиш звільна, важко дишучи, увесь
Облитий потом, пробирався Каїн
Все вище вгору. Чим палкіше рвались
Його бажання вверх, тим тяжчою
Була його дорога, немічнішим
Все тіло, більший сум лягав на душу.

В півсумерку бродив він день за днем;
Відвічний ліс шумів над ним тужливо,
Або стогнав, і плакав, і ревів,
Вітрами битий. Лиш чуттям одним
Кермуючись, блудив по ньому Каїн
І дерся все туди, де найстрімкіші
Здвигались стіни. Ось скінчився ліс,
Та не скінчилась Каїнова мука.
Його зустріли низькі та розлогі
Повзучі корчі косодревини
Та ялівців колючих. Мов з води
В огонь попав він: колючки густі
Що крок йому впивалися у тіло,
Коріння, мов гадюки, ніг чіплялось
І сонце холодно світило з неба,
Немов з наругою згори гляділо
На сю безплodну муку.

Але Каїн

Не зупинивсь. Адже ж вершок гори
В магічнім блиску перед ним яснів,
Манив його! Хоч весь підпливший кров'ю,
Посічений, пошпиганий, подертий.
Він перебув і ту страшну дорогу,
І легше відітхнув на полонині.
Край джерела, що в зворі журкотіло,
Упав він, відпочив, потім обмив
Все тіло у його воді погожій.
Тут й папороть солодкая росла

На обриві скальньому; накопав
Її коріння і, ополоскавши
В воді, поїв, а решту про запас
Сховав. Отак перепочивши день,
Пустився далі. Ховзаються ноги
По мху твердим, натужуються жили,
Повітря ллєсь у знемощїлу грудь,
Мов олово холодне, огнянїї
Колеса крутяться перед очима,
І вітер чимраз дужчий, холоднїший
Проймає. Наче муравель, повзе
Угору Каїн, ба, ще й муравлю
Завидує: йому байдуже вітер,
Байдуже обриви стрїмки й ховзькі,
Байдуже втома!

Ось убога, сїра
Минулась зелень — всюди голї скали,
Мертві, грізнї. Життя тут нї слїду,
Лиш вітер свище та орел часом
Скигліть та шарпає свою добичу.
Тут кождий крок хибнїй — нехїбна смерть.
Тут смерть на кождім кроці розставляє
Сто вартових, захланних на добичу:
І дощ, і снїг, і вітер, сонця блиск,
Орли й каміння — все тут з нею в змовї.

Аж ось одного дня — вже вечорїло,
Як Каїн став на самому вершку —
Скелет нужденний, ранами покритий,
Продроглий весь і ледве що живий.
Останнїх сил добувши, став на голїм
Ледї. Куйовдили вітри могучї
Його волосся, рвали драну одїж,
І кров морозили у жилах. Каїн
Не чув нїчого, весь остаток сили,
Всю душу він зосередїв в очах
І очї ті послав у даль безмїрну,
Туди, де в пурпуровому промїннї
Купавсь величний, ясний «город божий».

І що ж побачив в ньому?

Пусто скрізь,
Лиш дерева самотнї сумовито
Шепочуть листям та квітки чудовї
Хитаються на стеблах. А крім них,
Анї душі живої, анї звука.
Та нї! Посеред раю, на майданї

Два дэрева найвищі, найпишніші.
О, Каїн добре знав ті дерава́
Із оповідань батька! Се направо —
То дерево життя: небесний грім
Вершок його розтріскав, розколов
Весь пень його до самої землі,
Та не убив його живої сили!
Воно росте, пускає гілля вшир,
Пускає пасиння нове довкола!
А те наліво — дерево знання
Добра і зла. Під ним клубиться гад,
А на гілках його багато плоду
Понависало. Плід той так блищить,
Манить, ясніє, душу рве до себе!
Та ось повіяв вітер, і, мов град,
Посипались плоди оті на землю
І всі відразу попелом розсілись,
Огнем розприсли, розлились смолою!

І бачить Каїн далі: в млі рожевій
Щось заройлось легке, прозірчасте,
Мов комашня. Придивлюєсь — се люди!
Се тисячі людей і мільйони,
Мов пил, вітрами звіяний, кружаться,
І тягнуть, тягнуть по́ходом безмірним.
І всі круг дерева знання товпляться,
Всі рвуться, топчуться, падають, встають
І шарпаються вгору, щоб захопить
Хоч плід один, хоч кісличку одну
Із дерева знання. Потоки крови
І море сліз значать їх путь — дарма!
Що хтось укусить того плоду, тому
Він попелом розсиплеться в устах,
Огнем пекучим бухне. А вкусивши
Отого плоду, кожний ще лютіший
Стає, озвірюється на весь світ,
Мордує, ріже та кує в кайдани,
Валить і ломить те, що другий ставив,
Палить, руйнує — просто божевільні!

А дерево життя стоїть та тужить:
Ніхто не рвесь до нього! На йому
Плодів немного, з виду не блискучих,
Захованих між листям та тернами,
Тож і не ласиться ніхто на них.
А як часом, відбившись від юрби,
До нього хто наверхнесь, покуштує
Плодів чудових і почне гукати

На других, щоб ішли туди, — то, мов
Ворони, кидаються всі на нього,
І б'ють, і рвуть, і мучать, і калічать
Його, мов за найтяжчу провину.

Аж ось два звірі на майдані стали.
Один під деревом знання засів,
Величний, нерухомиий і суворий,
З лицем жіночим дивної краси
І з тілом льва. Мов нетлі до огню,
Так люди-привиди роєм безмірним
Його обсіли, мов про щось питають.
Глибоку тугу і пекельну муку
В їх лицах видно, тіні їх тремтять,
І очі й душі висять на устах Почвари.
Ся ж мовчить і не змигне
Очима. Знов рої людей товпляться
До дерева знання, і б'ються, рвуться
За плід його, їдять — і знов вертають
До звіра, та спокою не знаходять,
Мов листя те осіннє, гнане й бите
Грізними, супротивними вітрами.

А другий звір під деревом життя
Засів: з крилами лилика, з хвостом,
Як пава, з кігтями орла, із тілом
Хамелеона і з жалом змії.
Що хвиля він мінився і метався,
Манів до себе всіх і всіх відводив
Від дерева життя. А хто в ньому
Поклав усю надію і за ним
Насліпо біг, той розбивавсь о камінь,
В тернах, ярах глибоких опинявся.
І піднімались руки, кидались
Прокляття — не на звіра-ошуканця,
А все на дерево життя. «Воно
Химера, ошуканство і брехня!» —
Такий лунав важкий в повітрі гомін.

Глядів на вид сей Каїн, і немов
Ножем по серцю різало його.
Йому здавалось, що весь біль, всі муки,
Всі розчарування тих мільонів
В його душі бушують, серце в нім
Кліщами тиснуть, торгають нутро.
І він закрив лице своє руками
І скрикнув: «Ох, досить, досить, о Боже!
Не хочу більш глядіти на сей вид!»

В тій хвилі сонце потонуло, п'ятьма
Лягла на землю і закрила рай.
Та біль в душі у Каїна остався,
Несвітський, гострий біль. Він застогнав
І на стулену площу ледовую,
Мов труп, звалився.

Холод ледовий
Збудив його. Вже серед неба сонце
Ясніло мляво, холодно всміхалось,
Мов зраджена, ошукана надія.
Де вчора рай виднівсь, стояла нині
Піднебною стіною мряка біла,
Немов заслона. Каїн не жалів
За райським видом; він один лиш чув
У серці голос: «Геть відсіля! Геть!»
І наче злодій, що, в чужу комору
Закравшись, замість скарбу дорогого
Розпечене залізо в руку вхопив, —
Так Каїн вниз спішив з верха сніжного.
Важкії думи, мов над стервом круки,
Носилися і крякали над ним.

І думав він: «Так от чим Бог дурив
Вітця, мене і всіх людей! Бо ж певно,
Що без його знання і волі се
Не сталось би! Бо й хто ж роздер надвоє
Життя й знання і ворогів заклятих
Із них зробив? Чи ж не його се діло?
Тоді, коли осібно в раї він
Оті два дерева садив, заким ще
Создав Адама — вже прокляв його,
Вже назначив весь рід його на муку,
На вічне горе! Бо коли знання
Є враг життя, то пощо ж нам бажання
Знання? Чом ми не камінь, не ростина?
Коли хотів, щоб ми не куштували
Плодів знання, пощо ж садив те древо
І тим плодам таку додав приману?
Коли хотів, щоб ми живі були,
Чому ж спершу нам не казав поїсти
Плодів із дерева життя?»

Мов чайка,
Що скиглить над дітьми, понад багном
Літаючи, о трощу б'є грудьми,
То знов до сонця вивернесь в лету,
І все кричить, і б'ється, й колесить, —

Отак і Каїнова дума-скрута
В тім безконечнику металась, билась
Без виходу. Усівши під скалою,
Він спочивав, холодним потом злитий.
І, зажмуривши очі, знов побачив
Той райський вид, і на нову дорогу
Думки його зійшли.

«Що се — знання?

Чи справді ж так життя воно вороже?
Здається, так! Оце знання нещасне
У моїм серці розбудило лютість
На брата, вбійцею мене зробило —
За те, що він, не думавши, попросту,
Мене нагнуть хотів у ту саму
Дитячу простоту, з котрої дух мій
Давно вже вийшов. Те знання куди ж
Веде потомків моїх? Звірів, птицю
Й себе мордують, землю сплюндрували,
Шукаючи, кого б і що б убити.
Усякий камінь острий та твердий
Для них на ніж, на спис, стрілу придався;
У оленя на те ж зривають роги,
У звіра зуби. Жінка говорила,
Що винайшли якесь таке каміння,
Котре в огні розтоплюєсь, мов віск,
І вивчились робити з нього стріли,
Ножі і списи, твердші і остріші,
Ніж з кременю. От де веде знання!
Кров, рани, смерть — його найперші дари.

«Так пощо ж ми бажаємо знання?
Значить, бажаєм смерти? Ні, неправда!
Хіба ж я смерти Авеля бажав?
Я жить хотів по-свому — більш нічого.
Хіба стрілець бажає смерти звіра?
Він хоче жить, йому потрібно м'яса!
Він хоче жить і мусить боронитись,
Щоб звір його не з'їв! А той, що лук
І стріли видумав, чи смерти він
Бажав чиєї? Ні, бажав лиш жити,
Придумував підмогу для життя!
Значить — знання, то не бажання смерти,
Не враг життя! Воно веде к життю!
Вбезпечує життя! От в чім вся річ!
Як та стріла, що забиває птицю,
Сама — не птиця! Як той ніж, що ріже,
Сам — не убійця! Так, значить, знання

Не винно тут! Воно ні зле, ні добре.
Воно стається добрим або злим
Тоді, коли на зле чи добре вжите.
А хто ж його вживає? Хто його
В руці держить, як той стрілець стрілу?
Хто той стрілець?»

Непривичний до думки,
Старечий ум, мов ранена пtiця,
Метався, тріпався у темноті,
Та відповіді на питання тее
Не міг найти. І знов у інший бік
Звернувся.

«А що ж те дерево життя?
Яка в плодах його укрита сила?
Чи справді вни безсмертя можуть дати?
Здається, ні! Оті небагато люди
Там в раї, що плодів тих куштували,
Під лютими ударами юрби
Вмирили, бачилось, і пропадали.
Так що ж додав їм плід той? А! Вгадав!
Вони на смерть ішли, мов на весілля,
Вмирили з усміхом; із ран, із мук
Вони катів своїх благословляли.
Що се значить? Знать, смерть їм не страшна!
Знать, джерело життя було в їх серці!
Яке ж се джерело?..

Я бачив: скоро
Хто плоду з дерева життя вкусив —
Прояснювавсь увесь, благим спокоєм
Проймавсь, і голос піднімав, і кликав
Усіх до себе, ворогів найгірших,
Мов другів, обнімав, і був неначе
Той пластер меду чистого, солодкий
І запахущий, ясний і поживний,
Одним чуттям святим наскрізь пронятий.
Значить, чуття, великая любов —
Ось джерело життя!»

І скочив Каїн,
Мов звір сполоханий, і оглядався
Довкола, і шептав немов в нетямі:
«Чуття, любов! Невже ж се так, о Боже?
Невже в тих двох словах малих лежить
Вся розгадка того, чого не дасть
Ні дерево знання, ні загадковий
Той звір не скаже? Бідні, бідні люди!

Чого до того дерева претесь?
Чого від того звіра ви ждете?
Погляньте в власне серце, а воно вам
Розкаже більше, ніж всі звірі можуть!
Чуття, любов! Так ми ж їх маєм в собі!
Могучий з'яв'їть їх у кождім серці
Живе, лиш виплекать, зростить його —
І розів'єсь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі, і не треба
Нам в рай тиснутись, щоб його дістати!
О Боже мій! Невже ж се може бути?
Невже ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу?»

В тій хвилі Каїн наче просіяв,
Чудовий супокій розлився враз
В його душі. Забулись всі страждання!
І сонце гріло, і земля ясніла,
Вся в золото й рожевий блиск повита,
Мов дівчина, що з купелі виходить.
На хвилю, оп'янілий щастям тим,
Він стратив пам'ять, і за грудь рукою
Хапавсь, і сам собі не вірив.

«Боже!

Невже се правда? Навіть в моїм серці,
Гнилим, побитим і закаменілим,
Живе ще, розвиваєсь і цвіте
Те райське сім'я, та свята любов!
О так! Я чую се! Тепер, по довгих
Літах прокляття, я відроджуюсь
І оживаю! Наче крига леду,
Так присла в серці моєму ненависть.
Мені так дуже жаль усіх людей
Тих бідних, засліплених! Я їх так
Люблю з їх сліпотою й лютим горем,
З їх поривами до добра! Страшні,
Могучі ти покуси їм, о Боже,
Порозставляв в дорозі, а слабою
Натуру їх вчинив! Отее мізерне
Знання, котре, мов іскорку, хоронять
І роздувають — що їм з нього! Тьма
І загадка сидить при нім на стражі.
А ту дорогу, що веде до серця,
До широкій любови, другий звір
Загородив — химера бистрокрила,

Котра манить і найяснішу правду
У привид, у ману пусту змінє.
І мечуться вони, мов лист сухий
В осіннім вітрі, — ріжуть, і мордують
Одні другіх лютіше звірів лютих,
І риються в землі, до неба рвуться,
Пливають по морю — в небі чи за морем
Шукають раю, щастя, супокою,
Шукають того, що лиш в серці своїм,
В любові взаїмній можуть ізнайти!

«І що ж, хіба ж повік їм так блудити?
Хіба ж ніколи не найдуть вони
Дороги прямої? Хіба ж надармо
Їм дане те бажання невсипуще?
Ні, жити хочесь кожному! І кожний
На те і розум має, щоб життя
Від смерти відрізнити. І коли
Йому вказать дорогу до життя,
То, певно, не піде на стежку смерти.
Так я ж отсю дорогу їм покажу!
Я, прадід їх, відслоню правду їм,
Тяжким терпінням віковим здобуту.
Пригорну їх до серця і навчу
Любить себе взаїмно, занехати
Роздорів, сварів, здирства і убійства.
Я, перший вбійця, викуплю свій гріх
Тим, що відверну всіх людей від вбійства.
О люди, діти, внуки, сиротятя!
Покиньте плакати по страті раю!
Я вам його несу! Несу ту мудрість,
Котра поможе вам його здобути,
У власних серцях рай новий створити!»

Так думав Каїн і поспішним ходом,
Із серцем, повним туги до людей,
Невигаслої теплої любови,
Прямує до села, і спотикаєсь,
Скупить хвилини дух перевести.
Щоб тільки швидше! Б'єсь старее серце,
Тріпочеться, мов пташка. Наче вихор,
Старі, давно забутії згадки
Зворушились, коли з-за горбика,
Мов синя хмарка, показався дим
Із людської оселі. Мов дитя,
Що духу він на горбик вибіг, став
І довго-довго видом тим впивався,
Що розстелився перед ним, — сто раз
Миліший, ніж недавній привид раю.

Пишний крайобраз! В глибині його
Велике озеро, мов лазурове
Хрустальне дзеркало, що вдалі десь
Зливаєсь з небом. Береги, в розкішну,
Багату зелень прибрані, далеко
Повскакували в воду рукавами,
Полощуться та приглядаються
Собі у тихім дзеркалі глибокім.
А ближче сугорби, покриті лісом,
Немов вінком могучим відділили
Той тихий кут від решти світу.

Глянь!

Там в тихім за́ливі, не дуже близько
Від берега, мов стадо каченят,
Село розсілось. На палях товстих,
Повбиваних в дно озера, стоять
Низькі хатки, покриті тростино́ю,
З піддашками й широкими кладка́ми,
Дим куриться із стріх. Жінки в хатах
Перекликаються. По озері,
Мов павуки, снують човни легенькі —
То рибаки великі сіті тягнуть,
Кричать, гребуть весла́ми та до сонця
Поблискують зубцями спис спижевих.
А сұпроти села на узбережжі
Майдан широкий, а на нім не пчоли
Роєм гуляють, не чмелі гудуть —
То мо́лодіж сільська гуляє. В сонці
Вилискується голе, смагле тіло,
Лунають срібні голоси, легенький
Вітрець волосся чорне розвіває.
Одні навзаводи біжать, а другі
Крутії танці водять, ті збирають
Блискучі раковини над водою,
Тамті великий натягають лук
І до мети стріляють, деякі ж
Старого діда обступили, що
Сидить на камені, бряжчить на струнах
І щось співає.

Все те Каїн бачив,
Мов на долоні, плакав і сміявся
Із радості. Він так давно не бачив
Людей! І вид їх мирного життя,
Їх праць, забав і розривок щоденних
Таким йому чудово гарним видавсь,
Що, причарований, він став на місці,

Глядів і оком не змигнув, впивався
Тим видом, мов найбільшим щастям земним.
Втім крик зробився між дітьми: у лука
Струна порвалася. «Діду, діду Лемех⁸⁹,
Направте лук!» І дід покинув ґрати,
І лук узяв, руками пильно щупав
З усіх боків, махаючи при тім
Похиленою головою. Каїн
Відразу догадався, що він сліпий.
Ось виняв він з-за пазухи струну
І на роговий лук нап'яв і брязнув
По ній. Мов ластівка, зацвіркотала
Струна, і щось немов вступило в діда.
«Ех, діти! — скрикнув він і з місця встав. —
Старий я став, сліпий, а ще готов
Помірятися з вами при стрільбі».

«Го-го, дід Лемех до стріли бересь! —
Загомоніли хлопці. — Браво, діду!
Давайте з нами до мети стріляти!»

«Де ж та мета? Ведіть мене туди,
Де стаєтє!»

В тій хвилі ті, що бігли,
Побачили, як Каїн наближався
На край майдану.

«Горе! Хтось чужий
Іде! Розбійник! Лісовий дикун!
Рятуйте, діду!»

І, немов курчата
Від яструба, вони до діда збіглись.
Дрогнув дід Лемех.

«Де є той дикун?» —
Спитав суворо.
«Із-за кедра вийшов!
До нас іде!»

І Лемех ані слова
Не мовив більш, на лук нову стрілу
Уклав і вистрілив.

«Стій, Лемех, стій! —
Роздався голос. — Я твій прадід Каїн!»

Та в тій же хвилі остра стріла
Йому попала прямо в серце. Скочив
Угору Каїн і лицем на землю

Упав, аж вістря вилізло плечима,
А руки судорожно в землю врились
І задубіли так.

«Гура, дід Лемех!» —
Хлоп'ята крикнули, та Лемех тільки
Махнув рукою. Він, мов труп, стояв
Блідий, недвижний, лук і стріли впали
На землю.

«Що вам, що вам, діду Лемех?»
Защебетали діти, але дід
Ледве промовив стиха: «Що сказав
Отой дикун?»

«Сказав, що він є Каїн,
Ваш прадід».

«Каїн? То не може бути!
Мій прадід Каїн! Діти! Се ж було б
Страшне нещастя, сли б була се правда!
Глядіть лиш, де він, що з ним?»

«Він упав
Отам близ кедра й лежить спокійно».

«Ходім до нього! Може, він живий!
О Боже, хорони мене від того лиха,
Щоб Каїнову кров я мав пролити!»

І, спотикаючись, тремтячи весь,
Дід Лемех рушив, а за ним юрбою
Ішли хлоп'ята. Хоч сліпий, він прямо
Ішов туди, куди пустив стрілу,
Аж поки не спіткнувся і не впав
На трупа Каїна.

«Се він! Се він! —
Мов божевільний, скрикнув Лемех. — Діти,
Пропали ми, пропав увесь наш рід
На віки вічні! Каїн смерть прийняв
Із моїх рук! Біжіть, зовіть батьків,
Зовіть усіх сюди!»

І поки діти
Побігли по батьків, дід Лемех сів
При трупі й, доторкаючись рукою
Лиця його й прострілених грудей,
Завів, мов над колискою дитини,
Тремтячим голосом старезну пісню⁹⁰:

«Слухай, Цілля⁹¹, слухай, Ада⁹²,
Дому мого відрада,
Каже Божий глас:
Хто над Лемехом глумиться,
На нім Лемех буде мститися
За раз — сім раз.
А хто Каїнів убійця,
То на тім сам Бог помститься
Сімдесят сім раз».

Раз по раз, мов безумний, він співав
Сю пісню. Вже зійшло усе село
На вість тривожну. Всі широким кругом
І трупа, і убійцю обступили.
Вкінці немов прокинувся дід Лемех
І, голову підвівши, наче сонний,
Промовив: «Що, чи є тут хто при мні?»
«Ми всі тут, діду!» — загула громада.
«Так плачте, діти! Се наш предок Каїн,
Проклятий Богом за убійство брата
І семикрат проклятий ще за те,
Що наблизівсь до нашої оселі
І смерть прийняв із моїх рук! Та смерть
На нас прокляття Боже навела
І пімсту на дітей і внуків ваших!
Тож плачте, діти! Плачте над собою!
А сього трупа, се прокляте тіло,
Не доторкаючись, похороніть,
Щоб світу Божого він не поганив,
Щоби на нього сонце не гляділо,
Щоб звір, його наївшись, не сказився
І птиця, наклювавшись, не здихала!
Зносіть каміння і, немов собаку,
Прикиньте ним його, піском засипте
І обсадіть тернами! Най повік
Прокляте буде місце, де поліг він!»

І кинулась громада з диким криком
І стогоном прикидують камінням
Мерця. А він лежав, немов дитя,
Вколисане до сну, простягнувши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалось, і по смерті тліла ще
Несказана утіха і любов.
Та швидко купою каміння труп
Покрився; кинений ізблизька камінь
Розбив всю чашку, сплющив до землі,
Похоронив навіки під собою.

ПОХОРОН

Поема

I

Велика зала світлом вся залита.
Горять лампі й ряснії жирандолі,
І повінь іскор, наче стежка бита,
У дзеркала́х великих ллється до́лі.
Там на галері́ї музі́ка грає,
Гримить, то плаче, мов дитина в полі.
Посеред зали стіл довжезний сяє
Від срібла, скла й то́ченого кришталю,
І довгий ряд букетів розділяє,
Мов скиба із смарагдів і коралю,
Вподовж його сніжисто-біле поле.
Вельможне панство заповнило залю:
Блиск туалет аж сліпить око кволе;
Горять алмази, чути шелест шовку,
А блиск очей красунь аж серце коле.
Мов п'яний, зір блукає: тут головку
Чудову схопить, там лице марсо́ве,
Там сніжно-білу шийку. Без умовку
Розмова ллється, клекотить чудове
Гудіння, де соткі шумні́х привітань,
Солодкі шепти, срібний сміх, перлове
Признання, град уриваних за́пітань
Мішається, витворює вражіння
Живої маси, де з турбот і скитань
Втишається душа, щеза сумління,
Все одиничне тає, пропадає,
Живе лиш тлум, гурто́ве сотворіння.
Ось панство звільна при столі сідає.
Довжезний ряд — по черзі, чорні фраки
Й цвітисті строї. Тихо доглядає

Порядку служба; думав би, що такі
Сам з себе кожний там сів, де належить
За честь, літа й службовії відзнаки.

Почався б́енкет. Шумно! Не бентежить
Нікого з тих шести соток ізбраних
Ніяке горе, шляху їх не стежить

Ніякий ворог, в ясних блисках ранніх,
У пурпуровім сяйві перед ними
Весь світ. Нема убогих, безталанних!

Так дзвінко ті сміються херувими
У модних сукнях! Широ так жартують
Пани створіння! Мов солодкі рими

Складаються в гармонію, римують
Розмови, й брязкіт срібної посуди,
І колір вин, що в келихах шумують.

Свобода тут підносить кожді груди,
І радістю палають кожді очі,
І гордощами, що минули труди,

Що день настав після страшної ночі!
Здобута величезная перемога,
Не зможе вже піднятися і не схоче

Грізна́ рука розбитого сусіда.

II

І я сидів на б́енкеті між ними,
Та не було в моєму серці тону
Веселости й свободи ні краплини.

Мов Юда той серед Синедріону,
Котрому він Христа продав на муки⁹³,
Так я сидів на бенкеті отьому.

І я, всміхаючись, стискав ті руки,
Щойно з крові братів моїх обмиті,
І ссали грудь мою їдкі гадюки.

Блискучі дами, радіщами ситі,
Гляділи то цікаво, то згїрдливо
На мене й усміхи душили скриті.

А я, хоч серце рвалося, ліниво,
Спокійно поводитив по них очима
І усміхавсь — щасливо чи сонливо.

Музіка грає... В моїм мозку блима
Якийсь там огник, спомин незабутий,
І враз він різко заскрипів дверима,

І рій якийсь ввірвавсь кровавий, лютий,
І крик піднявся, плач і зубний скрегіт:
«Ти зрадник! Зрадник! Зрадив люд закутий».

Музіка грає, мов чортівський регіт,
Мені ж мороз подрав поза спиною,
І тілом затрусив смертельний дрегіт.

Ох, та музіка! По́що там за мною
Вона реве і душу всю термóсить,
Мов вітер пустку з ветхою стіною?

Чого та скрипка плаче і голосить,
Мов сто мамів ридає за синами?
Чого той бас реве і помсти просить?

По́що мені такими голосами
Пригадувати те, чого й без того
До гробової не забуду ями?

Я ж тямлю: позавчора ще нас много
Грізно́ю армією йшло до бою,
А кожний повен був огню святого.

Я ж тямлю: за права людей, за волю
Ми піднялись на кривдників відвічних,
Своєю кров'ю всім купити долю.

Вже много військ їм ми розбили стрічних,
З землею много їх твердинь зрівняли
І славою діл своїх героїчних

Ми решту, як зайців, все далі гнали.
Ті, що тепер так бучно бенкетують,
Як цупко ще позавчора втікали!

Тепер вдають хоробрих і жартують,
Та, певно, ще їм дрож по нервах ходить.
Аж на побитих страх свій відкатують!

О, страх найгіршую жорстокість родить!
Я тямлю, як ми їх зігнали в купу,
Як рибу в сак. Ось-ось перегородить

Наш відділ їм утеку в нічку глупу!
Ось наш залізний перстень їх обхопить
І впре в долину, мов пшоно у ступу,

І всю їх міць в їх власній крові втопить.
Вже все було на той удар готове,
Вже руки ждали за мечі ухопить,

Завзяття тліло тисячоголове,
І зуби зціплені знаку чекали,
І в грудях спертий дух, уста без мови...

Вони ж, мов вівці ті в кошарі, спали;
Безрадність і зневіра в власні сили
Їм обережність навіть відібрали.

Один лише не спав, один в тій хвили
Про всіх їх думав — князь он той, з лицем
Блідим, мов труп, он той дідусь похилий!

Він, за старця перебраний, тихцем
Прийшов до мене і почав шептати...
Прикинувсь моїм ангелом, вітцем!

Він, сатана, аж плакав, щоб наляти
Мені крізь вухо в саму душу трути⁹⁴,
Щоб свій язик гадючий підпхати

Мені під серце! Змію, змію лютий!
Ти побідив! В душі моїй дупло
Знайшов і вліз. Я зрадив люд закутий!

Я зрадив месників і вибрав зло.
Братів покинув, видав на різницю!..
Ще день минув, а сонце як зайшло,

То нашу славу вклало у гробницю!
Герої наші, мов снопи, купками
В крові лежали; мов коса пшеницю,

Стяла їх смерть зрадливими руками.
Ніхто не втік. Коли їм стало звісне
Моє відступство, йшли на смерть без тями.

Музіко, цить! Бо в мене серце трісне!

III

Музіка стихла. Зо стола посуду
Зняли, вина в чарки поналивали,
Втишився гомін зібраного люду.

Всі наперед порядок тостів знали
І знали: перший князь промовить має, —
З цікавістю його промови ждали.

Він встав і так з усмішкою мовляє:

«Господу дякувать,
Панство моє,
Що нам підскакувать
Ниньки дає.

Що ще нам дихати
Ниньки велів,
Не в траву пчихати,
Слухать чмелів.

Але ж бо круто вже
З нами було!
Бачиться, люто все
Пекло гуло!

Бачиться, уші вже
Чорт наострив,
На наші душі вже
Міх свій розкрив.

Стерпла нам шкура вже,
Кіс сліпив блиск,
Хлопського шнура вже
Чули ми стиск.

В костях зненацька щось
Мерзло й пекло,
Мов там багацько ось
Ціпів пройшло.

Досі розмислити
Я не зумів,
Як се ми виштрикли
Чорту з зубів?

Чи, обчислившись,
Сам зміркував,
Що, поспішившись,
Страту би мав?

«В пеклі, в огні? О, ні,
Розхід оден!
З них на землі мені
Ліпший хосен!

Хай ще побавляться,
Як чия хіть!
Час прийде, ставляться
Всі в мою сіть».

Що, не логічно б він
Се міркував?
В логіці вічно він
Сильний бував.

Фрази загальної
Він не признасть,
З стежки реальної
Збитися не дасть.

Всякі принципи
Приймає на сміх:
Хай там дуріпи
Тримаються їх!

Всі ідеали —
Брехня і бридня.
Словом, панове, він
Наша рідня.

Майстер в політиці,
В штуці життя.
Всі наші світочі —
Його дитя.

Він наш учитель є
З давніх-давен,
Він наш спаситель є,
Він джентельмен.

Честь йому перед всім, —
Се свіжий спорт.
Вгору чарки знесім:
Хай живе чорт!»

Музики грім. Панове якось мляво
Всміхаються, мабуть, їм се не в смак,
Лиш дехто рже: «Г-ге, браво, князю, браво!»

Князь іронічно глипнув, потім знак
Рукою дав, музику притишив,
А потім, знов піднявшись, мовив так:

«Даруйте, панство, я ще не скінчив.
Три струни є на моім інструменті, —
Сю я, мабуть, зарізко наточив.

Стрібуймо другу! Я скінчу в моменті».

«Панство, даруєте,
 Що я наплів!
 Більше не вчуєте
 Безбожних слів.

Геть, мано! Спадь від нас!
 Є ще в нас честь.
 Араге, Satanas!*

Ми не соколики,
 Дявольський рід,
 Ми є католики
 Вірні, як дріт.

Ми не єретики,
 Не атеїсти,
 Нам для естетики
 В пекло не лізти.

Хоч часом свічечку
 Чорту ткнемо,
 Богу ж щонічечку
 По дві жжемо.

Справи тілеснії
 Дідьчі в нас всі,
 Але небеснії
 Іскри в душі.

Тіло наплутає
 Тут на землі,
 Хай же спокутує
 Там у смолі.

Але щоб душу Бог
 Нашу прогнав
 В темний, пекельний льох,
 В затхлий канал,

Щоб між розбійників,
 Підлих жидюг,
 Між свиногінників,
 Хлопів, злодюг,

Між бидло те брудне,
 Щоб там у ад

* Відійди, сатано! (Лат.). — Упоряд.

Йшов за пусте-дурне
Аристократ, —

Щоб та блискучая,
Ніжна душа,
Квітка пахучая
Йшла до коша, —

Щоб сей найкращий твір,
Божий напій
Пхать до пекельних дір
Чорту на гній, —

Ні, щось таке дзвонить —
Се просто сміх!
Щоб се міг Бог чинить, —
Думати гріх.

Бог, найчільніший той
Аристократ,
Він би юрбі гидкій
Мав бути брат?

Нас би він мав судить
Задля голоти?
Ні! Можуть се твердіть
Лиш ідіоти.

Я, мої панство, сю
Віру кохаю:
Нас він готує для
Розкошів раю.

Щоб, перейшовши сю
Земную школу,
Вміли з ним бавиться
Вічно посполу.

Він-то тепер, коли
Тисли нас хлѳпи,
Спас нас чудесно, мов
Ноя з потопа.

А що нас шарпати
Сміли ті хами,
Поле великеє
Вкрив їх кістками.

Щоб знали кпи дурні:
Хлоп — то худоба,
А тільки ми одні —
Божа подоба.

Щоб знали; хлоп — то гній
У огорожі,
Тільки пани є в ній
Пишнії рожі.

Бог тільки нам отець,
А їм вітчим;
Нам тільки добрим є,
А їм грізнім.

Щоб нам розрахувать
Хвильку буття,
Сотням їх знівечить
Ціле життя.

Щоб на годину нам
Гумор направить,
Сто їх на цілий вік
Радости збавить.

А щоб знав люд той, як
Чтити нас мусить,
За один волос наш
Сто їх роздусить.

Всюди і все така
Божая міра!
Се моя етика,
Се моя віра!

Те, що нам сталося
Вчора й сьогодні, —
Доказ найкращий нам,
Чого ми годні.

Доказ найкращий нам,
Хто за нас дбав,
Хто нас тим ящурам
Зжертви не дав!

Хто своїх вибранців
Вірно беріг,
Щоб їх сей дикий тлум
Стлумить не міг.

Щоб не втопила нас
Темная дич,
Світ не зопхнула
У варварства ніч.

Щоб під їх плахтищем
Цвіт наш не всох...

Наш Бог є шляхтичем!
Vivat наш бог!»

Музики грім. Панове якомсь мляво
Всміхаються, мабуть, їм се не в смак,
Лиш дехто рже: «Г-ге, браво, князю, браво!»

Князь іронічно глипнув, потім знак
Рукою дав, музику притишив,
А потім, знов піднявшись, мовив так:

«Даруйте, панство, я ще не скінчив.
Чи знов я переборщив в сакраменті?
Га, годі! Так мій дух мене навчив.

Ще пару слів лише. Скінчу в моменті».

V

«Панство любе, жарт набік!
Говорім про річ практично.
На остатній наш успіх
Я дивлюсь досить критично.

Чи там Бог, чи чорт нас спас,
Се вже як собі хто віда;
Ще одна така побіда,
І могло би быть по нас.

Хоч то звісно, що наш рід
Зріс не з соли і не з ролі,
Але нині інший світ,
А як б'ють, то «bardzo boli»*.

А втім — як чий смак! До ката!
Може, й досі є такі,
Що понад вино й дівчата
Люблять рани й синяки.

Я — в покорі признаюся —
Не числю себе до них,
Без тих боїв, війн страшних
І без слави обійдуся.

Я не буду величать
Тих, що на вчорашні бої
Йшли відважно, так сказать,
Як правдивії герої».

* Дуже болить (польськ.). — Упоряд.

(На лиці князевім тут
Іронічний усміх мійгнув,
І він зараз в інший кут
В своїй мові лука вигнув.)

«Я, панове, дипломат,
Що по бою лічить страти.
Лічить зиски, щоб завдати
Ворогові крайній мат.

Те, що ми здобули в бою,
Се побіди перша часть;
Тільки праця головою
Перемогу всю нам дасть.

Трупи... кров... ну, слава — все
Виглядає сіро, буро.
Що за плід се принесе?
Нумо думать pro futuro!*

Хто нам вкаже ясний шлях,
Як держать в руках здобуте
І приборкать плем'я люте,
Не б'ючись з ним по полях,

Без пожежі, крові, сварів,
А спокійно й певно, той
Варт найвищих лаврів, дарів,
Той найбільший з нас герой».

Музи́ки грім. І оплески, і брава...
Та князь на них уваги не звертав, —
Він знав, що варта в тій громаді слава.

По хвилі граф помалу з місця встав,
О склянку брязнув і князю вклонився,
Від нього дозвіл річ держать дістав.

Гладкий, здоровий, він відсторонився,
Щоб рухатись свобідно, наче слон,
Що серед сойму звірів опинився.

Почав. Різкий, твердий його був тон.

VI

«Що тут довго міркувати?
Чи міркує той, хто мусить
З диким звіром воювати?
Б'є і дусить.

* Про майбутнє (лат.). — Упоряд.

Дав нам Бог минути смерти,
Непокірних дав побити, —
А що з рештою робити?
Тільки дерти.

Всякий спосіб тут придалий:
Сила слова і жандарма,
Щоби тлум отой зухвалий
Гнути в ярма.

Перша річ — щоб був він голий!
З бруду, голоду, хробацтва
Щоб не вибився ніколи
І з жебрацтва.

Друга річ — щоб був він темний,
Знав, що думать — смішно й підло,
Що він раб, хробак той земний,
Панське бидло.

Третя річ — щоб був безличний,
Дав собі плювати в морду,
Знав, що всі для нього мають
Лиш погорду.

Хлопську як зігнеш натуру?
Гладь смирніших і бідніших,
Щоб з багатших і бутніших
Дерти шкуру.

А тим псюкам, недоукам,
Що хтять люд підняти к собі, —
Куку в руку або буком
Бух по лобі!

А ті школи, відки вийшла
Лютих псів на нас когорта,
Всіх доктóрів, професóрів —
Геть до чорта!

Ті газети, що до бунту
Піднімали люд той клятий —
Видушити, зруйнувати
Всі до шпунту.

Ті спілкі, крамі і каси,
Зсипи, читальні громадські, —
Все те — зборища лайдацькі,
Без прикраси.

Вийняти їх з-під закону!
Лиш один для них — до ката!
Дать параграф: заборона,
Конфіскація!

Або згинем по-жебрацьки,
Або сильними руками
Виб'єм дух з них гайдамацький
Канчуками.

Жадних прав! Ні навіть шепту
Про якісь новії ери!
А на бунт одну рецепту:
Манліхери.

Хлоп до праці, не до ради,
До податків, не до складок,
До грабель, а не до шпади —
Се — порядок.

Його річ — покора й жертва,
Як лиш бульбу, хліб і борщ ма;
Його святощі — то церква,
Двір і коршма.

Се наш ґрунт. Пожруть дракони
Нас, коли зійдемо звідсі.
Лиш держімо ті закони
Твердо! Діхі!»*

Музіки грім. Панове плещуть bravo,
До графа тиснуться і гратулюють,
З усіх боків стискають руки жваво.

Лиш дами трохи кривляться, вахлюють
Гарячі лица. Чути десь: «*Fi donc!***
Брутально! Нас вони компрометують!

Які принципи! Що за грубий тон!»
В тій хвилі князь потис за срібний дзвоник —
Се знак тиші. І з місця встав барон,

Щоб говорить. Він скочив, наче коник,
І випрямив свою дрібну фігурку
(Його здрібніло й кликали «бароник»).

Меткий, верткий, мов лялечка на шнурку,
Він славився між панством лібералом
(Недаром дід його носив ярмурку!).

* Я сказав! (Лат.) — Упоряд.

** Тьфу! (Франц.) — Упоряд.

Він говорив, мов кінь, що гонить чвалом
І фирка, рже, біжить, копитом гряде;
Тут патосом сипнув, там комуналом,
Вертівсь, як вуж, коли на хвіст хто стане.

VII

«То вже Монтеस्क'є⁹⁵ сказав, панство моє,
Що кождий народ в таких правах жиє,
Які заслужив собі мати.
І се також певне, що висловив Міль⁹⁶,
Що тільки висока, величнaя ціль
Упавшого може підняти.

Ми ниньки в упадку подвійно тяжкім;
Ніхто нас не любить, не маєм на кім
Опертися в хвилі негоди.
Своєї держави не маєм давно,
Лишилось нам предків надбання одно:
Здобутіі ними народи.

Лишились безсмертніі унії ті,
Непорвані зв'язки і шлюби святі,
Заключені скрізь добровільне,
Та сума симпатій покровних племен,
Що нам запевняла від давніх-давен
Пановання в них неподільне.

Підношу се з натиском, панство моє:
Се плуга, не шаблі панóвання є,
Культурности, а не розбою;
Ми не для забору у край сей ішли,
А в жертву себе ми йому принесли,
Його захищали собою.

Ми світло прогресу у варварства тьмі.
Що гнувся народ сей у панськім ярмі —
Потрібно було й натурально:
Ми вищі ідеї плекали в той час,
Він праці, порядку навчився від нас,
Втягнувся, піднісся морально.

Отее, моє панство, є наш заповіт,
Қотрим живемо ми вже тисячу літ,
Його нам забути не вільно!
Що хлоп збунтувався, се сумно — та нам
Не мститься, а дбать, щоб він каювся сам,
Піддався нам знов добровільно.

Що всіх непокірних ми витяли впень,
Се добре, та є се півділа лишень, —
А друге почнімо в сій хвили.
Зробім, щоб пізнали безглуздий свій гнів,
В нас бачили своїх природних панів,
Щоб нас шанували й любили.

Канчук, конфіската, відбірання прав,
Гніт, здирство, усе те, що раяв пан граф, —
Тепер се є анахронізми;
Хосен з них непевний, а певний скандал.
Що скаже Європа? Перед трибунал
Історії станем які ж ми?

Се, панство кохане, не фрази пусті:
Усе для нас мусять лишиться святі
Традиції нашого роду.
Як згодяться буки, жандарми, раби
І той наш величний девіз боротьби:
«За нашу і вашу свободу»?

Тепер органічної праці пора!
Хай згине шляхетська натура стара,
Шляхетське недбальство й неробство!
Політика наша така має бути,
Щоб землю і серце народу здобуть,
Uobywatelić to chłopstwo*.

На економічному полі в сих днях,
У банках, щадніцях, спілках, копальнях
Чекає нас праця подвійна;
У моім умі вже малюється враз
Широка, багата, спасенна для нас
Політика інвестиційна.

Кінчу. О, коби було слово моє,
Мов дзвін, що заснути вночі не дає
І геть градові жене хмари!
Щоб страх розігнало ще свіжий отсей
І пристрасти більма зняло нам з очей,
Прогнало минувшини мари!

Вже ж певно, що скаже громада, те й я
Робитиму, хоч би розвага моя
В тім бачила злочин і згубу, —
Тож я піднімаю свій голос отсе:
Вважайте, панове, на все, а над все
На нашу батьківщину люблю!»

* З цього мужицтва зробити громадян (польськ.). — Упоряд.

Музики грім. Лиш дехто кине бравом.
Панове кривляться. В громаді тій
Не в тоні якось бути лібералом.

Барон, своє сказавши, сів як стій.
Він змучився, зоприв, розчервонівся,
Мовби пробіг через різковий стрій.

Князь задзвонив, і шум успокоївся,
І промовлять піднявся генерал,
Що в бою чести й сорому наївся.

Старий рубака. Бойовий сигнал
Для нього був, мов для коня острога,
Але стратегії ні в зуб не знав.

У небезпеці знав лиш шаблю й Бога,
Страх смерти був зовсім йому чужим.
«Честь або смерть! Все проста дорога!»

Се був девіз його. Крутих стежин,
Побіди без найбільшого зусилля
Не знав, дипломатичних крутанин

Ненавидів. Бій був йому весілля,
Найвища проба мужеських чеснот. —
Життя й людей цинив він лиш відсіля.

Почав, вином прополоскавши рот.

VIII

«Коли по битві коло Саламіні⁹⁷
Щасливі греки почали шукати,
Хто з них найбільше заслуживсь Елладі,
Кому би першу надгороду дати,

То по глибокій, мудрій застанові
Рішили: кождий так боровся сміло,
Таким палав чуттям патріотичним,
Всю силу й душу клав у спільне діло,

Що надгороди першої нікому
Народ признать не може й не бажає.
Бо надгороди тої справедливо
Сам себе кождий гідним уважає.

От так і в нашім тім остатнім бою,
Коли вже ворог бив без застанови
Не в армію, не в вежі, ані в мури,
А в нашого існо́вання основи,

Коли здавалось, що на нас повстали
Не люди, але всі живля́ природи,
Земля, повітря, і вода, і скали,
Що вже остатній нам кінець приходить, —

В тім бо́ю кождий з нас стояв так твердо
І сили й ум сплітав в одно огніво, —
Що надгороду дасть комусь одному
Було б несправедливо й неможливо.

Най кождий сам собі таку признає,
Якої варт перед самим собою.
А другу надгороду тим признаймо,
Що головами полягли у бою,

На третю надгороду, панство любе,
Є тут аж два між нами кандидати:
Заслуги їх усім вам добре звісні,
Тож розсудіть, кому її признати.

Один в момент найтяжчої зневіри,
Коли топір уже блищав над нами
І, бачилось, нема для нас рятунку,
З біди нас вивів хитрими словами.

Не військовою штукаю, не жаром
Чуття на подвиг він підняв громаду,
А ворогові труту влив у душу,
Його спокусив на відступство й зраду.

Се правда, ворог сяк чи так побитий,
Ми сяк чи так втекли від згуби й шкоди, —
Та я міркую, що гнила побіда
Хіба гнилої варта надгороди».

Між панством шум. Всі лица простяглися.
Князь кинувся, мов голий у кропиві.
Та генерал немов того й не бачив
І далі лив слова медоточиві.

«А другий кандидат — той, що недавно
На нас провадив армію ворожу,
Топтав, і бив, і гнав нас без пощади,
І впер нас у залізну огорожу;

Той сам, що нас притис на край загуби,
В остатній хвилі відмінив свій намір,
До нас пристав, нам видав сили й плани
Противників і став для нас як ша́мір,

Як камінь той чудовий, що від нього
Скляні й залізні прискаються стіни,

Додав нам духу, настали́в нам руки
І вивів нас із згуби і руїни.

На трупах тих, що вчора звав братами,
Плебей здвигнув тріумф аристокрації;
Свою вину змазав він морем крові, —
Взір дивної, страшно́ї абнегації.

Не входжу в наміри його — хай судить
Їх Бог! Його ж страшне, велике діло
Придавлює мене своїм розміром, —
Йому признаймо надгороду сміло!»

Грім оплесків. Гучні, скажені брава.
Всі встали. Генерал пугар подвійний
У руки взяв, до мене наблизився
І так сказав — блідий та супокійний:

«Ну, пане Мирон, ви є наш спаситель,
За те від нас вам слава і подяка.
Ще хвилечку заждіть, хай щире слово
Вам висловить старий, тупий рубака.

Ви демократ, плебей і консеквентне
Робили те, що мусили, мій друже.
Ви підняли на нас народ розжертий, —
Як ворога я поважав вас дуже.

Як зрадили свою ви рідну справу,
Як перейшли до тих, що хоч приймають
Услугу вашу, але вам чужії
І рівним вас ніколи не признають —

Тоді для мене вмерли ви, мій пане,
Сплили, мов гук нестрійного акорду;
Ми визискали вас, та нині маєм
Для вас лишень обридження й погорду.

Не вірте усміхам і компліментам!
Для нас ви ворог, зрадник і простак.
Не ждіть, щоб я свою подав вам руку!
А се здоров'я ваше п'ю ось так!»

І о поміст пугар з усеї сили
Він кинув, і пугар лиш бренькнув раз
І прис на тисячі дрібних відломків,
Вино ж, мов кров, оббризкало всіх нас.

Мертва́ тиша́. Ніхто з присутніх там
Такого, знать, не надіявсь фіналу.
Тривожне «ах!» почулось з-поміж дам.

Забувся й князь, музикам дати сигналу
Не змігся; клопітно панове вниз
Схиляли очі, боячись скандалу.

Лиш я стояв спокійний. Перун блис
І вдарив, — більш чого мені боятися?
Безмірний холод, мов кліщами, стис

У мене серце... «Зрадця! Зрадця! Зрадця!»
Лунало десь — чи в мні, чи то вкруг?
Уста ж безстыдно почали всміхаться.

В тій хвилі князь шепнув одному з слуг,
І сей підбіг до мене й нахилився.
«Чи хочуть пан промовить дещо вслух?»

Почувши се, князеві я вклонився.
Сей задзвонив. «Пан Мирон промовля».
Всім важко стало, вид у всіх змінився —

І скрізь тиша́ мертв'я́ залягла.

ІХ

І я почав: «Шановний генерале,
Позволь, щоб я тобі сказав два слова.
Твоя правиця — хай і так, залізна,
Та думка в тебе, вибачай, — дубова.

Ні премії від тебе, ні догани
Я не жадав і о твій суд не стою, —
А те, що ти сказав ось тут, се доказ,
Як мало ще знайомий ти зо мною.

Один мій вчинок своїм ліктем зміряв
І мовиш: «Зрадник! Всякий се розчовпа».
От так сліпий в слона обмацав ноги
І мовить: «Слон подібний є до стовпа».

Та не в докір тобі се я говорю,
Ти висловив лиш те, що дума всякий;
Ти лиш щиріший; те, що всі скривають,
Ти виявив і варт за се подяки.

Тож не тобі одному — як на тее
Пішло вже, що сказати правду мушу —
А всьому сьому збору, всьому світу
Правдиво я свою відслоню душу».

(При тих словах душная атмосфера
Прояснилась, розтаяло студене

Пригноблення, повеселіли лица,
Цікаво позверталися до мене.)

«Я є плебей, — сказав наш генерал, —
Що вів і зрадив хлопськеє повстання
І на плебейських костях допоміг
Здвигнуть аристократів панування.

Чи справді так? І чим же я плебей?
Тим, що родивсь у нізкій, хлопській хаті?
Немов і князь не міг родиться там?
Не родяться плебеї і в палаті?

Чи є плебейське що в моїм лиці,
В моїх чуттях, і помислах, і мові?
Ні, зроду я плебейства ворог, рад
Його звівечить у самій основі.

Від перших літ, коли в мні тямка встала,
З плебейством я воюю без упину.
І я плебей? Ні, я аристократ!
Таким родився і таким загину.

Я з тої раси, що карка не гне,
Глядить життю і смерті в очі сміло,
Що любить бій, що просто, грімко йде
На визначене їй судьбою діло.

Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий,
Що вів жидів з неволі фараона⁹⁸;
З тих, що їм дана власть і ціль висока, —
Життя чи смерть, все є для них корона».

(На лицах моїх слухачів заблісне
Де-де легенький усміх іронічний;
Мене, мов прутом, він по серці цвіга,
Та я спокій ще вдержую стоїчний.)

«Се правда, я сей хлопський бунт підняв,
Щоб люд сей вирвать з вашої неволі,
Щоб збуркати його з важкого сну,
Зробити паном на своєму полі.

Я гнав його, немов лінивий скот,
В огонь і в січу, в труди й небезпеки,
Щоб звівечить плебейські всі інстинкти,
Щоб гартувались лицарі-запеки.

І близька вже була моя побіда,
Та я пізнав, що се побіда мас,
Брутальних сил, плебейства і нетями,
А так не хтів я побідити вас.

О, я пізнав, що, так вас побідивши,
Своєї місії я не сповню,
Що ворога я посаджу на троні,
Під власний дім підкину я вогню.

Я бачив, як ті лицарі завзяті,
Що йшли в огонь, що бились, як орли,
В душі своїй були і темні, й підлі,
Такі ж раби, як уперед були.

Я бачив, що якоїсь іскри треба,
Щоб душі їх розжеврить, запалить,
Щоб вуголь їх в алмаз перетопився, —
З такими б тільки міг я побідить.

І я зламав той знáряд непридалий,
Спокусу дешевих побід відверг,
Бо краща від плебейської побіди
Для них була геройська смерть тепер».

(Всміхались дами. Де в кого з панів
Явились знуджені, kwasніі міні, —
Сказати б то: «Бреши собі здоров!»
Ей, грубшим вас кінцем заїду для відміни!)

«Народну справу мав я погубити,
А вашу власть скріпить від того дня?
Невже ж ви так сліпі, що власний розум
Вам не кричить на се: брехня! брехня!

Чого не мав сей люд для повної побіди?
Фізичних сил? О ні, він мав їх тьму.
Лиш ідеалу брак, високих змагань, віри, —
І се, панове, се я дав йому.

Всі ті, що згибли у остатній січі,
Ну, чим були б вони в спокійний час?
Раби, воли, що прожили б весь вік свій,
Хиляючись, працюючи на вас.

Тепер вони погибли як герої
І мученицький прийняли вінець.
Їх смерть — життя розбудить у народі.
Се початок борні, а не кінець.

Тепер народ в них має жертви взір
І ненастанний до посвят підпал;
Їх смерть будущі роди переродить,
Вщепить безсмертну силу — ідеал.

А ви — ну, що дала вам ся побіда?
Зміцнила вас? О ні! Зміцнила ваші пута!
Для вас вона сим пам'ятна одним,
Що зрадою і підлістю здобута.

Для вас вона — пухкий, затрутий хліб.
Гнилі — ви гнитимете дальш від неї.
Я — вас скріплять? Я викопав вам гріб,
Бо я — аристократ, а ви — плебеї.

О так, стискайте зуби й кулаки!
Я гордо се говорю вам, без ляку:
Ненавиджу вас всіх і бриджусь вами,
Ви парфумовані плебеї в фракую!

Ви паразити з водянистим мозком,
Ви неробучі, загребущі руки,
Ви, у котрих з усіх прикмет звірячих
Лишились тільки хитрощі гадюки!»

Тут гамір, крик скажений заглушив
Мою промову. З місць усі зірвались,
І против мене тлум цілий спішив.

Сі за склянки, ті за шаблі хапались,
Ревли: «Мовчать! Розсічемо! Проч з ним!»
Блідії дами за мужчин ховались.

Я не дрогнув між натовпом грізнім.

Х

В тій хвилі залунало: Бам! Бам! Бам!
Дванадцята година! Чи година?
Бам! Бам! Бам! Бам! — лунає тут і там.

Здається, в місті дзвонів половина
Реве. Бам! Бам! Все дужче, все міцніш!
Немов якась могутня хуртовина,

Страшенні тони б'ють! Немов той спіж
Росте, а з ним росте і тонів сила,
А кождей душу прошиба, мов ніж.

Бам! Бам! Бам! Бам! Мабуть, заголосила
Уся земля і з жаху вся тремтить,
І вся вона — розрита могила.

А голос все міцніє, б'є блакить...
Ні, се блакить є тим великим дзвоном,
А велетень по ньому б'є щомить!..

Бам! Бам! Гримить погрозою, прокльоном,
Розпукою. І косу смерть взяла,
Щоб все життя скосить одним розгоном.

І в залі стала враз юрба ціла,
Закаменіла. Почало міниться
Яркее світло. Зразу поплила

Пурпура, мов кровавая криниця;
Вона пожовкла, — в жовтім блиску тім
Вид трупів разом прийняли всі лица.

Ось блиск посінів, і страшений грім
Чи з неба? з пекла? все зглушив, основи
Землі затряс, і похитнувся дім.

А світла блиск зробивсь фіолетовий,
А там зелений. Всі пани й пані
Були, мов тіні, мов екран газобвий:

Крізь них було все видно на стіні.
Лиш князь сидів, цинічно усміхався,
Очима знак якийсь давав мені,

І тих очей його я так злякався,
Що скочив, мов опечений.
Де я? Чого я тут? В яку нору запхався?

На світ! На світ! Уся душа моя
Кричить: на світ! Хай там землі основи
Валяться! Хай пекельная змія

Роззявлює пащеку, хай окуви
Мене чекають — тільки відси пріч!
З-поміж сих трупів, що не ждуть обнови!

І з зали вибіг я у ясну ніч.

XI

Ясна ніч. Не чути грому. Не здригається земля.
Небо чисте, фіолетом місяць землю освітля.
Тихо скрізь, лиш дзвони стогнуть десь далеко, на полях;
Вулиця безлюдна, довга, мов набитий сріблом шлях,
Простяглась кудись без краю просто-просто, мов стріла.
Ряд домів високих в тіні, другий ряд — одна, ціла,
Нерозривная фаланга сотнями скляних вікон
Вниз поглипує тривожно: бач, надходить похорон.

Зразу військо йде в дві лави, сумно висять хоругви.
Білі мундури кроваві і оружжя всі в крові.
Йде музика полковая, труби, сурми блискотять,
Та не чути ані згука, хоч, здається, грать хочать.
Далі коні ряд за рядом в такт копитами січуть,
Та ні ржання, ні коменди, ані стуку їх не чуть.
Далі котяться гармати, чорний ще від диму спіж,
Та пливають так тихо-тихо, тіні не плили б тихіш.

А за ними знов піхота, знов кіннота, наче дим,
Знов музика, генерали, офіцери, піп один;
А за ним чотири коні, чорні, темний мов туман,
Тягнуть тихо, наче тіні, величезний караван.
Він укритий хоругвами, та вінців на нім нема,
А наверху домовина, таємниця мов німа.
Величезна, чорна — тільки металеві окуття
Блискотять — остатні іскри знівченого життя.

Ані жінка, ані мати, ані діти, ані рід
Не ступа за караваном, не рида мерцеві вслід,
Але йде юрба велика, що й кінця їй не видать:
Ті волосся рвуть <на> собі, сі, мабуть, хочать ридать,
Руки ломлять, б'ються в груди, виски п'ястями товчуть;
Але тихо! Ні ридання, ані шелесту не чуть.
Наче мла пливе лугами, мов ріка з глибоких плес;
Тільки дзвони все голосять, зорі глипають з небес.

І почув я жаль великий за мерцем таємним тим,
Що така народу сила тихо так іде за ним.
І почув я, що чимсь близький він мені, що к тим юрбам,
К похоронному походу прилучиться мушу й сам.
І почув я, що на серці мені важко, тисне грудь,
Наче в сьому похороні винуватий я чим-будь.
«Хто ж сей мрець?» — хтів я спитати, та боявся, що згрішу,
Що сповню великий злочин, перервавши сю тишу.

Але в серці те питання все клубилося, мов гадь:
«Хто ж сей мрець, кого такіі маси вийшли проводжать?
Хто ті люди, що, здається, сотні тисяч їх ідуть,
Ані гомону, ні стуку, ані шелесту не чуть?»
Дарма зиркаю в їх лица: щось знайоме є у всіх,
Та якийсь серпанок білий заслоняє риси їх.
Де в кого отверті очі, та без блиску, мов скляні;
Та затулені у інших, мов ідуть в глибокім сні.

Величезний хід той суне, суне тихо, наче мла;
Вулиця глуха, безлюдна, проста-проста, мов стріла.
Два ряди домів без прорви, наче гвардія німа,
І здається, ані краю, ні кінця їм десь нема.

«Хто сей мрець?» — клубиться в серці те питання, наче гадь.
«Хто сей мрець?» — свого сусіди врешті зваживсь я спитать.

Не підводячи обличчя, не розплющивши очей,
Відповів сусід мій глухо: «Мирон, Мирон мрець отсей».

«Мирон, Мирон!» Що за Мирон? Все сказати би волів!
Але чом же серце в мене похололо від тих слів?
Чом уста мої поблідли, і трясуться, і мовчать,
Мов отсе на них прибито вже смертельную печать?
Я підводжу очі вгору: ось вже й вулиці кінець;
Величезна чорна брама, а на ній з огнів вінець;
Під вінцем огнистий напис блимає, немов ільща:
«Хто сюди ввійде, надію най навіки попроща».

ХІІ

Хрести, хрести, хрести в вінках тернових
Без написів, лиш огник, що горить
На кождім гробі — знак, що там, в дубових

Дошках, чиєсь гаряче серце спить.
Хрести й огні довжезними рядами...
Аж на кінці, де на цілець ступить,

Зівають челюсті нової ями.
Тут зупинився караван. Весь люд
Розставився при гробі тім кругами.

І не було жалібних співів тут.
Зняли із каравану домовину
І вже край гробу на землі кладуть.

Один із війська виступив на глину,
На горб, щоб добре всім його видать,
І рік, схиливши голову в долину:

«Позвольте, панове, річ держать?»
Немов від вітру колоски на полю,
Схилились чола. Він почав казати:

«Товариша у боротьбі за волю,
Войовника, що був провідир нам,
І сівача, що сів крашу долю,

Будівника, що клав величний храм
Будущини, ось тут ховаєм нині.
Як жив, що вдіяв — відомо всім вам.

Вмер нагло днесь о північній годині».
А втім, знизу озвався різко піп:
«Вмер нагло, кажеш? По якій причині?

Я самовбійці не покроплю гріб».
«Не самовбійця, — мовив речник стиха. —
Він впав, як зжятий острим серпом сніп,

З рук зрадника, що й нам накоїв лиха.
І не кинджалом вбитий, не мечем,
А словом, що пихою злою диха».

Тут голосним всі вибухли плачем,
А речник з горбу так сказав по хвили:
«Прощай нам, брате! Ти своїм плечем

Нас захищав, коли злі бурі били,
Твій ум показував нам шлях у темі,
Твій приклад в праці додавав нам сили.

Та поки лишимось отут самі,
Прийми від нас остатнє цілування,
Остатній цвіт в розставання зими».

Знов розляглось великеє ридання.
В труні відбили віко гробарі,
І почалось остатнєє прощання.

До трупа тислися малі й старі,
Устами уст мерцевих доторкались
І кланялись потім землі сирій.

«Чи всі вже з братом нашим попрощались?» —
Знов мовив речник. «Всі вже!» — загуло.
«Не всі ще! — інші голоси озвались. —

Одного при труні ще не було!
Он там стоїть він, за хрестом укритий.
В очах його блищить ще зёмне зло».

А я тремтів, немов несамовитий,
При самій думці — цілувать мерця,
Хоч я не знав ще, хто се й ким убитий.

Та ось юрба мені гукнула вся:
«Виходь! Виходь! Зближись до домовини!
І доводи прощання до кінця!»

На крик той я з переляком дитини,
Без сили й волі власної, ледві
Ступаючи, ввійшов до середини.

В труну зирнув — і стявся лід в крові,
Тривога очі виперла із лоба,
Волосся дубом встало з голови.

В труні був я! Так, я, моя подоба,
Моє лице, мій вираз, все, зовсім...
І скаменіла вся моя утроба.

«Цілуй! Цілуй!» — реве народ, мов грім.
Та я і кроку вже не міг зробити
І на коліна впав при гробі тім.

«Цілуй! Цілуй! — реве народ сердитий. —
Піднять його! До трупа підвести!»
І коло трупа впав я, мов убитий.

«Цілуй! Цілуй!» — Не встиг я донести
Поблідлих уст до трупа, аж у нього
З очей і уст пустилась кров плисти.

«Убійця!» — крикнув піп край боку мого.
«Убійця!» — крикнув той, що річ держав.
«Убійця!» — люд увесь ревнув до того.

«З ним суд у нас короткий, — проказав
Помалу речник, — з трупом враз в могилу,
Та так: на вбійці вбитий щоб лежав».

«В могилу з ним! Беріть його на силу! —
Реве народ. — Валіть його, кладіть
Труну на нього! Сипте глини, ілу!»

Я був живий. Ще темний небозвід
До мене м'оргав зорями-очима,
Земля ще пахла й яблуневий цвіт.

Та я був труп. Надія вже не блима
В душі, завмерла воля до життя...
Кінець іде, ніщо його не стрима!

Простір, і час, і всякі почуття
Загасли. Темне щось лягло на мене...
Гуркоче глина... стихло... небуття

Мене пожерло озеро студене⁹⁹.

ЕПІЛОГ

Другого дня знайшли мене на гробі
Приятелі. Я сильно простудивсь,
Бо лиш нічну сорочку мав на собі.

Пройшло три тижні, поки пробудивсь
З гарячки й цілковитої нетями
І ледве що від смерти відходивсь.

«Якими ти блукаєш манівцями?
Чого на кладовище ти заліз?
І хто в сорочці ходить вулицями?» —

Приятелі питали. Що за біс?
Я спочатку не тямив ні крихітки,
Хто, як, чого мене туди заніс?

Аж як одужав я, вернули свідки
Тієї ночі — спомини ясні,
Пізнав я, як прийшов той страх і звідки.

В ту ніч в важкій задумі при вікні
Сидів я, серце мучила тривога,
Важкі питання сунулись мені:

«Чи вірна наша, чи хибна́ дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
Наш люд, чи, мов каліка та безнога,

Він в тім каліцтві житиме й усхне?
І чом відступників у нас так багато?
І чом для них відступство не страшне?

Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
Чом працювать на власній ниві — стид,
Але не стид у наймах у чужого?

І чом один на рідній ниві вид:
Безладдя, зависть, і пи́ха пустая,
І служба ворогу, що з нас ще й кпить?»

І рій тих дум, неначе мла густая,
Наліг на душу і розради ждав,
Та не являлася розрада тая.

А з неба повний місяць заглядав
На мене й усміхався, білолиций,
Мене блискучим чаром обкидав.

«Ходи за мною, може, в снів скарбниці
Знайдеш для себе дещо, синку мій!
Ходи, скупайся в забуття криниці!

І не дивуйсь, коли знайдеш у ній
Страхіття деякі та дивогляди, —
Моя є форма, зміст усе є твій».

Хтів чи не хтів, я мусив сеї ради
Послухатъ — сильний був старого чар, —
І в сонне царство вплив я на огляди.

Що бачив там, се вам приношу в дар.
Не лайте, що не змігся на щось краще!
Що ж діять! Всі ми ще в тім царстві мар.

Усі ми плем'я сонне, і боляще,
І маловірне, і покус таких
До нас підходять тисячі щодня ще.

Прийміть сей дар! Крім дум моїх важких,
Крім болю серця, й сумніву, й розпуки,
Усе в нім байка, рої мрій палких.

Ті битви, і побіди, й люті муки,
І кров, і блиск, що тьмив у мене очі,
І речі ті, і духи ті, і дуки —

Усе те — чари місячної ночі.

ВЕЛИКІ РОКОВИНИ

Поема

Пролог, говорений перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки»¹⁰⁰ в пам'ять столітніх відродин українсько-руської народности

(Сцена зовсім темна, далеко видно зарево великої пожежі, напереді сцени направо могила).

Козак-невмирака

(старезний дід, з бандурою, сидить на могилі. Зразу в темноті тільки слабо рисується його силует, він вдивляється в пожежу і декламує глухо, іронічно):

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак!
На лихо вдався він проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Та греки, як спаливши Трою,
Зробили з нею скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав.
Набравши деяких троянців,
Осмалених, як гиля, ланців,
П'ятами з Трої наживав¹⁰¹.

(Він устає, випростовується, бандура бреньчить).

Вона горить! Та Троя-Україна
Палає, гине, з серця точить кров.
Здається, вже остатня їй година,
Здається, хитрий ворог поборов
Усе! Здається, вся лягла дружина,
Всі мури впали, навіть той покров
Остатній, що ним укривають трупи,
І той загарбали хижацькі купи!

Ні, не досить! І в нашому нутрі
Пройшов пожар, сумує попелище!
Ми хробачливі в самому ядрі,
В душі погасло вічнеє огнище

Живої віри! На страшнім кострі
Згоріла сила! Нижче, нижче, нижче
Схиляються колісь так горді чола!
О мамо! Бідна ти, бездітна й гола!

Ми всі такі! Що в інших ганьби знак,
Се ми приймаємо, як хліб насущний!
У інших ренегат — у нас добряк;
У інших підлий — в нас старшім послушний;
У інших скажуть просто, ясно так:
Безхарактёрний, — в нас лиш: простодушний.
Не стало встиду в нас! Ми в супокою
Упідлимось, ще й горді підлотою.

*(Далекий грім, пожежа зближаєся, на сцені робиться видніше.
Козак, показуючи на захід):*

О, так! Он там він, той козак моторний,
Що вирвався з пожежі рідних хат;
Не заперечу, вдався він проворний!
Нехай тут гине, пропадає брат!
Нехай тут матір шарпа ворон чорний,
Нехай борців шматує й ріже кат!
Він рад, що врятував свої Пенати¹⁰²,
Тікає іншої шукати хати.

П'ятами наживав від тебе, нене!
Лишив тебе у ранах, у крові!
Із груди вирвав серце насталéне,
А вткнув якесь собаче — і живи!
І крикнув грімко: «Хлопці, гей до мене!
Не буде тут роси вже, ні трави!
Пропала мати, ми ще сеї ночі
Кидаймо трупа! Гей же, в світ за очі!

Там где нас краща доля, там печені
Самі нам голубці влетять у рот!
Хто хоче рóзкошів — жий в Карфагені¹⁰³;
Хто хоче вивищиться над народ,
І слави, й блиску, й злота повні жмені, —
За мною в Рим! Там храм наш, там кивот!
Що нам ті згарища! Забудьмо Трою!
Власть-Рим і розкіш-Карфаген горою!»

І рушили — народам на наругу!
Пішли нової матери шукать.
В серцях згасили навіть тую тугу,
Що тягне пса у рідній буді спать.
Де йдеш, Енею? Пугу! Пугу! Пугу!¹⁰⁴

Не чують! Дармокликать і гукать!
Ідїть! Несіть народам всім для виду
Жебрацьку торбу і лице без встиду!

*(Тим часом розвиднюється троха, видно попалені села, поле,
вкрите трупом).*

Ох, не сходи ти, сонце, на Україні!
Злякаєшся тих згарищ і руїн!
Осліпніть, очи, тут же, в сій годині,
Щоб той страшений образ, наче шпін,
Не вбився в серце і не пік віднині
Страшніше пекла! Що се? Чути дзвін!
Се ангел дзвонить по мертвім народі.
Бо щоб живий хтось був?.. Подумать годі!

(Чути далекий голос дзвона).

Так, ангел дзвонить! Молотом з алмазу
Він б'є о хрусталевий неба звід.
Ох! Заболіли страшно тут відразу
Всі давні рани! Сей кровавий слід —
Се Берестечко!¹⁰⁵ Тут у кости сказу
З Чуднова¹⁰⁶ взяв. Сей струп, від сотні літ
Незгоєний — Андрусівська умова¹⁰⁷!
А тут — Полтава і смага Петрова¹⁰⁸.

*(Голос дзвона міцніє і мішаєся з гуркотом грому — темніє наново.
Козак паде на коліна на могилі).*

О Боже! чи ж кінець моєї муки?
Україна вмерла — дай мені спочить!
Дай ті катовані віддавна руки
Хоч у могилі без кайдан зложить!
Змажї нас з пам'яти людей, щоб внуки
Не знали, як ми мусіли скінчить.
Ти сам, Святий, забудь про нас в сій хвили,
З землею наші порівняй могили!

*(Удар грому. Козак западаєся в землю. Ще хвилю гуркоче грім, потім
звільна прояснюєся, на сході займаєся велике рожеве зарево — сходить
сонце. Сцена представляє той самий краєвид, тільки з зеленими
садами, чепурними хатками, направо, далеко, вежі міста з золоченими
банями, довкола могили розкішні кущі, калина, черемха в цвіті).*

Козак-невмирака

*(той самий, але відмолоднілий, з бандурою, виходить із-за могили.
Іде зразу понурий, у задумі, та звільна його руки робляться енергічні,
голос міцніє).*

Здóрово проспався, бачу,
По-козацьки, сотню літ.

Ну, та виграю чи втрачу,
А погляну ще на світ,
На ту рідну Україну,
Що колись, як рай, цвіла,
Що мені над все на світі
Наймилішою була.
Хто то в ній тепер панує?
Хто то в ній тепер живе?
Як говорить, як співає,
Покоління те нове?
Боже, серце жах стискає:
Адже ж, певно, нині в ній
Вже ніхто не зна, не тямить
Нашу мову і пісні!
Десь калмики та киргизи
Топчуть степ, де ми лягли;
Чудь, мордва, чухна та фіни
Наші села заняли.
Боже, пощо з вікового
Сну мені велів Ти встать?
Чи щоби з розбитим серцем
Я в могилу ляг назад?

(Поступає наперед. За сценою чути хорову пісню — зразу pianissimo, потім чимраз сильніше, та все-таки притишено, мов з віддалення):

Ой гук, мати, гук,
Де козаки йдуть!
Та щаслива тая доріженька,
Та, де вони йдуть.

А де вони йдуть,
Там луги гудуть,
А перед себе та вражих ляшеньків
Облавою пруть.

Козак

(з виразом найвищої радості):

Боже! Наше рідне слово!
Наша пісня ще живе!
І про нас ще пам'ятає
Покоління те нове!
Ще співає про козацтво,
Про його кровавий бій!
Ах, значить, ще не в могилі
Той народ коханий мій!

(Озирається по сцені).

Ах, значить, оті цвітучі
Села, ниви і садки,
Се українські оселі,
Се України вінки!
А оті могили-гори,
Де борці старії сплять,
Уквітчали любі руки,
Знать, українських дівчат!
Ще українець збирає
Із сих нив для себе хліб,
І не топче чужениця
Нашу славу і наш гріб!

(Поступає ще далі наперед і озиряє публіку).

Ах, а тут! Предивне диво!
Тайна поміж тайн страшних!
Се ж Енеєві потомки!
Та що стало нині з них?
Ті, що перед сто літами,
Як згорів наш рідний дім,
Накивають йому п'ятами
Не задумались зовсім, —
Ті під материні крила
Знов згорнулися в любові,
І бажають в рідній хаті
Рай зготовити собі.
І дивіть, горять їх очи
Тим самим огнем святим,
Як горіли тої ночі,
Коли друг мій, побратим,
Коли славний, безталанний,
Щирий батько наш Богдан¹⁰⁹
У важкій годині скликав
Запорожців на майдан.
Тямлю ніч сю, як сьогодні!
Вколо нас реве Дніпро
І клекоче Ненаситець¹¹⁰,
Кам'яне гризе ребро.
А в степу напроти Січи
Се не хижая сова,
А кодацька лядська кріпость¹¹¹
Свої кігті висува.
У Богдана сльози в оці,
Та огонь в душі, в словах.
«Згинем, браття, або вгору
піднесем свободи стяг!
Згинуть, нам одна дорога,

Чи в кайданах, чи в війні;
Хто ненавидить кайдани,
Тому війни не страшні!
Чи послабли ваші сили?
Потупилися шаблі?
Чи в серцях ви погасили
Дух лицарський взагалі?»
І гучніше хвиль Дніпрових
Крик козацтва заревів:
«Або ляжем головами,
Або виб'єм ворогів!»
В жовтім світлі смолоскипів,
Що горіли серед нас,
У очах козацьких блисло
Десять тисяч іскор враз.
Гей, тих десять тисяч іскор,
То був, браття, той підпал,
Що підняв страшну пожежу
Аж по Буга й Сяну вал.
Гей, тих десять тисяч іскор,
То був, браття, той розмах,
Що історію України
Повернув на інший шлях.
Бачу, бачу тії іскри!..
Мовиш: мало їх? Невже ж?
Що? На тридцять мільйонів
Десять тисяч не знайдеш?
Мовиш: де нам взять Богдана?
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
Загартуй думки і груди!
До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовим кождий з вас, —
Кождий може стать Богданом,
Як настане слухний час.
Мовиш: нині інші війни.
Ну, то іншу зброю куй,
Ум оstri, насталюй волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!

Кождий думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут, в тім місці,
Де стою я у огни,
Важиться тепер вся доля
Величезної війни.
Як подамся, не достою,
Захитаюся, мов тїнь, —
Пропаде кровава праця
Многих, многих поколінь.
У таких думках держися
І дітей своїх ховай!
Об лиш чистая пшениця, —
Буде паска й коровай.
Чи побіди довго ждати?
Ждати — довго! То й не жди ж!
Нині вчися побіждати,
Завтра певно побідиш.
Та ж недаром цвіт розцвився!
Чей же буде з цвіту плід.
Та ж недаром пробудився
Український жвавий рід.
Та ж недаром іскри грають
У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правицях у твердих.
Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре;
Та ми крикнім: «Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!»

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Поема

Присвячую А. Кримському¹¹²

I

Мов зелена піраміда
на хвилястім синім полі,
на рівнині лазурівій
велетенський ізмарагд, —

так облита дивним морем,
під безхмарим, теплим небом
зноситься, шумить, пишаєсь,
спить Афонська гора¹¹³.

Спить? Та ні! Природа-мати
ненастанно тут працює,
ненастанно стріить, бавить
ту пестієчку свою.

Унизу, де з хвиль кипучих
гранітові сірі скали
гордо, просто вгору пнуться —
стіни, колоси, стовпи, —

там внизу музика дика
не вгаває на хвилину,
б'ються хвилі о каміння,
бризка піни срібний вал.

А вверху хребти гірськії,
віковим покриті лісом,
вічну, тиху пісню грають
у задумі без кінця.

Та, проте, гора дримає;
день і ніч пливе над нею
мов рожева легка хмара,
крику, гомону не чуть.

Хоч повзуть тут скрізь по горах
стежечки, немов гадюки,

то, проте, не оживляє
їх розмова, спів, ні сміх.

Хоч розсипані по горах,
по лісах, ярах і скелях,
по полянах пречудових
і оселі, і хатки, —

то, проте, тиша́ глибока
заляга на тих оселях,
і лежить печать мовчання
на сотка́х старечих уст.

Скрізь тиша́, і скрізь мовчання,
сірий одяг, хід повільний,
і худі, понурі лица,
непритомний, сонний вид.

Тричі лиш на день по горах
пролунає голос дзвонів,
мов проквилить над горою
стадо дивних лебедят.

Плачуть жалібно ті дзвони,
мов нарікання, докори
на людей, що замертвили
пречудовий сей куток.

Що гніздо думок високих,
школу поривів геройських,
пристань для орлів змінили
на сумну тюрму для душ.

II

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечірні;
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.

Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,
там Зографу, далі Павлю,
розгудівся Іверон¹¹⁴.

Покотилися по горах
ті ридання металеві,
окликаєсь кожда скеля,
кождий яр і кождий скит.

І вторують їм зітханья,
і худі хрестяться руки,
і несеться тихий шепіт:
«Со святими упокой!»

Ті ридання металеві —
знак, що хтось розстався з світом, —
тут нікого не тривожать:
се щоденна новина.

Чи то скитник вмер у скиті
так, як жив, — самотній, тихий, —
і про смерть його дізнались
аж у кілька день пізніш —

тим дізнались, що покійник
не явився в монастир свій,
не приніс свою роботу,
бобу пригорщі не взяв?

Чи то вмер чернець у кельї,
пишучи святую книгу,
Мінею¹¹⁵, та кіноваром¹¹⁶
в'язні титли красячі?

Чи то вмер послушник смирний —
пан колись, чи князь, чи вояк,
але тут віддавна в кухні
монастирській послугач?

Чи то вмер якийсь достойник,
єромонах чи ігумен —
тут усім однака шана:
«Со святими упокой!»

Чи то, врешті, хтось живий ще
сходить на «останній ступінь»,
покидає світ і волю,
щоб в печері смерти ждять?

Глянь, у скелях височенних,
у стрімких, гранітних стінах,
що над морським валом висять, —
чи там гнізда ластівок?

Ні, се нори жолоблені,
недоступні, темні ями,
січені в скалі печери,
схованки для мев хіба.

Ні, се нори для аскетів,
се «остатній ступінь», подвиг
крайній і безповоротний,
брама вічності вузька.

Хто пройшов новицьку службу,
монастирське строге право
і важкую, мовчазливу
працю в тихому скиту,

хто бажає довершити
аскетичний, острій подвиг,
в пості, самоті, мовчанні
слухать голосу душі,

хто порвав зо світом зв'язки,
поборов бажання тіла,
чує силу і охоту
в очі вічності глядїть,

той за дозволом найстарших
вибира собі печеру,
вибира собі могилу,
відки вороття нема.

І тоді ридають дзвони,
і тоді по всім Афоні
тихий шепт ідестаречий:
«Со святими упокой!»

III

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечірні:
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.

Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,
там Зографу, далі Павлю,
розгудівся Іверон.

Покотилися по горах
ті ридання металеві,
окликаєсь кожда скеля,
кождий яр і кождий скит.

Стихли дзвони, у повітрі
довго ще тремтів їх голос,

і в монастирі Зографу
заскрипіли ретязі.

Відчинилась темна брама;
з монастирського подвір'я
виступає хід церковний,
монотонний чути спів.

Віють хоругви червоні,
наче проблиски пожежі;
дерев'яний хрест з розп'ятим
передом помалу йде.

Йдуть монахи бородаті
у фелонах-багряницях,
знов монахи бородаті
босі, в простих сіряках.

Серед них дідусь похилий,
зморщений, сивобородий,
в сіряці на голім тілі,
хрест березовий несе.

Простий хрест, в корі береза,
а від моря вітер віє,
білу бороду старечу
по березі розвіва.

І пливе старечий голос
із тим співом монотонним,
що виводить сумовито:
«Со святими упокой!»

Стежкою, що круто в'ється,
тягнеться той хід церковний
зразу лугом, далі лісом,
там, де чути моря рев.

Серед рózкошів природи
похоронний спів лунає,
серед пахощів вечірніх
куриться кадила дим.

Ось спинився хід церковний
на обірвищі крутому,
над безоднею страшною, —
глянеш вниз — аж жах бере.

Мов гігантський мур гранітний,
прямовисні голі скелі

пнуться із безодні моря
в лазурову височінь.

Глянь з гори — на морі човен,
що покрай скали гойдавсь,
видасться, мов білий лебідь,
що гойдаєсь на воді.

Глянь з долини — всі ті люди,
що стоять над тим обривом,
видадуться, мов ягнята,
що пасуться на скалі.

В тій скалі з долини видно
штиригранну чорну пляму,
мов печатку величезну,
в половині висоти.

Се є вхід в живу могилу,
у печеру пустельницьку,
висічену там Бог зна ким
і Бог зна кому й нащó.

Не дійти туди ногами,
ні драбиною не злізти,
лиш на шнурі у повітрі
долетіти, наче птах.

У крайчику скальнóму
рівчачок протертий шнуром —
знак нехибний того місця,
де внизу печери вхід.

Тут спинився хід церковний,
стали править панахиду...
Де ж той мрець, кого ховають?
Де блаженний той аскет?

IV

От скінчилися відправи
і останню молитву
на колінах прошептали
всі пустинники й черці.

І встає ігумен перший,
і всі встали за чергою,
і довкола тихо стало,
море лиш реве внизу.

І підніс ігумен голос,
і звертається до діда,
що стояв серед монахів
із березовим хрестом.

Ігумен

Старче Йване, перед Богом,
перед злotosяйним сонцем
і перед хрестом спасенним
заклинаю тут тебе.

Щиро нам скажи, по правді:
чи по добрій своїй волі,
чи по зрлій постанові
йдеш у сю печеру?

Старець

Так.

Ігумен

Чи немає в твоїм серці
ще прихильности до світу
і прив'язання до рідних,
дум і бажань світових?

Чи навіки ти відрікся
всього, що відводить духа
від єдиного бажання
вічного спокою?

Старець

Так.

Ігумен

Чи обдумав ти всю важкість
самоти, безповоротність
отого життя в печері,
всі страховини спокус?

Чи обдумав ти всю гіркість
жалю, що явиться може,
каяття, що затроїти
може тут твій подвиг?

Старець

Так.

Ігумен

Будь же Бог благословенний,
що вітхнув тобі сю думку!

Най же він тобі pomoже
до кінця пройти сей шлях!

Дотепер ти між живими
був наш брат Іван Вишёнський;
відтепер в житті земному
змазане ім'я твоє.

Так іди в свою дорогу!
Хрест, що маєш у долонях,
се тобі наш дар єдиний,
інших і не тра тобі.

Що потрібно для поживи
твому тілу, раз на тиждень
брат ключар на сторонку
спустить відсіля тобі.

Прощавай! Прийми від мене
сей остатній поцілунок,
і дай Бог нам пострічатся
швидко в ясності його!»

Цілував ігумен старця,
інші монахи потихо
цілували його руки,
поли сіряка його.

Потім два щонаймолодші
шнуром старця обв'язали
попід пахи, кінці шнура
в руки міцно прийняли.

І перехрестився старець,
над безодню вийшов сміло,
сів і звільна став спускатися
у страшенную глибіню.

Вітер буйно дув від моря,
бороду його й волосся
розвівав, і він, притисши
хрест до себе, швидко щез.

V

«О, вітай, моя домівко,
тиха пристане по бурях,
до якої ненастанно
здавна-здавна я тужив!

Камінь тут довкола мене —
се тверда, незламна віра,
се мій дім і мій притулок,
пóдушка і накриття.

Хрест отсей — то мій товариш,
мій повірник у дні смутку,
оборона від спокуси
і підпора в скону час.

Небо синє, що крізь отвір
загляда в мою печеру, —
се надія, що полине
у той шлях душа моя.

Сонце ясне, що при сході
на часок в мою домівку
сипле золото й порфіру, —
се великий Божий Дух,

що в блаженній хвилини
грішну, скорбну людську вдачу
ущаслиблює безмірних
райських розкошів чуттям.

А те море лазурове,
що там гріється на сонці,
а внизу тут б'єсь о скали,
і хлюпочеться, й реве, —

се життя земного образ
ясний, тихий та принадний,
коли здалека дивиться,
а гіркий, страшний вблизу.

Се мій світ. Усе змінчіве
щезло геть. Затихли крики,
гомін бою життьового
тут мене не долетить.

Щезло все дрібне, болюче,
що чуття в душі ворухить
і увагу відвертає
від найвищого єства.

Полишилось лиш постійне,
супокійне і величне.
Про постійне і величне
думай тут, душе моя».

Так балакав сам до себе
у яскині своїй старець,
що ще вчора звався Вишёнський,
а сьогодні вмер для всіх.

Так балакав не устами —
він устами вже давненько
відовчився промовляти,
тільки голос духа чув.

І в яскині у куточку
сів на камені, плечима
сперся о стіну холодну,
голову схилив униз.

Голова його могутня
на худій, жилистій шиї
гнулася сама в долину,
мов на тичці той гарбуз.

Сперши бороду на груди,
впер він зір у одну точку
і сидів отак недвижно
довго-довго, наче спав.

Зразу все немов померкло
перед ним, і дроз пробігла
по худім, старечім тілі,
і зомліли змисли всі.

Потім мов теплом дихнуло,
і по тілі розлилося
щось солодке, м'яко-м'яко
попід шиєю пройшло.

І в душі мелькнула мати,
як його малим хлоп'ятком
попід шийку лоскотала,
ах, а він сміявсь, сміявсь!

Потім слух його прочнувся;
мов діамантова нитка,
тон якийсь потягся довгий —
любий, радісний такий!

І душа, мов той метелик,
десь летить за любим тоном;
та чимдалі тонів більше
і все дужчають вони.

Вже гармонія могутня
лється синьою рікою,
і розкішні тони, бачся,
небо й землю обняли.

І пливе душа аскета
на гармонії величній,
мов на морських хвилях лебідь,
вверх гойдається, то вниз.

Поміж небом і землею
вверх, то вниз душа аскета
розколисана несеться
швидше, швидше, розкішніш!

І гармонія велична
робиться фіолетова,
далі синьо-лазурова,
далі пурпуром ярким.

Ось із хвиль тих пурпурових
стрілив промінь золотистий,
вибухнув вулкан огнистий,
ріки світла потекли.

Розлилось безмежне море
світла ясно-золотого,
і зелено-золотого,
й білого, неначе сніг.

Грають світляні каскади,
величезнії колеса
у всіх кольорах веселки
котяться по небесах.

І рука якась незрима
розпуска барвисті пасма,
розпуска могутні тони
з краю світу аж на край.

Розпускає, порядкує,
і збирає, і мішає —
мов калейдоскоп гігантський,
грає світ весь перед ним.

Мов дитя, душа аскета
потонула в тому морі
тонів, фарб, у тім розкішнім
захваті — і він заснув.

День за днем минає рівно,
як на морі безбережнім
хвиля хвилю рівно гонить,
хмара хмару в небесах.

У своїй печері старець
знов на камені недвижно
спочиває, вперши очі
в лазуровий неба звід.

Втім — о диво! Щось живеє
ворухнулось! На незримій
нитці понад вхід печери
зі скали спускавсь павук.

Старець пильно, дух заперши,
придивлявся павукові,
мов його не бачив зроду,
мов се з того світу гість.

А павук собі швиденько
від верха до споду входу
нитку натягав, по нитці
зараз догори поліз.

І почав як стій снувати,
протягати, заплітати
ниточки, і швидко сітка
вхід яскині заплела.

Старець думав: «Висилає
ще, мабуть, своїх шпівнів
зёмнеє життя за мною,
хоче вислідить, мабуть,

чи ще де хоч павутинка
духу мойого не в'яже
з тим життям, аби за неї
потягти думки мої.

Сей павук, се, може, ворог,
що свою зрадливу сітку
заставля на мої мрії,
на думки мої й на зір».

І вже ось підняв він руку,
щоб зірвати павутину,
та нова шибнула думка
у старечій голові.

«Сім братів колись, тікавши
від поганської погоні,
схоронились у яскиню
і заснули твердо в ній.

А павук отак самісько
заснував весь хід яскині,
врятував їх від погоні,
спас для Божої хвали.

Тою сіткою закриті
спали ті брати в яскині
триста літ, аж поки Бог їх
на свідоцтво не позвав.

Збуджені Господнім словом,
стали свідками безсмертя,
свідками того, що в Бога
три століття — се момент.

Може, з Божого наказу
сей павук тут сіть мотає,
може, Бог мене на свідка
теж для себе зберіга?»

Втім тихенько забриніла
павутина; чорна муха
замоталася в ту сітку,
стала сіпатись, пищать.

І павук прибіг шодуху
і давай мотати живо
павутину і в'язати
мусі крила і лапки.

То прискочить, муху вкусить,
то відскочить, знов мотає;
муха сіпаєсь щосили,
і тріпочесь, і пищить.

«Га, поганий кровопійце, —
мовив старець, — чи на те ти
аж мою найшов яскиню,
щоб і тут життя вбивать?»

І вже руку піднімає,
щоб розшарпав павутину,
увільнити бідну муху, —
та знов думка зупиня.

«Без Господнього хотіння
навіть мушка ся не згине;
Бог і сьому павукові
дав отсей його талан.

І яке ж я маю право
відбирать йому сю страву,
на котру він своїм робом
таки тяжко працював?»

І він став поклони класти,
гаряче почав молитися,
та весь час він, молячися,
чув, як муха, мов дитя,

сіпалась у павутинні,
і пищала, і квила.
Серце в старця тріпоталось,
та рука не піднеслась.

VI

«Цілу ніч гуляв тут вітер,
скиглив по щербатих скелях,
вило море й кам'янії
стіни гризло і товкло.

Цілу ніч страшенний холод
проникав мене до кости,
і немов на Божім суді
я тремтів, зубами сік.

Я тремтів, у кут яскині
заховавшись, і тривога
проняла мене, й молитва
не ворúшилась в душі.

І я чув себе безсильним,
бідним, хорим, одиноким,
мов дитя, сирітка кругла
без матусі, без вітця.

Бачилось, земля завмерла,
вимерли всі люди в світі,
я один лишивсь остатній
у страховищах отих.

Бачилось, і Бог у небі
змер, один лиш чорний демон

тепер паном у вселенній
і гуляє, і реве.

І я був, мов та пилина,
згублена з порядку світу,
що про неї всім байдуже —
Богу, й людям, і чортам.

А тепер заблисло сонце,
щезли демони півночі,
уляглись вітри скажені,
теплотою подиха.

Теплота ogrіла тіло,
і душа воскресла в тілі,
віднайшла свого Бога
і молитву віднайшла.

Що ж се за крутії дебрі,
у які мій ум заходить?
Сеї теплоти крихітка
в тілі душу виклика!

Так удар кресала іскру
викликає із крем'я,
а ся іскра — се пожежа,
жар і блиск, тепло й життя.

Жар, життя, тепло і світло,
разом з тим і смерть, руїна,
і нове життя, й безсмертя —
се душа всесвітня — Бог.

Крихта теплоти і світла —
іскра в тілі у мертвому
душу будить, без тієї
теплоти душі нема.

А в душі розводить ясність,
порив, віру — без тієї
теплоти немає віри,
ані ясности в душі.

А та віра творить чуда,
творить і найвище чудо
над всі чуда — творить Бога,
відкрива його для нас.

Бог відкрився нам — от дивно!
Все він відкривався в днину,

у гарячій, теплій краї,
в світлі, в блискавці, в огні.

В реві вихру, в пільмі ночі,
у ледах, снігах ціпущих
він не відкривавсь нікому.
Бог — се світло і тепло!

Але ж Бог — творець усього,
він творець тепла і світла...
Чи творець морозу й леду?
Ні, про се мовчить Письмо.

Се тепло — воно за хвилю
в мертвій тілі творить душу,
у душі тій родить віру,
вицвіт віри тої — Бог...

Чом не можна би подумать,
що душа, і її віра,
і сам Бог — то тільки витвір
тої дрібки теплоти?

Боже, може, гріх так думать?
Але ти ж велів шукати
правди!.. Без твоєї волі
думка не прийде на ум».

Так з думками бився старець,
і молився, і томився,
але давнє просвітління
не хотіло вже вернуть.

І він плакав: «Чи на те ж я
тиху келію покинув,
скит відлюдний, щоб аж тута
в путах сумніву скінчить?»

VIII

«Що за незвичайні гості
в мою яму заблудили?
Що се за посли і відки
вітер ось мені приніс?

Ті платочки сніжно-білі —
чи це сніг? Але ж не тають!..
Дивний запах з них несеться...
Боже мій, вишневий цвіт!

Цвіт вишневий — тут — в тих скелях!
Де тут вишні на Афоні?
О, скажіть, таємні гості,
повідайте, відки ви?

Запах ваш такий чудовий,
аж до серця він доходить,
в душу сипле насолоду,
чимось рідним навива.

О, скажіть, — ви з України,
із далеких рідних селищ,
що тепер вишневим цвітом
скрізь обсипані стоять?

Чую, чую рідний запах,
і моє старее серце
грає в грудях? Боже милий,
та невже ж я не забув?

Та невже ж та Україна —
сей квітчастий рай веселий,
се важке, кроваве пекло —
ще для мене не чужа?

Що мені до неї? Важко
їй, небозі, там борються
з езуїтами й ляхами,
та не легко ж і мені.

Є своя борба у мене,
та борба, що кождий мусить
сам перевести з собою,
поки іншим помагать.

А чи ж я свої найкращі
думи, і чуття, й змагання
не віддав їй на службу
в тій великій боротьбі?

Чи ж не був я їй порадник
на непевнім роздорожжі?
Чи не додавав відваги
її втомленим борцям?

Ах, і чи то не ранила
мою душу їх невдяка,
непокірність і зневага,
нетямучість їх тупа?

Чи ж мене не відіпхнуло
їх гордее недовірство?
Чи я не отряс назавше
пил їх із своїх чобіт?

Так чого ж ви, білі гості,
сиротята веснянії,
тут із вихром заблукали
і свій запах принесли?

Не для мене вже ваш запах!
Не для мене ті далекі
спомини про Україну —
я давно для неї вмер!

Вмер! А чом же серце скаче,
чом же кров живіше б'ється,
думка чайкою літає
над садками рідних сел?

Пігі! Пігі! Квіти, трави...
Вишні, молоком обліті...
Верби, мов зелені копи...
Дим зо стріх угору в'єсь...

Соловейко на калині
так лящить, аж серцю любо...
Діти бігають... Дівчата
десь співають у садку...

Геть, о геть, далекі гості!
Ви внесли мені тривогу
в пристань тихого спокою,
вир життя в мою труну».

IX

Вечоріє. Тінь довжезна
від скали лягла на море,
а там ген легенькі хвилі
злотом, пурпуром горять.

Із гнізда скальнього старець
тихо дивиться на море,
з хвиль тих злото-пурпурових
десь мостить далеко шлях.

Шлях мостить у край далекий,
через гори і долини,

аж на рідную Україну,
а тим шляхом думи шле.

Шле сердечне привітання,
і любов свою, і тугу,
що, здавалося, давно вже
похоронені були.

Аж ось, глянь, тим ясним шляхом
звільна барка надпливає,
бризка золото й пурпура
з-під весёл і з-під руля.

Теплий вітерець вечірній
роздуває білий парус,
і пливе, мов лебідь, барка
до Афонської гори.

Чи то братчики вертають,
що ходили в край далекий
на монастирі просити?
Чи то прості гендлярі?

Чи побожні пілігрими,
паломники правовірні,
прибувають на поклони?
Чи то Прота¹¹⁷ се посли?

Старець прослідив очима
барку, поки за скалою
не сховалась аж у пристань,
як сховалась — він зітхнув.

Знать, привиділись старому
в барці кунтуші козацькі
і шапки червоноверхі —
ні, се, певно, привид був!..

Х

Знову ніч, і знову ранок,
і поклони, і молитва,
і в старій душі тривога,
сумніви і неспокій.

Аж нараз почувся стукіт —
на горі хтось, по закону,
каменем о скали стукав,
старець стуком відповів.

І спускається на шнурі
кіш з поживою для нього,
а на дні коша біліє
запечатане письмо.

Затряслись у старця руки:
на письмі слова знайомі,
український той скоропис
і знайомая печать.

«Старцю чесному Івану,
що в Афонській самотині
шлях важкий, тісний верстає,
шлях, показаний Христом,

православні з України,
зібрані у місті Луцьку¹¹⁸
На братерськую пораду,
шлють благання і привіт.

Богу дякуєм святому,
він про нас не забуває
і важкії нам спокуси
шле для нашого добра.

Що важкі його удари
нас кують, мов те залізо,
з жужелиці, очищають
і гартують, наче сталь.

Богу дякуєм святому
й молитва́м тих богомольців,
що тягар хреста на плечі
за братів своїх беруть.

Ласкою його святою
й молитва́ми богомольців
стоїмо ще твердо в вірі
і не тратимо надій.

Б'ють на нас і явно, й тайно
вороги непримиримі,
напасті, і брехні, й зрада
нас підкопують і рвуть.

Відреклись нас сильні світу —
і князі, і воєводи, —
кинули Христове стадо,
[за мамоною¹¹⁹ біжать.

Наші пастирі духовні
поробилися вовками,
шарпають Христове стадо]¹²⁰
і отруту в душі ллють.

Мов голодний лев пустині,
так ричить у нашій горі
голос лютої наруги:
«Де ваш Бог? Де ваша міць?»

Тим-то ми, маленький човник
серед хвиль отих бурхливих,
з молитвами і сльозами
раду радити зійшлись.

Тямлячи слова Христові:
царство боже — труд великий,
і трудівники одні лиш
завойовують його, —

тямлячи твою науку,
що, як пастирі нас зрадять,
треба нам, самому стаду,
про своє спасіння дбать, —

обмірковували разом,
як би нам від сеї бурі
хоч малесеньким оплотом
церков божу захистить.

І прирадили зібрати
в «даю огяшие всі сиди,
щоб велике, спільне діло
поспівало і росло.

І отсе шлемо до тебе,
чесний батьку наш Іване,
своїх братчиків з благанням:
будь ти нашим стерником.

Поверни ти на Україну,
зігривай нас своїм словом,
будь між нами, мов та ватра
у кошарі пастухів.

Ватра, що холодних гріє,
дає світло серед ночі
і лякає злу звірюку,
душі радує живі.

Будь ти нам духовим батьком,
будь нам прикладом високим,
будь молитвою душ наших,
нашим гаслом бойовим.

Поміркуй: тяжкі негоди
насаждають в душах злобу,
ненастаннії наруги,
замуровують уста.

Поміркуй: неправда й кривда,
як та хижая вовчиця
у своїм гнізді смердючим,
родить хижих вовченят.

Поміркуй: лукавство й зради
убивають правдомовність,
а в кого затруте серце,
той отрутою й плює.

Батьку, батьку! Люте горе
вже калічить наші душі;
вовченята, хоч беззубі,
вже повзають серед нас!

Батьку, батьку! Від ударів
гнуться наші чола й спини,
і отрутою страшною
накипає нам душа!

Покажися тут між нами,
як старий борець незламний!
Один вид твій нас, похилих,
напростує, покріпить.

Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любеє дитя.

Время йде на неї люте,
перехресная дорога
перед нею — хто покаже,
яким шляхом їй іти?

Не згордуй же сим бланганням!
Поспішай спасати матір!
Може, голос твій і ум твій
все поверне на добро».

А на верхнім боці карти
припис був: «Післанці руські
ждуть на відповідь до завтра,
завтра будуть на скалі».

XI

По печері ходить старець,
хрест до груді притискає,
молитви тихенько шепче
і не думає про лист.

«Хрест — моє добро єдине,
хрест — одна моя надія,
хрест — одно моє страждання,
одинока вітчизна».

Все, що понад ним, — омана
і чортячая спокуса;
лиш один тут шлях правдивий
і спасенний — шлях хреста.

Що сей лист і що сей голос?
До кого? До старця Йвана.
Старця Йвана вже немає,
він умер, умер для всіх.

Що мені до України?
Хай рятується, як знає, —
а мені коли б самому
дотиснуться до Христа.

Адже я слабий і грішний!
Я не світоч, не месія,
Їх від згуби не відкуплю,
сам із ними пропаду.

Ні, не зраджу свого Бога,
не зламаю заповіту
і ярмо хреста отсього
до могили донесу.

Близько вже. Мабуть, для того
б'є на мене вал остатній
і остатня часть дороги
так болюща і важка.

Вже недовго. Боже! Боже!
Облегши мені тягар мій!

Просвіти остатню стежку,
що мов губиться у млі!»

Усю ніч молився старець,
обливав лице сльозами,
до хреста старечі груди,
мов до матері, тулив.

Вів ридав, шептав і кликав,
та було довкола темно,
і в душі страшенно темно,
і просвітлення не йшло.

А коли воскресло сонце,
він сидів і ждав тривожно,
поки камінь загуркоче,
голос ізгори озвесь.

Ось гуркоче глухо камінь,
старець разом стрепенувся,
та рука не простяглася,
він на знак не відізвавсь.

«Старче Йване! Старче Йване!» —
кличе голос, і здається,
що се крик тривоги, болю,
що рятунку просить він.

«Старче Йване! Старче Йване!
Се посланці з України,
се твої убогі діти.
Старче Йване, відізвись!»

Старець слухав, дух заперши,
його ухо жадно ссало
український любий голос,
але він не відізвавсь.

«Старче Йване! Старче Йване!» —
довго кликали посланці,
а внизу лиш море вило,
та не відізвавсь Іван.

XII

Вечоріє. Наче сизий
килим, тінь лягла на море,
а з-поза гори проміння
скісно в морі порина.

Золотистий шлях простягся
від тих морських хвиль рухливих
до верха гори Афона,
під скалою море гра.

У печері в самім вході
згорблений сидить пустинник
і письмо раз в раз читає
і сльозами полива.

«Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любее дитя».

«Любее, нема що мовить!
Що в найтяжчую годину,
в непрозору, люту скруту
свою матір покида!

Що в засліпленні безумнім
сам лише спастися хоче,
а братів тривожних, бідних
без поради покида!

І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасення дбати
там, де гине міліон?

Чи забув слова Христові:
«Добрий пастир власну душу
віддає за своє стадо»?
Ти хіба не пастир їх?

Чи забув слова Христові:
«Хто рече: кохаю Бога,
а не порятує брата, —
той брехню на душу взяв»?

Адже ж за всі душі тії,
що там впáдуть у зневірі,
а ти б піддержáв їх, в тебе
Бог рахунку жада.

Адже ж ті твої чернечі
горді мрії про спасення
тут, далеко від спокуси, —
се ж спокуса, гріх тяжкий.

Се не божий шлях верстаєш,
а дияволіві служиш,
майстру гордощів, що Богу
рівним бути забажав.

Се не божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на загибель би пішов —

адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка:
«Я міг їх порятувати!» —
тобі з неба зробить ад!»

І смертельна тривога
зціпила старече серце
і заперла дух у груді,
зимний піт лице покрив.

Він зирнув на синє море,
де рубцем золототканим
зарисовувався обрис
від Афонської гори.

Глянь, з Афонської затоки
звільна барка випливає,
із отіненого плаю
ген на сонячний біжить.

Турчин баркою кермує,
в барці кунтуші козацькі
і шапки червоноверхі,
бриска золото з весел.

Ах, посланці з України!
В старця серце стрепенулось,
і в тривозі, і в нестямі
худі руки він простяг.

«Стійте! Стійте! Заверніться!
Я живу ще! По-старому
ще кохаю Україну,
решту їй життя віддам!

Стійте! Стійте! Заверніться!»
Та дарма! Не чують крику.
І по хвилях золотистих
барка геть пливе й пливе.

І ламає руки старець,
і болюче серце тисне,
і перед хрестом на камінь
він кидається лицем.

«О Розп'ятий! Ти ж лишив нам
заповіт отой найвищий:
свого ближнього любити,
за рідню життя віддати!

О Розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені пропасти
у безодні мук, розпуки,
у зневір'я глибині!

Дай мені братів любити
і для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
на свій любий, рідний край!

Глянь, отсе остатня нитка,
що мене тягла до праці!
О, не дай же їй порватись!
Заверни її сюди!

О, зішли противний вітер!
Підійми грізную хвилю!
Або дай мені злетіти,
мов пташині, зі скали!

Ти ж благий і всемогутий!
О, коли моя молитва,
і моє мовчання, й труди,
і всі подвиги, й весь піст

мали хоч зерно заслуги,
хоч пилиночку значіння,
то я радо, о Розп'ятий,
все без жалощів віддам.

Все віддам, готов, як грішник,
вічно у смолі кипіти —
лиш тепер зроби для мене
чудо: барку заверни!

Або дай мені до неї
відси птахом долетіти,
або збігти, мов по кладці,
по промінню золотім.

Ох, таж ти, малим ще бувши,
бігав з храму по промінню,
і по морю серед бурі,
мов по суші, ти ходив.

Дай, о дай мені се чудо!
Лиш одно, на сю хвилину!
Не лишай мене в розпуці,
мов стривожене дитя!»

Так моливсь Іван Вишёнський,
хрест щосили тис до груді —
і нараз почув, як дивна
пільга біль його втиша.

Легко-легко так зробилось,
щезла дикая тривога,
ясна певність розлилася
у обновленій душі.

Ясна певність, що послухав
Бог отсе його благаання,
що настала хвиля чуда —
просвітління надійшло.

Те, чого він ждав так довго,
обдало його, мов легіт,
мов гармонія безмежна,
райські пахощі святі.

І він радісно піднявся,
і перехрестився тричі,
і благословив промінний
шлях, що скісно в море йшов.

Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі —
і ступив і тихо щез.

А в печері пустельницькій
тільки білий хрест лишився,
мов скелет всіх мрій, ілюзій,
і невпинний моря шум.

МОЙСЕЙ¹²¹

Поема

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик¹²² той на роздорожжу,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!

Твоїм будо́щим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на та́блицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїздних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задармо стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло¹²³?

Задармо край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задармо в слові твому іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися?

Задармо в пісні твоїй ллється туга,
І сміх дзвінкий, і жалощі кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стидом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ¹²⁴, вперешся Бескидом¹²⁵,

Покотиш Чорним морем¹²⁶ гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний;
Твоїй будущині задаток, слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

Д[ня] 20 липня 1905.

I

Сорок літ проблукавши, Мойсей,
По арабській пустині¹²⁷
Наблизівся з народом своїм
О межу к Палестині¹²⁸.

Тут ще піски й червоні, як ржа,
Голі скелі Моава¹²⁹,
Та за ними синіє Йордан¹³⁰,
І діброви, й мурава.

По моавських долинах марніх
Ось Ізраїль¹³¹ кочує;
За ті голі верхі перейти
Він охоти не чує.

Під подертими шатрами спить
Кочовисько ледаче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Що чудовий обіцяний край,
Що смарагди й сапфіри
Вже ось-ось за горою блистять, —
З них ніхто не йме віри.

Сорок літ говорив їм пророк
Так велично та гарно
Про обіцяну ту вітчину¹³²,
І все пусто та марно.

Сорок літ сапфір'овий Йордан
І долина пречудна
Їх манили й гонили, немов
Фата-м'органа¹³³ злудна.

І зневірився люд, і сказав:
«Набрехали пророки!
У пустині нам жить і вмирать!
Чого ще ждять? І доки?»

І покинули ждять, і бажать,
І десь рвуться в простори,
Слать гонців і самим визирать
Поза ржавії гори.

День за днем по моавських ярах,
Поки спека діймає,
У дрантивих наметах своїх
Весь Ізраїль дримає.

Лиш жінки їх прядуть та печуть
В грани м'ясо козяче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Та дрібна дітвора по степ'о
Дивні іграшки зводить:
То воює, мурує міста,
То городи городить.

І не раз напівсонні батьки
Головами хитають.
«Де набрались вони тих забав? —
Самі в себе питають. —

Адже в нас не видали тог'о,
Не чували в пустині!
Чи пророцькі слова перейшли
В кров і душу дитині?»

Лиш один з-поміж сеї юрби
 У шатрі не дрімає
 І на крилах думок і журби
 Поза гори літає.

Се Мойсей, позабутий пророк,
 Се дідусь слабосилий,
 Що без роду, без стад і жінок
 Сам стоїть край могили.

Все, що мав у життю, він віддав
 Для одної ідеї,
 І горів, і яснів, і страждав,
 І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм¹³⁴ свій люд
 Вирвав він, наче буря,
 І на волю спровадив рабів
 Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймавсь
 Він тоді многі рази
 До найвищих піднебних висот
 І вітхнення, й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
 У дні проби і міри
 Попадав він із ними не раз
 У безодню зневіри.

Та тепер його голос зомлів
 І погасло вітхніння,
 І не слухає вже його слів
 Молоде покоління.

Ті слова про обіцяний край
 Для їх слуху — се казка;
 М'ясо стад їх, і масло, і сир —
 Се найвищя ласка.

Що з Міцраїм батьки і діди
 Піднялись до походу,
 На їх погляд, се дурість, і гріх,
 І руїна народу.

Серед них Авірон і Датан¹³⁵
 Верховодять сьогодні;
 На пророцькі слова їх одвіт:
 «Наші кози голодні!»

І на поклик його у похід:
«Наші коні не куті».
На обіцянки слави й побід:
«Там войовники люті».

На принади нової землі:
«Нам і тут непогано».
А на згадку про Божий наказ:
«Замовчи ти, помано!»

Та коли загрозив їм пророк
Новим гнівом Єгови¹³⁶,
То йому наказав Авірон
Богохульні промови.

А на зборі Ізрайля синів,
Честь віддавши Ваалу¹³⁷,
Голосистий Датан перепер
Ось яку ухвалу:

«Хто пророка із себе вдає,
І говорить без зв'язку,
І обіщує темній юрбі
Божий гнів або ласку, —

Хто до бунту посміє народ
Накликати, до зміни
І манити за гори, настрить
Кінцевої руїни, —

Той на пострах безумцям усім
Між отсим поколінням
Най опльований буде всіма
І побитий камінням»¹³⁸.

III

Вечоріло. Поменшала вже
Цілоденная спека;
Над горою край неба палав,
Мов пожежа далека.

Наче дощ золотий із небес,
Полила прохолода;
Починається рух у шатрах
Кочового народа.

Звільна, плавно ступаючи, йдуть
Кам'яними стежками

Чорноокі гебрейки¹³⁹ бичем
З глиняніми збанками —

Із збанками на головах, ген
Під скалу до криниці,
А в руках їх мішки шкіряні,
Щоб доїти ягниці.

Старші діти по голім степó,
Наче зайчики, грають,
В перегони біжать і кричать
Або з луків стріляють.

Де-де чути квиління з шатра
Або регіт дівочий;
Там хтось пісню заводить сумну,
Наче степ у тьмі ночий.

Та ось старші, батьки та діди,
Із наметів виходять
І по горах, по голім степó
Скрізь очима поводять:

Чи не видно ворожих їздців
Де за жовтим туманом?
Чи не котить де південний біс¹⁴⁰
Пісковім гураганом?

Ні, спокій! І розмови пішли
Ті звичайні, сусідські:
«Щораз менше в ягниць молока,
І ягнята ось тицькі!

Навіть що, для ослиць не стає
Будякової паші!
Доведеться кудись кочувать
На пасóвиська кращі.

Авірон радить край Мадіям¹⁴¹,
А Датан іще далі.
А Мойсей? Той замовкне, мабуть,
По вчорашній ухвалі».

А втім, в таборі гомін і рух,
Біганина і крики;
Із шатрів вибігає народ
І малий, і великий.

Що таке? Чи де ворог іде?
Чи впав звір у тенета?

Ні, Мойсей! Глянь, Мойсей виходжа́
Із свої́ого намета.

Хоч літа його гнуть у каблук
Із турботами в парі,
То в очах його все щось горить,
Мов дві блискавки в хмарі.

Хоч волосся все біле як сніг,
У старечій оздобі,
То стоять ще ті горді жмуткі,
Як два ро́ги на лобі¹⁴².

Він іде на широкий майдан,
Де намет заповіта¹⁴³
Простяга свої́ штири ро́гі
В штири сторони світа.

В тім наметі є скриня важка,
Вся укована з міді¹⁴⁴,
В ній Єгови накази¹⁴⁵ лежать,
Знаки волі й побіди.

Та давно вже не входить ніхто
До намета святого,
Його жах стереже день і ніч,
Мов собака порога.

Але камінь великий лежить
Край намета до сходу:
З того каменя звичай велить
Промовлять до народу.

На той камінь зіходить Мойсей —
І жахнулися люде.
Та невже ж волі всіх на докір
Він пророчити буде?

І прийдеться розбити, розтоптать,
Як гнилу колоду,
Кого наші батьки і діди
Звали батьком народу?

Ось між чільними вже Авірон
Червоніє з досади,
А середнім щось шепче Датан,
Лихий демон громади.

«Вчора ви, небожата мої,
Раду радили глупу;
Се хотів я сказати вам тепер
Замість першого вступу.

Ухвалили печать наложити
На язик мій, на душу, —
Тож тепер вам усім вперекір
Говорити я мушу.

Зрозумійте й затямте собі,
Ви, сліпців покоління,
Що, як зглушите душу живу,
Заговорить каміння.

Вчора ви сприсяглися свій слух
Затикати на промови,
Не мої, не тих глиняних уст¹⁴⁶,
А самого Єгови.

Бережіться, а то він до вас
Заговорить по-свому,
Заговорить страшніше сто раз,
Як в пустині рик грому.

А від слів його гори дрожать
І земля подається,
Ваше серце, як листя в огні,
Зашкрумить і зов'ється.

Вчора ви прокляли всякий бунт —
І кляли його все,
Бо напроти тих глупих проклять
Ваше серце бунтує.

Бо в те серце Єгова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили, — ті гнатимуть вас
У призначене місто.

Вчора ви уважали спокій
Найблаженнішим станом;
Та чи радився ум ваш при тім
З вашим Богом і Паном?

Чи то він для спокою призвав
З міста Ур¹⁴⁷ та з Гаррана¹⁴⁸
Авраама¹⁴⁹ і плем'я його
На луги Канаана¹⁵⁰?

Для спокою їх потім водив
По йорданським поділлям?
Семилітнім їх голодом¹⁵¹ гнав
Аж над береги Нілю¹⁵²?

Якби хтів вас в спокою держать,
Наче трупа у крипті,
То ви й досі, як сірі воли,
Гнули б шиї в Єгипті¹⁵³.

Тим-то буду до вас говорить
Не від себе, а владно,
Щоб ви знали, що з Богом на прою
Виступать непорадно.

Бо Єгови натягнений лук,
І тятіва нап'ята,
І наложена стрілка на ній —
І то ви є стріла та.

Як стріла вже намірена в ціль,
Наостре́на до бою,
Чи подоба стрілі говорить:
«Я бажаю спокою?»

А що вчора ви тут присягли,
На подобу жіноцтва,
Більш не слухать обітниць моїх,
Ні погроз, ні пророцтва, —

То навмисно про все те до вас
Побалакати хочу:
І обітницю дам, що прийде,
Погрожо́ й попророчу.

І ви мусите слухать, хоч злість
Вб'є вам жа́ло студене.
Рад я знать, чия перша рука
Підійметься на мене!..

V

Зареклися ви слухати слів
Про Єговину ласку,
Тож, мов дітям безумним, я вам
Розповім одну казку¹⁵⁴.

Як зійшлися колись дерева́
На широ́кім роздоллі.

«Оберімо собі короля
По своїй вольній волі.

Щоб і захист нам з нього, і честь,
І надія, й підмога,
Щоб і пан наш він був, і слуга,
І мета, і дорога».

І сказали одні: «Вибирать —
На одно всі ми звані.
Най царює над нами вовік
Отой кедр на Ливані¹⁵⁵».

І згоділися всі дерева,
Стали кедрá благати:
«Ти зійди з своїх гордих висот,
Йди до нас царювати».

І відмовив їм кедр і сказав:
«Ви чого забажали?
Щоб покинув я сам ради вас
Свої гори і скали?»

Щоб покинув я сам ради вас
Блиски сонця й свободу,
Бувши вольним — пустився служити
Збираніні народу?»

Ви корону мені принесли?
Що мені се за шана!
Я й без неї окраса землі
І корона Ливана».

І вернулися всі дерева,
Стали пальму благати:
«Ти між нами ростеш, нам рідня,
Йди до нас царювати».

І сказала їм пальма: «Брати,
Що се вас закортіло?
Царювати й порядки робить —
Се моє хіба діло?»

Щоб між вами порядки робить,
Чи ж я кинути в силі
Свої цвіти пахучі та свій
Плід — солодкі дактілі¹⁵⁶?

Мало б сонце даремно мій сок
Вигрівати щоднини?

Мого плоду даремно шукать
Око звіра й людини?

Хай царює хто хоче у вас,
Я на троні не сяду,
Я волю всім давать свою тінь,
І поживу, й розраду».

І погнулися всі деревá
Під думками важкими,
Що не хоче ні пальма, ні кедр
Царювати над ними.

Нумо рожу благать! Та вона
Всьому світові гожа,
Без корони — цариця ростин,
Преподобниця Божа.

Нумо дуба благати! Та дуб,
Мов хазяїн багатий,
Своїм гіллям, корінням і пнем,
Жолудьми все зайнятий.

Нум березу благать! Та вона,
Панна в білому шовку,
Розпуска свої коси буйні,
Тужно хилить головку.

І сказав хтось, неначе на жарт,
Оте слово діточе:
«Ще хіба би терна́ нам просить,
Може, терен захоче».

І підхо́пили всі дерева
Се устами одними,
І взялися просити терна́,
Щоб царем був над ними.

Мовив терен: «Се добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі як стій
Без вагання засяду.

Я ні станом високий, як кедр,
Ні, як пальма, вродливий
І не буду, як дуб, самолюб,
Як береза, тужливий.

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,

І стелитися буду внизу,
Ви ж буяйте до неба.

Боронитиму вступу до вас
Спижевіми шпичка́ми
І скрашатиму всі пустирі
Молочніми квітками.

І служитиму зайцю гніздом,
Пристановищем птаху,
Щоб росли ви все краще, а я
Буду гинуть на шляху».

VI

У глибокім мовчанні сю річ
Вухом ловлять гебреї...
«Се вам казка, — промовив Мойсей, —
Ось вам виклад до неї.

Дерева́ — се народи землі,
А король у їх колі —
Божий вибранець, син і слуга
Господе́вої волі.

Як народи Єгова создав,
Мов літóрслі в полю,
Заглядав всім у душу й читав
З неї кожного долю.

Заглядав їм у душу, яка
Їх удача й причина,
І шукав, кого з них би собі
Обібрати за сина.

І не взяв отих гордих, грімкіх,
Що б'ють в небо думками
І підносять могутню п'яту
Над людськіми карка́ми.

І не взяв багачів-дукачів,
Що всю землю плюндрують,
Людським злотом і потом собі
Домовини мурують.

І не взяв красунів-джигунів,
Що на лірах брязкочуть
І свій хист у мармóрі, в піснях
Віковічнити хочуть.

Згордував усю славу, весь блиск
І земне панування,
І всі пахощі штук, і усе
Книжкове мудрування.

І, як терен посеред дерев,
Непоказний на вроду,
І не має він слави собі
Ані з цвіту, ні з плоду, —

Так і вибраний Богом народ
Між народами вбогий;
Де пишнота і честь, там йому
Зависокі пороги.

Між премудрими він не мудрець,
У війні не войовник,
У батьківщині своїй він гість
І всесвітній кочовник.

Та поклав йому в душу свій скарб
Серцевідець Єгова,
Щоб він був мов світило у тьмі¹⁵⁷,
Мов скарбник Його слова.

На безмежну мандрівку життя
Дав йому запомогу,
Заповіти й обіти свої,
Наче хліб на дорогу.

Але заздрий Єгова, наш Бог,
І грізний, і сердитий:
Те, що він полюбив, най ніхто
Не посміє любити!

Тож на вибранця свого надів
Плащ своєї любови,
Недоступний, колючий, немов
Колючки ті тернові.

І зробив його острим, гризким,
Мов кропіва-жеруха,
Аби міг лише сам він вдихать
Аромат його духа.

І посольство йому дав страшне
Під сімома печатьми,
Щоб в далеку будощину ніс,
Ненавиджений братьми.

Горе тому нездарі-послу,
Що в ході задрімає

Або, Боже зневаживши річ,
І печать розламає!

Вийме інший посольство страшне
Лінюхові з долоні,
Побіжить, і осягне мету,
І засяє в короні.

Та щасливий посол, що свій лист
Понесе скоро й вірно.
Дасть вінець йому царський Господь
І прославить безмірно.

О Ізраїлю, ти той посол
І будо́щий цар світа!
Чом не тямиш посольства свого
І Його заповіта?

Твоє царство не з сеї землі,
Не мирська твоя слава!
Але горе, як звабить тебе
Світова забава.

Замість статися сіллю землі¹⁵⁸,
Станеш попелом підлим;
Замість всім з'єднать ласку, ти сам
Станеш ласки не гідним.

Замість світ слобонити від мук,
І роздору, і жаху,
Будеш ти мов розчавлений черв,
Що здихає на шляху».

VI

І з'їдливо сказав Авірон:
«Мосціпане Мойсею,
Страх закрив і напóдив ти нас
Приповісткою сею!

Між народами бути терно́м!
За сю ласку велику
Справді варто в Єгові твоїм
Признавати владику.

І послом його бути — се честь!
І в незнане будо́ще
Запечатані письма носить —
Се манить нас найдужче.

Се якраз доля того осла,
Що зав'язані міхи
З хлібом носить, сам голод терпить
Для чужої потіхи.

Ще гебреї з ума не зійшли,
Долі ліпшої варті
І осягнуть, як честь віддадуть
І Ваалу, й Астарті¹⁵⁹.

Най Єгова собі там гримить
На скалистім Синаю¹⁶⁰, —
Нам Ваал дасть багатства і власть
У великому краю.

Най Єгові колючі терни
Будуть любі та гожі, —
Нас Астарті рука поведе
Поміж мірти і рожі.

Наш уділ — Сенаар¹⁶¹ та Гарран,
А наш шлях до востоку,
А на захід, у твій Канаан,
Не поступимо й кроку.

Все те ясне, не варто про се
І балакати далі,
Та от що нам з тобою зробиць
По вчорашній ухвалі?

Бить камінням руїну стару?
Шкода заходу й труду.
Дечим може ще він послужить
Ізраїльському люду.

Майстер він говорити казки,
Миляно пускати баньку,
Тож приставмо його до дітей
За громадську няньку».

Так сказав він, і регіт піднявсь,
А з тим реготом в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Мов у градовій хмарі.

Та спокійно відмовив Мойсей:
«Так і будь, Авіроне!
Що повиснути має колись,
Те і в морі не втоне.

Канаана тобі не видать
І не йти до востоку;

З сього місця ні вперёд, ні взад
Ти не зробиш ні кроку».

І мертвецька тиша́ залягла
На устах всього люда,
І жахнувсь Авірон, і поблід,
Сподіваючись чуда.

Але чуда нема! Авірон
В сміх! А з сміхом тим в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Як у гра́довій хмарі.

VIII

І піднявся завзятий Датан:
«Дарма грозиш, пророчиш!
Ось як я тобі правду скажу,
Може, й слухать не схочеш.

Признавайсь: не на тебе ти вчивсь
У єгипетській школі,
Щоб, дорісши, кайдани кувать
Нашій чести і волі?

Признавайсь: не на тебе ти ходив
У єгипетську раду,
Щоб з мудрцями й жерцями кувать
На Ізраїля зраду?

Признавайся: було там у них
Віщування старинне,
Що від дуба й дванадцяти гиль
Власть Єгипта загине?

Знали всі, фараон¹⁶² і жерці,
Що той дуб і ті гилі —
Се Ізраїля дванадцять колін¹⁶³,
Розбуялих на Нілі.

І жахались, що мимо всіх праць,
І знущань, і катівань,
Той Ізраїль росте та росте,
Як та Нілова повінь.

Знали всі: як в гебрейській сім'ї
Родить первенця мати,
То в єгипетській мусить в той день
Первородне вмирати¹⁶⁴.

Та не знав ніхто ради на се,
Не придумав підмоги,
Тільки ти, перекиньчик, упав
Фараону під ноги.

І сказав: «Ти позволь їх мені
Повести у пустиню,
Я знесилю, і висушу їх,
І покірними вчиню».

І додержав ти слова, повів
Нас, мов глупу отару,
Фараону на втіху в піски,
Нам на горе і кару.

Скільки люда в пустині лягло!
Ті піски і ті скали
Сотням тисяч Ізраїля синів
Домовиною стали!

А тепер, коли з наших ватаг
Тільки жмінка лишилась
І Ізраїля сила грізна
По пісках розгубилась,

Коли дух наш хоробрий упав,
Мов нелітня дитина,
І завзяття пом'якло в душі,
Наче мокрая глина, —

Ти ведеш нас у сей Канаан,
Мов до вовчої ями.
Адже зверхником тут фараон
Над усіми князями!

Се ж безумство — тисно́тися нам
Самохітно до пастки!
Чи нам тут воювать єгиптян,
Чи просити їх ласки?»

«О Датане, — промовив Мойсей, —
Не журися, мій сину,
Канаана тобі не видать,
Не гнуть гордую спину.

Ще одно повідаю тобі,
Небораче Датане:
При смерті тобі й п'яди землі
Під ногами не стане».

«Гей, гебреї! — Датан закричав. —
Ви ж клялися Ваалу!

Чи ж забули так скоро свою
Учорашню ухвалу?

За каміння! Він кпить собі з нас,
Так, як кпив разів много.
Най загине він краще один,
Як ми всі через нього!»

«Най загине! — кругом загуло. —
І ось тут йому й а́мінь!»
Тільки диво, ні о́дна рука
Не сягнула по камінь.

І Датан зміркувався як стій:
«Забирайся в тій хвили!
Щоб ми кров'ю твоєю під ніч
Своїх рук не сквернили!»

І юрба, мов шалена, ревла:
«Забирайся ще нині!»
І лунав її рев, мов крутіж-
Гураган по долині.

IX

Але ось підняв голос Мойсей
У розпалі гнівнóму,
Покотились слова по степó,
Наче рóзкоти грому.

«Горе вам, нетямучі раби
На гордині котурні^{165!}
Бо ведуть вас, неначе сліпих,
Ошуканці і дурні.

Горе вам, бунтівничі уми!
Від Єгипту почавши,
Проти власного свого добра
Ви бунтуєтесь завше.

Горе вам, непокірні, палкі,
Загорілі й уперті,
Тим упором, мов клином, самі
Унутрі ви роздерті.

Як кропíва, ви руку жжете,
Що, мов цвіт, вас плекає;
Як бугай, бодете́ пастуха,
Що вам паші шукає.

Горе вам, що зробив вас Господь
Всього людства багаттям!
Бо найвищий сей дар буде ще
Вам найтяжчим прокляттям!

Бо коли вас осяє Господь
Ласки свої промінням,
Ви послів і пророків його
Поб'єте все камінням.

Кожду ж крапельку крови тих слуг
І чад своїх найкращих
Буде мстити Єгова на вас
І на правнуках ваших.

Буде бити і мучити вас,
Аж заплачете з болю
І присягнете в горю чинить
Його праведну волю.

Та як кара жорстока мине,
Знову карк ваш затвердне,
Черга злочинів, кар і жалю́
Знов свій закрут оберне.

Горе вам, бо століття цілі
Житимете в тій школі,
Поки навчитесь плавно читать
Книгу Божої волі!

Бачу образ ваш: в лісі пастух,
З бука чиру надерши,
У воді мочить, сушить, потім
Б'є й толочить найперше,

Поки губка та зм'якне, як пух,
І візьметься в ній сила,
З-під удару підхóпити вмить
Яру іскру з кресила.

Ти, Ізраїлю, чир той! Тебе
Так товктиме Єгова,
Поки зм'якнеш на губку й спіймеш
Іскру Божого слова.

Ти підеш до своєї мети,
Як бидля в плуг нераде...
Горе тим, що Єгови кулак
На карки їх упаде!

Ти далеко в минуле глядиш
І в будо́щі дороги,

Та на близькі терні та пеньки
Все збиватимеш ноги.

Наче кінь той здичілий, летиш
У безодню з розгону
І колись за ярмо ще свою
Проміняєш корону.

Стережись, щоб обітниць своїх
Не відклікав Єгова,
Щоб за впертість на тобі одним
Не зламав свого слова!

І щоб він не покинув тебе
Всім народам для страху,
Як розтоптану красу змію,
Що здихає на шляху!»

Похилившись, слухали всі,
Мовчазливі, понурі,
Лиш у грудях сопло щось глухе,
Наче подихи бурі.

Х

Добігало вже сонце до гір,
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарому небі плила
Меланхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Затремтіло щось людське, м'яке
В старім серці пророка,
І понизила лет свій на мить
Його думка висока.

Чи ж все быть йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І, мов хоре, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

«О Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе,
Як люблю невимовно!

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будо́ще моє,
І краса, і держава.

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

О Ізрайлю, не тям ти сього́
Богохульного слова:
Я люблю тебе дужче, повніш,
Ніж сам Бог наш Єгова.

Міліони у нього дітей,
Всіх він гріє і росить, —
А у мене ти сам лиш, один,
І тебе мені досить.

І коли з міліонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любови і туги.

І коли він для себе бере
Твою силу робочу,
Я, Ізрайлю, від тебе собі
Нічогісько не хочу.

І коли він жадає кадил,
І похвали, й пошани,
Я від тебе невдячність прийму,
І наруги, і рани.

Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
Що, зійшовши на глупий свій шлях,
Навіть Бога не слуха.

За брехливість твого язика,
За широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкеє коріння.

За безсоромність твоїх дочок,
За палке їх кохання,
І за мову й звичаї твої,
За твій сміх і дихання.

О Ізраїлю, чадо моє!
Жалься Богу Шаддаю¹⁶⁶!
Як люблю я безмірно тебе,
А проте покидаю.

Бо вже близька година моя,
Та остання, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Канаана.

Так бажалось там з вами входить
Серед трубного гromу!
Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

Та хоч би край Йордана мені
Зараз трупом упасти,
Щоб в обіцяннім краю лише
Старі кости покласти.

Там я буду лежать і до гір
Сих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

І я знаю, ви рушите всі,
Наче повінь весною,
Та у славнім поході своїм
Не питайте за мною!

Най наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
О Ізраїлю, чадо моє,
Будь здоровий навіки!»

А як з табору вийшов у степ,
То ще гори горіли
І манив пурпуровий їх шлях
До далекої ціли.

А ярами вже п'ятьма лягла
І котилася в доли;
В серці вигнанця плакало щось:
«Вже не верну ніколи!»

Ось гебрейська біжить дівтора,
Що по полю гуляла,
Окружила Мойсея, за плащ
І за руки чіпляла.

«Ах, дідусь! Ти куди йдеш під ніч?
Будь, дідусеньку, з нами!
Глянь, який збудували ми мур,
Які башти і брами!»

«Гарно, діти, будуйте свій мур!
Та не час мені ждати;
Пограничний мур смерти й життя
Я іду оглядати».

«Ой, дідусю! Поглянь, у яру
Скорпіона ми вбили!
А в тернині аж троє малих
Зайченяток зловили».

«Добре, дітки! Вбивайте усіх
Скорпіонів ви сміло!
Хоч неправедне, але проте
Пожиточне се діло.

А неправедне, бо й скорпіон
Жить у світі бажає.
А чи ж винен він тому, що їдь
У хвості своїм має?

Але зайчиків ви віднесіть
Там назад, де спіймали.
Адже ж мама їх плаче! Про се
Ви хіба не гадали?

Милосердними треба вам бути
Задля всього живого!
Бо життя — се клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього?»

«Зачекай ще, дідусю, не йди!
Сядь у нашій громаді.
Оповідж нам пригоди свої!
Ми так слухати раді.

Оповідж, як ти був молодим,
Скільки бачив ти дива,
Як стада свого тестя¹⁶⁷ ти пас
На верхів'ях Хорива¹⁶⁸.

Як ти корч той терновий уздрів,
Що горить, не згорає¹⁶⁹,
І як голос почув ти з корча,
Що аж жах пробирає».

«Не пора мені, діти, про се
Говорити ширóко.
Бачте, ніч вже тумани несе,
Гасне деннеє око.

Та прийде колись час і для вас
В життєво́му пориві,
Появиться вам куш огняній,
Як мені на Хориві.

Стане свято в вас, мов у храмó,
В той момент незабутній,
І озветься до вас із огню
Отой голос могутній:

«Здійми обув буденних турбот,
Прийди сюди сміло,
Бо я хочу послати тебе
На великеє діло».

Не гасіте ж святого огню,
Щоб, як поклик настане,
Ви могли щиросердно сказати:
«Я готовий, о Пане!»

Довго ще міркували дітки
Над пророцькою річчю,
Коли сам він нечутно пішов
Ночі й пільмі настрічу.

Довго вісів і смуток, і жаль
Над мовчущими дітьми,
Поки темний його силует
Щез зовсім серед пільми.

«Обгорнула мене самота,
 Як те море безкрає,
 І мій дух, мов вітрило, її
 Подих в себе вбирає.

О, давно я знайомий, давно
 З опікункою тою!
 Увесь вік, чи в степах, чи з людьми,
 Я ходив самотою.

Мов планета блудна¹⁷⁰, я лечу
 В таємничу безодню
 І один чую дотик іще —
 Дивну руку Господню.

Тихо скрізь, і замовкли уста,
 Запечатано слово,
 Тільки ти на дні серця мого
 Промовляєш, Єгово.

Лиш тебе моє серце шука
 У тужливім пориві...
 Обізвися до мене ще раз,
 Як колись на Хориві!

Ось я шлях доверші́в, що тоді
 Ти вказав мені, батьку,
 І знов сам перед тебе стаю,
 Як був сам на початку.

Сорок літ я трудився, навчав,
 Весь заглиблений в тобі,
 Щоб з рабів тих зробити народ
 По твоїй уподобі.

Сорок літ, мов коваль, я клепа¹⁷¹
 Їх серця і сумління
 І до того дійшов, що уйшов
 Від їх кпин і каміння.

Саме в пору, як нам би в землі
 Обітованій стати!..
 О Всезнавче, чи знав ти вперед
 Про такі результати?

І ворухиться в серці грижа́:
 Може, я тому винен?
 Може, я заповіти твої
 Не справляв, як повинен?

О Єгово, я слізно моливсь:
Я слабий, я немóва¹⁷²!
Кому іншому дай сей страшний
Маєстат свого слова!

І ось сумнів у душу мені
Тисне жало студене...
О Всесильний, озвися, чи ти
Задоволений з мене?»

Так ідучи молився Мойсей
У сердечному горі, —
Та мовчала пустиня німа,
Тихо мóргали зорі.

XIII

Аж почувся притишений сміх
Край саміського боку,
Наче хтось біля нього ішов,
Хоч не чуть було кроку.

І почулися тихі слова,
Мов сичання гадюки:
«Цвіт безтямности плодить усе
Колючки лиш і муки.

А як вийде самому той плід
Донести не спромога, —
То найкраще увесь свій тягар
Положити на Бога».

М о й с е й

Хтось говорить! Чи в моїм нутрі
Власне горе шалене,
Чи отут, може, демон який
Насміхається з мене?

Г о л о с

Аж тепер усумнився в своє
Реформаторське діло?
Сорок літ ти був певний і вів
Хоч насліпо, та сміло.

М о й с е й

Хтось говорить! Чом чо́ло мое
Покривається потом?¹⁷³
Страшно? Ні! Та по серці се йде,
Мов розпаленим дротом.

Г о л о с

У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху,
Щоб зробишь, яким сам його хтів,
Чи не пізно для страху?

М о й с е й

Хто ти, дивний? Не бачу тебе,
Та від себе не струшу!
Тільки чую, як зір твій мені
Все вгризається в душу.

Г о л о с

Чи так важно, хто я? Хто зумів
Наказать колись морю¹⁷⁴,
Тому важно не хто, але що,
І чи правду говорю!

М о й с е й

Ні, не правда, що з гордощів я
Розпочав своє діло!
Тільки бачачи люд у ярмі,
Моє серце боліло.

Г о л о с

Бо ти чув себе братом рабів,
І се стидом палило,
І захтів їх зробити таким,
Щоб тобі було мило.

М о й с е й

Так, з низин тих, мрячніх і лячніх,
Я хотів їх підвести
Там, де сам став, до світлих висот
І свободи, і чести.

Г о л о с

Та творця, що послав їх там вниз,
Ти не радивсь в ту пору;
Аж тепер, як упав ти, його
Кличеш в своїому горю.

М о й с е й

Ні, на се ж мене пхнуло його
Всемогуче веління,
В темну душу хоривський огонь
Надихнув просвітління.

Г о л о с

Гей, а може, хоривський огонь
Не горів на Хориві,
Лиш у серці завзятім твоїм,
У шаленім пориві?

Може, голос, що вивів тебе
На похід той нещасний,
Був не з жадних горючих купин,
А твій внутрішній, власний?

Адже пристрасть засліплює зір,
А бажання — се ж чари,
Плодить оку і світ, і богів,
Як пустиннії мари.

Те бажання, що, наче шакал,
У душі твоїй вило, —
Лиш воно тебе їх ватажком
І пророком зробило.

М о й с е й

Ах, від слів тих я чую себе
Сто раз більш в самотині!
Хто ти, вороже?

Г о л о с

Я Азазель¹⁷⁵,
Темний демон пустині.

XIV

Було темно. Лиш зорі яркі
Миготіли з простору.
Простував при їх блиску Мойсей
Усе вгору та вгору.

Без стежок. Серед пітьми вели
Його дивнії звуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

Він ішов, не ставав, мов герой
До остатнього бою,
Та у серці важка боротьба
Ішла з самим собою.

«Те бажання, — кричало там щось, —
Виплід сорому й болю,

Се був куш огняний, що велів
Вирвать люд мій на волю?..

Те бажання — се був той огонь
І була тота сила,
Що для мене Єгови наказ
І Єгову створила?

Те бажання — братам помогти
І їх сльози обтерти —
Се той гріх, що за нього я варт
І прогнання, і смерти?

Ні, не те! Бережись і не крив
Сам душею своєю!
Се бажання святе! Та чи гріх
Не підповз там змією?

Чи не був же ти їх ватажком,
Паном душ їх і тіла?
І чи власть ті бажання святі
В твоїм серці не з'їла?

Чи новим фараоном для них
І ще тяжчим не був ти,
Бо в їх душу контролем своїм,
В їх сумління сягнув ти?..

Небезпечно ставати всупір
Діл природних бігови!
Легко власний свій забаг подать
За веління Єгови.

Що, як ти сорок літ отсих був
Шалом божеським хорий,
Замість Божого, їм накидав
Власний план тіснозорий?

Адже ж, може, в Єгипті вони,
Множачись серед муки,
Могли вирости в силу й забрать
Увесь край в свої руки?

Відірвавши від ґрунту їх там
І завівши в пустиню,
Чи подумав ти: може, отсим
Злочин лютий я чиню?

Що значить безґрунтовій юрбі
Обіцяти свободу?
Чи не те ж, що з землі вирвать дуб
І пустити на воду?

Чи не правду говорить Датан:
Старі гнізда лишили,
А новії здобути нема
Ні охоти, ні сили?

О Єгово, озвися, скажи:
Я чинив твою волю,
Чи був іграшка власних скорбот,
І засліплення, й болю?

О Єгово, озвися! Чи й ти
Здобуваєш дар мови
Лиш у пристрасті нашій, у снах,
У розбурханій крові?»

Та Єгова мовчав, лише чуть
Лиховіснії звуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

XV

Підіймалося сонце над степ,
Мов багровеє коло,
І промінням, мов стрілами, тьму
Прошибало й кололо.

У промінні тім Небо-гора¹⁷⁶,
Мов цариця в пурпóрі,
Над всі гори найвище здійма
Свої ребра понурі.

На найвищому шпилі гори,
Вище зломів і кантів
Хтось недвижно стоїть, мов один
З предковічних Гігантів¹⁷⁷.

Там висо́ко над чвари землі,
Над всі шуми і згуки
Він стоїть і до неба простяг
Розпростертії руки.

У сходóвому саяві небес,
В пурпуровім промінню
Колосальний його силует
Видно геть у пустиню.

І летять із гебрéйських шатрів
Затурбовані зори,
Мов гонці, до Гіганта того
На осяяні гори.

«Се Мойсей!» — одні одним уста
Промовляють несміло,
Та не вимовлять того, що там
У серцях защеміло.

Се Мойсей на молитві стоїть,
Розмовляючи з Богом,
І молитва та небо бодé,
Мов полонінним рогом.

Хоч заціплені міцно уста
І не чуть його мови,
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови.

Підіймається сонце, пала
Вся небесная стеля;
І стоїть на молитві Мойсей
Нерухомий, як скеля.

Вже полóденний демон¹⁷⁸ степóm
Шле знесилля і змору,
Та Мойсея мов руки чиїсь
Підіймають все вгору.

І схиляється сонце униз
Вже над Фазга¹⁷⁹ вершини,
І ляга величезная тінь
Від вершин на рівнини.

І паде величезная тінь
Від Мойсея востанне
Аж униз на гебрéйські шатри,
Мов батьківське прощанне.

А по таборі пострах ішов:
«Боже, щоб у сю хвилю
Не заляв нас пророк, бо клятьба
Мала б дивную силу!

Від такої молитви тремтять
Землянїї основи,
Тають скелі, як віск, і дрижить
Трон предвічний Єгови.

І як він заклене нас тепер,
І як сонечко сяде,
То весь люд і весь край сей вночі
Без поліки пропаде».

А Мойсей борикався, горів,
Добивався до ціли,
А як ніч залягла на горі,
Впав на землю зомлілий.

Захиталася скеля під ним
Із усіми шпилями,
І безтямний лежав він, немов
У колиці у мами¹⁸⁰.

Якась пісня тужлива над ним
Сумовито бриніла,
І рука колихала його
Пухова, сніжно-біла.

І почулися тихі слова:
«Бідний, бідний мій сину!
Ось що з тебе зробило життя
За маленьку часину!

Чи давно ж я плекала тебе
І водила за руку?
Чи на те ж я дала тебе в світ,
Щоб терпів таку муку?

Скільки зморщків на твоїм чолі!
І зв'ялене все тіло!
І волосся, що гладила я,
Наче сніг, побіліло!

А колись ти від мене притьмом
Рвавсь на бої та герці!
Бач, до чого дійшов! А скажи,
Кілько ран в твоїм серці!

Бідна, бідна дитино моя!
Потерпів еси много!
Ще й сьогодні... на сонці весь день!
І пощо було того?

На молитві! В народу свого
І минуле, й майбутнє
Ти молитвою вникнути рад, —
Ох, дитя невидюще!

Ось я камінь із кручі зіпхну,
І піде він валиться
Від скали до скали, з яру в яр,
І скакати, і битися.

Тут покине шматок, там другій,
І летить, і гуркоче, —
І чи зна хто, де кожний шматок
Заспокоїться хоче?

Я тверджó: і Єгова не зна!
І молись хоч і клінно,
А де мусить упасти шматок,
Там впаде неодмінно.

В нім самім його кёрма і власть,
В нім самім ота сила,
Що назначає місце йому,
Що його сотворила.

І хоч як твій Єгова міцний,
Він ту силу не змінить
І одного сього камінця
У летó він не спинить.

Ось пиллок: ледве зір твій його
Добачає тремтіння,
А Єгова не може його
Повернуть в неісніння.

І не може звеліти йому
Йти по шляху не тому,
Як яким його гонить повік
Ота сила, що в ньому.

Се ж пиллок! Що ж казать про народ,
Многодушну істоту,
Де в рух мас вносить кожда душа
Частку своїого льоту?

Про Орїона¹⁸¹ пісню ти чув,
Про гіганта сліпого,
Що, щоб зір відзискать, мандрував
Аж до сонця самого?

А на плéчах повóдиря ніс,
Сміхованця-хлопчину,
Що показував шлях йому — все
Інший в кожду годину.

«Ти до сонця веди мене, хло!»
Той вів рано до сходу,
А на південь в полудне, під ніч, —
До західного броду.

А Орїон іде все та йде,
Повний віри в те сонце,

Повний спраги за світлом, що ось
Йому блисне вже конче.

Через гори і море свій хід
Велетенський простує,
А не зна, що на плечах його
Хлопчик з нього жартує.

Сей Оріон — то людськість уся,
Повна віри і сили,
Що в страшному зусиллі спішить
До незримої ціли.

Неосяжнеє любить вона,
Вірить в невідоме;
Фантастичнеє щоб осягнуть,
Топче рідне й знайоме.

Строїть плани не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих планів її
Хлопчик — логіка фактів.

І, як той дивовижний сліпець,
Що чужим очам вірить,
Все доходить не там, куди йшла,
В те трафля, в що не мірить.

А ти молишся! Бідне дитя!
Де твій розум, де сила!
Ти ж хапаєшся піну благать,
Щоб ріку зупинила!»

XVII

Щось було спочатко́ в тих словах,
Наче чистії води;
Віяв свіжістю, добрістю з них
Якийсь дух охолоди.

Та помалу душне́ щось тягло,
Наче са́мум¹⁸² пустині,
І робилося лячно, немов
В ніч без світла дитині.

І жахнувся Мойсей, і з землі
Підволікся насилу,
І сказав: «Пощо мучиш мене,
Поки ляжу в могилу?»

Ти не мати моя! З твоїх слів
Не любов помічаю.
Ти не мати! О, ти Азазель,
Темний демон одчаю.

Відступись! Заклинаю тебе
Тим ім'ям штирочертним¹⁸³!
Я не вірю тобі! Ти брехун,
Хоч ти будь і безсмертним».

І почулися тихі слова:
«Нерозумна дитина!
Ти кленеш мене Ним, а я ж сам
Його сили частина.

Що мені твоя вбога клятьба!
Ти б умер із одчаю,
Якби сотую частку лишень
Знав того, що я знаю.

Ти кленеш, як твою сліпоту
Ткнув промінчик пожежі,
В якій я живу й Він — понад всі
Часу й простору межі.

Ось розсуну ще крихту тобі
Тіснозорости та́му:
Глянь на край той, що він обіцяв
Праотцю Аврааму!»

І заблис увесь захід огнем,
І уся Палестина
Стала видна Мойсею з гори,
Мов широка картина.

А незримий товариш його,
Знай, потихо говорє:
«Бачиш зеркало чорне внизу?
Се є Мертвєє море¹⁸⁴.

А по той бік високі шпилі
До небесної стелі
Простягаються круто рядом, —
Се там Кармелю¹⁸⁵ скелі.

Глянь на північ, де гори Сіон¹⁸⁶ —
Євусєї¹⁸⁷ кочують,
А як крикнути добре з гори,
Амореї¹⁸⁸ почують.

Отся срібная стрічка — Йордан
В Мертвєє море впадає;

Близько устя його Єрихон¹⁸⁹
Бродового жадає¹⁹⁰,

Одинока долина над ним,
Та тісняться до неї
Амоніти¹⁹¹ по сей бік ріки,
По той бік хананеї¹⁹².

А на заході гори, верхі,
Полонини широкі,
А на північ мале озерце¹⁹³
І знов гори високі¹⁹⁴.

Ось тобі й Палестина уся,
Край овець і ячменю,
Від Кадеса¹⁹⁵ до Кармеля всю
Мов затулиш у жменю,

Ні шляхів тут широких нема,
Ні до моря проходу!
Де ж тут жить, розвиваться, рости
І множитись народу?»

Та відмовив понуро Мойсей:
«Хто дав з каменя воду¹⁹⁶,
Той сей край перемінить на рай
Для свого народу!»

XVIII

Знов почувся притишений сміх.
«Віра гори ворухить¹⁹⁷!
Та поглянь сей новий ряд картин:
Те, що статися мусить!¹⁹⁸

Бач, як сунеться плем'я твоє,
Як Йордан переходить,
Єрихон добуває і скрізь
У річках крові бродить.

Ось століттями йде боротьба
За той шмат Палестини:
Амореї, гебреї, хетта¹⁹⁹,
Амалик²⁰⁰, филистини²⁰¹.

Ось гебрейськеє царство! Що сліз
Коштуватиме й крові!
А заважить у судьбах землі,
Як та муха волови.

І не вспіє воно розцвісти,
Й розлетиться на часті,
Щоб у пащу могутніх сусід
Часть за частю упасти.

Ось поглянь, які хмари летять
Від Дамаска²⁰² й Галаду!²⁰³
Се йде Ассур²⁰⁴, гебреям несе
І руїну, й загладу.

Ось поглянь, червоніють поля,
Труп на трупі усюди:
Се піднявся страшний Вавилон²⁰⁵
На загладу Іюди²⁰⁶.

Храм Єгови в огні²⁰⁷ ... А сей тлум...
Мов комахи по полю,
Йдуть по тисячу сковані враз
Недобітки в неволю.

Чуєш плач? На руїнах рида
Одинокий розумний²⁰⁸,
Що коритися радив врагам,
Щоб не впасти до трумни.

Як же пустка смердить! Але ось
Мов по пільмі світає...
З тих, що тлумом пішли, подивись,
Як же мало вертає!

Щось дрібненьке ворухиться там,
Коло мурів Салима²⁰⁹:
Новий люд, новий Бог, новий храм²¹⁰,
Нова сила незрима.

І росте воно, б'ється в біді
І чіпляється ґрунту,
Мов будяк той низький і ціпкий,
Все готовий до бунту.

Понад голови люду тогó
Йдуть всесвітні бурі,
Панства, царства встають і падóть,
Мов фантоми понурі.

Він же в своїм куточку хова
Непохитне завзяття
І ненависть лиш має для всіх,
І незмінне прокляття.

Та ненависть, найтяжча з усіх,
«Задля іншого Бога»,

Бач, як кóблиться біля того́
Храмово́го порога!

Вона плодить ненависть. Ось глянь:
За тиранським велінням
Ідуть сили, щоб плем'я твоє
Ще раз вирвать з корінням.

Чуєш стук? Се залізна стопа
Тих страшних легіонів²¹¹,
Що толочить юдейські поля,
Робить пустку з загонів.

Чуєш плюск? Се ворожі мечі
Кров юдейськую точать.
Чуєш крик? Се юдейських дівчат
Дикі коні волочать.

Онде мати голодная їсть
Тіло сво́його плоду!
Онде тисячі мруть на хрестах —
Цвіт тво́його народу.

Іще раз храм Єгови горить,
І сей раз уостаннє²¹²:
Бо що тая рука розваліть,
Те вже більше не встане.

Іще раз недобітки пливуть
У неволю, як ріки, —
Та немає вже їм вітчині,
І не вернуть навіки.

І загасне Ізрайля звізда²¹³,
Щоб вже більше не сяти;
Лиш ненависть, що в храмі зросла,
Піде світом гуляти.

Сумніваєшся? Віри не ймеш?
О, ймеш віру, я знаю!
Се той рай, що жде плем'я твоє
У обіцяннім краю!

Ти для нього трудився! Скажи,
Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може, ще
Схочеш палко молитися?»

І поник головою Мойсей.
«Горе моїй недолі!

Чи ж довіку не вирвуться вже
Люду мому з неволі?»

І упав він лицем до землі:
«Одурив нас Єгова!»
І почувся тут демонський сміх,
Як луна його слова.

XIX

Гуркнув грім. Задрижали нараз
Гір найглибші основи;
І один за одним понеслись
Передтечі Єгови.

Піднялася до стропу небес
Чорна хмара стіною,
Мов Ніч-мати²¹⁴ насупила вид
Ненавистю грізною.

І заморгала бистро у тьмі
Огняними очима,
Забурчала, як мати, що, знай,
На лиху доню грима.

І з тривогою слухав Мойсей
Пітьми й блискавок мови,
Ні, не чути ще серцю його
У них гласу Єгови.

І ревнув понад горами грім,
З жаху їжитья волос,
Завмира серце в груді... та ні,
Не Єгови се голос.

Поміж скелі завили вітри,
Їх сердитії нути
Кліщать душу, мов стогін, та в них
Ще Єгови не чути.

Ось із градом і дощ злопотів,
І заціпила стужа,
І в безсиллі своїому душа
Подається недужа.

Та ось стихло, лиш води дзюрчать,
Мов хтось хлипає з жа́лю,
З теплим леготом запах потяг
З теребінт і мигдалю.

І в тім леготі теплім була
Таємничая мова,
І відчув її серцем Мойсей:
Се говорить Єгова²¹⁵.

«Одурив вас Єгова? А ти ж
Був зо мною на згоді?
І контракт підписав, і запив
Могорич при народі?

Бачив плани мої і читав
В моїй книзі судьбівій?
Бачив кінці і знаєш, що я
Не усто́явся в слові?

Маловіре, ще ти не почавсь
В материнській утробі,
А я кождий твій віддих злічив,
Кождий волос на то́бі.

Ще не йшов Авраам з землі Ур
На гарранські рівнини²¹⁶,
А я знав всіх потомків його
До остатньої днини.

Вбогий край ваш, вузький і тісний
І багатством не блиска?
А забув, що тісна і вузька
І найбільших колиска?

Прийде час, з неї виведу вас
На підбої та труди.
Так, як мати дитину в свій час
Відлучає від груди.

Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріни,
Виростаєте ціпки і тверді
До великої зміни.

О, я знаю ту вашу ціпку,
Ненаситную вдачу!
Ви б на житній землі розповзлись
На подобу будячу.

Ви б і тілом, і духом своїм
Присмоктались до скиби,
І зловив би вас Ма́ммон²¹⁷ у сак,
Як товстючії риби.

Таж в Єгипті ви гнулись в ярмі,
Наїдавшия ласо...

Відригаться вам буде повік
Те єгипетське м'ясо.

І, зірвавшись з сеї землі
Та розбивши всі карби²¹⁸,
Ви розвієтесь світ здобувать,
Його соки і скарби.

Та зарік я поло́жу твердий
На всі ваші здобутки,
Мов гадюку на скарбі²¹⁹, дам вам
З них турботи і смутки.

Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духа загубить.

Своїх скарбів невольник і пан,
За ціну сліз і крові,
Щоб збільшити їх, мусить він сам
Руйнувать їх основи.

І як п'явка, що кров чужу ссе, —
Йому лік, сама гине, —
Так і вас золотий океан
На мілізні покине.

В золотім океані вас все
Буде спрага томити,
І не зможе вас хліб золотий
Ані раз накормити²²⁰.

І будёте ви свідки мені
З краю світу до краю,
Що лиш духа кормильців з усіх
Я собі вибираю.

Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною²²¹.

Ось де ваш обітований край²²²,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був провóдир незрячий.

Ось де вам вітчина́ осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам отся Палестина.

Се лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном зёмного круга.

А що ти усумнивсь на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши сю вітчино́,
Сам не вступиш до неї.

Тут і кости зотліють твої
На взірець і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети
І вмирають на шляху!»²²³

XX

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині,
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.

Сипле цвіти й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли²²⁴,
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Що ще вчора байдужне було,
Нині любе й шановне;
Що ще вчора топтав, оплював,
Нині святости повне.

У гебрейському таборі ніч
Проминула в тривозі;
Скоро світ, всі глядять: він ще там,
На скалистій віднозі?

Ні, нема! І було те «нема»,
Мов жах смерти холодний.
Чули всі: щезло те, без чого́
Жить ніхто з них не годний.

Те незримо, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм змисл життєвій,
Просвітляло і гріло.

І безмежна скорбота лягла
На затвердле сумління,
І весь табір мов чаром попав
В отупіння й зомління.

Одні одному у лица бліді
Поглядали без впину,
Мов убійці, що вбили у сні
Найдорожчу людину.

Чути тупіт. Чи вихор в степо́?
Чи збуваєсь пророцтво?
Се Єгошуа²²⁵, князь конюхів,
І за ним парубоцтво.

Гонять ста́да, кудись-то спішать...
Чи де напад ворожий?
Всіх їх гонить безіменний страх,
Невідомий перст Божий²²⁶,

Голод духа і жах самоти
І безодні старої...
А Єгошуа зично кричить:
«До походу! До зброї!»

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
«До походу! До бою!»

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жаден, що́ вмиль
Приступило до нього.

Ще момент — і Єгошуї крик
Гирл сто тисяч повторить;
Із номадів²²⁷ лінивих ся мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять,
Авірона камінням поб'ють,
А Датана повісять.

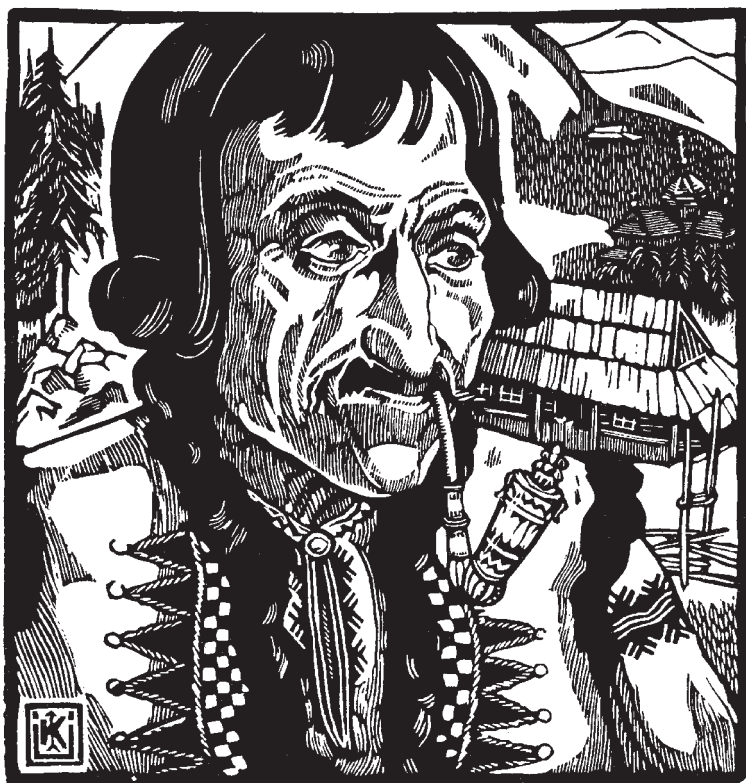
Через гори полинуть, як птах,
Йордан в бризки розкроплять,
Єрихонській мури, мов лід,
Звуком трубним розтоплять²²⁸.

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

Львів, січень до липня 1905

ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ

* * *

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ

Повість

I

— А, пан меценас! Гратулюю, гратулюю! Може тішитися наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал давно не чув!

Се було на вулиці, перед будинком карного суду, в одному із більших провінціональних міст. Власне вибила перша, карна розправа скінчилася, і з суду виходили купами свідки — селяни, жиди, якісь ремісники, поліційні стражники. Адвокат д-р Євгеній Рафалович вийшов також, вирвавшись з-поміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні, не тільки увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, із-за котрого знялась була буча. Вони з слізьми в очах дякували д-ру Рафаловичу, та сей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі, і вийшов із темнуватого судового коридора, де, щоправда, було холодніше, ніж у залі розправ, але проте стояла курява від давно не метеної долівки, було брудно і тісно. Він пішов на вулицю, глибоко відітхнув розігрітим, але хоч трохи свіжішим повітрям і, не зупиняючися, йшов наперед, байдуже куди, щоб тільки вийти з-посеред тої купи людей, у котрій — він знав і чув се — всі звертали на нього очі, всі шептали про нього. Се ж нині був його перший адвокатський виступ у сьому місті, куди він отсе тільки що перенісся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поведження на новім ґрунті, і він чув се, що нинішній виступ удався йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але, держачися старого правила «*aequam servare mentem*»*, мав вид не то байдужно-спокійний, не то занятий чимсь і йшов не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що посторонне.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнувся і побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближався

* Зберігати рівновагу духу (лат.). — Упоряд.

до нього середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Д-р Рафалович мав бистре око і добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб де-небудь і коли-небудь знав сього панка. Панок, видно, й сам догадався сього.

— Що, не пізнають мене пан меценас? — говорив він радісно і дуже голосно, немов бажав, щоб і прохожі чули його слова. — А, не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! Ану, прошу придивитися мені добре, прошу пригадати собі, га, га, га!..

Він стояв на тротуарі всміхнений, спотілий, з капелюхом, зсуненим на потилицю, простягнувши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинутися йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер на ніс, придивлявся панкові, всміхався, покашлював, а далі сказав:

— Даруйте, пане, не можу пригадати.

— Валеріян Стальський! — з тріумфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мовби хотів кинутися в обійми д-ра Рафаловича. Але сей усе ще стояв недвижно, з поважним лицем, на котрому видно було напруження і надаремне шукання в закамарках споминів.

— Стальський... Стальський, — повторяв він механічно. — Даруйте, пане!.. Будьте ласкаві, допоможіть моїй пам'яті! Їй-богу, стидно мені, але ніяк не можу...

Та нараз він ударив себе долонею в чоло.

— Ах! Ото з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор у третій... ні, pardon, у другій гімназіяльній класі!

— Так, так, так! — притакував Стальський і руками, і головою, і всім тілом. — Видно, пан меценас не забули. Аякже, аякже, домашній інструктор... неправильні латинські *verba**, пам'ятаєте?

— Га, га, га! Партиципіяльні конструкції, *ablativus absolutus*!** Ну, як же вам поводитьсь, пане Стальський?

Меценас узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив. Стальський, урадуваний, балакучий, ішов обік нього.

— Дякую, дякую! От живу, аби жити.

— Маєте тут яку посаду?

— Авжеж, авжеж! Я в суді. Пан меценас ще тут незнайомі... Я тут офіціал при помічнім уряді, маю під собою регістратуру. О, я служу вже п'ятнадцять літ!

— Але ж ви, здається, були в війську?

* Дієслова (лат.). — Упоряд.

** Орудний незалежний (лат.). — Упоряд.

— Так. Власне тоді, як я пана меценаса вчив, мене з шостої класи відібрали до війська. Дурний чоловік був. Було шануватися, зістати офіцером... Ну, я там зразу троха шарпався... Знаєте, у війську мусить бути субординація. Так я й став на фельфелю. А вислуживши десять літ, я пішов і дістав місце канцеліста при суді. За п'ять літ чоловік авансував, — ось вам і вся моя кар'єра.

Вони йшли довгою простою вулицею, що вела на дворець залізниці. Липневе сонце стояло майже над головами і пекло немилосердно, а довкола вулиці були самі мури і стіни, ніде ані садка, ані дерева. Духота. Меценас ізняв капелюх і, мов вахлярем, холодив ним спітніле лице, обтерши перед тим краплистий піт із чола хустиною.

— Але ж то пражить! — промовив він.

— Пан меценас, певно, на дворець ідуть? — запитав Стальський.

— Ні.

— А чого пан меценас ідуть сею вулицею? Маєте тут діло до кого?

— Борони Боже! Я властиво хотів іти на обід.

— На обід? Тут пан меценас у когось обідають?

— Ні. Хочу пошукати якоїсь реставрації. Вчора і позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати і обідав у готелі.

— Так, то пан меценас до готелю заїхали?

— Так. «Під Чорного орла». Знаєте, я тут чужий. Маю кількох знайомих урядників і професорів гімназіяльних, але всі вони на урльопах, на вакаціях, пороз'їздилися. То я заїхав до готелю і там сиджу, поки знайду собі помешкання. Але їда там не смакує мені.

— Ну, певно! Прошу, я пану меценасові покажу дуже добру реставрацію. Прошу от сюди!

І Стальський зігнув у бокову вуличку і йшов обік Рафаловича, не перестаючи говорити.

— Ах, так! То пан меценас у готелі! Ще не маєте помешкання! Ну, в таких разі, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Позвольте, щоб я допоміг вам винайти помешкання. Я ж тут усюди знайомий!

— Але і овшім, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що у мене й писанини ще купа, нема коли бігати по місті, шукаючи хати.

— О, я вам се зроблю живо! Будете вдоволені. А де ж ваша фамілія? Також у готелі?

— Фамілія? У мене жадної фамілії нема. Я сам-самісінський.

— Як то? Пан меценас нежонаті?

— Ні, пане.

— А, так! На кавалерській стопі! Ну, так, то що інше! Так же мені й говоріть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати в спільній столовій, чи, може, окремо?

— Та мені байдуже, — мовив адвокат. — От хіба якби ви були такі добрі обідати зо мною, то можна б замовити окремий покоїк.

— Я такий рад, що здивав пана меценаса...

— Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! — мовив меценас, і оба ввійшли до реставрації.

II

Поки Стальський бігав та балакав з кельнером, потім із старшим кельнером, далі з самим шефом реставрації, д-р Рафалович стояв на вузькій веранді перед реставрацією, відділеній від вулиці залізними штахетами і обставленій великими олеандрами в дерев'яних шапликах. На веранді стояло кілька дерев'яних столиків, круглих і обтягнених цератою, так що здалека могли виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пеклася на сонці, то при столиках не було нікого, та й із нутра реставрації не чути було такого шуму, який свідчив би про велику купу гостей. Місто жило ще переважно патріархальним життям; найбільша частина людей із тих, що могли дозволити собі на порядний обід, столувалися дома, в сім'ях. До того ж се було літо, пора вакацій; заможніші, що бували тут звичайними гістьми, повибиралися на село, на купелі або й так у гори, і в реставрації було досить пусто.

Та д-ру Рафаловичу байдуже було до сього. Походжаючи по веранді, поки там для нього готували окремий покоїк і поки Стальський третій раз розповідав, якого-то незвичайного гостя має реставрація і як близько він з ним знайомий, меценас силкувався відсвіжити в своїй пам'яті образ сього свого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна пам'ять допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шукання віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони видалися, минуло звиш двадцять і п'ять літ. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямці тягнеться ще щось, якесь неясне, але болюче, неприємне чуття, і тільки ненастанне балакання Стальського не дає тим споминам виплисти наверх і дійти до повної свідомости. Та тепер, коли Стальський віддалився на хвилю, Рафалович напружив ще раз свою пам'ять, і давні спомини звільна почали виринати в душі.

Ах так! Стальський був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже боявся його, вусатого і зовсім

дорослого парубка. І мав причину боятися. Знаючи, що хлопчина сирота і має тільки опікуна, сільського священика, Стальський держав хлопчика остро, не стільки вчив, скільки бив, штуркав і всякими способами карав його. Облесний супротив його опікуна, він був брутальний супроти нього, ніколи не заговорив широко, а все або з гнівом, або з кпинами. Рафалович ще й тепер аж стрепенувся, мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму і отупіння, в яким находилася його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський був його інструктором. Йому живо стала в пам'яті та дика безтямна радість, з якою він повітав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадалося д-ру Рафаловичу, одна дрібниця, що не мала зв'язку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильніше вбилася в його дитячу пам'ять і довгі літа мулила його, мучила і боліла, мов тернина, вбита в живе м'ясо. Факт був такий. Стальський жив на одній квартирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед святами привіз добрий шмат ковбаси також для Стальського. Сей поділив собі ту ковбасу на рівні порції так, щоб вистачила йому на два тижні, а боячися, щоби хто не вкрав йому сього добра, — на квартирі жило ще кілька школярів, — сховав її десь у скриток, звісний тільки йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жаден школяр не міг знайти його. Кілька день усе було добре, та одного разу Стальський влетів до комнати весь червоний, лютий і накинувся на першого-ліпшого школяра, що попав йому під руку:

— Де моя ковбаса?

— А хіба я сторож від твоєї ковбаси? — відповів сей напів зо страхом, а напів зо сміхом.

— Ти мусиш знати! А во, смієшся! — кричав Стальський, попадаючи щораз у більшу лютість. На щастя, школяр, до якого він причепився, був із одної класи з ним і, хоч молодший, та проте сильний і відважний. На меншого був би Стальський зараз кинувся з кулаками, на нього не смів.

— Сміюся, бо мені смішно, — відповів сей.

— Чого смішно?

— Того, що ховаєшся з тою смердячою ковбасою, мовби ми всі тут тільки й чигали на неї, а проте таки наскочив на якогось злодія.

— Певно, кіт занюхав! — докинув, мов знехотя, інший школяр, що сидів при столі і робив задачу.

Стальський став раптом, мов облитий водою. Справді! Він і не подумав про се! Не що, тільки кіт! Бо коли би людина, то

була би взяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу, якою вона була обвинена, і витягло тільки один кусник. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія. Півдня ходив він у глибокій задумі, вимірковуючи, як би се зробити. Врешті видумав хитре сильце, наставив його в своїй криївці і пізно вночі ляг спати. Десь коло півночі всіх у хаті збудив страшенний м'явкіт на стриху. Стальський зіскочив зі своєї постелі, немов і досі не спав і тільки й ждав сього.

— Ага, маю злодія! Маю злодія! — шептав він, затираючи руки. Засвітив свічку і встромив її у ліхтарню, а потім, узявши мішок, подався на стрих. За хвилю вернув з закровавленими руками. Кіт, видно розуміючи, що йому грозить, хоч у сильці, боронився завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім, зав'язавши добре, замкнув до своєї скриньки і ляг спати.

Те, що було потім, чотири чи п'ять день, Рафалович згадує, як якийсь страшний обридливий сон. Стальський мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазури, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. М'явкіт, жалібний писк нещасного kota чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла серед широкого саду, далеко від людських хат. Рафалович ще раз здригнувся, пригадавши собі, як він усі ті ночі, чуючи далеко той м'явкіт, не міг заснути і як одного вечора зо сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоби дарував життя котові. Але його просьба була даремна. По п'ятьох днях кіт таки здох; здається, його доконав сильний мороз. Але малому Геневі ще довгий час щоночі причувалося жалібне м'явкання і котячий писк, мов плач малої дитини, він кидався крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови і закислими очима.

Все се згадав тепер д-р Рафалович, ходячи по веранді. Колишній страх перед сим чоловіком змінився на обридження і глибоку антипатію.

«Чого се він признається до мене? — думав Рафалович. — Чого тішитися і заскакує, мовби ми були Бог зна якими приятелями?»

На сі питання він не знаходив відповіді. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної привички зложила ще одно питання: «Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу отся скотина в людській подобі?..»

— Перепрошаю пана меценаса, що трошка забарився, — скрикнув Стальський, вибігаючи на веранду. — Але прошу, прошу! Пан меценас, певно, вже десь голодні. Адже ж то швидко друга година буде! Ну, дякую, від снідання дотепер бути натще!..

— О ні, я під час павзи ходив на перекуску, — спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тісними і брудними сходами на перший поверх. Тут було казино, тепер зовсім порожнє, зложено з трьох покоїв і зали для танців. У більярднім стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нім кельнер з реєстром страв і серветою під пахою.

— Прошу, чим можу служити пану меценасові? — промовив він, кланяючися Рафаловичу.

Сей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарці старки «на відновлення старої знайомости», як мовив Стальський. Рафалович справді був голоден, а відновлені перед хвилию спомини не дуже заохочували його до розмови з паном офіціалом. Зате Стальський, і п'ючи, і їдючи, балакав, мов рад був, що знайшов когось охочого слухати його.

— Го, го! Я то знав, що з пана Євгенія Рафаловича будуть люди. Ще як се був малий Генцьо, то вже було видно, що то голова неабияка. Я то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Генця, як свою дитину! Прошу не гніватися... я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Та й потім я не перестав інтересуватися... О, яка то була радість, коли я прочитав у «Народівці»²²⁹, що мій елев, пан Євгеній Рафалович, одержав на Львівськiм університеті ступінь доктора прав. Прошу вірити!.. Ну, що, адже пан ані брат мені, ані сват... а вже таке дурне серце в чоловіка, тішиться чужим щастям, сумує чужим смутком так, як своїм власним.

Євгенію, не знати чому, в тій хвилі причулося жалібно м'явкотання катованого kota. Він поклав ложку і з виразом не то здивування, не то тривоги видивився на Стальського.

— Що пан меценас побачили на мені? — запитав сей, перериваючи балакання і озираючись по собі.

— Нічого, — відповів Євгеній. — Прошу, пане, їдьте!

— Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастя бачити вас частіше — дозволять пан меценас говорити собі «ви»?

— Прошу, прошу!

— Се краще! Яюсь більше від серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу. Перепрошаю, правда, що пан меценас практикували в Тернополі?

— Так, я був там три роки у адвоката Добрицького.

— О, знаю, знаю! Я докладно слідив за кожним кроком пана меценаса на публічній, так сказати, арені. Особливо відколи ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тільки одну, нинішню вашу оборону, але читав справоздання з кількох процесів, де ви боронили... Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

— Прошу, пане Стальський, будьте ласкаві, обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

— О, що те, то ні! Борони Боже! Жадні компліменти, — живо заговорив Стальський, махаючи руками, озброєними одна в ніж, друга в вилку. — Се навіть не моя думка. Се загальна думка в тутешнім суді. Сам пан президент — ви завважили, як пильно він прислухувався вашій обороні, як ішов за вашими слідами в своїм резюме? — отже, сам президент по розправі, виходячи з суду, сказав до прокуратора: «З таким оборонцем — то приємно провадити розправу». А прокуратор йому на се: «О так, се одна з найясніших голов у галицькій адвокатурі. Шкода, що не пішов на судію, міг би був зробити кар'єру». О так, пан меценас приносять із собою до нас найліпшу славу.

Щоби звернути розмову на іншу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім суді, що, може, могло би бути йому придале в дальшій діяльності. Стальський і овшім! І з уст, що тільки що так і бризкали симпатією та компліментами, полилися потоки неймовірного бруду, спліток і погані. Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста погана баба, а в суді — його канцеліст, хитрий жид і страшенний хабарник. У суді правило, що з жидом ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент брав половину хабарів, які одержує його канцеліст, але він, Стальський, певний того, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А совітник Н. і зроду був вісімнадцятий туман. Се той сам, що, ще будши ад'юнктом у Печеніжині, засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз же написав до Голомуца²³⁰ по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідалися вищі власті про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові²³¹, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що у нього сильні плечі, протекція. Іншого були би спенсіонували, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але самотійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як

кажуть, не головою, — а гм, гм... Зате совітник М. — картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, по підписує, що треба, та й далі до кав'ярні. Там уже жде на нього партія, в кожній порі дня інша. Жінку має язю — не дай Господи! Проста, ординарна мазурка, ростом гренадир, об'ємом — бодня, язик — десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан совітник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпка, бо як магніфіка зловить, то не питає, що то пан — совітник і що народ збігається, а бере пана радцю за боже пошиття і тягне додому, а ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашім суді її найгірше бояться всі. Навіть пан президент трепещить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали цигара. Євгеній велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки і судові скандали: про третього совітника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владь, перемив кістки пану старості, пані старостині, панам комісарам і лагодився перескочити до податкового інспектора, коли Євгеній, випивши каву, зирнув на годинник.

— Ну, пане Стальський, — мовив він устаючи, — дуже мені приємно в вашім товаристві, але пора мені до мого готелю.

— Ай, ай! — мовив Стальський, зирнувши також на годинник. — Ото я забалакався, а то вже далі третя. У мене в канцелярії також троха рестанцій. Не буду заходити додому, а піду просто.

Євгеній подзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотілося спекатися Стальського, котрого балакання псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекатися.

— Пане меценас! — мовив він зворушеним голосом. — По-звольте мені віддячитися вам за вашу добрість і за нинішнє угощення!

— Але ж, пане, нема за що. Мені самому... все-таки краще удвох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

— Ви куди тепер? — спитав Євгеній.

— О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю пару мінут вільного часу.

— Але я не хотів би забирати вам час.

— Але ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеться йти, а канцелярія не втече.

— Значить, і ви кавалер, коли вас не тягне додому? — з усміхом промовив Євгеній.

— О, не вгадали! — мовив Стальський. — Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка — ге-ге-ге — уцивілізована настільки, що не скаже мені нічого.

— Нічого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?

— Так, пане, не скаже нічого.

— То, певно, її тут нема, виїхала десь на село?

— Ні, пане, сидить дома.

— Ну, то, може, німа, — вибачайте, що так скажу.

— Ні, не німа.

— Ну, в такому разі се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати мужеві, коли не прийде в пору на обід.

— Видите, пане меценас, се все залежить, як би то сказати, — від цивілізації... від тресури. Котрий мужчина не вміє поводитися з жінками, той ліпше зробить, коли не буде женистися. А вміючи, можна все зробити.

І знов Євгенію, не знати чому і відки, причувся розпучливий м'явкіт катованого kota. Він здригнувся, попросився зі Стальським і пішов до свого готелю.

IV

Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож д-р Рафалович спав трохи довше, спочиваючи по труді. Була вже восьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне червонясте світло. Євгеній тільки що прокинувся, простягнувся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами туркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничного поїзда, що саме о тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатові, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся музика многолюдного рухливого міста, особливо в деякім віддаленні, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття якоїсь повноти буття, якоїсь любої домашності, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернув додому на лоно многолюдної та говіркої сім'ї.

Та нараз до дверей його покою застукано і, заким іще він успів відізватися, двері відчинилися, і в них показалася руда голова Стальського.

— Добрий день! — промовив він весело. — О, пан меценас іще спочивають. Перепрошаю, перепрошаю... я думав...

— Але прошу! Я не сплю. Власне хотів уставати.

— Ну, то я зажду... Піду пройтися, поки пан меценас...

— Але ж ні! Ввійдіть! Я не панночка, мене не заженуєте. Стальський увійшов і запер двері за собою.

— Прошу, сідайте! Я зараз устаю. Так чоловік намучився в остатніх днях...

— Але ж то зовсім розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили, — мовив Стальський, поклавши на однім кріслі капелюх і ліску і сідаючи на друге. В лагіднім полусвіті було видно, що він сьогодні був одягнений чистіше, краще, ніж учора, підголений і підстрижений; очевидно, він ішов сюди просто від фризієра, бо від нього пахло ще колонською водою і вуси були свіжо нафіксовані.

— Я гадав, — говорив він, поки Євгеній мився, брав чисту сорочку і одягався, — я думав, що пан меценас мають сьогодні троха більше часу та підемо разом оглянути помешкання.

— Яке помешкання?

— Як то, пан меценас уже забули, що вчора говорили мені, чи не міг би я знайти?..

— Ага, га! Ну, так що ж?

— Я вже знайшов. Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положення при головній вулиці, недалеко ринку і недалеко руської церкви. Немов сотворене на канцелярію для популярного адвоката.

— О, пане Стальський, дуже вам вдячний!

— І надіюсь, що будете мати за що дякувати. Я знайомий з властителем. Як на ваше щастя, від першого опорожнюються внизу два покої з передпокоєм — то би була гарна канцелярія, і на поверсі також два покої з кухнею — то би було помешкання для пана меценаса. Здається, вам обширнішого помешкання не треба?

— О ні, не треба! Дуже мене зацікавив наш опис. Надіюсь, що мені сподобається те помешкання. А яка ж ціна?

— Жид дорожить троха. Прийдеться ще поторгуватися. Хоче за обі партії по 25 ринських місячно.

— Значить, разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добрім місці?

— Можуть пан меценас бути певні! Я би на лихе навіть не дивився.

— І се, по вашій думці, дорого?

— Ну, як на Львів, то не було б дорого, але як на наше місто, то троха солоно. Треба буде поторгуватися. Думаю, що коли пану меценасові сподобається хата і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

— Ну, се було б дуже гарно!

— Чи вже пан меценас готові? Можемо зараз піти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але, вийшовши, він пригадав собі, що ще не снідав. Зараз коло готелю була цукорня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернувся туди.

— Я ще не снідав, — мовив він до Стальського. — Прошу, зайдіть зо мною на снідання!

— Дякую, я вже по сніданню.

— Ну, то вип'єте келішок коньяку. Прошу, не робіть церемонії.

Сидячи при круглім мармуровім столику і попиваючи гарячу каву, д-р Рафалович придивлявся Стальському, що не перестав балакати і оповідав йому притишеним голосом різні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудру, яким обсипав його фризієр; зрештою на ньому малювалося щире вдовolenня. Не знати, чи з того вдовolenня, чи, може, після випитих двох келішків коньяку, кінець його носа трохи зачервонівся і в очах грали огники. Меценас дивився на нього тепер далеко ласкавішими очима, ніж учора, може, під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а може, й для того, що сей оповідав сьогодні веселіші речі, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбутися збори робітників, що хочуть домагатися загального голосування, але пан староста заборонив, га, га... «Доки я тут старостою, — сказав комітетовим, — доти ніякого віча ані збору в моім повіті не буде». Вчора до старости привезли величезного сома, зловленого в сусідній ріці, і староста дав за нього рибакам два ринські. Жид, у котрого меценас має винаймати помешкання, се перший міський багач і лихвар; він будує тепер три нові доми; от би пан меценас добре зробив, якби відкупив від нього ту каменицю, в котрій тепер має оселитися!..

Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так неміло доторкала Євгенія вчора. Кинувши оком на ранішні газети, меценас заплатив, і вони оба вийшли з кав'ярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінням із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обгинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово гарно, весело, привітно довкола, і меценас ішов звільна, роздивляючися приязно на всі боки, немов знайомлячися з цілим оточенням. Се перший раз сьогодні він чув себе в сьому місті, як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепенувся, мовби несподівано діткнувся проводу електричної батареї. Озираючись направо, не зупиняючись на ходу. Напротив нього йшла висока, струнка жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорнім капелюшку з простеньким білим пером, з лицем, заслоненим

чорним, досить густим вельюном. Здалека він не міг розпізнати її лица; те, що так торкнуло його, було якесь неясне загальне вражіння, вражіння її постави, росту, рухів, ходу — рівного, повільного і плавного. В тім усім було щось таке, що відразу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти нього, і його очі силкувалися пізнати її лице під вельюном. Але, не доходячи яких десять кроків, вона звернула направо, вмішалася в густу купу міщан, що сунули до костелу, і щезла. Євгеній був би радо пішов за нею, але не міг сього зробити, маючи обік себе Стальського і направившись з ним разом оглядати помешкання. Стальський, зайнятий оповіданням якоїсь новини, а потім хвиливою шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином, не бачив чорної дами.

У Євгенія сильно забилося серце, в голові затуманилося, і він зупинився та оглянувся за Стальським.

«Що се таке? — думалось йому. — Вона чи не вона? Ледво, щоб вона! Відки б вона взялася тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здається, пізнав би між тисячами! Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!»

І він долонею натиснув на груди в тім місці, де сильно билосся його серце.

Стальський, переговоривши з міщанином, надбіг. Бачачи, що Євгеній держиться за груди, він зирнув на нього уважно.

— Ов, а се що? Пану меценасові щось недобре?

— Мені? Борони Боже! Або що?

— Що пан меценас держаться за груди. І зблідли пан меценас!

— Се нічого! — мовив Євгеній, пускаючись іти далі. — Се у мене часом буває... такі маленькі атаки. Давніше то було гірше, але тепер, Богу дякувати, вже рідко.

— Але то може бути небезпечно. Може, яка серцева хиба?

— Щось там таке, але, властиво, нема про що й говорити.

— Але все-таки треба би зарадитися лікаря.

— О, я вже лічився. І власне лікарі успокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешкання?

— Ні, вже близьенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя, як ковбаси, попростягалися кожде на півмилі і ще дальше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

— Акустичне.

— Так! У однім кінці чихнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховаєшся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачать, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбовтають удвоє, вдесятеро. Се вже у нас так. Усі від того терплять, бо кожному можна пришпилити латку, але при тім усі зацікавленіся

тим же ремеслом. Усякий думає: «Пришпилюють мені латки, давай буду й я пришпилювати іншим!» І так живемо. Не один зразу лютиться, обурюється, почувши дещо на себе, а потім перестане, втягнеться, а головно: переконається, що кождий у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прошу сюди, у хвіртку. Та дай Боже щасливо!

V

Д-р Рафалович швидко мав нагоду переконатися, що Стальський не пересолив, говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до прийнятого звичаю йому прийшлося зробити візити у всіх гонораціорів міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далі пішов до віцепрезидента суду, до податкового інспектора і до директора гімназії; потім прийшлося обійти всіх судових совітників по старшині, бути у латинського і руського пароха, у комісара від староства, у декого з лікарів і декого з гімназіяльних учителів, а вкінці у колегів-адвокатів, у нотаря і у видніших міських купців та багачів. І він міг завважити, що, наскільки жіноча часть товариства дуже зацікавлена ним і приймає його надзвичайно чемно як кавалера і дуже добру партію, остільки «урядові шпички» (так перекладав Стальський німецький термін *Spitzen der Behörden**) виявляли супроти нього певну добродушну протекційність, а деякі в чотири очі давали йому дружні поради і науки. Староста мовив:

— Тішуся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені то за зле, коли скажу по щирості. Я старий чоловік і хотів би мати в повіті спокій *in politicis***. Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають троха демагогічні амбіції. Прошу не гніватися, говорю, що думаю. Я просив би дуже і дуже, щоб мені не теє... Я мусив би виступити против того якнайостріше, а в таким разі не сумніваюся, що й канцелярія пана меценаса мусила б потерпіти. А користи з того і так не буде ніякої. А я, обіймаючи власть у повіті, присяг собі, що, доки жию, то піддержу авторитет власті без ущербу, і отсе, Богу дякувати, двадцять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценас, до побачення, і нехай се буде між нами, але пам'ятайте, не робіть мені неприємностей!

Пан президент суду мовив:

* Найвище начальство (нім.). — Упоряд.

** У політичних справах (лат.). — Упоряд.

— Дуже мені приємно... Широ рад... Справді, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: «Ну, з таким захисником то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути». Йй-богу! Тільки... даруйте, пане меценас... ви тут у місті чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешкання в домі Вагмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанні образити вас, але по ширості мовлю вам, се може дати причину до різних поголосок. Не перечу, помешкання для вас догідне, але той Вагман — ви, може, сього не знаєте, — то найтяжча п'явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту. Особливо він любить закидати сіті на урядників і адвокатів. Уже три многонадійні ад'юнкти пропали через нього; один заліз у довги і повісився, два другі посунулися до дефравдацій і фальшування документів і були прогнані з суду. Прошу вас, остерігайтеся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему:

— Ха, ха! Чув я, чув, що пан «презус» остерігав вас перед Вагманом. Не хочу боронити Вагмана — зрештою, думаю, що пізнаєте його ближче, в усякім разі варто, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан «презус» має рацію, що остерігає перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти — правда, він так називав їх? — то його кузини! Ну, ад'юнктом не був з них жаден, се вже евфемізм пана «презуса». Тільки один скінчив з бідюю права і був на судовій практиці, і той повісився, але не через Вагмана, а більше з вини самого пана «презуса», що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два інші — то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гілляки, на котрій би слід їх повішати. Вони й тепер під протекторатом пана «презуса» грасують по повіті й займаються покутнім писарством. Надіюсь, що в своїй практиці швидко наткнетеся на тих пташків. Було би дуже добре, якби ви як-небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивідуа, правдиві опришки!

Директор гімназії, котрого дім, як правдивий квітник, красувався чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичу приємності сімейного життя і запрошував його приходити щонеділі вечором на чайок. Зате руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор — се генеральний шпіцель у місті, на всіх пише доноси до намісництва, своїх учителів переслідує як своїх найтяжчих ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати у нього. Його доньки, хоч русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою дівчата без освіти, кокетки і вже

ославлені в місті численними романсовими пригодами. «Прошу вас, — говорив о. парох з обуренням, — се вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназіяльну молодіж. Жаден старший і пристойний гімназіяст не уйде їх кокетерії, а торік один здібний хлопець і порядних батьків син утопився, занедбавшиися через одну з них у науках і не здавши матури».

А латинський пробощ okazaвся ще ліпше поінформованим. Він мовив:

— Прошу не гніватися, пане меценас, — ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очі.

— Прошу не дивуватися! Ви з ним часто сходитеся, він буває у вас, хвалиться вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сього пана, а навіть навпаки, хочу припускати, що він підлизується вам, хоче втертися у вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї цілі. Отже, вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усього глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костелу, що від десятиох літ не сповідався, — се може боліти мене як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Д-р Рафалович ще дужче витріщив очі.

— Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річі, — поспішив поправитися ксьондз-пробощ. — І справді, на першій візиті слід би було говорити про щось приємніше. Ну, але то вже така моя натура: що на думці, те й на язиці. А доля тої бідної Стальської дуже лежить мені на серці.

— Але ж, отче каноніку, — промовив д-р Рафалович, — я отсе тільки перед кількома днями випадком довідався, що Стальський жонатий, а як виглядає його жінка і як він жиє з нею — їй-богу, не маю найменшого поняття!

— Вірю, вірю, — мовив ксьондз-пробощ, — і для того не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може, ще коли буде нагода побалакати про се. А тепер — як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обов'язок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

От такі остереження в найрізніших точках збирав Євгеній на кожній візиті, а обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке чуття, немовби відбув мандрівку по якійсь *sloaka maxima**.

«Така невеличка купка тих матадорів, — думав він собі, — а стільки у них на душі і на сумлінні погані, стільки злости

* Каналізації (*лат.*). — Упоряд.

і взаїмних ураз! І вони живуть якось у тій затроєній атмосфері і не дуріють, не топляться! Та що найінтересніше, що кождий бризкає жовцю на свого ближнього з великої любови, обкидає його болотом із найчистішої прихильности, підрізує його добру славу зі широї гуманности і наповнює твої уші поганню з найчемнішими перепросинами. І се все при першій візиті! Що ж то буде далі, коли обживемося і десь-колись наступимо один одному на нагнітки?»

Йому робилося страшно при думці, що й його, може, где та сама доля: бовтнутися з головою в отсе каламутне озеро і потонути в ньому з душею і тілом. Та у нього були свої плани роботи, що давали йому відваги. Він постановив собі якнайменше стикатися з сим товариством і витворити довкола себе інший світ, інше товариство, хоч би се мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпочати просвітню роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелігентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергичний центр національного життя, — і се додавало йому духу серед важкої канцелярійної праці і серед того струпішілого та запліснілого товариства.

VI

Тільки одна візита була неподібна до інших — візита у бурмістра. Бурмістр був лікар, жид, але гарячий польський патріот, один із видніших діячів так званого асиміляційного напрямку. Він був одним із немногих галицьких жидів, що брали участь у польськїм повстанні 1863 року, і то не з метою — зробити гешефт на повстанні. Се здобуло йому велику повагу серед поляків. Як звісно, в 60-их і 70-их роках настала в Галичині така пора, коли факт участи в повстанні був для чоловіка найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувші повстанці скрізь поробилися послами, директорами банків і кас «народових», маршалками, а бодай секретарями рад повітових, бурмістрами і головами найрізніших патріотичних організацій. Для них були отворені всі доми, доступні всі інстанції, щедрі всі фінансові інституції, ласкаві всі уряди, їх слово було святе, їх діяльність безконтрольна, їх ім'я, мов сталевим щитом, окружене було з усіх боків словом «roszcіwu»*. Скільки лиха і деморалізації внесли ті патріоти в наше публічне життя, се колись вияснить історія; треба було довгих десятків літ, щоб назріли овочі їх діяльности, щоб виявилися очам довго туманеної суспільности

* Чесний (польськ.). — Упоряд.

і довели до того, що авреол їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Рессельберг також був кілька літ послом з титулу своєї «боротьби за вітчину», належав у соймі до бюджетової комісії і хоч не полишив по собі слідів у історії нашої автономії, то проте, вернувши до домашніх пенатів, тішився великою повагою. Хоч лікар із нього був неособливий, то проте він мав розум, оженившись багато, і, як один із перших багачів міста, ввійшов до міської ради, а швидко потім був вибраний бурмістром. Звільна, зручно він заінавгурував у місті ту жидівську господарку, що з часом зробилася типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогучих жидів — пропінаторів, ліверантів і інших п'явок, прикрашує місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротуари, газ, омнібуси, закладає парки і прогульки, але в заміну за ті добродійства немилосердно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошові засоби, пустошить ліси і розпродує комунальні землі. Такі патріоти, як Рессельберг, — то найліпша покришка для господарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені, а надто мають і вміють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими християнами в місті і в околиці. Рессельберг справді тішився у всіх необмежених довір'ях; як урядники, так і дідичі вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацію, любив приймати і добре приймати у себе гонораціорів, не шадив їди, а його пивниця славилася найліпшими винами. «Рессельберг хоч жид, але порядний чоловік», — говорили про нього позаочі, а деякі додавали побожно: «О, дай нам Боже таких жидів якнайбільше!»

Рафалович не мав великої охоти робити візиту сьому жидові-патріотові, але з усіх боків йому говорено, що випадає піти — і він пішов. Рессельберг прийняв його дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манерами, і швидко в салоні, обвішанім дзеркалами і обставленім цвітами, почалася досить оживлена розмова. Рафалович закинув якось при нагоді, що всі вулиці в місті поназивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували і нічим із сею місцевістю не зв'язані, а ані однісінька назва, ані один напис не нагадує, що се місто лежить на Русі і має якусь руську минувшину. Рессельберг підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

— Пане меценас, я чую себе поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чуття, але, по його думці, се чуття не повинно заслонювати очей пана бурмістра на існування і управнення також другої народности.

— Я не знаю жадної Руси! — твердо відповів Рессельберг. — Не знаю і не хочу знати. Я чував, що є якісь руські патріоти, але де ті повстання, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? Де їх пророки? Де їх воєводи?

— Ну, на наші повстання, пане бурмістр, не дуже лакомотесь, бо хто знає, чи вони смакували би вам і ще декому. А щодо наших мучеників — мій Боже! Різні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигаютъ ярмо недолі і тихо терплять за свій ідеал.

— Виджу, що ви адвокат, — мовив усміхаючись Рессельберг, — але, мій пане, мусите знати, що я в тім пункті твердіший, ніж вам здається. Знаєте, я жид, вихований у жидівській традиції. Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я виламався і набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер ще раз на інше, на руське копито, — даруйте, пане меценас, — на се вже у мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуття нового гостя, пана маршалка повітового Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб загостити до пана бурмістра. Почувши від бурмістра, який гість є у нього в салоні, пан маршалок влетів туди, як бомба, і кинувся до Рафаловича.

— А, дуже мені приємно, дуже приємно, — мовив він, сильно стискаючи адвокату руку, коли бурмістр представив їх одного одному. — Я мав уже те щастя пізнати пана меценаса.

— Дарують пан маршалок, але якось... — з деяким заклопотанням відповів Євгеній, чуючи, як у його голові снується якось назва Брикальського, але не можучи пригадати собі, чи і де він бачився з ним.

— О так, маєте рацію, — мовив з виразом великої сердечности пан маршалок, — ми не бачилися, але я мав ту приємність відчути вас на своїй шкурі.

В голові д-ра Рафаловича мигнула блискавка і вияснила все. — Ах, то пан маршалок — властитель Буркотина? А, розумію. Що ж, дуже мені прикро, що перший мій крок у сьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком...

Євгеній пригадав собі, що дідич, против котрого він виграв перший у сьому повіті свій процес, називався Брикальський, і се вияснило йому відразу незвичайне привітання пана маршалка.

— О, не маєте чого звинятися, прошу дуже! — незвичайно добродушно мовив маршалок. — Адвокат і лікар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть, і показує, що вміє. А я щасливий, що, хоч на власну шкоду, пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше пледоає, хоч ви там і підмалювали мене трошки... теє... теє... Ну, та що там! Дасть Бог, при іншій нагоді інакше буде. Одно тільки можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої оборони.

— Як пан маршалок се розуміють?

— Зовсім попросту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, русин, народолобець і хлопоман. У вас хлоп — то святий, а шляхтич — то тиран, плантатор, кровопійця. Ну, ну, ну... Наперед тішуся, що будете мати нагоду пізнати ближче тих своїх ідеальних хлопів. Пізнаєте їх, паночку, пізнаєте! А тоді, дасть Бог, зійдемося ще і поговоримо.

Євгеній думав було перечитися, але пан маршалок не дав йому прийти до слова.

— Але, але, пане меценас, — мовив він, беручи його за плече і відводячи до вікна. — Жарт набік! Але коли у мене буде яка така справа — знаєте, я шаную всякі переконання, навіть і хлопоманські, — отже, коли у мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголоситися до вас?

— Прошу, — мовив кланяючись Рафалович.

— Приймете мене в число своїх клієнтів?

— Сам пан маршалок сказали перед хвилиною, що адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все і не всюди се справджується, бо я справи против хлопів ніякої не прийму, але у всяких інших справах радо служу.

Пан маршалок ще раз горячо стиснув його руку, а потім обернувся до господаря дому і почав із ним розмову про якісь повітові справи. Рафалович пробував ще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощався і вийшов.

VII

Стальський якось довго не показувався до нього, допомігши йому розташуватися в новім помешканні. Д-р Рафалович не дуже банував за ним. Та ось раз, виходячи досить пізно з суду, він здибав Стальського на вулиці. Сей іще перед двома годинами вийшов був із своєї регістратури і власне виходив із шинку, де встиг таки добре підохотитися. Він зирнув на Рафаловича якимось непевним поглядом, зупинився на тротуарі, широко

розставивши ноги і перекрививши лице, і почав промовляти іронічно:

— А, меценаси! Моральні люди! Починають оминати безбожника! Що ж, треба послухати ксьондза-пробоща! Та й як не послухати, коли промовить до сумління! Авжеж!

Рафалович голосно розреготався.

— Ну, справді акустичне місто! Вже знаєте, що говорив мені кс[ьондз]-пробощ!

— Богу дякувати, живемо не в пивниці і вуха нам не позакладало, то й чуємо, що нам скажуть добрі люди, — з перебором мовив Стальський.

— Ну, ну, але се вже вам набрехали ті добрі люди, буцімто я оминаю вас.

— Сього мені ніхто не говорив. Се я сам собі міркую.

— І без причини. От і тепер, бачите, я й не думав оминати вас. І коли ласка, то навіть прошу з собою.

— Куди?

— Та до мене. Тут на вулиці ніяково балакати.

Рафалович бачив, що Стальський трохи нетверезий і підносить голос, і йому справді ніяково було балакати з ним на вулиці і звертати на себе увагу прохожих. Але Стальський оперся, як буйвол.

— Ні, се мені не до шмиги! Чого я піду до вас? Нудота у вас. Не люблю балакати насухо.

— Знайдеться і у мене дещо мокро.

— Так? А то що інше. Ну, так *allons, enfants de la patrie!**

І він без церемонії захопив руку д-ра Рафаловича і, зігнувши її так, як згинає кавалер, ведучи даму, сам узяв своєю дужою долонею його рамя, і так пішли оба вулицею. Рафалович дуже не рад був тій стрічі і тому парадуванню з полуп'яним чоловіком, але не мав способу позбутися його. Добре, що його помешкання було недалеко і що по дорозі їх не здивав ніхто з міських матадорів. Стальський був дуже веселий і раз у раз балакав.

— Га, га, га, ксьондз-пробощ пишний собі! Чи бач, знайшов інстанцію, перед ким оскаржувати мене! Ну, скажіть, будьте ласкаві, пане меценас, як вам се видалося?

— Дивно.

— Що? Чи чував хто таке? Чорнити мене перед старим приятелем! Окричувати тираном. Я, я нібито збиткуюся над своєю жінкою! Ах, Боже мій! Та я її не то що — пальцем не ткнув ніколи! Я десять літ, відколи ми побралися, навіть слова не сказав до неї. Живемо з собою не то, щоб сказати, як

* Вперед, діти батьківщини! (Франц.) Перші слова «Марсельєзи», національного гімну Франції. — Упоряд.

ангели в раю — ні... Знаєте, і між святими буває рай і пекло. Але ми жиємо ще краще, так, як коли б обік себе лежали дві колоди. Ну, скажіть, чи то совісно, знаючи се, балакати про якесь тиранство?

Д-р Рафалович силкувався якмога швидше затягти Стальського до свого покою, бо він говорив чимраз голосніше, немов хотів умисне звертати на себе загальну увагу. Євгеній отворив хвіртку, що вела на подвір'я його помешкання, і пустив Стальського наперед себе. Та заким здужав увійти сам і замкнути хвіртку, вже Стальський успів викликати авантюру.

На подвір'ї щось там робив сторож дому, високий, понурий і мовчазний чоловік, з блідим лицем, з чорною стрепіхатою бородою і дико блискучими очима. Євгеній видав його щодня, але ніколи досі не чув від нього слова. Йому здавалося, що сторож якоесь ховається від людей, але досі він не мав часу ані нагоди розвідати про нього дещо ближче. Стальський, побачивши його, з резолютністю п'яного наблизився до нього і, показуючи на нього пальцем, говорив голосно з п'яним сміхом:

— Ось хто правдивий тиран! Ха, ха, ха! Ось хто молодець! Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасові, як ти втопив свою жінку. Еге, сей не завагався. Терпів, терпів, а далі взяв за коси, зв'язав руки й ноги та й з моста в ріку! Іди раків годувати. І що думаєте? Що йому за се було? Адже бачите, не повісили. Ну, Баране, чого видивився на мене? Розповідж пану меценасові, як ти свою бабу топив! А гарна баба була! Йй-богу, гарна!

Євгеній задеревів на місці, дивлячись при тих словах на сторожа. Та й сам Стальський, дарма що п'яний, таки, мабуть, поміркував, що перебрав міру, бо замовк і поступив крок узад. Але вже було запізно. Баранове лице посатаніло. Затиснені зуби заскреготали, очі до половини виперлися з ямок, із закушених губ бризнула кров, і він з несвітським, горляним криком, як ошалілий, кинувся на Стальського. Мов свічку здмухнути, так бідний офіціал опинився на землі; нездужав навіть крикнути, коли Баранові залізні руки здавили його горло. Він нагнувся над лицем знесиленої своєї жертви, мабуть, хочачи кусати його зубами, але в тій хвилі його лице посиніло, очі стали на мірі, на устах виступила піна, і він, пустивши горло Стальського, повалився на землю і страшенно почав бити собою в епілептичних корчах.

— Так тобі треба, дияволе! — воркотів Стальський, видобуваючи свої костюмахи з-під сторожевого одубілого тіла. — Чи бач, дідько, як розлютився! Був би міг віку збавити. Ну, але захлиснувся порядно! Хлипай, хлипай, гаспиде, скрегочи зубами, кільки хочеш!

І він, обтріпуючися від пороху, копнув безтямного хорого кілька разів то під ребра, то в груди, а потім обернувся до Євгенія, що з перестрахом і обридженням дивився на сю сцену:

— Ходіть, нема на що дивитися. Нічого йому, собаці, не буде. Потреплеться отак, послухає чмелів і встане, мов нічого й не було. А найкраще те, що, вставши, не буде тямити нічогосінько, що було безпосередньо перед нападом. Щаслива bestія! Представте собі, отакий самий напад увільнив його від шибениці. То була голосна справа. Його жінку знайшли в ріці втоплену, зі знаками душення на шиї, зі зв'язаними руками. Слово по слові, слід за слідом — мій Баран, нарешті, признався, що гарненько спрятав її зо світу. За що? Він сюди-не-туди: пуста була, не давала йому жити — ну, там уже плів, як знав. А гарна молодиця була, треба вам знати, гаряча, з темпераментом! Ну, прийшло до розправи, все розібрали чистенько, свідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гримить, домагається найтяжчої кари; адвокат, визначений з уряду, промимрив щось там собі під ніс, пан президент устругнув резюме таке, що й на двох прокураторів могло б вистати, — присягли по чвертьгодинній нараді всіми голосами: на перше головне питання — винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить і за чверть години виносить присуд: смерть через повішення. І що ж ви скажете: тільки що пан президент проголосив ті слова, а мій Баран отак само, як тепер, як не завищить, як не кинеться наперед, як не гримне на землю, як не зачне трепатися!.. Пополох у суді. Що? Як? Відколи? На розправі був якийсь лікар зі Львова, оглянув його й каже: епілептик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд, як непишний, відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацію, а по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілептичного божевілля.

— І мало що й з вами не повторив сеї операції, — мовив Євгеній, отямившись після страшної сцени на подвір'ї. Він виглянув вікном зі свого покою на подвір'я і побачив Барана, що хоч не кидався, але лежав насеред подвір'я без руху, мов неживий.

— Полежить ще з півгодини і встане, немов і нічого не було, — мовив Стальський.

Щоби хоч трохи затерти страшне вражіння, Євгеній виняв із шафи бутельку вишняку і два келишки і поставив на стіл.

— Отсе добре! — поцмокуючи, мовив Стальський. — Проклятий Баран як кинувся на мене, так я моментально протверезився. Ну, але буду мати науку на другий раз, щоб не зачіпати тої bestії. Адже справді міг задушити, і навіть пес би не гавкнув! Бо що, епілептичне божевілля, що йому зробиш! Пийте здорові!

Випили по лампочці. Стальський сів на софі, простяг ноги наперед себе, заложивши руки на животі. Євгеній усе ще почував дроз у нервах.

— А все через жінок! — мовив Стальський, помаленьку смакуючи другу лампку вишняка. — То так легко сказати: чоловік тиранить жінку, — то так гуманно, так модерно добиватися для жінки Бог зна яких широких прав!.. А коби-то ті пани еманципатори знали, яка безодня глупоти, фальшивости, тупої злости, зрадливости таїться в тім жіночім серці, таїться під тим солодким виразом жіночих очей, сичить до нас із чарівного усміху жіночих уст! Коби-то вони знали, кільки чоловік мусить від них і через них натерпітися, то би покинули свої гуманні фрази, а подумали би радше про способи поборювання жіноцтва, так, як думають про способи поборювання чуми. Адже ж візьміть хоч би сього Барана! Чи йому треба було бути вбійцею? Чи треба було бути епілептиком? Адже його батько не мав тої слабости, мати не мала, він сам парубком був здоровісінкий, служив у війську, в моїй компанії був, — відтоді ще ми знайомі з ним. Аж оженився — і пропав хлописько. Представте собі: закохався, але то так без пам'яті, що я й не бачив. Попросту млів коло неї. Може, се й був початок його хвороби, але тоді ніхто про се й не думав. Побралися — мій Баран щасливий, як у раю! Думає, що Бога за ноги зловив. А тим часом жіночка — то собі, знаєте, міське зіллячко, але то найгіршого ґатунку. Як зміркувала, що він гине за нею, ну, тоді вона давай собі гуляти. Бувало всякого... Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, не раз у Баранихи гостював. Та й чи я один! А він усе бачив і ніколи ані слова. Зразу очам своїм не вірив, потім мовчав мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати напади тої слабости. Крився з тим, бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближається напад, то тікав від людей, ховався десь у кут і там розшибався досхочу. Та се було ще гірше. І ось у його хорій голові зародилася думка — вбити жінку. Він довго носився з сею думкою, аж раз, заставши її вночі п'яною в хаті, та ще й не саму, вхопив її на руки, як помело — силач страшенний! — обвинув коцом, щоб не змерзла, виніс за місто, там сонній зв'язав руки, здушив горло, а потім кинув у воду. А сам з коцом вернув додому, накрився тим самим коцом і заснув.

VIII

Євгеній знов почув нервову дроз при тім оповіданні. Якось мимоволі він зирнув у вікно — Барана вже не було на подвір'ї.

— Ну, скажіть, хіба не через жінку? Хіба не фаталізм? І яка тут можлива рада? Як запобігти таким випадкам? Адже ж і з мною не ліпше, і моє життя знищене, затроєне! Ви колись-то здивувалися, коли я обідав з вами, а ви дізналися, що у мене є жінка. Та хіба ж мене щось тягне до неї? Хіба мені йде ложка страви у горло, коли я дивлюся на неї і в кожній хвили мушу думати: се мій ворог, мій найтяжчий, смертельний ворог! Се людина, котра про одно тільки думає, одного тільки просить у Бога, щоб я вмер, якнайшвидше, хоч би зараз, ось тут на місці! Людина, для котрої моя смерть була би найбільшою радістю, найбільшим щастям! Жити з сею людиною під одним дахом, сидіти при однім столі — се ж пекло, найтяжче, яке тільки дасться думкою здумати. І що ж може тягти чоловіка до такого пекла? Та вже краще до шинку, до рова, до тюрми, ніж до такої сімейної пристані!

Євгеній, сидячи при столі, у німім зачудуванні дивився на Стальського, майже з таким самим виразом, як недавно дивився на скаженого сторожа, що кидався на сього самого Стальського. Сей вибух дикої ненависти до жінок — він чув се добре — був радше впливом власної жорстокости сього чоловіка, ніж яких-небудь сумних досвідів його з жінками. У Євгенія мороз пробігав поза плечима при самій думці про долю нещасної жінки, що дісталася в руки такого чоловіка. А Стальський, наливши собі третю лапмку вишняка і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою, торочив далше:

— Вона жалується, що тираню її, що знівечив її життя! А я, коли погадаю, що з нею зав'язав собі світ і був змушений довіку закуватися в отсю канцелярійну тачку, — коли погадаю, що життя з нею не дало мені ані хвилини вдоволення, ані дня радості, нічого, що робить цінним наше життя, — коли погадаю те все і гляну на її пісну міну, на її скривлені вуста, на її холодні гадючі очі, то, здається, рвав би її на кавалки, микав би за коси, волочив би по землі, топтав би ногами! Ніякої муки не ошадив би їй, ніякої ганьби, ніякого пониження, ніякого упіднення! Я не знаю, як я ще досі не одурів, наповняючись день у день від десятиох літ такою ненавистю і таким огірченням!

— А є у вас діти? — запитав Євгеній, ледве переводячи дух.

— Ну, ще чого не стало! Адже ж мати діти для неї було би найбільшим добродійством, найбільшим щастям. Ну, а я хоч християнин, але вже так далеко не можу посунутися, щоб ушасливлювати свого найтяжчого ворога. Зрештою, коли їй так дуже хочеться дітей, я їй не бороню...

— Даруйте, — перебив його Євгеній, — одного я не розумію в вашім оповіданні. Говорите, що не зазнали з нею ані хвилини вдоволення, що від самого, так сказати, шлюбу побачили в ній

ворога. Як се могло статися? І пощо ви брали її? Чи ви числили на маєток, на протекцію, чи женилися з любови і ошукалися на ній? Як узагалі се могло вийти між вами, що ви відразу по шлюбі стали отак на ножі?

— Гай, гай, молодий чоловіче, — мовив Стальський, хитаючи головою і впираючи в Євгенія свої посоловілі очі. — Прошу, коли ласка, долийте що ось тут! Так! Дякую. Не люблю оповідати насухо. А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо інакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво.

Він хотів випити трохи вишняка, але, мабуть, із привички перехилив чарку так, що випорожнив її відразу. Обтерши хусткою вуси і розсівшись вигідно на софі, він говорив далі:

— Позвольте поперед усього дати вам одну раду, раду грубо досвідного чоловіка. Коли будете женитися, борони вас Боже брати блондинку! Се найнебезпечніший, найфальшивіший і найбільше егоїстичний гатунок жіночого звіра. Блондинка в душі холодна, без темпераменту, без огню, сама не гріє, але хоче, щоб її гріти, склонна до меланхолії, котра в домашнім житті смакує так само, як скисле молоко. Вона любить бавитися, але тільки бавитися, а властиво, щоб ви бавили її. Сама ж пасивна, інертна, і коли думає про що, то тільки про те, як би допекти вам, зробити вам прикрість, а ніколи про те, як би зробити приємність вам і собі. Вона склонна більше до сліз, ніж до сміху, не тямить добра, яке ви зробили їй, але чудово тямить усе зло і навіть плекає його в своїй душі, як огорожник ярину: з маленького, як зерно, факту в неї виростає здоровий гарбуз, величезний буряк, і вона ніколи не втомиться кидати вам ним на голову. Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його; вона, як той ворог у засідці, вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієтеся. Коли ви, голодні і втомлені, сідаєте до обіду, вона своїми докорами відбере вам апетит; коли ви збираєтесь до якогось важного діла, до праці, що вимагає скуплення духу, вона накинеться на вас за найпустішу дрібницю, своїми словами отуманить вашу голову, своїми сльозами переверне вашу душу і зробить вас на три дні нездібним до праці. І не забувайте ніколи: у неї тільки шкура тонка, м'яка і прозірчаста, але нерви грубі і тупі. Вона тут плаче і, мовляв, розривається, а там піде до кухні і преспокійно балакає з кухаркою про міські новини, тим часом коли ви обезсилені і розстроєні на цілий день і спомин того дня будете носити в душі довгі роки.

Д-р Рафалович, слухаючи сеї тиради, не міг здержати себе і розреготався.

— Ну, пане Стальський! З вас прокуратор! І, здається, не даром! Мусила якась блондинка добре допекти вам!

— У мене жінка блондинка, — відповів сей коротко.
— А з брюнетками ви не зробили подібних досвідів?
— Ет, що там балакати! Брюнетка зовсім інший гатунок людей. Найгірша брюнетка все ліпша від найліпшої блондинки.
— Ага, на чужій ниві все ліпша пшениця.
— Ну, не мені се говоріть! Уже я напробувався в своїм житті ських і таких.

— Як же ж се сталося, що ви, маючи такі багаті індуктивні відомості, та оженилися з блондинкою?

— Фаталізм! Судженої конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женитися. Знаєте, свою сентиментальну добу я перебув іще в гімназії і, коли з шостої класи мене взяли до війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і половых справах. Військовий мундур, як звісно, дуже сприяє до збагачення сього засобу. А може, вам се незвісно, так знайте, що військовий мундур має на жіночі серця дивний, магнетичний вплив. Попросту витолкувати собі того не можу. Та сама жінка — все одно, замужня чи незамужня, — котра не погляне на вас, коли ви йдете попри неї в цивільному, напевно всміхнеться або бодай зробить солодкі очі, коли ви йдете в мундурі і з достаточною безсоромністю глянете їй у очі. Супроти серйозної атаки з вашого боку майже ні одна не встоїть. Зрозумієте, що я не з тих був, щоб не використати ті чари військового мундуру до границь можливости. Десять раз я міг оженитися; багаті і впливові жінки, панни і вдови, попросту вішалися мені на шиї, були би щасливі, якби я був узяв їх. А чоловік дурний був! Усе думав: підожду, трафиться ще щось ліпше. Одним словом — фаталізм.

Він похитав головою, помовчав хвилю, а потім говорив далі:

— Нараз показалося, що того війська мені забагато. Я подякував за службу, дістав місце маніпулянта при суді, скинув мундур і тоді тільки побачив, що моя чарівна сила супроти жіноцтва мов і не була ніколи. Я зотягнувся, так сказати, в своїй канцелярійній упряжі, уладив своє життя тісенько, регулярно, мов у годиннику, і, махнувши рукою на всякі матримоніальні плани, рішився жити кавалерським життям. У мене була кухарочка — гарна бестійка, брюнетка, очі, мов два вуглика, сама як вивірочка, весела, співуча, вертка, огниста. Я жив з нею — не скажу, як брат із сестрою, але взагалі дуже гарно. Правда, по якімось часі вона покинула мене, але замість неї я знайшов другу, — відміна навіть побільшила моє вдоволення, розвернула передо мною широку перспективу дальших, будущих одмін. Ну, скажіть, яка мені неволя була в'язатися? А от же прийшло до того! Фаталізм, та й годі.

— Ну, але вже ж такі мусив сей фаталізм мати якісь конкретні форми? — запитав Рафалович, коли Стальський знов зупинився на хвилю і звів голову, мов лагодячись пірнути в холодну купіль.

— Авжеж, що мав! Ви думаєте, що лихе коли-небудь у клопоті за формою? Коли хоче обпудати вас, то прийме таку форму, що ви й не надієтеся. Явиться вам у формі знайдених на дорозі грошей, впливового приятеля або службового авансу, — так, як ось мені, грішному. Прослуживши десять літ, я авансував на офіціяла, і се був початок мого нещастя. Вручаючи мені номінаційний декрет, пан президент суду — се було не тут, а у Львові — сказав мені чутливу промову про мої нові обов'язки, про важність мого уряду і так далі, а нарешті випалив:

«Ще одно, пане Стальський: ви мусите змінити свій спосіб життя. Тут були на вас скарги за неморальне життя. Я не звертав на се уваги, але тепер то неможливо. Я би радив вам, в інтересах служби, для вашого власного добра, ожентися».

Ну, що я мав йому сказати? Замалював мені рота тими скаргами так, що я тільки поклонився та й пішов. А мій безпосередній зверхник, пан радця, видячи мене посоловілого, сміється та й каже:

«Ов, пане Стальський, видно, вам пан президент розтряс сумління, коли ви так попівніли?»

Я розповів йому все по правді.

«Мусите ожентися, — мовив радця, похитавши головою. — Знаєте пана президента: не послухаєте його в найдрібнішій річі, то вже нагнівається, немовби ви вбили йому рідну тещу. І не то що нагнівається, а будьте певні, що в кваліфікації втелющить вам таке «unzuverlässig»*, що аж закуриться».

Я знав се. І всі в суді знали пана президента з того боку. Про нього оповідали багато анекдот, за які річі він писав своїм підвладним «unzuverlässig» у кваліфікаційнім листі. Коли він ще був у Станіславові, то бувало таке. Бере хтось із судовиків урльоп на день до Львова, до свояків; пан президент дає урльоп і додає: «А прошу пана, не забудьте там купити мені пачку тютюну specialite». Той поїде, вертає, а про тютюн забув. Ого, вже президент півроку не говорить до нього, а потім у кваліфікаційнім листі випише йому всі добрі прикмети: добрий правник, у службі точний, пильний і так далі, — але при кінці таки додасть: «unzuverlässig». Ну, то ще ад'юнктові чи судді се багато не завадить, а для бідного маніпули така нота — то засуд смерті, запечатання всеї службової кар'єри.

«Що ж мені робити? — говорю я до свого совітника. — Жентися з якою-небудь служницею?»

* Ненадійний (нім.). — Упоряд.

«Боже вас борони! Се добило би вас цілковито».

«Ну, то й сам не знаю. У мене нема знайомостей у вищих сферах».

«Дурниця! — мовив совітник. — Нині нема, завтра можуть бути. Досі ви не були нічим, а віднині ви пан офіціал, то вже ніякі двері не запруться перед вами. Коли хочете, я введу вас у дім моєї своячки, там щосуботи буває невеличке товариство, бувають панночки, — ану ж вам котра сподобається».

«О, пан совітник дуже ласкаві! Буду безконечно вдячний».

Совітникова своячка — то була одна львівська міщанка, каменична пані. В суді знали її дуже добре і не звали інакше, як тільки «цьоця Зюзя». Говорили, що колись се була осібка досить легкого гатунку, поки один багатий міщанин не взяв її з вулиці і не оженився з нею. Вона віддячилася йому звичаєм таких осіб: своїм поведженням довела його до божевілля, що з часом змінилося в тихий ідіотизм. Як нешкідливого і невличимого хорого, його віддали в її руки, і вона помістила його в офіцині його власної камениці, у вузенькій холодній комірчині на піддашші, держала його там не ліпше худобини і доглядала так, що він по кількох літах умер у страшнім запущенні, мало що не з голоду. Тепер се була «статечна» пані, показної туші, гостинна і добродушна, і мала непереможну пасію сватати молодих паничів і панночок. У її салонах бували і пан президент, і мій совітник, і мало що не всі урядники-кавалери з суду, з дирекції скарбу, з пошти, кандидати адвокатури і т. д. Цьоця Зюзя потребувала тільки раз зирнути на кавалера, і в тій хвилі відгадувала його смак і вміла підшукати йому партію. Вона раз у раз держала при собі по кілька панночок, якихсь сестріниць, братаниць, кузинок, що їх стягала з різних закутків провінції, звичайно сиріт, незаможних і беззахисних, і покладала свою амбіцію в тім, щоб видавати їх замож. Говорили навіть, що сама справляла для них шлюбні виправи, а що найважливіше — їх будущим мужам вироблювала своїми впливами різні невеличкі посади, допомагала до авансу, рятувала в клопотах, у дисциплінарках і т. д.

От тут-то, в салоні цьоці Зюзі, я й пізнав свою будущу жінку. Я танцював з нею мазура, панночка подобалася мені, ми балакали про байдужні речі і розійшлися. В часі другої візити ми розговорилися троха докладніше. Вона була сирота, мала по матері маленький капіталець, скінчила виділову школу і думала йти ще до вчительської семінарії. Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав би старатися о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі і що вона не мала би против мене нічого, але мусить побалакати з паном президентом. Третя візита — то були рівночасно мої заручини, а місяць по тім я йшов уже до шлюбу, одержавши

того самого дня номінацію на посаду в отському місті. По шлюбі була маленька забава з танцями у цьоці, а о одинадцятій вночі ми обоє сиділи вже в вагоні другої класи — білети вільної їзди вручила нам цьоця по шлюбі — і гнали силою пари на своє нове життя.

ІХ

— Ну, се все, здається, досить звичайна історія, — промовив Євгеній, коли Стальський на хвилю перервав своє оповідання. — Я й перше чув про такі салони і про таких «цьоць», і сам мало що не вдостоївся бути гостем у одної з них. Та тільки се все ще не вияснює вашої... як би то сказати... антипатії до вашої жінки. Адже самі кажете, що вона сподобалася вам. Хіба тому сталося щось таке...

— Авжеж, що сталося! Зараз першого дня нашого спільного життя я пізнав, що кепсько трафив. І то не тому, що моя жінка не любила мене. Знаєте, я ніколи не був у претензіях і не дурив себе тим, що якась жінка може справді щиро полюбити мене. Мені байдуже було до того. Навіть навпаки. Велика любов — то так, як високе шляхетство: *noblesse oblige**. А я все волів бути свобідний від усяких зобов'язань. Я знав з досвіду, що, не збуджуючи зовсім любови, можна з жінчиною дуже добре бавитися, і веселитися, і навіть жити. Правда, так жити, щоб забавляти її, бути її слугою, паяцом, невольником і банкіром — се не був мій смак. Усякі балакання про альтруїзми, про абнегації і такі інші дурниці я все вважав дурницями. Признаюсь вам, я хвилю дурив себе, міркуючи: «Беру бідну, беззахисну, то чей же вона, бачачи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище і повагу в світі, схоче бути мені вдячною, буде йти мені під лад». І ось від першої хвили нашого супружого життя я переконався, що моя жінка навіть поняття не має про се. Не то поняття — навіть фізичної здібности. У неї нема темпераменту. Вона холодна, як риба, понура, все задумана, а ніколи нічого не видумає, без ініціативи, а при тим уперта і завзята там, де можна мені зробити якусь прикрість. Одним словом, усі ті хиби, які я досі бачив урозбрід у різних блондинок, у неї я знайшов при купі в найвищій мірі. Наш сімейний віз зачав скрипіти від першої хвили. Кілька день я ще пробував дійти з нею до ладу, але стрічав холод і апатію з її боку. По кількох днях прийшла катастрофа, певно, що неприємна, але не для неї самої.

Стальський устав і пройшовся по комнаті. Було вже досить темно, то Рафалович засвітив лампу і поставив на столі.

* Шляхетство зобов'язує (франц.). — Упоряд.

— У мене була служниця. Чудова молодичка, весела, палка, така, яких я любив. Вечором, коли повечеряємо, жінка мовчить, дивиться в вікно і зітхає; я сиджу при столі, читаю газету, пробую заговорити до неї, вона мов і не чує. Ну, я попробую раз і другий, а далі подумаю собі: «Мара тебе бери!» Та й іду до кухні. Тут моя Орися пряче посуду, чистить чоботи і співає собі тихенько. Прийду, сяду, балакаємо, жартуємо... Жінка постоїть при вікні, потуманіє та й іде спати, а мені й байдуже. Мені весело з Орисею. Так було раз, другий раз. Далі чую, моя жінка вночі встане з ліжка і тихесенько крадеться до дверей, що ведуть до кухні. «Ага, — думаю собі, — заздрісна! Підглядає. Ну, ну, може, хоч заздрість розігріє її риб'ячу кров». І жартую собі далі з Орисею, щипаю її... знаєте... Жінка послухала, послухала з півгодини, а потім чап-чап-чап, на своє ліжко. Я десь так по півночі іду також на своє ліжко, чую: вона хлипає. «Овва, небого, — думаю собі, — тим мені не заімпонуєш, я на таке оружжя твердий». Удаю, що не чую, лягаю на ліжко і сплю собі спокійно. На другий день вона дується, не говорить. А мені байдуже. Не говориш — як собі хочеш. При обіді насуплена, при вечері мовчить. То я, скоро по вечері, — до кухні і знов з Орисею пробарашкував до півночі. Іду спати — вона знов хлипає. Мені байдуже. Так було кілька день. Вона, певно, думала, що переможе мене своїм хлипанням і своїм сумуванням, а мене се ще дужче дразнило, ще гірше затверджувало против неї. Вперта ти, небого, але я ще впертіший!

Він оповідав се байдужно, майже жартливо, навіть не почувуючи, яке огидливе вражіння викликав тим у свого слухача. Євгеній сидів при столі, підперши голову долонею і зажмуривши очі; нізащо в світі він не був би глянув тепер у лице Стальському.

— Вкінці моя пані таки заговорила і, розуміється, підняла річ з такого боку, що, замість поправити, погіршила справу. Коли одного разу я прийшов із канцелярії і тільки що сів до обіду, вона випалила:

«Слухай, Валеріяне, се не може так далі бути».

«Що таке?»

«Ти знаєш що. Або я твоя жінка, або ні».

«Ну, і що ж з того?»

«Мусиш відправити Орисю».

«Мушу?»

«Так, мусиш».

«Не бачу того мусу».

«Я не можу з нею жити в однім помешканні».

«Та й не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні».

«Я не можу стерпіти, щоб вона довше була в кухні».

«Зле варить?»

«Не жартуй, Валеріане! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю».

«А коли знаєш, що розумію, то знов я не розумію, пощо ти се говориш. Оріся добра служниця, мені вона подобається, і я не бачу причини відправляти її».

«Значить, хочеш, щоб я забралася від тебе?»

«Також не бачу до сього ніякої причини. Недогода тобі?»

«Валеріане! Невже ти можеш так питати?»

«Бачиш, що можу, коли питаю. Та ні, не буду питати, а скажу тобі попросту, що не бачу причини, чого тобі злоститися. Ти заздрісна на Орісю?»

«Заздрісна? На Орісю?» — скрикнула вона, вміщуючи в тих словах стільки погорди, кільки лише у неї знайшлося на складі.

«А коли не заздрісна, то чого тобі треба?»

«Того, щоб ти вважав за жінку мене, а не її».

«Се від тебе залежить. Якби я при тобі знаходив більше приємности, то я б не шукав її в товаристві Орісі».

Вона замовкла. Я думав, що, виговорившись, вона в спокоїть. Але де там! Я пішов до канцелярії, а вона покликала публічного послугача і веліла йому забрати Орісин куферок, а самій Орісі заплатила за місяць і відправила її геть. Оріся зо слізьми прибігла до мене до канцелярії і розповіла мені, що сталося.

«Ов, — подумав я собі, — моя молода пані зачинає показувати характер. Се грізний знак. Коли я уступлю їй тепер, на першій кроці, то вона швидко поб'є мене на другім, на третім зробить зовсім своїм невольником. Е, ні, моя пані, се у нас так не йде! Я не на те взяв тебе, щоб підлягати твоїм капризам».

«Моя пані, — сказав я їй вечором, вернувши з канцелярії. — Позвольте спитати вас, яким правом ви дозволили собі віддалити Орісю зі служби?»

«Бо так мені хотілося».

«Се дуже важна причина, — мовив я солоденько. — Але позвольте спитати вас, чи моя воля має тут у домі яке значіння?»

«Кухня і служниця — то моя річ».

«Але якби я просив вас, щоб ви прийняли Орісю назад?»

«Хочеш її приймати, то собі приймай, але я в сій хвилі забираюся геть».

«А якби я просив вас дуже, щоб ви прийняли Орісю і не робили скандалу?»

«Ха, ха, ха! Що за дика претензія!»

«Ні, моя пані, нема чого сміятися. Я сю справу беру зовсім поважно, дуже поважно і ще раз прошу вас подумати про се».

«Думай ти сам. Я стою на своїм. Або я тут, або вона».

«Моя ласкава пані! Звертаю вашу увагу на те, що робите мені сим велику прикрість».

«А ти то мені робиш велику приємність».

«Зробіте ви мені малу приємність, я вам зроблю більшу, а зробіте ви мені велику прикрість, я вам зроблю ще більшу».

Вона луснула дверми і замкнулася в своїй спальні. Другого дня рано не показалася. Я пішов з дому без снідання і мусив снідати в каварні. Обід зварила сама — і, розуміється, погано, а вечором знайшла собі служницю, якусь погану, стару бабу. Я ще раз пробував усовістити її.

«Слухай, жінко, — мовив я вже без іронії, — поговорімо поважно. Пощо ти упираєшся против мене? Тобі з того не було ніякої шкоди, що я розмовляв та жартував з Орисею, а відправивши її, ти зробила мені велику прикрість. Пощо тобі задля примхи затроювати наше спільне життя? Ти говориш, що покинеш мене, коли я назад прийму її. Пощо говорити дитинства? Адже знаєш, що се неможливо. покинеш мене, — ну, і куди дінешся? Знаєш добре, що тітка не прийме тебе, бо ж вона тільки на те держала тебе, щоб випхати замуж, а тепер не схоче бачити тебе на очі. Знаєш добре, що, коли би ти покинула мене, се був би скандал і для мене, се пошкодило би мені в опінії моїх зверхників, і я вжив би всіх правних способів, щоб привести тебе назад додому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддатися неморальному життю, — і тобі була б загороджена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли би в жаден чесний дім. Подумай про се все! Адже ти, серденько, в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я як твій муж zarazом також і твій опікун, щонайменше доти, доки ти неповнолітня».

Вона розплакалася страшенно, сиділа мов зламана, але не говорила ані слова.

«Бачиш, — мовив я далі до неї, — се вже відразу видно нам обом, що ми не дібралися, що щасливого подружжя з нас не буде, що ти не можеш задовольнити мене ані я тебе. Але хто знає, може, як привикнемо, то воно якось і піде. Я чоловік старший, мене ти не переробиш, але ти молода, повинна підладитися до мене. повинна робити все, що можна, щоб мене привернути до себе, щоб мене тягло додому, а не відпихало від нього. Наразі таким магнесом була б Орися, з часом могла б бути ти».

Вона зірвалася, мов опарена, — бачите, не привикла до того, щоби з нею говорено по правді і по ширості.

«Ні, ні, ні! Не хочу! Одної хвилі не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця мого мужа!»

«Ну, ну! Наложниця! Пощо зараз таке погане слово? Хіба вона наложниця? Служниця, та й годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?»

«Не хочу! Не хочу! Краще з моста в воду», — повторяла вона.

«Ну, не хочеш, то не хочеш, — мовив я. — Я також не хочу, щоб ти тікала від мене або топилася. Уступлю тобі сей раз, а властиво, зажду, аж поки схочеш».

«Ніколи, ніколи!»

«Ну, не зарікайся. Ти ще не знаєш мене. Можеш каятися того, що змусила мене уступити».

Вона видивилася на мене, широко витріщивши очі. У неї очі великі і зразу подобалися мені, але тоді, коли в них малювався якийсь дикий страх, мені видалися телячими.

«Що ж ти... бити мене будеш, чи що?»

«Ха, ха, ха! — засміявся я. — Бити! Ні, рибонько. Пальцем тебе не ткну. Але проте остерігаю тебе! Дорого окупиш мою уступку і, може, сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе. Подумай про се».

Вона ще дужче витріщила очі, поблідла вся, а потім нараз затряслася, мов у лихорадці, і заридала:

«Матінько моя, рідна моя! Рятуй мене! Якому звіру, людоїдові я попалася в руки!»

І побігла, і замкнулася в своїй спальні.

Се була остатня наша розмова.

Х

Євгеній сидів мов у тумані. Йому здавалося, що заглядає в пивницю, повну гнилі і поганого хробацтва. Його думка жахалася дальшої перспективи подружнього життя, що могло розпочатися такими сценами. Остатні слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз, наткнувшись серед бігу на великий камінь серед шляху.

— Як то остатня? — спитав він. — Вона покинула вас?

— Ні.

— Вмерла?

— Ні.

Євгеній глядів на нього очима, повними здивування і нервової тривоги.

— Нічого не сталося, — говорив байдужно Стальський, — тільки я від того вечора перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немовби вона не існувала в світі.

Євгеній усміхнувся тим силуваним сміхом, у яким проблискує несмілий скептицизм.

— Не вірите? Думаєте, що се неможливо. Потроха маєте рацію. Я у д а ю повну байдужність, удаю при ній, що не бачу її, але на ділі я не тільки бачу, але навіть пильно обсервую її. Я систематик. Знаєте, як мовляв той чех: «*Ne bojse, Maříška, ja tê budu romalenku rizàl*»*. Я роблю своє діло помалу, спокійно, холодно, але їй від сього не легше.

Євгеній не видержав. Він сплюнув і зірвався з місця.

— Пане! — мовив він. — Не знаю вашої жінки, але хоч би вона була собакою, ні, гієною, — то ще гріх би було так поводитися з нею.

Стальський ані на хвилю не змішався від сих слів. На його устах показався цинічний усміх.

— Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обісхло на губах. От би ви пожили з нею, то й побачили б, чи можна інакше.

— Ну, ну, говоріть, як ви живете з нею?

— А як живемо? Спокійнісінько. Я до неї нічого, і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стільки грошей, скільки треба на життя на місяць — ані цента більше; до решти моєї пенсії вона не має права. За хату, дрова, услугу плачу я сам. Зате одіжбу собі вона справляє сама із процентів свого посагу. Що ж тут за тиранство? Що їй за кривда?

— Ну, а як проводите день?

— Звичайно, по-Божому. Спимо окремо. Я замикаюся на ніч у своїй спальні, а вона в своїй. Виходячи рано до канцелярії, я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаюся до служниці. Давніше у мене була сучка Фідолька, чудово розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

«Фідолька, якби ти знала, яка у нас сьогодні в суді цікава розправа розпочалася!»

А Фідолька, мов справді цікава знати, скаче мені на коліна, лиже руки, дивиться в очі, і я починаю оповідати. Або іншим разом:

«Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже смішну комедію виставлять. А що, і ти хотіла би побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі».

Коли що було не так зварене, як я люблю, звертаюся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з зав'язаною головою, я у Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить, — я мов і не чую, тільки розмовляю з Фідолькою. Вкінці — подумайте собі! — жінка десь запроторила мою Фідольку, певно, отруїла її або втопила, і відтоді я не маю з ким розмовляти.

* Не бійся, Марусю, я тебе помаленьку ризатиму (чеськ.). — Упоряд.

— А чим же весь день займається ваша жінка?

— А що мене се обходить? Нехай робить що хоче! Я тільки одного пильную, щоб не заводила романсів з якими мужчинами. До сього не допущу. Задля сього я справив собі другий ключ до її покою і можу ввійти там, коли мені сподобається. А поза те я лишаю їй повну свободу.

— І що ж вона, зносить усе те спокійно?

— Тепер привикла. Зразу цілими ночами плакала в своїй спальні. Під її хлипання я засипляв так любо і спокійно, як восени під монотонне грання дощу в бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощення, товкла головою до одвірка, але мене такою комедією не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона, поплакавши, вертала назад до свого покою, а другого дня являлася знов з тою пісною міною, з тим виразом мальованої *Mater dolorosa**, що противний мені до глибини душі.

— І невже вам не жаль її?

— Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів; один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння — коли тільки вона терпить — є того другого роду. Зрештою вона тепер ударилася в побожність. Якийсь час унадилася була до одного молодого єзуїта сповідатися, але я старий лис, знаю, чим то пахне, зробив єзуїту сцену; він відіслав її до старого пробоща, а сьому не хочеться сповідати її день у день; тільки вряди-годи він навідується до нас додому, та й то вона не сміє приймати його в моїй неприсутності.

— І довго ж ви жиєте з нею в отаких відносинах?

— Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

— Ну, пане Стальський, то я скажу вам одверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ніякий звір не потрафить так довго і так завзято мучити свою жертву.

— Ха, ха, ха! — зареготався Стальський. — Однак ж вам слід би побачити ту жертву. Незважаючи на десятилітню муку, вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я не раз говорив їй:

«Слухай, Фідолька, десь інших жінок викрадають... Як се так, що досі не знайшовся такий лицар, що б викрав у мене твою паню? З неї був би досить гарний мебель і в кращих салонах, ніж наші».

А Фідолька при тих словах оберталася до неї та: дзяв-дзяв-дзяв! Не любила її, мабуть, прочуваючи в ній ворога.

У Євгенія крутилося в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очі сьому безсоромному і жорстокому чоловікові,

* Скорботної матері (лат.). — Упоряд.

щоб не вхопити його за горло і не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом.

— Боже мій! І отак живуть люди! — ледве промовив він.

— З жінками треба круто держатися, — навчав його Стальський. — Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть вас. Не обурюйтеся так дуже, пане меценас. Видно, ви мало знаєте секретів подружого життя. Є такі, що живуть ще гірше. А головно, живуть брутально, б'ються, гризуться день у день. А ми що? Раз сказавши собі, що з нас не пара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зовсім окремо одно від другого.

— Пане, не брешіть! — роздрозненим голосом буркнув Євгеній. — Ви живете собі по своїй волі, се так, але її держите в повній неволі під доглядом.

— Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок, їй аби що-небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висьорбають того скандалу.

Євгеній махнув рукою на сю логіку.

— Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а у мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник, а потім, не встаючи з софи, промовив:

— Позвольте, пане меценас, що я положуся ось тут і передрімаюся у вас. Мені додому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й безпечно. Я вам не заваджу, постелі мені не треба.

— Що ж, ночуйте. Подушка і ковдра у мене знайдеться.

— Але ж дякую, дякую! Я й так можу.

Євгеній приніс йому подушку й ковдру.

— О, спасибі! — мовив Стальський. — І знаєте, зробіте християнське діло. Моє власне балакання сьогодні і пригода з тим божевільним Бараном троха роздрознили мене. Якби я тепер прийшов додому, то прийшов би дуже злий. А в таких випадках я буваю зовсім *ungemütlich**. Знаєте, коли отак пізно прийду додому, а маю троха в голові або злий чого, то не можу опертися покусі, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти тихесенько до її спальні. Тихенько відімкну двері, ввійду досередини, оглянущу, чи нема де в шафі або під ліжком якого страху — з жінками треба все бути обережним! А коли вона досі не збудилася — часом спить твердо, то наближуся до ліжка, вхоплю за ковдру і одним енергічним рухом стягну її з ліжка на землю. Вона схопиться зі сну, мов укинена нагло в воду, зривається на ноги, в першій хвилі не знає, що сталося, потім побачить мене, як стою край ліжка зо свічкою в руці,

* Недобродушний, непривітливий, не в настрої (нім.). — Упоряд.

і на її лиці виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть, мов задеревіла, мабуть, боїться, що я колись отак заріжу або задушу її. І стоїть отак, жде мого руху і збирає дух у груди, щоб крикнути. А я постою, постою, полюбуюся її жахом, а потім відвертаюся і йду спати. А коли, буває, застану її двері защеПЛені зсередини, то стукаю, поки не збудиться і не відчинить; тоді ввійду, огляну все в покою, мов у тюремній казні, і вийду, не мовивши ані слова. І знаєте, отсі мої відвідини, мабуть, дуже немилі їй; на них вона найдужче жалувалася ксьондзові-пробощеві, а сей почав доказувати мені, що се не християнське поступування. Ну, йому про се ліпше знати, ніж мені. Я не раз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параграфи. Але він тільки очі підносив до неба, охав та все своє товк:

«Пане Стальський! Пане Стальський! У вас нема християнської душі».

От тим-то я й кажу, що, даючи мені сьогодні нічліг, ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинку, бо я сьогодні в такому настрою, що мав би до нього скажену охоту.

Євгеній, не дослухавши сього оповідання, вийшов до своєї спальні і замкнувся в ній, немов боявся, щоби сей нелюд не хотів і супроти нього вночі сповнити свого нехристиянського вчинку. Він не міг заснути сеї ночі ані на волос.

XI

Минуло кілька місяців. Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіщовано скорі і легке виграння справи, потім видоєно їх добре, а вкінці доведено до руїни або в найліпшій разі відправляювано з канцелярії ні з чим. Д-р Рафалович, очевидячки, не рвався до надто швидкої і дешевої популярності, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграння; міські головачі, що вже від першої хвилі зложили були про

нього формулу: «се буде демагог» — швидко були змушені взяти її назад.

Але в іншій справі д-р Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один «кавалок» із неї не сміє вийти на іншій мові, як тільки на руській. Се була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступування стягло на нього тисячі неприємностей, kwasів, нарікань, приятельських докорів з боку різних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчитися руської мови і руського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавався ні на які підмови ані жалі, але, навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сміхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якімсь часі почала одержувати побіду. Провчені раз і другий, судові, скарбові і автономічні урядники почали без перепон і навіть без воркотання приймати руські письма, мусили закинути звичайний бюрократичний метод ховання немилих їм «кавалків» під сукно і квашення їх аж до «жидівського пуцання». Самі селяни, що зразу не раз просили його, щоб писав їм подання по-польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися в своїм праві і на тій формальності почали домагатися пошанування для своєї народности і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий супокій був збентежений сими новаторствами, зараз знайшлася друга готова формула на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: се москаль! Іншої можливости не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської ерархії, — се або демагог і соціяліст, або москаль. *Tertium non datur**. Щонайбільше хіба одно й друге разом.

Євгеній не дбав про се і спокійно тяг свою лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напливала до нього, і прийняв собі конципієнта і двох писарів. Без реклами, без вербування клієнтів, без факторів, силою своєї праці і знання він завойовував собі ґрунт у місті, в повіті, в цілім окрузі вищого суду. І рівночасно при веденні судових, адвокатських справ він знайомився з людьми, їх відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким ані

* Третього не дано (лат.). — Упоряд.

слова про політику, він помаленьку, в тиші своєї спальні, упоравшись з канцелярійною роботою, складав у одну цілість свої спостереження над людьми і обставинами, міряв і важив суспільні сили і суспільні противенства, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священників, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними. Але, видаючися з людьми, особливо зі священниками при гостинах і різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарти, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав: «Побачимо», «Се занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці», «Прийде час, то поговоримо».

Зате він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенням народу. «Наш селянин — жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів — лакома річ і при тім більше зрозуміла від усіх ваших соймів і державних рад? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах каси позичкові, зсипи збіжжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо сю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права, і повагу для своєї народности».

Охочі до дебат панотці й інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчиться на дебатах, то припліскували його словам, то підносили против них свій голос, остерігаючи перед надмірним переоцінюванням «економічного матеріалізму» та «жолудкових ідей». Але Євгеній з такими людьми ніколи не сперечався і лишав їм дешеvu побіду, та зате ніколи потім не заходив з ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимніше, із них робив невеличкий, але тривкий зав'язок «своєї громади».

Хоча все се діялося помалу, незаметно, без шуму і без політичної закраски, то все-таки в повіті, досі глухим і забутим, почулося якесь життя. Попи на соборчиках, хоч не закидали своїх улюблених карт, усе-таки заговорювали чимраз частіше про справи з-поза обсягу звичайної хлопістики, про те, як би то допомогти селянам виорендувати у пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської, заснувати читальню. Селяни почали пильніше придивлятися господарці громадських рад; до староства і до виділу повітового поплили скарги на надужиття

і касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до виділу крайового, а два чи три випадки скінчилися в кримінальнім суді і завели дуже «porzadnych»* вїтїв та писарїв до Івановї хати²³². Все те виглядало ще зовсім невинно, немов діялося само собою, все те не мало ніякісінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе! — мовив раз староста, здивавшися з д-ром Рафаловичем у якімсь товаристві і жартливо грозючи йому пальцем. — Здається, що будемо битися.

— Тільки в такім разі, коли пан староста вповідять мені війну, — також жартливо відповів Євгеній.

— Але ж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

— Борони Боже! — з жартливим обуренням мовив Євгеній. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А щодо лихварів і п'явок людських, то з тими у мене явна і безпощадна війна. Се так. Але ж не смію думати, щоб се були позиції пана старости.

— Ach, junger Mann, junger Mann! — мовив староста, звичаєм старих бюрократів закидаючи по-німецьки і плещучи Євгенія по плечі. — Sie verstehen nichts von Politik**. А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не беретеся до Вагмана? Се ж найгірший, найнебезпечніший лихвар у нашім повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки, підпираєте його?

— Я? Його?

— А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу п'явку! Підпираєте тим, що жиєте в його домі.

— Жию, бо мені там вигідно, і жив би, якби сей дім належав до пана старости і пан староста винаймали його. А з лихварськими справками Вагмана я досі не стрічався.

— Не стрічалися? Але ж він розкинув свої сіті по всіх селах.

— Не знаю про се. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар, а я його локатор, цупну його так, як тільки зможу.

— Ну, коли се ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду недовго будете ждати.

XII

Д-ру Рафаловичу справді недовго прийшлося ждати на нагоду. Одного вечора, коли він уже був сам і мав замикати канцелярію, в дверях явився високий жид у довгім жупані,

* Порядних (польськ.). — Упоряд.

** Ах, молодий чоловіче, молодий чоловіче! Ви нічого не тямите в політиці (нім.). — Упоряд.

худий, з чорною бородою і довгими пейсами і, поклонившись, зупинився мовчки коло дверей.

— Чим можу вам служити? — промовив Євгеній, підходячи до нього ближче.

— Я Вагман, — промовив жид, роблячи крок наперед.

— Властитель сього дому?

— Так.

— Дуже мені приємно.

Євгеній подав йому руку. Він досі не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешкання, його не було дома, і він умовився і платив піврічний чинш його жінці, що завідувала всіма домами, жидівським звичаєм записаними на її ім'я.

— Ще не знати, чи буде вам приємно, — мовив Вагман, злегка всміхаючись.

— Або що? Приносите мені якусь неприємну новину? Хочете виповісти мені помешкання?

— Е, ні! Але я знаю, що вам там різні пани натуркали вуха, що я лихвар, п'явка, небезпечний чоловік.

— Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаюся від вас, що се неправда.

— А як дізнаєтеся, що правда?

— Ну, — мовив Євгеній, сміючись, — то ви були би перший лихвар, що признається до сього одверто, а в таким разі все-таки цікаво пізнати такого білого крука. Але поперед усього — перепрошаю, що так говорю з вами коло дверей. Маєте, може, до мене яке канцелярійне діло?

— Ні. Я думав, що пан меценас мають нині троха вільного часу. Давно збирався... хотів поговорити де про що...

— Дуже радо служу, хоч надто багато вільного часу й не маю. Але в таким разі позвольте, що замкну канцелярію і попрошу вас до себе нагору.

Коли були в Євгенієві помешканні, сей попросив Вагмана сідати і потракував його цигаром, але Вагман не взяв, звиняючися тим, що не курить.

— Мушу вам сказати, пане меценас, — говорив він, якимось скося позираючи на Євгенія, — що я, заким прийшов до вас, добре вивідувався про вас: із якого ви роду, де вчилися, де практикували. Се у нас звичайно робиться, коли хто хоче мати з ким діло.

— Ов! Значить, ви хочете мати зо мною якась діло?

— Так. Не бійтеся, зовсім не лихварське і не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остерігали передо мною.

— Дуже цікавий дізнатися!

— Ну, та поки почнемо говорити про се діло, я мушу сказати вам дещо про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене і не йшли насліпо.

— Дуже добре.

— Так, отже, я скажу вам, що я справді лихвар. Пощо таїтися з правдою? То значить, пану старості ані пану президентові я в сьому не признаюся, але вам мушу. Скажу ще більше: мої товариші-лихварі уважають мене найгіршим, найнебезпечнішим лихварем, тому що я знаю закони і тисячні крючки, знаю людей і людську вдачу і вмю так зручно обмотати їх, що вони тільки зіпають у моїх сітках, але ніколи не можуть видобутися з них.

— О, то ви небезпечний чоловік, — сміявся Євгеній, усе ще вважаючи ті Вагманові признання якимсь жартом.

— Се вже вам інші сказали, то я не потребую повторяти, — спокійно і поважно мовив Вагман. — Тільки бачите, пане, між мною і іншими лихварями є одна різниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціалісти: одні зичать гроші, інші ведуть лихву збіжжям, худобою, поживою для селян; одні обмежаються на селян, інші на офіцерів, одні дають під застав, інші на векслі. Я випробував усякі способи і зробився... як би то вам сказати — добродієм добродіїв.

Євгеній голосно засміявся.

— Не жартую, — мовив поважно Вагман. — Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людськості. Ну, а я добродій тільки одної частини.

— Якої ж то частини?

Вагман похилив набік голову, мовби надумувався, як би то висловити свою думку.

— То так є. Я ділю людей на дві часті: одні такі, що працюють, порпаються в землі, гиблюють дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люди. А є інші, що тим простим людям роблять добро, і більше нічого. Пан дідич — ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрафив би зробити порядно яку-небудь роботу, чи зумів би служити вірно, — про се ніхто не питає. Він жиє тільки на те, щоб для нього інші робили добре, щоб йому служили вірно. Він приучує інших працювитости, точности, вірности, — одним словом, він робить їм добро — і з того жиє. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм.

— Розумію, розумію...

— Ну, або у нас у місті пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судді — що вони роблять? Добро іншим, і більше нічого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, приучують людей любити вітчину і поважати закони. Чого ж вам треба більше?

— Та хіба я жалуюся?

— Я довго придивлявся тим порядкам, і, знаєте, пане меценас, — мене обрушила велика нерівність. Тому брудному хлопві, тому ремісникові, тому бідному згінникові, гандлярєві кождий робить добро, кождий дбає за нього, за його тіло й душу, кождий з усеї сили приучує його до працьовитости, до точности, до справедливости, до любови вітчини, а мої товариші-лихварі приучують їх навіть жити без поля, без хати і без хліба. А тим добродіям, учителям, ніхто не квапиться робити добра, їх ніхто нічого не вчить. Вони, мовляв, усього навчилися по школах. Ну, пане, я відчув їх кривду, кинувся робити їм добро, опікуватися ними, проходити з ними свою школу і скажу вам, що можу похвалитися значними успіхами.

Зацікавлення, з яким Євгеній зразу слухав Вагманових слів, звільна переміялося на обридження. Те, що він зразу вважав жартом, почало виглядати на цинізм.

— Не розумію, пане Вагман, пощо властиво...

— Перепрошую, — перебив його Вагман зовсім поважно, і його очі почали набирати якогось дивного блиску. — Я прийшов представитися вам і хочу представитися не ліпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихвар. Тепер скажу вам більше: я розкинув сіті по всім повіті. Не знайдете тут дідича, не знайдете посесора, не знайдете урядника, що не сидів би більше або менше в моїй кишені. А треба вам знати, що хто раз попадеться в мої руки, той хіба чудом Божим може виплутатися з них. У мене є способи, є тихі спільники, і дорадники, і помічники... Я веду свої гешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава Богу, я знаю закони настільки, скільки мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки і закусують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Ха, ха, ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон. Вони знають переграф — ну, що таке той переграф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорядність, негосподарність, лінивство, і все те — мої помічники. Ні, пане меценас, я досі не мав у суді ані одної справи і надіюся, що й не швидко буду мати. То ви не потребуєте боятися, що я схочу компрометувати вас своєю клієнтелею. О так, ті наші панове дуже були би раді, коли б я се зробив. Вони мали би оружжя против вас.

— Нащо їм оружжя против мене? — здивувався Євгеній.

— Нащо? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачать у вас ворога, бояться вас, раді би сяк або так скомпрометувати вас.

— Не знаю, пощо б їм се придалося.

— Ви не з їх круга. Ви русин, хлопський адвокат. Боятися, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані — дідько знає, чого ще вони боятися. Знаєте, у кого смалець на голові, той боїться сонця.

— Але все-таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви мені, — мовив Євгеній.

— Ви мені нічим. А властиво дечим таки можете, але про се потім. Але може би я вам чим поміг? Знаєте, я тут у цілім повіті знаю, як хто сидить і як стоїть.

— До чого мені се знати?

— Ну, коли ви хочете тут вести свою політику, мати свій вплив, то се вам може придатися. Я знаю, ви хочете дещо робити між хлопами. Ну, то тут зараз против вас підіймуться всі — побачите. Прошу пам'ятати, що тих ваших противників я маю в кишені і готов допомогти вам.

Євгеній мовчки стиснув Вагманову руку.

— Та се ще колись буде, — мовив Вагман далі. — А тепер я хотів вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той, що недавно мав бунт у своїм селі і запакував був двадцять селян до криміналу, — знаєте, що ви боронили їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовисько?

— Так.

— Даруйте, що смію дати вам одну раду. А властиво се би була рада для селян із того села. Пасовисько, що ви за нього процесуєтесь, має всього двадцять моргів. Що воно варто? П'ятсот ринських. А процес за нього коштує, певно, досі до 500, а під час бунту і військової екзекуції понесли селяни страсти з на других 500, а що в арештах насиділися, а кілька було пораних... Ну, скажіть, чи то гешефт?

— Що ж діяти, коли вони чують себе в праві, а пан, очевидно, шукає собі зачіпки?

— Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панові зітхається. І що ви від нього випроцесуєте? Тікай, голий, бо тебе обідру! Пан задовжений, маєток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним нелегко, а виграєте, то користи ніякої. Я порадив би ліпше: нехай хлопи підуть до нього, але з вами! І загодіться. Але то не так треба годитися, як досі хлопи пробували. Він і говорити з вами не хоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробіть маленький витяг із його табулі і притисніть його до стіни: або пана зараз зліцитуємо, або згодіться продати нам увесь маєток.

Євгеній широко витріщив очі.

— Я не зовсім розумію вас, пане Вагман.

— Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, — злегка всміхаючись, мовив Вагман. — Але я хочу помалу повикурювати тих панків із сіл. Для того я так заскакую коло

них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, — то мені не кляпує. То я прошу вашої помочі. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий чоловік, дуже маючий. Відки взялася та слава? Хто знає! Може, я й сам розпустив її, а може, й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі і довжні листи пана Брикальського, які в мене є, — а їх гарна купка, майже половина вартости його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви, маючи ті папери в руці, можете відразу того панка пустити з торбами. Він зразу буде фукатися, потім зм'якне, потім пришле жінку, щоб плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедія, бо та жінка — то головна причина його руїни.

— Але що ж мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.

— Нехай хлопи купують.

— Хлопи, певно, купили би, але у них купила нема.

— Якого там купила треба? Те, що в банку назичено, лишиться на гіпотечі, а те що у мене, — ну, з тим якось погодимось.

Євгеній усе ще не міг зорієнтуватися. Йому попросту не хотілося вірити, тим менше, що вся Вагманова подоба веліла догадуватися в ньому всього іншого, тільки не хлополюба. Але Вагман замість дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розложив їх, просив Євгенія, щоб оглянув кожний і переконався про його правосильність, а потім узявся оповідати історію кожного з тих паперів, що, взяті разом, значили повну руїну одного шляхетського дому. Весь панський маєток оцінено на 120 000. На се у нього є 50 000 гіпотечних довгів, а в руках у Вагмана векслів і записів на 55 000. Господарство запущене, а потреби величезні, бо у панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданні, та й сама пані (мачуха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а маєток несе ледве п'ять, а як добрий рік, то шість.

Євгеній, розглянувши ті папери і вислухавши всю історію, похитав головою.

— Сумніваюся, щоб селяни могли купити сей маєток. То завелика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслі?

— Е, пане, — мовив Вагман, нахилиючись до нього і знижуючи голос. — Треба вам знати, що то моєї фабрики векслі. То не значить, щоб були фальшовані, борони Боже! Пан Брикальський не відпреться ані одного з них, ані не може за жаден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кожний вексель виставлений на іншого акцептанта. То все мої гроші, але різні жиди зичили їх панові, і він досі певний, що жаден із тих вірителів не знає про іншого. І ще одно. Ось бачте, от-

сей вексель на 8 тисяч. Як ви думаєте, кілька було властиво позичено на нього? Всього три тисячі, але з умовою, що по трьох місяцях пан віддасть з процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кожний дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміється, що не віддав, а за рік уже старий вексель пішов у огонь, а той сам довг фігурував на новім векслі в сумі 4000. Ще рік минув, пан допозичив двісті ринських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по п'ятьох літах, се вже п'ятий вексель і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усіма. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всі ті проценти — розумієте, пане? Звернуть мені тільки капітал, та й то не конче відразу. З 50 тисяч зробиться, може, 18 або 20 тисяч.

Євгеній не міг вийти з диву, чуючи сю мову.

— Чимраз менше розумію вас, пане Вагман, — мовив він. — Прошу, заберіть свої папери!

— Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? — мовив Вагман, складаючи векслі.

— Попробую. Не смію відкинути вашої ради, бо се не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тільки не розумію, який інтерес ви маєте в тім.

— Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?

— Ну, купець... як ви кажете, лихвар...

— Я вже сказав вам, для кого я лихвар.

— А хлопам хотіли б помагати?

— Хотів би? Мм... Що я вам буду говорити так або ні? Маєте право не вірити мені. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича — знаєте отця Зварича, тут, із Бабинців.

— Знаю.

— Ну, так спитайте його про Вагмана, а я більше не скажу нічого.

— Добре. А тим часом я завізу селян із маєтку пана Бри-кальського і пораджу їм братися до купування села.

— Але про мене не згадуйте нічого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.

— А як не пристануть?

— То я радив би вам самим купити той маєток.

— Мені? На які гроші? І пощо?

— Пане, — мовив Вагман, прихилиючи уста до його уха, — скажу вам секрет: у тім маєтку є триста моргів мішаного лісу зі старими гарними дубами. Один знайомий пише мені з Гамбурга, що там швидко будуть потребувати 500 000 дубів на кораблі. Агенти поїдуть по всіх краях, будуть добре платити. Розумієте ви, що се значить? Купите сьогодні, переждете рік і продасте самі дуби, — а я знаю ті дуби! Поїдьте колись ніби ненароком, огляньте й самі, зайдіть до лісного, спитайте, кілька там тих

дубів. Я певний, що буде з 10 тисяч таких, що придадуться на кораблі. І нехай вам за дуба Іосо*дадуть лиш 10 ринських, то маєте чистих 100 тисяч. Се значить, що весь маєток дістався вам за 20 тисяч, а коли хочете, то можете все поле, фільварки, стирти, сінокоси подарувати хлопам і нічого не стратите.

— Ну, пане Вагман, се все фантазії.

— Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою ні, не вірте, а вперед переконайтеся, чи я брешу.

— Але чому ж ви не беретеся до сього гешефту?

— То не мій гешефт. І пощо мені? Я дітей не маю, — при тім він важко зітхнув, — нас двоє з жінкою, а при тім маємо в руках стільки інших гешефтів. Нащо нам того? Я би дуже хотів, щоб ви, пане меценас, узяли сю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви се зробите добре і на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі жида, такого, що ще й у руки мене поцілує. Але не знаю, чи на тім скористають ваші люди.

Євгеній обіцяв зайнятися сею справою і попросився з Вагманом. Потім він довго, майже до півночі, ходив по покою і обмірковував слова сього незвичайного лихваря. Не все в них було йому ясне, і він постановив собі при найближчій нагоді розвідати про нього інших людей.

XIII

Д-р Рафалович майже зовсім забув про свою хвилеву стрічу з чорною дамою в ту неділю, коли зі Стальським ішов наймати помешкання. Від тої неділі минуло вже пару місяців, і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою канцелярійна праця, вічні терміни і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту драму, якої спомини вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в суді і для того міг трохи відпочити. Вставши о восьмій, він поснідав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові, а також до Буркотина, до тих селян, що звичайно бували у нього в справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від інших, а віднісши листи до канцелярії з порученням вислати їх на пошту і давши деякі диспозиції конципієнтові, пішов знов нагору до свого покою, щоб прочитати дещо з новоповидаваних книжок, які одержав зі

* На місці (лат.). — Упоряд.

Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції, і Євгеній пильно слідив не тільки за політичними і економічними справами, але також за красною літературою, і то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі виборов горожанство Драгоманов²³³, і цікавився багато дечим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесят сторінок книжки, Євгеній відложив її набік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходитися по комнаті і роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою, він зупинився при вікні, що виходило до міського парку, і відразу мов прикипів до місця. Його очі звернулися на одно місце і не могли відірватися від нього.

Просто його вікна, на віддаленні яких двадцятьох метрів, за живоплотом, що ним був обведений парк, ішла широка стежка, а зробивши тут закрут, піднімалася трохи вгору і щезала в гушавині високих смerek. В тім місці, де стежка тонула в тіні, спускаючися в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, здалека майже незамітна і заслонена для дальших частей парку, але добре видна з вікон. На тій лавочці в тій хвилі сиділа дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем, оберненим просто до Євгенієвого вікна. Зирнувши туди припадково, Євгеній не міг відірватися від того лица. Йому відразу пригадалося знайоме обличчя. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо сонячне проміння, скісно падучи з-поза смереки, добре освітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу, простерта серед темної зелені, освічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потопала в тіні, так що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледве обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євгеній почув при виді того лица той давно звісний йому товчок у груді, якого не почував на вид жадного іншого лица.

— Невже се вона? — питав він сам себе і напружав свій зір, щоб якнайліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене, і боявся відчинити його, боявся навіть ворухнутися, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугою вікна так, щоб вона не мусила його побачити, коли справді, як йому здавалося, пасе очима його вікно.

«Зажду, аж устане, — думав він далі. — По ході пізнаю її зараз».

Але дама не вставала. Не відвертаючи лица, вона сиділа недвижно, мов кам'яна фігура. В одній руці держала парасольку, другу поклала свобідно на поруччя лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євгеній стояв також, не сміючи ворухнутись. У його душі з кожною хвилиною змагався неспокій. Його мучила непевність.

«Вона чи не вона?» — міркував він. Силкувався відкинути думку, щоб се була вона. Що робила б вона тут? Чого їй глядіти в моє вікно? Але непереможний внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого почуття, що його серце билося чимраз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тілі проходила дрож, прилив чуття почав затоплювати розум, почав наvertати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг униз.

«Забіжу з-поза угла, ввійду до парку і пройдуся поуз неї, то й переконаюся відразу, чи се вона, чи ні».

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину, побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та яке, проте, ані на хвилю не загасло в його душі, світилося в ній, як сонце, і боліло, як незгоєна рана, — ся думка, радісна і страшна, захоплювала йому дух, робила його п'яним, безтямним. Він біг, не бачачи нікого, але, пройшовши крізь турнікет до парку і опинившись на стежці, що вела до звісної лавки, він мусив зупинитися. Він почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішання, тривогу та непритомність, і для того хотів трохи прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходжується і зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдалося надати собі такий вид, він пішов стежкою до закруту. Ішов звільна, озираючися на всі боки та махаючи ліскою в руці. Попробував навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтіли і були сухі і зо свистання не вийшло нічого.

Ось він доходить до закруту. Коліна трясуться під ним, рука перестає махати ліскою, очі тривожно біжать по стежці до лавки — лавка порожня. Його немов обілляв хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі у нього легше, свобідніше. Він приспішує кроку. Коли вона пішла, то можна ще догнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг униз, минув густий смерековий кломб, зирнув сюди й туди по парку — ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток — чорної дами ані сліду.

Євгеній вернув до свого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно, зовсім незнайомої дами так відразу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, досі ще мають таку силу над його душею. Кілька сот разів він зарікався забути її, не думати про неї, вирвати її з серця, як хопту, покрити забуттям, як прикидають сухими гілляками місце, де закопано самовбійцю! І від кількох літ йому здавало-

ся, що осягнув сю мету. Від кількох літ він не почував ані тої дрожі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась Бог зна яка собі чорна дама отсе вже другий раз, мов заєць, перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддаватися таким вражінням!

І він засів знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкувався сконцентрувати свою волю, зібрати до купи свої думки, щоб слідити за тим, що написано в книжці. Але дарма. Мов розбурхане море довго ще гойдається і хвилює навіть тоді, коли вже давно втишилася буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очі бігали по літерах, минали коми і точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби і любоватися ними, так і вона шугнула в гушавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Євгеній перед десятьма роками.

XIV

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гейне²³⁴:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei*.

Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить-таки егоїстичного чоловіка, хто чув його балакання, розумне, і холодне, і далеке від усякого сентименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загоєну любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбійча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка у іншої, менше глибокої натури минула би, мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть освіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав у Львові, Рафалович на однім академічному балу побачив панночку, що відразу впала йому в око. Він танцював з нею кілька турів, обмінявся кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражінню надто великого значіння. Він навіть не запитав її, хто вона,

* Це стара історія, але ж вона вічно новою залишається, і як власне вона кому трапиться, тому серце надвоє розривається (нім.). — Упоряд.

не запитав про се нікого з товаришів комітетових, і так вони розійшлися. Кілька днів минуло. Євгеній згадував не раз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями і не хотів думати про любові, то й силкувався поборювати свої «любовні примхи», як він називав подібні епізоди, що траплялися йому вже не раз. Він вмовляв себе, що, властиво, панночка не представляла з себе нічого особливого, що у неї ніс задовгий, уста завеликі, овал лица не зовсім правильний, одним словом — вона зовсім не красавиця і навіть не «в його густі». Та ось одного дня, спішаючи до університету, він здибав її на вулиці. Вона була одягнена по-буденному, в довгій плащі, мала на голові скромний капелюх з простим білим пером, у руці дешевеньку чорну баранкову муфту, другу руку держала свobodно, а під пахвою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ході, її хід мав у собі щось незвичайне, щось таке, чого він досі не завважив у жадної жінки, щось таке плавне, свobodне, гармонійне, що він відразу сказав сам до себе:

— Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він з якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице, і йому відразу зробилося так, немовби хто ледовою шпилькою прошпигнув його серце. Він затремтів, уклонився їй, вона з ледве помітним усміхом кивнула йому головою, і він, весь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись побіг наперед, немовби крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох мінутах він догадався, що варто б оглянутися, куди вона пішла. Він озирнувся і, розуміється, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрівся був з нею, — розуміється, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих — її не було. Яких сто кроків далі перехрещувались дві вулиці. Він зупинився мов одурілий. Куди вона могла піти? Проходжі сунули сюди й туди, у нього в голові мішалось, поки вкінці він не надумався, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій, він пустився назад у своїм первіснім напрямі, на університет.

«Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе», — з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він, бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий, роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвили, вільні від праці, те тільки й робив, що снував по вулицях, «шукаючи другої голови», як сміялися з нього товариші, — панночка більше не стрічалася йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на пам'ятнім балу і яких він з дрожжю в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кожний, звичайно, був

занятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очі, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найближчого балу. М'ясниці того року були довгі, балів заповідалося багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації. Але доля зажартувала собі з нього: оскільки він, з ущербом для свого скупого бюджету, зробився неминучим учасником усіх балів, вечерків, маскарадів та редут, які були в тім сезоні, остільки панночка, мов завзялася, не показалася ні на однім. У Євгенія горіло серце, щось займалося в душі, мов негасний огонь; панночка все стояла у нього перед очима то в рожевій баловій сукні, то в простім плащику і з легесенькою усмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачачи її, він не то що не забував, але, навпаки, закріплював у своїй пам'яті кожний її рух, кожне слово, кожний відтінок її голосу, кожду рисочку її лица. Він уже перестав критикувати правильність тих рис, він чув, що вона перестає бути для нього предметом естетичного вподобання, а починає робитися чимсь таким необхідним до життя, як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, захоплював її образ у найскритішій глибині своєї душі, боячись, щоб ані хтось інший, ані він сам не доторкнувся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивувався сам собі: давніше, коли трафилася часом «любовна халепа», він бентежився, тратив охоту до праці, зітхав і ходив блудом; тепер сього не було нічого; він, щоправда, бажав конче здибати її, але, проходивши по вулицях, вертав додому і з подвоєною енергією брався до роботи. В ньому виросла і з кожним днем кріпшала надія, що колись-таки він зустрінеться з нею, і, ще не знаючи, хто вона і яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженитися з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувалася в його душі, коли б знайшла собі взаїмність, могла б бути підвалиною до щасливого подружжя.

XV

Євгеній був оптиміст, «невлічимий оптиміст», як називали його товариші. Все, що трафлялося йому в житті, він витолковував собі на добро. Його опікунові при смерті вкрадено всі гроші, що мали в спадку лишитися Євгенію. «Що ж, — потішав себе парубок, що був тоді на другім році прав і нараз опинився без ніякого удержання, — видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духові сили. Значить, я їй, мабуть, на щось

добре придався». Умерла панночка, котру він якийсь час любив. «Жаль, жаль, — мовив Євгеній, — але видно, не була мені суджена, а може, ми були б нещасливі обоє». І як у всьому вмів Євгеній віднайти добру сторону, так і сим разом, стративши слід незвісної панночки, що запалила його серце, він помалу успокоївся, перестав шукати її по вулицях і здався на долю, що сама — він вірив сьому — наведе його на найліпшу стежку.

Так минув літній семестр. Він виїхав зі Львова на село, також на лекцію, а восени вернув. Він наняв собі маленьке кавалерське помешкання, дешево, з вікном на подвір'я, на другім поверсі, невідгидне ще й тим, що на першім поверсі була школа гри на фортеп'яні; значить, удень міг там витримати тільки чоловік з дуже грубими нервами або глухий. Євгенію було байдуже; він удень дуже рідко бував у себе в хаті; університет і лекції заповнювали його день, а тільки ніччю він працював для себе, вчився до екзаменів, а ніччю на першім поверсі було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишився дома — чи нездужав, чи свято якесь було. Страшенне брязкання на чотирьох фортеп'янах розбило його нерви так, що він не міг витримати і вибіг із свого покою о дванадцятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом, він побачив, що двері школи відчинилися і зсередини вийшли чотири панночки з нотами під пахами: се були учениці, що по скінченні лекції йшли до домів. Євгеній відразу зупинився як вритий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балу і на вулиці зробила на нього таке сильне вражіння. Тепер вражіння було ще сильніше. Панночка була вся в чорному і, вийшовши з комнати, заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельоном, — очевидно, носила по кімось жалобу. Євгеній тільки на хвилю задрів незакрите її лице, і йому здалося, мовби блиснуло сонце і освітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним діється. Панночки пройшли поуз нього на ганок, а ганком на сходи, щоб вийти на вулицю; Євгеній не зібрався духом навіть настільки, щоб поклонитися панночці в жалобі, коли проходила попри нього. Здавалось, що й вона не гляділа на нього, не пізнала його; йшла рівно, плавно, поважно. Євгеній слідив за нею очима, далі щось немов пхнуло його. Він пустився бігти вниз сходами у офіцині, перебіг подвір'я, але так, щоб із чільних сіней не було його видно. Він боявся чогось, стидався чогось; йому здавалось, що коли б панночка в жалобі запримітила, що він слідить за нею, то він від одного її погляду впав би, згорів би на місці. Коли ввійшов у сіни, в сінях не було нікого; вибіг на вулицю — на вулиці не було видно жадної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходилися вулиці на п'ять боків. Певно, котроюсь із п'ятьох вуличок пішла панночка в жалобі.

Але котрою? Євгенія знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямився. Тепер він мав одну сказівку. Вона ходить на лекції фортеп'яна до тої пані, що живе понижче нього. Він трохи познайомився вже з сею панею, тепер познайомиться ще ліпше і розвідає все, що йому треба. І, успокоївшись на тім, він пішов на обід.

І справді, зараз по обіді він узяв на себе чорний англес і пішов униз до вчительки гри. Пані була сама, учениці ще не приходили. Пані приняла Євгенія дуже чемно і здивувалася дуже, коли він заявив їй, що хотів би взяти у неї кількадесят лекцій гри на фортеп'яні.

— Я вже початки знаю, — мовив він, — і хоча не чую в собі ніякого особливого таланту, але охота є. Ну, а хто знає, що коли чоловікові може придатися в житті.

— О так, — мовила пані, — то дуже красно. Адже ж добре старі люди говорили: чого замолоду навчишся, те потім як знайдеш. Тільки не знаю, пане Євгенію, як би ми се уладили. У мене тепер чотири панночки беруть лекції щодень від осьмої до дванадцятої і від третьої до п'ятої.

— О, я не міг би посвятити так багато часу. Щонайбільше годину денно.

— Так. А коли ж маєте вільний час?

— Коли пані не мають нічого против того, то мені було би найдогідніше від одинадцятої до дванадцятої.

— Та я не мала би нічого против того. І так іще один фортеп'ян у мене вільний. Якби тільки мої учениці не були противні.

— Я спокійний чоловік і не буду перешкоджати їм, — з усміхом мовив Євгеній.

— Ну, щодо того, я певна, — мовила пані, — тим більше, що ви вчилися би в окремім покою. Та проте... ну, зрештою побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найліпше буде спитати їх самих.

Євгенію не дуже по нутру було те, що сказала пані про вчення в окремім покої. Він, правду мовлячи, не почував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні і навіть не потребував сього, бо й без того вмів грати, і то навіть зовсім не погано. «Ну, та що там, — думав він, — байдуже, як воно буде, а все-таки се найпростіша дорога познайомитися з панночкою». От тим-то він пристав на всі умови вчительки, згодився з нею за ціну і ждав тільки, аж поприходять учениці, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуші вдарила третя, і учениці почали сходитися. Насамперед прийшли дві сестри, підлітки, гарненькі брюнетки, потім прийшла третя, старша панна, худа і негарна, що, мабуть, училася на те, щоб самій зробитися вчителькою десь на провінції. Пані дому представила

ім Євгенія, сповістила їх про його намір брати лекції і запитала, чи не будуть мати що против того. Молоденькі брюнетки обіллялися густим рум'янцем, старша блондинка кивнула головою. Ні, вони не мали нічого против того, тим більше, коли пані заявила відразу, що пан Євгеній буде вправлятися тільки годину денно, і то окремо від них.

— Але де ж панна Регіна? — запитала вчителька у обох брюнеток.

— Ми не заходили до неї, але вона, певно, зараз прийде.

І справді, за хвилю отворилися двері, і ввійшла та, котру пані назвала Регіною. У Євгенія серце забилося страшенно, світ йому закрутився, очі застелило якимсь туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонився панночці і вислухав, як пані представляла їх одно одному: «Пан Євгеній Рафалович» — «Панна Регіна Твардовська». Він не тямив, як сів потому, як пані вияснила Регіні його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, боявся її, мов злодій, прилапаний у чужій коморі, тремтів і сидів, мов на шпильках, чуючи тільки одно — що вона тут, близько нього, що від неї виходить якась таємна непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила — він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для нього такою музикою, якої він, бачилось, не чув іще ніколи. Обі брюнетки заговорили щось до неї, почали сміятися, — і вона засміялася, і той сміх дихнув на нього такою розкішшю, про яку йому досі і в сні не снилося. Тільки тепер він почув, як сильно він полюбив сю дівчину, яка магічна сила в'яже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіння.

— Ну, так, значить, добре, — мовила вона, встаючи і подаючи йому руку. — Мої панночки не мають нічого против того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіятися на першу лекцію.

— Завтра, — машинально промовив Євгеній. — Завтра о одинадцятій.

І, вклонившись панночкам, він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сміху. Сміялися, очевидно, обі брюнетки. Регіниного сміху він не міг дочутися.

XVI

«Доле моя, доле! Чом ти не такая, як доля чужая?» — бриніло в ухах Євгенія, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізніших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він відтепер отам, у тім пустім покоїку при розбитім фортеп'яні, але в тій певності, що тільки одна стіна ділить

його від неї, що вона тут близько, що з-під її рожевих пальців пливуть оті нестрійні гами, мішаючися зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сміху.

Зрештою його лекції вийшли не зовсім такі, як надіялася вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показалося, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силувався при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які «для вправи пальців» цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька, повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги і позадававши їм дальші завдання, виходила поратись собі в кухні, тоді Євгеній кидав набік прокляту «школу» і починав з пам'яті вигравати те, що знав найкращого. Він любив музику веселу і знав напам'ять багато танців і народних пісень. Чим тяжче було йому на серці, чим сильніше клекотіло в ньому чуття, якого він не смів виявити, тим вправніше бігали його пальці по клавішах і тим краще виходили у нього вивчені колись майже віднехочу кавалки. Любов робила його артистом, виливалася в кождім тоні, в кождім акорді, який він умів видобути з сього старого розіграного фортеп'яна.

Почувши його гру, панночки в сусідніх покоях відразу, мов на команду, вмовкали. Такої гри вони не чували в сих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов остроги для коней. Особливо обі брюнетки не могли всидіти. Се були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні головки, здається, повні були жартів, веселощів і сміху. Вони, спинаючись на пальчиках, підкрадалися до дверей покою, в котрім грав Євгеній, слухали його музику, а коли він переставав грати, били йому браво і втікали на свої місця. Се приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролі, він починав знов клепати гами та етюди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скучного вальса і урвав, до його дверей застукали.

— Прошу! — озвався він, а його серце мліло з непевности: ану ж се вона? Але се була старша панна, а з-за її плечей ви- зирали, запаленівшись, обі брюнетки.

— Вільно ввійти?

— Прошу.

Старша панна глянула на нього з якимось докором.

— Але ж ви, пане, граєте дуже добре. Чого вам ще треба вчитися?

— Дякую за комплімент, — з усміхом мовив Євгеній. — Але те, що я граю, то самі танці. А я, прошу пані, хотів би навчитися поважної музики.

— А, так!

— О, прошу, прошу, — вирвалися нараз обі брюнетки, — заграйте нам іще от того вальчика, що ви грали тільки що. Ми потанцюємо в салоні.

— І, овшім, рад служити паням, — мовив Євгеній і обернувся до фортеп'яна. Старша панна сіла недалеко нього і з завистю дивилася на його пальці, що, мов божевільні, бігали по клавішах. Боже, якби вона вміла так грати, вона ані хвили не сиділа би в тім поганім Львові, в тій остогидлій школі! А молоді панночки тим часом вертілися по салоні, обнявшись, мов два чмелі, рівночасно пушені в рух.

— Регінко! Регінко! — озвалась одна з них. — Та покинь брязкати! Ходи сюди!

Але Регіна не йшла, бренькала далі завзято, немов боронилася тим бреньканням від якоїсь ворожої сили. Коли ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

— Ходи потанцюємо обі! — мовила одна брюнетка, скочила до неї і, пестячись, як кіточка, повисла на її шиї.

— Не можу, Манюсю, — бачиш, я ще в жалобі.

— Ах, так. Бідна Регінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! — І, захопивши сестру, пустилася знов у танець. Регіна стояла в дверях свого покою і дивилася на їх підскоки якомсь тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до нього.

— Але ви гарно граєте, — мовила спокійно.

— Дуже слабенько... механічно, — відповів він.

— І ви думаєте, що тут навчитеся ліпше?

При сих словах вона вдивилася своїми великими ясними очима в його лице. І він осмілився піднести очі на неї. Їх погляди зустрілися. Одну хвилину Євгеній напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавалося, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. Зразу світилася в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глибока криниця тих очей немов закаламутилася, немов на дні ворухнулося щось, якесь дивне, несподіване зрозуміння. І в тій хвилі її очі прислонилися довгими віями, на лиці показався легенький рум'янець, і, не дожидаючи його відповіді, вона відвернулася і пішла до свого покою, відки ще негармонійніше, ніж звичайно, почувся брязк якихось гам.

У Євгенієвій душі сей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому досі розкіш, сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на дні було щось невимовно принадне, невимовно гарне і чудове. Сей розкішний перестрах знесилив його, спаралізував усі думки, всю волю, всі бажання. Він сидів, не бачачи, не чуючи, не хочучи нічого. Перед ним не було ані часу, ані простору; фізичні вра-

жіння не доходили до його свідомости. Рука механічно бігала по клавішах, але він не чув дотику, не чув брязкоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала і пішла, — він не бачив її. Здається, вклонився їй, здається, сказав щось, але зовсім автоматично. Вкінці з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, удруге. Се думка: «Геть відси! Геть, на вільне повітря, в самоту — далеко від людей!»

І він, усе ще машинально, зірвався з крісла, вхопив капелюх і, не прощавшись ні з ким, вибіг із покою. Того дня він пропустив усі лекції, не доторкнувся ані до книжки, ані до страви, але ходив, ходив, ходив вулицями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І справді, він шукав свого бідного «я», що готово було втонути в ясних безоднях сих чарівних очей.

Кілька день по тім він не бачив Регіни. Формально уникав її, боявся глянути на неї, немовби обікрав її. Він чув за стіною її брязкання, і його серце мліло. Приходячи на лекцію, він не видав її, — вона звичайно сиділа вже в своїм покої і не виходила вітатися з ним, і він був рад. Тільки обі брюнетки вибігали, сильно термосили його руки на привітання, так, як школярі-товариші, сміялися і підморгували йому, а коли «стара» пішла собі до кухні, прибігали до нього і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що в світі не був би глянув на ті двері, що з салону вели до покою, де грала Регіна. Він боявся, щоб вона знов не показалася в дверях. Вона не показувалася. «І ліпше так. Дуже добре!» — говорив у його нутрі якийсь голос.

«Дуже добре!» Але чому властиво «дуже добре»? Для чого вона не покажеться ніколи? Певне, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивитися, послухати? Овва, нема що так багато й слухати. Невеликий маестро! А поглянути на нього? Ні, Євгеній боявся сам собі признатися, що їй може бути цікаво поглянути на нього. Його дівоче-стидливе чуття боялося навіть допускати у неї якесь чуття, подібне до його власного.

Та все-таки по кількох днях він завважив, що не тільки він уникає її, але й вона його. Йому зробилося дуже прикро. Відразу, без ніякого мотивування настроїв його змінився: з рожево-півсонного він упав у чорно-меланхолійний. Усе на світі видалось йому пустим, глупим, безцільним, усе стратило свою принаду, само життя не варто зламаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студентських розривок, а найменший натяк на любов обурював його, мов кровава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекції фортеп'янової гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У нього не було при тім ніякого плану, ніякої надії, але він знав, що інакше не міг би постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильніше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і, перепросивши своїх учениць, вона пустила їх додому о дванадцятій замість о першій. Вийшли всі разом з Євгенієм, і тут він побачив знов Регіну. Була спокійна, як звичайно, тільки Євгенію видалось, що трохи блідша. Подала йому руку; її рука була гаряча.

Вийшли разом на вулицю. Євгеній, мов причарований, ішов обік Регіни. Старша панна зараз попрощалася і пішла наліво; обі брюнетки, як кізочки, побігли наперед. Євгеній з Регіною ішли звільна.

— Позвольте, пані, що вас проведу троха? — мовив Євгеній, добуваючи всіх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

— Прошу, — промовила вона ледве чутно.

Хвилева мовчанка.

— Пані, гніваєтеся на мене? — тремтячим голосом запитав Євгеній.

— Я? На вас? По чім судите?

— Може, помиляюся, але мені здається, що пані весь час уникає мене. Разом учимося, а отсе вже кілька день ми не бачилися.

— Вам хіба цікаво бачити мене? — з легким усміхом мовила Регіна.

Євгеній чув, що блідне, що уста його тремтять.

— Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Євгеній робить страшенні зусилля, щоб опанувати своє зворушення. Він чує, що сей момент мусить рішити його будучину, що, що тепер утратить, того не спіймає до смерти.

— Я чуюся винуватим супроти пані.

— Ви проти мене?

— Так, пані. Я тільки задля вас записався на ті лекції, щоб могли бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас троха ближче.

— Не розумію, пощо вам се може придатися, — мовила Регіна.

— Я й сам не розумію, — відповів трохи сміліше Євгеній. — Та я й не застановляюся над тим. Що мені будуще? Що мені минуле? Я знаю тільки теперішнє, знаю тільки, що бачу вас, чую ваш голос.

— Я не співачка, — з насміхом відповіла Регіна, — нема над чим так дуже уноситися.

— Ах, пані! Всі співачки світу для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

— Ви, як бачу, поет?

— Ні, пані, я юрист.

— То, може, не випадає юристові говорити так поетично?

— Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову.

В часі тої розмови Євгеній ішов, похиливши лице і вдивляючися в тротуар. На лице дівчини, що йшла обік нього, не був би глянув ні за які скарби в світі. Він не знав, яке вражіння зробили на неї його слова, і боявся навіть думати про се. Він дивувався своїй смілості, що міг так говорити з нею, і прокинувся тільки тоді, коли вона, подаючи йому руку, промовила:

— Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далі. Отут за скрутом вулиці моє помешкання. До побачення.

Він зупинився. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по різних площах і заулках, поки вийшов на ринок, і потім ніяк не міг пригадати собі, де се було, де вона покинула його і де її помешкання. Але йому лишилося одно, її слова: «До побачення». Він тулив у своїй душі ті слова, мов найдорожчий скарб, і вони справді в одну мить перемінили весь його дотеперішній настрій. Вони додали блисків сонцю, блакиті небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами освіжили затхле міське повітря, роз'яснили radoщами людські лица, наповнили весь світ розкішшю, любов'ю і нечуваною силою. У Євгенія широко дихали груди, блищали очі, в голові фуркотіли дикі, смілі та енергічні думки; він мав те чуття, що відніс якусь велику перемогу, здобув щось безмірно цінне, був хвилину в раю і виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолочення цілого, хоч би й як нещасливого життя.

XVII

Тепер пішли один за одним такі чудові золоті дні, що Євгеній і досі згадує їх як одну щасливу хвилю свого життя, одну свою весну з усіма весняними чарами і пахощами. Тепер, на віддаленні десятих літ, відгороджені безоднею муки і безнадійности, ті дні видаються йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишається над самим гирлом водопаду. І йому здається, що він плив побіля того острова з шаленою бистротою, хоч і в ту пору мав ілюзію, що стоїть на місці; він так сильно, всею душею, всіми змислами був затоплений у своїй любові, що час і місце не існували для нього, і він прокинувся тільки тоді, коли було по всьому і щасливий острів пропав для нього навіки.

І чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і досі чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чім проявляло себе, він не міг би сказати. Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не

цілував її уст, не доторкався її пахучого волосся, ледве що при кождім баченні і розставанні стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуження не існувала між ними, силою своєї любови чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любувався кождим поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставав її в салоні; він знав, що завсіди перед його приходом вона встане від фортеп'яна і вийде йому назустріч до салону — часом з котрою з панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всміхалася, подавала йому руку, часом промовляла кілька слів, повних тихої ширости, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливалася довкола неї, мов проміння довкола лампи, і під її впливом він робився також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасті щезали з душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов отсей щасливий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духу. Він сідав до фортеп'яна і починав грати зразу обов'язкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші згуки тих чудових акордів відразу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остатня. Вона сідала оподалік, але так, що могла бачити Євгенієве лице. Євгеній, граючи напам'ять, не зводив із неї очей. Стрічаючися з нею поглядом, він уже не бентежився, не мішався; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов, і не стидався свого чуття, а в її погляді читав, що й вона почуває до нього щось більше простої цікавості. А попрощавшись з нею на вулиці, він виносив із того короткого товаришування з любово дівчиною стільки енергії, душевної твердості і чистого підйому чуття, що цілоденна праця була йому легкою. З подвоєною силою він учився до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі планів будущего, бо пощо? Адже вона, його найкраща будучина, тут, близько нього. Адже завтра він буде міг знов заглянути в її очі, стиснути її руку, дихати тим самим повітрям, що й вона. Тільки одна постанова й була у нього: зробивши докторат, він поговорить з нею про їх спільну будучину. До того часу вже недалеко, — значить, нічого забігати наперед. Так минали йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли Різдвяні свята. В фортеп'яновій школі зроблено ферії — аж до посту. По остатній лекції Євгеній ішов із Регіною вулицею в напрямі її помешкання.

— В лютім сідаю до ригорозів, — мовив Євгеній.

— Думаю, що вже тепер можна гратулювати вам, — мовила Регіна.

— Ну, се ще не таке певне. Кождий екзамен — то свого роду лотерія: або виграю, або програю.

— Ну, але я певна, що ви виграєте, — мовила вона всміхаючись.

— Ваша певність — се комплімент для мене. Я рад би заслужити на нього.

— Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса, і подала йому.

— Ну, а під час карнавалу побачимося? — питав Євгеній.

— Можливо. Я надіюсь бути на балу академіків.

Ішли ще хвилину, розмовляючи свобідно, навіть не прочуваючи, що се їх остатня розмова. Нараз Регіна затремтіла і поблідла.

— Що пані таке? Пані так поблідли! — мовив Євгеній, переляканий до глибини душі.

— Нічого, нічого! — мовила вона, ледве переводячи дух. Потім подала йому руку.

— Бувайте здорові! До побачення!

— Ні, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може, взяти фіякра?

— Ні, ні, ні! Прошу вас, ідіть. Мені нічого. Я не можу...

— Але, пані... Ви тремтите, ви нездорові...

— Ні, пане! Се тільки так... хвилинка. Прошу вас... пане Євгеній, лишть мене! Я вам потім колись скажу.

— Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не успокоїте мене, що ви на правду не хорі.

— Але ж ні, ні! Я здоровісінька.

— Ну, а чого ж ви так поблідли?

— Ах нічого... Бачите, отсе моя цьоця в фіякрі поїхала і бачила мене з вами. Ну, але се нічого. Прощайте!

Вони розсталися. Євгеній перший раз почув про ту цьоцю, і його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну і певну себе дівчину? Чи Регіна боїться її? Залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цьоці яке лихо. Все те були для нього загадки, і він постановив собі, скоро побачиться з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А тим часом він біг, спішив до своєї квартири: адже ж у нього в кишені була дорога пам'ятка від неї, її білет! Він не міг діждатися тої хвилини, коли опиниться на другім поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух. А потім він виняв той білет, довго, горячо цілував його і тільки тоді прочитав, що було на

нім написано: «Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської».

А потім були Різдвяні свята, які Євгеній провів над книжками. А потім був бал академіків, на котрім був Євгеній, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude** і того самого дня тремтячою зі зворушення рукою написав на своїм візитовім білеті в кількох словах завідомлення про сей факт і, заклеївши білет у маленьку коверту, вислав його експресом Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес приніс йому до його помешкання і вкинув у листову скриньку інший візитовий білет, на яким було написано:

«Ви трошечка спізналися. Моя сестріниця Регіна Твардовська власне вчора вийшла замуж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю їй його. З поважанням Анеля Армашевська».

Євгеній тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку і тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоров'я, душа не переставала боліти. Спомини про Регіну не покидали його, він рвався до неї думками, мріями, шукав її в кождім новім місточку, в кождім селі, куди кидала його доля, але все надармо. З часом острій біль уступив із душі, він зжився з думкою, що вона пропала для нього, втягнувся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все-таки вряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі щеміли і мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові. Вид якогось жіночого лица, подібного до її лица, міг викликати ті спомини і захитати його супокоем, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока пам'ятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші святощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, успокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивлявся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її люба рука, її фігура, її лице, і йому бачилося, що знов дивиться в її очі, і п'є з них дивну гармонію, і наповняється почуттям надлюдського супкоюю і щастя, того щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно — найтісніше сполучення, збратання душі, волі і всіх помислів.

— Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, — промовляв він до фігури, що жила в його уяві, — та, може, се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була

* З найкращою похвалою (з найкращим успіхом) (лат.). — Упоряд.

поезією мого життя. — І, успокоївшись сею «оптимістичною» думкою, Євгеній, мов після острої, але цілющої купелі, вертав до своєї щоденної праці.

XVIII

Два чи три дні пізніше прийшли до нього замовлені листом селяни з Буркотина в справі процесу з паном маршалком. Се була неділя, і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робучої днини. Було їх три — кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях, переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках. Вони мусили з півгодини ждати в передпокої, поки Євгеній упорався з іншими клієнтами і попросив їх до своєї канцелярії.

— Слухайте, панове господарі, — мовив він, — я попросив вас, щоби ви потрудилися до мене в справі вашого процесу.

— Та спасибі вам, паночку, — мовив один із селян. — Та ми от прийшли. Певно, термін буде?

— Ні, про термін ще не чути нічого. Я хтів про щось інше поговорити з вами. Прошу, сідайте!

Люди посідали на плетену канапу, аж сей сухоробрий мебель затріщав під їх тягарем. Тоді один із них устав, недовірливо зирнув на те місце, де сидів, і пересівся на крісло.

— Те пасовисько, що ви за нього процесуєтеся, виносить двадцять моргів, правда?

— Так, паночку.

— А кільки так воно варто, якби купити?

— Та що, як для кого. Для кого чужого, може, й нічого не варта, а нам воно дороге.

— Наше, прадідівське! — підтвердив другий господар.

— Ну, але якби так у пана хотіти відкупити?

— Що? — скрикнули всі три нараз. — Своє власне ми мали би відкупувати від него? Радше головами наложимо, всі на жєбри підемо, а своєї дідівщини у дармоїда купувати не будемо.

— Я не кажу про вас! Борони Боже! Ви ж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

— Дай Боже пану здоровля, — мовив знов перший селянин. — Але пощо ж тепер пан адукаєт закидають у інчий бік?

— Я не закидаю в жаден бік, а тільки питаю вас попросту. Адже й для процесу треба знати, кільки ви собі цінуєте те пасовисько?

— Та для нас воно варто міліони. Нам без него жити не можна. Бачите — під самим носом. Ні курки де випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польових посилає, грабить, заганяє, хоч із села тікай.

— Розумію, розумію. Про те ані слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двадцять моргів пасовиська — то ще не такі великі скарби. Почому у вас морг вірного поля?

— Е, що там вірне поле! Вірного поля доброго у нас морг купить за сто, за сто двадцять ринських.

— Ну, а морг городу?

— За морг городу, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

— Ну, то пасовисько, певно, стілько не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмим навіть так. То що ж, двадцять моргів по сто ринських, то були би дві тисячі.

— Е, пан хотів Шльомкові продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похрупостили, то він відступив.

— Що то за Шльомко?

— Та жид, орендар.

— Ну, бачите, то сам пан цінить се пасовисько лиш по п'ятдесят ринських за морг. А кілько вас досі коштує процес?

Селянам, очевидно, немила була ся розмова. Вони підзорливо дивилися то на адвоката, то один на одного, далі той, що досі головно промовляв, відповів нерадо:

— Та що пан будуть нас допитувати, кілько нас коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

— Я вважав своїм обов'язком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати немало гроша і клопотів. Та хто знає, чи оплатиться вам сею дорогою доходити до свого.

Селяни мов на команду встали зі своїх місць.

— Та коли пан адукат, — мовив їх бесідник, кланяючись, — коли пан адукат чогось на нас загнувалися, — знов поклін, — і не хочуть далі провадити нашої справи, — греміяльний поклін усіх трьох, — то ми просимо віддати нам наші папери, а ми підемо шукати собі іншого адуката.

— Але ж, люди, — мовив Євгеній, підходячи до них і насилу усаджуючи знов там, де сиділи, — що вам такого? Хто вам сказав, що я на вас гніваюся? І за що би я мав гніватися на вас? Хочете відібрати від мене свою справу — я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі; в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про іншу справу.

— Про яку?

— Ваше село досить велике, правда?

— Та досить.

— Кілько нумерів?

— Та буде більше як двісті.

— Ну, і нарід не такий дуже бідний.

— Ой, говоріть, не бідний! Та вже не багатий.

— А все-таки, ґрунту маєте досить, худібка є, хліб родиться.

— Е, що з того! От маємо стілько, щоб із голоду не пухнути.

— Ну, а пан добре стоїть?

— А Бог його святий знає.

— Має гроші? Чи, може, в довгах?

— А хто його знає? Ми там у його касу не заглядали.

— Отже, кажете, що хотів пасовисько продати жидови.

— Та то нам на збитки.

— Ага. Ну, але я чув, що він би й цілі свої добра готов продати.

— Та що нам із того? Він продасть, інчий пан купить, а ми як були хлопами, так будемо.

— Ну, а якби ви самі купили?

— Що таке? Пасовисько?

— Ні, всі панські ґрунти з двором і з лісами.

— І з лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хіба хлопам вільно купувати панські добра?

— А чому ж би не вільно? Як вільно жидам, то вільно й хлопам.

— Жиди мають гроші, а хлопи відки візьмуть?

— Жиди потраплять і без грошей купити, то чому ж би й хлопи не могли?

— Не нашої голови на се треба, — мовили селяни, хитаючи головами.

— Ну, але преці варто би над сим подумати, — мовив Євгеній, присуваючися ближче до стола. — Слухайте, люди. Я би вам повів щось, але мусите мені дати слово, що нікому про се не скажете.

— О, та кому би ми мали говорити?

— Дайте руку, що будете мовчати!

Селяни зацукалися. Жаден не протягнув руки.

— Та можуть пан говорити, ми не скажемо нікому.

Євгеній зміркував, що вони наструнчені против нього, і постановив собі не відкривати перед ними всіх карт.

— Як собі знаєте. Се ж не моя річ, тільки ваша. Отже, знайте, що пан маршалок готов би був продати свій маєток.

— Та що нам з того?

— Те вам з того, що можете дістати на пана якого жида або ще гіршого пана.

— Ой, гіршого вже не дістанемо. А жида волимо, ніж сего.

— А не ліпше би то було не дістати нікого?

— Ба, чи не ще!

— І закупити самим той маєток?

Селяни пошкробалися в голові.

— Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке видав, аби хлопи купували панські маєтки?

— Ну, купіть ви, то й інші побачать.

— Та бійтеся Бога, паночку, де ми тільки гроші візьмемо?

— А які ж, по-вашому, гроші на се потрібні?

— А хіба ми знаємо? Та там, певно, з мільон треба буде.

— Смійтеся, люди! Маєток оцінений усього на сто двадцять тисяч, а на те сімдесят тисяч позичено в банку.

— Ну, то нас банк зліцитує.

— Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що вам хочу сказати, а вже боїтеся, що вас банк зліцитує. Фе, не будьте дітьми. Адже видите, що пана не ліцитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банковий довг на себе.

— Не хочемо! — в один голос скрикнули селяни. — Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас, певно, по році пустить з торбами.

— Але ж не бійтеся! Чекайте! Я вам ще не доповів усього. Я ж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тільки тоді, якби-сте купували маєток.

— Ні, не хочемо. То не наш антерес! Ми люди прості, нас леда-хто обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити...

— Ей, люди! Будете колись плакати на свій нерозум, ви і ваші діти. То на дурний кавалок пасовиська вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

— Та пан нам рають то, що пану випадає, але ми на те не пристаємо.

— Чому?

— Бо то не наш антерес.

— Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.

— Біг заплаť пану, але ми на те не пристаємо.

— Волите бути жебраками і попихачами, ніж панами в своїм селі, — гірко промовив Євгеній.

Селяни вклонилися.

— Т-та! Пан своє знають, а ми своє.

— Яке ж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкупив мене, щоб я помагав зсадити його з маєтку? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Маєток на вас зробити? Я тільки бажав би, щоб вам добре було.

— Най пан будуть вибачні, — мовив з лукавою покорою один селянин, — але ми люди прості, ми на тих антересах не розуміємося і не можемо в те вдаватися.

Вони встали і взяли шапки в руки.

— Га, як собі знаєте. Спімнете колись моє слово, що я радив вам на добре, але тоді буде запізно.

Селяни поклонилися і стояли, мнучи шапки в руках.

— Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Євгенію мовби води холодної бухнув у лице. Не говорячи нічого, він зібрав, які мав, папери, що відносилися до їх процесу, і віддав їм.

— В ласці Божій! Бувайте здорові, паночку! — мовили селяни, виходячи.

— Дай Боже здоров'я! — мовив Євгеній, силуючися говорити спокійно і свobodно. — А як вас який жидок виссе з грошей або як знов зірветися до бійки з панськими гайдуками і вас кільканадцять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяни вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

— А що, куме, не правду Шльомко казав?

— Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.

— А кожний аби лише з хлопа здерти! А викришило би вас до ноги!

XIX

Ся розмова попсувала Євгенію всю неділю. Хоч при людях він завсіди видавався спокійним, певним себе, веселим і жартовливим, та бували і у нього часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикався в своїм покої, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінній день. У всіх церквах дзвони грають, аж повітря гуде і тремтить. Вулицями товпляться люди, коло церкви і костелу цілі базари, коло шиночків мов пчіл у гарячу днину, сміхи, шум, гуркіт фіякрів.

Усе мішається, заповнює душу якоюсь повинню життя.

Євгеній замкнув канцелярію і думав піти до міста. Але зараз йому відхотілося. Куди піду? До кого? Пощо? Він не мав у місті ніякого щирого приятеля. Зрештою, тепер обідня пора близька; поприходять із церкви або з проходу та й за стіл — не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував зайнятися чим, щоб розігнати неприємне чуття. Але нерви його були розстроєні. Нічого свіжого до читання не було, на писання не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почуття на слова і силогізми.

— Що ж, від селян годі й надіятися чогось іншого. Так довго всі дурили та туманили їх, що вони й розуміти не можуть сурдутовця такого, котрий би не хотів дурити їх. Жида розуміють, бо жид відразу каже: дай. І знають, що зідре їх, і йдуть до нього, бо його поступування простіше, відповідне до їх способу думання.

Йому пригадалися звичайні ради, які дають на се наші інтелігенти. «Освіта». Він усміхнувся гірко. «Що таке освіта? Чи вмілість читати і писати — се освіта? Чи, прочитавши всі книжечки «Просвіти»²³⁵ і «Общества Качковського»²³⁶, чоловік зробиться освіченим? Щобільше, чи, скінчивши університет і одержавши диплом, чоловік робиться освіченим? Так освіченим, щоб у кожній життєвій пригоді міг собі дати раду? Щоб не робив дурниць у найближчих йому, найпрактичніших справах? Адже ж Вагман закидає свої лихварські сіті на панів, посесорів, урядників, значить, на саму сметанку інтелігенції в повіті. І що ж? Усі вони треплються в його сітях, а вимотатися не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в сій хвилі приложити ніж до горла. І що ж pomoже тим панам їх освіта? Нащо вона їм, коли не в силі видерти їх із рук такого простого халатника?»

Він ходив по покою і перевертав думи, мов важке каміння. Чого ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадалася приповідка: «Тим чорт ляхів бере, що одинцем ходять». І зараз же він пригадав собі Вагманові слова про пана Брикальського, що сей пан зичить гроші у різних жидів і потішає себе тою думкою, буцімто вони, кождий для себе, держать се в секреті, і навіть не підозріває, що всі ті позички йдуть із одних рук. І, певна річ, пан сам держить свої позички в секреті, доки може, тобто доки його чорт не візьме. І се має бути освічений чоловік? «Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії. Життєва освіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозуміватися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарности між людьми — се мета тої школи. Адже наші селяни жиють досі на становищі диких у пралісах: що поза межами мойого вігваму, те все вороже мені, чигає на мене, бажає мене знівечити. Відси ворожнеча між сусідами за дрібниці, загальне недовір'я, облесливість і брехливість. Адже я певний, що вони, вийшовши від мене, просто підуть до свого Шльомка і розповідять йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть дещо, бо слухали нерадо і відійшли, не вирозумівши добре, чого я хочу».

Він почав ходити живіше. Прикре почуття в його душі дійшло до вершка і перебуло кризис. Йому відкрилися веселіші горизонти.

— А коли знаю се, коли розумію причини сього, то нічого й гризтися. Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагоді поїду до Буркотина, роздивлюся все на місці, побалакаю ще з іншими людьми. Побачимо, може, воно не так лихо буде, як здається.

Він зупинився коло вікна і зирнув на міський сад. Його очі все падали на те місце, де колись-то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула різнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сиділа колись чорна дама, стояв недвижно прецляр із кошем прецлів та медяників на руці.

Євгеніїв зір перебіг на тісне подвір'я його дому. З сього боку подвір'я було вузьке, затіснене мурованим парканом, майже темне і вогке. Попід парканом ішов сторож Баран. Євгеній зразу не звернув на нього уваги; бачачи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комірки по коновки або по мітлу. Але по хвилі, зирнувши удруге, він побачив, що Баран тою самою стежинкою попід мур, у найгустішій тіні, йде назад, голірuch, рівним, виміреном кроком. Дійшовши до місця, де подвір'я розширюється і з-поза вугла дому вихапується ясна смуга сонячного світла, Баран вертає назад у тінь і знов іде попід мур своєю давньою стежкою. Се зацікавило Євгенія. Він почав придивлятися Баранові, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив, мов вартовий на чаті. Піднявши голову вгору, у військовій поставі, не змигаючи оком ні в сей бік, ні в той, він ходив, ходив і ходив. Євгенієві здавалося, що бачить якісь рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Се тяглося досить довго. Аж ось на ратуші вдарила перша година. Баран мов прокинувся зо сну, зупинився, зітхнув, оглянувся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втомленим кроком пішов, сим разом уже не бокуючи від світла. Євгеній слідив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені — певно, ляже спати.

«Мабуть, його епілептичні напади повторяються в іншій формі», — подумав собі Євгеній. Платячи за квартиру, він недавно згадував Вагмановій про хоробливий стан сторожа.

— Що ж робити? — відповіла жидівка. — Він свої обов'язки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він не шкідливий нікому, доки його не роздразнять. Зрештою я не стою за ним, але Вагман хоче його мати у себе.

Євгеній, сказавши по правді, також не мав причини жалуватися на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його треба було післати за чим, і, що найважливіше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив мов у глибокій задумі. І всі довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старалися говорити

з ним лагідно — і якнайменше. На його дивацтва, такі, як отсе ходження на варті, не звертали уваги. Всі знали, що на нього «нападає часом», але знали також, що про се найліпше не згадувати йому. Тепер, видно, на нього напав привид, що він мусить відбувати варту. «Що ж, нешкідливий привид», — подумав собі Євгеній. Йому прийшли на гадку слова Вагманової, що вона радо відправила би Барана, але Вагман уперся при тім, щоб держати його. Що воно значиться? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його з доброго серця? Адже справді, неабияке положення Баранове! Хорій чоловік, що «на нього нападає», значить, хорій на таку слабість, якої всі бояться, а на яку ліку нема, до того відомий як убійця своєї жінки, — ну, коли б тепер Вагман відправив його, то що його жде? Ніхто його не прийме, нікуди йому діватися, хіба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Ні, видно, Вагман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має, мабуть, ніякого. Держить його, дає хату, ще й платить дещо, а що Баран заробить від партій, то окремо — і жиє бідний чоловік.

Ідучи на обід, Євгеній побачив Барана на подвір'ї, як порався щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонився йому, не мовлячи нічого, але Євгеній замітив, що перший раз від часу їх знайомства Баран впер у нього свої блискучі очі, дивився на нього довго і вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенію, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось промовити, запитати про щось у Євгенія, і молодий адвокат, мов прикований тим поглядом, зупинився, ждав. Але Баран по хвилі спустив очі і занявся своїм ділом, не мовлячи нічого, — і Євгеній пішов своєю дорогою.

XX

Вечором тої самої неділі Євгеній сидів у своїм покої, занятий вироблюванням якогось рекурсу, коли нараз застукано до дверей, і ввійшов Стальський. Після тої пам'ятної стрічі, коли Стальський ночував у нього, Євгеній рідко здибався з ним, не заходив у розмову і оказувався супроти нього холодним і байдужним. Він почув, що його стара антипатія до сього чоловіка збільшилася, і не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський, мов і не завважував нічого, кланявся Євгенію низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть — що всім було дивно — позаочі відзивався про нього з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, аби Стальський похвалив кого позаочі.

— Добрий вечір пану меценасові! — мовив він, втикаючи насамперед свою голову до покою. — Можна ввійти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Євгеній не дуже-то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрошаю, що перериваю пану меценасові роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Євгеній усміхнувся.

— Е, якби-то ми лиш приємної роботи шукали, то різні меценаси і офіціали могли б і з голоду померти.

— Га, га, га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвилю.

— Е, се інша річ, — мовив Євгеній. — Робота досить пильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завсігди волю сьогодні, ніж завтра. Але прошу сідати. Що вас приводить до мене в таку пізню годину, пане Стальський?

— Пізню? — аж скрикнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще ледво осьма. А я до пана меценаса справді з одною маленькою просьбою.

— Прошу, чим можу служити?

— Не знаю, як і казати. Може, се буде занадто велика претензія з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомгти мені при інсталяції.

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про се! Я робив для власної приємності і не хотів би, щоб ви за те почувалися до якогось обов'язку супроти мене.

— Ну, та говоріть-бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримося, — жартуючи, мовив Євгеній.

— Бачите, пане меценас, — мовив Стальський, опираючись головою на долоні, а ліктем на розі Євгенієвого бюрка, — тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагається компанії, — сміючись, мовив Євгеній.

— Ні, не те! Зовсім не те! — мовив Стальський. — Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

У Євгенія подерло морозом поза плечі.

— Так от і вийшло. Відтоді я передумав дещо, придивився дечому і дійшов до того, що я також недобре роблю.

У очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лица було щось мов насміх над тими словами; щирости, яка б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Що ж, се похвально — пізнати свою похибку, — мовив Євгеній, не знаючи, що йому сказати і пощо Стальський виволикає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тім річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити щось, то робити до шпунту, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, жиєте тепер зі своєю жінкою як слід?

— От в тім-то й річ! — мовив Стальський. — Знаєте, десять літ жили ми з собою, як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакості і прикrostі, — то так якось повернути оглоблі в противний бік... як би вам сказати, не *á rporos**. Рука не підіймається. Слово не вимовляється. Так от я задумав зробити се якось принадніше. Солідніше. Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде, — погань вийде, знаю наперед. Скінчиться новими докорами, новим гнівом. «Дай, — думаю, — справлю перепросини, як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету і не потребую ні з чим ховатися», — вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

— Але ж, пане любий... — мовив Євгеній, та Стальський не дав йому докінчити.

— Прошу, пане меценас, не відмовте мені сього. Дуже вас прошу. Знаєте, від сього залежить спокій і щастя двоїх людей. А при тім позволю собі пригадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечатися, не вступлюся відси, поки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаюся, як кавалер я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх ділах.

— Але ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нічогісінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя, — і при тій нагоді наші диференції вирівнюються. Тихо, мирно, незамітно.

— Дай Боже! Ну, а коли ж би ви думали се зробити?

— Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба — накуплено, фіякер чекає на вулиці. Прошу перебраться — і їдемо!

— Га, коли так, то служу.

Євгеній перебрався в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фіякра і поїхали. Їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших вулиць, досить далеко на передмісті. Коли доїхали, Стальський задзвонив у хвіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фіякра пакунки, а сам з Євгенієм пішов на ганок. У покої, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було світло. Се був салон. Так само світилося в однім боковім покої направо. Стальський видобув ключ, відімкнув

* До речі (франц.). — Упоряд.

двері, і вони ввійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихім домі.

По хвилі вітворилися бокові двері, і в них появилася висока постать у чорній сукні.

— Се моя жінка. Пан доктор Євгеній Рафалович.
Євгеній зирнув і остовпів. Се була Регіна.

XXI

Крізь спущену стору невеличкої спальні продирається вже червоняве поранкове світло, а Євгеній спить іще. Його лице тоне в півсмерку. Десь-колись він порушиться, мов відганяючи від себе докучливу муху, потім перевернеться на другий бік, проговорить щось крізь сон швидко і уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання. Видко, що його мучать неспокійні сни, ті сни, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу.

Йому сниться широчезна площа — не то пасовисько, не то колюча стерня. Свіжої зелені, цвітів, дерев ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безкінечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мокравинах і йде, йде Бог зна куди і за чим. Він утомлений, знесилений, пригноблений сею величезною пустинею, але проте, не перестаючи, йде, йде, йде чимраз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні цвіркоту сверщка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня. В безшелесній тиші він суне наперед як дух, тільки втома і невимовна вагота пригадує йому, що він чоловік з тіла і кости.

Та ось поперек його дороги простягається чорна стрічка, закривлена по обох краях обрію, мов велике, плазом покладене S. Ся стрічка грубшає в міру того, як він наближається до неї, з одного краю набирає сріблястого блиску, мигоче і грається проти сонця, робиться в однім місці ширшою, в другім вужчою. Рівночасно до Євгенієвого слуху долітає якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вогкий холодний подих. Він пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. Здалека він видить тільки її супротивний беріг — стрімкий, високий, мов викроєний у чорній скалі; тільки де-де внизу просвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води обрамована в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами. Думав би — се озеро, але тріски, жмутки піни або стеблинки, що плывуть швидко по тім водянім дзеркалі, по-

казують, що се справді ріка, показують, відки вона впливає і куди пливе. Он там, на заході, з-за високого кам'яного щовба впливає вона, а там, на сході, щезає за таким же щовбом, що заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної зміюки.

Євгеній стоїть над рікою і вдивляється в її каламутну воду. Та ось далеко на заході заторохтів бубон, загудів бас, затягла тонесенько скрипка. Євгеній зирнув у той бік і побачив, як із-за чорного кам'яного щовба виринула велика дараба. На сіро-сталевім тлі ріки вона відразу визначилася мов ярка зелена пляма, — так рясно була обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листям, шуваром та сітником. А коли надплила ближче, Євгеній міг розпізнати те товариство, яке плело на дарабі. При передній кермі працював, зігнувшись у дугу, старший гуцул у лисячій клапані на голові і з люлькою в зубах; його лиця Євгеній не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи чотири музиканти, а далі на таких же лавочках, уставлених простокутником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночки в балових строях порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети, на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стяжки; паничі держать у руках кришталеві чарки, інші відкорковують бутельки з вином, чути окрики, срібні сміхи, цокання чарок. Посередині чотирикутника стоїть найвища лавочка, коротка, лиш на дві особи. На ній сидить молода пара, що творить осередок сього пишного поїзда. До них обертаються веселі промови, сердечні бажання, голосні вівати. А ззаду, при другій кермі, стоїть молодий керманич, уродливий гуцул з чорним довгим волоссям, у білій, рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеться. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очі впер він у Євгенія, немовби хотів щось пригадати йому.

«Хто ся молода пара? Хто ся пара?» — запитує сам себе Євгеній. Напружає зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже. «Хто се такий? Де і коли я знав його?» Довго мучиться його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: «Адже ж се я сам! У тім самім фраку, в яким сїдав до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відмінився? Постарів, обносився?».

Але гов? Хто ж се панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці, і похитує головою, і з сонячним усміхом приймає GRATULACIЇ? Євгеній, той, що сидить на березі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тим часом дараба пливе, пливе тихо, але

швидко, швидше, чимраз швидше. Ось іще видно білу руку молодої, як підняла вгору чарку. Хто вона? Яке її лице? Ні, дармо натужує очі Євгеній. Дараба вже минула, віддаляється, немов зісковзується по гладкій площі десь у бездонну глибіню. Музика тихне. Тільки задній керманіч стоїть спокійний, величний, уродливий, мов мальований, стоїть і не змигаючи дивиться на Євгенія. Євгенію здається тепер, що в очах керманіча видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляється ще того керманіча, немов хоче випитати його про щось, та ось в тій хвили дараба щезає за чорною скелею, за закрутом. Євгеній стоїть хвилину мов остовпілий. Хоче крикнути, але його горло здавлене і не видобуде ніяк голосу. Хоче бігти наздогін дарабі, але його ноги мов приковані до землі. Він стоїть на місці і знов дивиться в каламутну воду, що пливе, котиться і раз у раз приносить тріски, клубки піни і стебла соломи.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева, свіжообдерта з кори. Пливе, наближається. Євгеній забув уже про дарабу і вдивляється в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не дерев'яна колода, се біле тіло жіноче. Випручалися мармурові груди з рожево-вишневими пуп'янками. Розкидані по воді руки, виринає, то знов тоне в воді голова з лицем, піднятим до неба. Хвиля гойдає те тіло, розчісує золотисте волосся. Ось лице до половини піднялося води. Очі відчинені, і на них примерз навіки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Уста напівотворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій.

І Євгенію здається, що він пізнав сю втоплену нещасливу жінку. Він скрикнув страшенно і, не надумуючись, кинувся в воду. Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинутися в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків — і він прокинувся.

Він справді був мокрий — від поту. Його груди дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомості. Та й навіть тоді, коли отряс із себе ваготу сонної змори, коли розтулив очі і прийнявся пізнавати докладно, де він і що з ним, — навіть тоді важке пригноблення з його душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але, навпаки, було джерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привида. Що більше, чим яснішою робилася його свідомість, чим виразніше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжча вагота налягала на душу, тим прикріший біль він почував десь — здавалося, на самім дні серця, там, де криється найделікатніший нерв, осередок усякої чутливості.

Він сів на ліжку, його лице поблідло, уста розкрилися мов до тривожного окрику, а очі, витріщені широко, вп'ялилися в найтемніший кут його спальні.

XXII

І йому почали пригадуватися всі дрібниці вчорашнього вечора, одна за одною, виразно, невмолимо, так, як хвиля за хвилею вбивалися в його душу, мов заржавілі цвяхи. Ось він стоїть мов остовпілий, пізнавши в тій жінці, котрої бездонну недолю знав із оповідань її мужа, — її, свій ідеал, свою Регіну, своє вимріяне щастя, що на хвильку всміхнулось йому і зараз загасло. Він стоїть і дивиться на неї з виразом дикого перестрашу. Дивиться і не бачить нічого, не тямить нічого, тільки в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилі? Чи на її лиці виявилось що-небудь? Він не міг пригадати нічого. В його ухах, мов ножом по склі, ріже, лунає солодко-огидливий голос Стальського:

— Регінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка.

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова, її очі звільна піднеслися на лице Євгенія, постояли на ньому хвилинку і з таким самим виразом тихого здивування перейшли на лице Стальського.

— Прошу, пане меценас, розгостіться! — говорив Стальський, не завважуючи його остовпіння і беручись знімати з нього пальто. Тим привів його до отямлення. Євгеній роздягся і знов упер очі в високу жіночу постать у простій чорній сукні без ніяких оздоб, що все ще недвижно стояла перед ним.

— Слухай, Регінко, — мовив Стальський зовсім натуральним голосом, мовби продовжав перервану перед хвилею щирю розмову, — а я й забув тобі сказати... А, властиво, не забув, а навмисно не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха, ха, ха! У нас нині сімейне свято. Забула, яке? Але ж, серденько, подумай! Десяті роковини нашого першого зближення. Пам'ятаєш? Ну, ну! От я й подумав: дай відсвяткуємо сей пам'ятний вечір! Роковини такого важного звороту в наших житті. Прошу, жіночко, не хмурся! Я про все подумав. Будь ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе, чого потрібно для нашого нинішнього маленького празника.

Регіна все ще стояла недвижно на місці. Євгеній настільки отямився, що міг спокійно придивитися їй. Чи постаріла? Чи змінилася за ті десять літ страшної моральної тортури, які прожила в пазурах отього нелюда? Євгеній був трохи розчарований. Жінка, що переживала таке, повинна була б виглядати більше нещасливою, більше пригнобленою. Регіна не дуже постаріла,

навіть поповніла трохи, щоки цвіли невеличкими рум'янцями, уста були досить свіжі, на лиці, на чолі ані морщиночки, ані сліду борозни, проведеної внутрішнім горем. Виглядала, як багато інших жінок, а її спокій надавав їй навіть вираз якоїсь тупости і байдужности. Се страшенно болюче вразило Євгенія; се було так, немовби хтось із вівтаря, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси.

«Так се вона? Вона, моя Регіна, мій ідеал, моє божество? — повторяв він у своїй душі сотні разів. — Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі с'як чи так. Недармо кажуть: жінка, як верба, де її посади, там прийметься. Над чистою водою — то над водою, а на поганім смітнику — то на смітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобання».

Тим часом Стальський крутився по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застелив стіл, а потому, обертаючися до Регіни, говорив далі тим самим свобідним, солоденьким тоном, ще солодшим, ніж уперед:

— Моя люба жіночка дивується, що я на таке сімейне свято запросив постороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсім не посторонній чоловік. Адже я розповідав тобі, Регінко, що се мій елев ще з гімназіяльних часів. О, стара знайомість, стара приязнь... Правда, пане меценас? — Він горячо стиснув своїми долонями і потермосив Євгенієву руку. — О, прошу, прошу сідати! Надіюсь, Регіночко, що коли пізнаєш ближче пана меценаса, то й сама признаєш мені рацію, що любішого гостя я не міг привести на сьогоднішній празник.

Вона все ще стояла на місці і не зводила з нього напівзачудуваного, напівтупого погляду. Стальський підійшов до неї, лагідно всміхаючись, і шепнув їй до уха:

— Не дурій, ти, комедіянтко! Не вдавай ідіотку! Иди до кухні і припил'нуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечеряєм усі троє. А не роби мені комедії, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужім чоловіці наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і, вдаючи, немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Євгеній, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожде слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивувався сам собі, коли, чуючи ті бруталні слова, дізнав у душі якоїсь пільги. Вони, мов жбух холодної води, вернули його назад до дійсности, показали йому в відповіднім світлі ту огидливу комедію, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її, але на дні душі вставало якесь погане, егоїстичне, вороже чуття, немов говорило до неї: «Бачиш, бачиш, ось яке

ти вибрала! Не мала настільки сили волі, щоб піти за голосом серця, щоб опертися тітці, так ось яке запопала!»

Тепер, коли згадує сю вчорашню сцену і свої вчорашні почуття, Євгеній дивується, як йому серце не трісло при таких пониженні і потоптанні улюбленої жінки. Ще вчора рано він не був би припустив, що міг бути свідком такого зневаження свого ідеалу. Він був би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посмів би навіть думкою зневажити його ідеальну Регіну. А ввечером він чув той огидний шепіт Стальського — і не рушився з місця, і рука його не затиснулася в п'ястук і не розтовкла йому фізіономії, не здушила горла! Як се могло статися? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здається, ні. Щось інше спиняло його, паралізувало його волю. Ся Регіна — то не була його Регіна. То була якась виблідла, невдатна копія його ідеалу. У неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заповлонив його душу. Від неї — Євгеній чув се — не виходила та магічна сила, що тягла його і віддавала їй на власність тоді, в щасливі дні їх спільних відвідин у школі гри на фортеп'яні. Йому здавалося часом, що оте довголітнє життя в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а іншим разом він з почуттям глибокої гіркоти уявляв собі, що се його власне терпіння по розлуці з нею, його власна туга, і скорбота, і жалоба по ній стає муром між ним і між нею, мов обтернений пліт, через котрий не можна перебратися, не зранившись діткливо.

А Стальський тим часом сів насупроти нього і спокійнісінько, мов нічого й не бувало, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичайних поговорів. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втекла з якимсь пенсіонованим підпоручником? А суддю Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового суддю в Гумниськах у нашім окрузі вищого суду. А панове Шварц і Шнадельський — тямлять пан меценас? — ті многонадійні паничі, що їх за крадіжки прогнано з судової служби, їздять по селах, нібито мають агенцію краківської асекурації, а на ділі займаються — Господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займаються! Пан прокуратор колись-то аж волосся на собі микав, читаючи рапорти жандармів про їх справки. Та що, пан Шнадельський — кузен пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелістом у пана президента, а при тім він протеже пані судіихи Могульської — знають пан меценас, тої ординарної мазурки? Вона б очі видерла кожному, хто би смів на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть гуляти собі безкарно по повіті, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло

пана маршалка заскакують, пані маршалковій компліменти правлять, на домашніх балах паннів відтанцювують і все жалуються на те, що їм у суді заподіяно страшенну кривду, кинено на них калюмнію, не дано їм змоги очиститися.

— Але, але! — перебив сам себе Стальський. — Я тут балакаю, та й забувся. А моя пані якось не приходить. Перепрошаю пана меценаса. Я за хвилиночку верну.

І, не ждучи на Євгенієву відповідь, Стальський схопився з місця і вибіг до кухні. Вернув по хвилі, а за ним служниця на таці несла тарілки, накраяну платочками шинку, булку, пару бутельок вина, бутельку коньяку і кілька чарок. Вона поставила се на стіл і принялася розставляти.

— Йди, йди, припильнуй самовара, — мовив до неї Стальський, — ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

— Моя пані зараз прийде. Не надіялася гостей. Пішла перебратися.

— Але ж, пане, — мовив до нього Євгеній, — мені здається, що ви замість дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодні більше гризоти і клопоту.

— Не бійтеся! — весело мовив Стальський, відкорковуючи бутельку з коньяком. — Ось випиймо лише! Зараз воно інакше буде!

— Ну, але без пані... без властивої соленізантики... — з якимось болючим заклопотанням мовив Євгеній.

— Га, га, га! Се ви гарно сказали! — брутально регочучися, мовив Стальський. — Властива соленізантика! Га, га! Ну, але так, *unter uns gesagt**, як вона вам подобається? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

У Євгенія серце стислося і рука засвербіла, але в тій хвилі ввійшла Регіна, і увага обох мужчин звернулася на неї.

XXIII

Боже! що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу, чи на жарт вдяглася в свою злежану, пом'яту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же, штучними перлами спереду вишитий і білою коронкою на грудях облямований станик, волосся розпущене, на руках тілестої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові черевички — отак увійшла Регіна до салону. Ішла звільна, мов напівсонна, зі спущеними вниз очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти сього білого одягу виглядало пожовк-

* Кажучи між нами (нім.). — Упоряд.

ле, на шії під ухами видно було зморшки, під очима залягли синюваті тіні. Зрештою лице її було поважне, задумане.

— Бійся Бога, Регінко! Що ти з себе зробила? — скрикнув Стальський, побачивши її в такому костюмі.

— Сьогодні мій юбілей, — промовила Регіна. — Десятилітній юбілей мого замужнього життя. Отся сукня, — мовила вона, звертаючися лицем до Євгенія, — була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятьма роками вдягла на мене цюця, що була відмалку моїм злим демоном. В неї, в отсю сукню, вона закліяла всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернулася знов до мужа), — мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене, і в таким разі нинішній день буде новим зворотом у моїм житті і варт того, щоб зустріти його празнично. Або вони все ще чигають на мене, і в таким разі, надягаючи отсю сукню, я визвала їх. Що ж, коли вони тут, коли чигають, так нехай піднімаються, нехай мучать мене до решти! Я перебула стільки, що крихта більше чи крихта менше не чинить для мене різниці.

— Але ж, Регінко, — мовив Стальський, міняючись на лиці, — що се ти говориш? Не компрометуй мене і себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Євгеній не чужий чоловік ані для тебе, ані для мене, — спокійно відповіла вона.

— Як то, ти хіба знаєш пана Євгенія?

— Так.

— Ще з давніших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекціях музики, — поспішив пояснити Євгеній.

— І ти від того часу не забула пана Євгенія? — допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенієві слова.

— Ні, не забула.

— А, то ти, певно, крихіточку любила його? У вас, жінок, така знайомість, то звичайно рівнозначуча з романсиком.

— Крихіточку... ні, — з притиском відповіла Регіна.

— Ах, браво! — радісно скрикнув Стальський. — Не крихіточку, значить — дуже! От гарно! Пане меценас! Дорогий мій! Позвольте повітати вас яко ідеала моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинувся обнімати Євгенія, що стояв мов оглушений сею несподіваною сценою.

— А я, ідіот, і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайтеся хоч тепер як слід! Регінко! Прошу не женуватися! Пане меценасе! Я чоловік ліберальний. Борони мене Господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Але ж про-

шу!.. — І він узяв Євгенія за руку, щоб повести його до своєї жінки. У Євгенія заклекотіло щось у серці.

— Пане, — прохрипів він, — не маєте права брати мене на глум! Випрашаю собі дуже таке поводження! Добраніч!

І, відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотився на софу, він хопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок, відтак на вулицю. Тут усе ще стояв фіякер, якому Стальський забув заплатити і який справедливо розміркував собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидше чи пізніше вийде і, певно, заплатить йому. Євгеній сів на фіякра і вернув додому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечора. Потім машинально роздягся і потонув у якесь важке забуття. А тепер, коли нерви його потрохи успокоїлися, він силкувався дійти до ладу з тими споминами.

«Так от де ти, Регіно моя! — думалось йому. — Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заповонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видалося мені тупим, а твій концепт з тим шлюбним убранням видався мені глупим, уразив мене, мов погана комедія? І чому в твоїх словах бриніло щось нещире, вивчене, не своє, комедіантське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавалася огнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серці, оточений авреолом непорочної чистоти, святости і вічної юности! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину мого «я», згублену там, у тім проклятім покою!»

Він схопився з ліжка і почав одягатися. Якась тривога обхопила його. Повітря сеї комнати давило його, він потребував свіжого повітря, широкого простору, щоб не задушитися. Але, одягшись, він почув себе таким безсильним, таким нещасним, що мусив сісти на крісло коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понеслася їх течія зовсім у противнім напрямі, ніж досі.

«Варвар я! Погань! Нелюд! Адже вона божеволіє з терпіння, сама не знає, що з нею діється! Адже, побачивши мене, вона мов остовпіла, нездібна була слова промовити. Адже він знущається над нею, кождим словом шпигає, кождим позирком раниць, кождим рухом топче її. А я дивлюсь, як вона треплеться і мечеться з болю, і смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздебендюю: сей рух смішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та невже ж у мене нема ані крихітки серця? Невже разом з любов'ю я стратив здібність до простого людського співчуття?»

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби зціпилися, і він, ухопивши в обі долоні розпалене чоло, похилився над столом. Довго він сидів отак і сам не чув того, коли з його очей полилися пекучі сльози. Йому зробилося легше від них, і в міру, як легшало на душі, сльози лилися, капали на стіл, розливалися калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперлися якийсь час на острим канті. Але з очей набігали все нові і нові краплі і доливали річечку, і ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Євгеній не чув того. У нього в серці робилося якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча. Думки зупинилися, течія образів у фантазії зупинилася, воля лежала зомліла.

Голосне стукання до дверей салону розбуркало його з того душевного зомління, примусило встати з місця і отямитися. Машиналино він обтер очі рушником, вийшов із спальні, замкнув її за собою і, промовивши «Прошу ввійти», наблизився до дверей салону і відімкнув їх. Двері широко отворилися, і в отворі стояв пан маршалок Брикальський, вистроєний, пахучий, блискучий, усміхнений, щасливий.

— Чи можу ввійти? — запитав, кланяючись.

— Але ж прошу, прошу, — відповів Євгеній і також легенько вклонився.

XXIV

Пан маршалок стояв хвилину в дверях. Його лице ясніло якимсь незвичайним блиском, очі горіли, на устах тремтів щасливий усміх, готовий, бачилось, в одній секунді зірватися бурею і вибухнути веселим, сердечним реготом. Потім він широко простер руки і кинувся на Євгенія.

— Ха, ха, ха! Коханий меценасе! Позволь, нехай обійму тебе! Ха, ха, ха! Почтлива душе! Ну, дай же поцілувати себе!

І він стискав, майже душив Євгенія в своїх обіймах, незважаючи, що сей з зачудуванням зробив крок узад, хоронячись перед вибухом його ширости, що відкрив уста для протесту і навіть руками силкувався легенько відсторонити пана маршалка, від якого зовсім не надіявся такої інтимности.

— Але ж ні, ні, не пручайся! Не можу здержатися! Таку радість, таку приємність, таку розкіш, яку ти справив мені — золота душе! — я мушу, мушу!..

І він ще раз обняв, ще раз притиснув Євгенія до своєї груді, ще раз прихилив йому до лиця свою напомадовану ріденьку чуприну.

Євгеній пересилував себе і почав усміхатися.

— Пан маршалок, як бачу, приходять до мене в подвійно проступнім намірі.

— В подвійно проступнім? Ха, ха, ха! Зараз видно юриста! Прощу, прощу! В подвійно проступнім? Як се маю розуміти?

— Проста річ. Пан маршалок кидаються на мене дійством — се один проступок, а в додатку хочуть вмовити мене, що я сам тому причина, що я, так сказати, моральний справець того проступка.

— Чудово! Чудово! Ха, ха, ха! Ну, але жарт набік. Добрий день, пане меценас! Вашу руку! Так. Здорові, дужі, веселі, енергічні — надіюсь, надіюсь... Світ перевертаєте, суспільність реформуєте — так і слід, так і слід. У вас сила — Platz für die Jungen!* Нас, що пережили своє, — набік! Під ноги старе порохно! Нехай не заваджає!..

— Поки що — прощу сідати, — промовив Євгеній, якому пан Брикальський не давав прийти до слова.

— Дякую, дякую. Отже, так! Се ваша робітня, — мовив він, переводячи дух і роззираючись довкола. — Даруйте, що вас тут нападаю, та й ще в такій вчасній годині. Був у вашій канцелярії — там замкнено. Сторож сказав мені, що ви ще нагорі. Дай, — думаю собі, — відвідаю того льва в його леговищі.

— Дуже вдячний за честь.

— Але ж навпаки, навпаки! Я дуже рад. Здавна бажав відвідати вас у вашім sanctissimum**, в тій кузні, де властиво виковуються ті плани...

— Пан маршалок іронізують. Я собі простий адвокатина. Куди мені до якихсь планів? Як бачите, жию попросту, заробляю на хліб, удержуюся сяк-так при теперішнім порядку і зовсім не почуваю в собі ані сили, ані охоти на суспільного реформатора.

— Га, га, га! Говоріть, паночку, говоріть се кому іншому, не мені! Я також дещо троха знаю. Го, го, і очі маю, і вмію ними бачити! А у нас, що стоїмо на вищому шаблі, дуже тонке чуття на кожний найменший рух, який проявляється внизу.

— Чи тільки часом вашої власної дрожі не приймаєте за якийсь страшний і ворожий вам рух? — промовив трохи терпко Євгеній.

— Ого, пан меценас починають підпускати шпильки! Ну, ні, мене тим не вколете! Я чоловік загартований. Але скажіть, зробіть ласку, що властиво за ціль має той ваш дотепний — мушу се признати, що дуже дотепний, — жарт з тими хлопами?

— Жарт з хлопами? Не розумію, про що пан маршалок говорять.

* Місця для молодих (нім.). — Упоряд.

** Найсвятішому місці (лат.). — Упоряд.

— Ха, ха, ха. — знов розреготався пан маршалок. — Отсе правдивий гуморист. Пустить «віца», а сам ані не моргне, ще й удає, буцімто нічого й не знає.

— Пан маршалок ставлять мене в клопітливе положення. Я признаюся, що дуже люблю «віци» і рад би також посміятися, але, їй-богу, не знаю, про що йде мова.

— Але ж, коханий пане меценасе! — кричав маршалок, знов простираючи до Євгенія свої обійми. — Перед вами властитель Буркотина і говорить вам про дотеп, який ви зробили з його хлопами, а ви ще удаєте, що не розумієте!

— А, так! Се про ваших хлопів!

— Так, так! Ха, ха, ха! Знаєте, ми з жінкою вчора реготалися так!.. Треба вам було чути, з яким обуренням оповідали нам ті люди... знаєте, вони у нас іздавен-давна привикли — скоро що-небудь, з усім іти до двора. І з тим... Як тільки вернули з міста, зараз до мене. «Просимо ласки панської, ми би хотіли спитатися, що то за адукат такий. Ми йому віддали свою справу за ту толоку, а він нам каже: «Ви дурні. — Так нам казав, їй-богу! — Ви дурні! Що вам, — каже, — правуватися з паном за якусь толоку? Що тота толока варта? Тьфу! Я вам не те скажу. Дайте мені тисячу ринських, а я вам виправую весь панський маєток, з будинками, фільварками і лісами». Ха, ха, ха!

Пан маршалок дуже добре наслідував голос, і вимову, і жести селян, але при остатнім слові таки не видержав і розреготався.

Євгенієве лице потемніло. Відблиск усміху щез із нього, але очі сильно і остро вперлися в лице маршалка.

— Пане маршалку, — промовив він спокійним, але твердим тоном.

— Але ж чекайте, чекайте, коханий меценасе! — перервав йому Брикальський, клеплючи його по коліні. — Не потребуєте хмуритися! Адже я дуже добре знаю, куди стежка в горох. Але я хочу скінчити вам їх розмову, — се чудова штука! Ха, ха, ха! «Ая, прошу ласки панської, так нам казав той адукат. Але ми йому сказали: пане адукате, ми бідні люди, але на чуже не лакоми. Нам панські добра непотрібні, ми свого пана маршалка любимо і шануємо, а панські добра — то панські, а не наші. А ми з паном маршалком не хочемо правуватися, і ми з ним погодимося, і просимо вас, аби ви нас не бунтували против нашого пана маршалка. І аби ви нам віддали наші папери і те, що ми видали вам на штемпелі і на писанину, бо ми не хочемо вдаватися в процеси, бо ми люди спокійні, а наш пан маршалок добрий пан, дай йому Боже здоровля і многа літа!» А що, правда, що добре вирецитували? Так, як ви навчили їх, правда?

— Пане маршалку, — мовив поважно Євгеній, — дуже перепрошаю, але мені здається, що з сим остатнім питанням пан маршалок удалися на невластиву адресу.

— Як то? Як то?

— Прошу прийняти до відомости, що я не вчив нікого і ніколи брехати, а про се, що мені тут вирецитували пан маршалок, нічогосінько не знаю.

— Як то? Не знаєте? Так се не ви навчили їх сього?

— Надіюсь, що пан маршалок не мають наміру ображати мене такими...

— Але ж, коханий меценасе! Ображати! Вас! Кленусь вам, ми вчора обоє з жінкою, почувши сю вість від хлопів, зразу реготалися, а далі задумалися. А що, чи не ліпше би справді зробити так, як нам піддає меценас? (Ми не сумнівалися, що хлопи говорять з вашої інструкції.) Замість правуватися за те дурне пасовисько — віддати їм його задармо?

Пан маршалок говорив ті слова так собі, ніби знехотя, з виразом ширости в голосі, але його очі впилися при тім у Євгенієве лице і слідили кожний найменший рух, кожду ледве замітну зміну виразу.

— Мене ся справа не обходить зовсім, — холодно мовив Євгеній, — бо буркотинці від учора перестали бути моїми клієнтами. Можу запевнити пана маршалка ще раз словом чести, що таких слів, як тут мені передавали пан маршалок, ані подібних слів у такім сенсі я селянам не говорив. Наша розмова йшла зовсім на іншу тему.

— А вільно спитати, на яку? — підхопив пан маршалок.

— Дарують пан маршалок, сього я не можу сказати. Коли селяни схочуть, то можуть сказати, я їх до секрету не зобов'язував, але я сам не можу сього сказати. Але коли б мені вільно було порадити пану маршалкові так, по ширості...

— Прошу, прошу!

— То я також порадив би відступити сю толоку селянам.

— Так?

— Справа спорна, нема сумніву, але nakілько я її знаю, селяни можуть виграти.

— Чи справді?

— Се моє переконання, якого я набрав, простудіювавши докладно акти.

— І ви радите мені уступити добровільно.

— Се моя рада. Розуміється, коли...

— Коли що?

— Коли се для пана маршалка можливо, — відповів спокійно Євгеній.

— А то як ви розумієте? Чому би мало бути неможливо?

— На се питання пан маршалок борше могли би мені відповісти, ніж я пану. Різні бувають причини.

Пан маршалок устав. Розмова зачинала йому не подобатись. Він ішов сюди зовсім з іншим наміром. Він бажав відразу розбити, здемаскувати Євгенія, любитися його заклопотанням, коли побачить, що його бунтівницька агітація серед селян відкрита, зраджена тими, кому мала вийти на користь. Для більшого ефекту він навіть прибрехав добру пайку в справді наївнім та лукаво-підхлібнім оповіданні селян. А тим часом він побачив, що Євгенія не так легко збити з пантелику, побачив надто, що його власна брехня відібрала йому значну часть тої певности і смілости, яка була би потрібна для повалення такого зручного противника. Він чув якусь оскомину в душі і для того встав, попрощався якнайчемніше з Євгенієм і пішов. Євгеній провів його на сходи і вернувся до свого покою.

XXV

Євгеній ходив по покою і думав.

«Го, го, пане маршалку! Так легко ви не заведете мене в горох. Я знаю вас ліпше, ніж ви мене. Я знаю дуже добре, що вам учора не до сміху було, коли вам селяни передавали мою раду. І сьогодні ви силувалися на гумор, але не додержали до кінця. О, знаю, вам хотілося вшпигнути мене в саме серце, показати мені, що ті мужики, котрих добра я бажаю, самі перші зраджують моє довір'я, готові видати мене криміналові. Так, се була би для вас найбільша радість; ся думка блискотіла у ваших очах, коли ви входили до сього покою!»

Він живіше почав ходити по покою.

«Дивне те людське серце! Найбільше своє щастя, найбільшу розкіш бачить у тім, щоб задати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на ліпше! Адже тільки се побожне бажання надавало пану маршалкові при вході сюди такий щасливий тріумфуючий вид. Він кинувся навіть цілувати мене! Видно, що «цілованіє Юдино» — се якась типова склонність таких серць. Певного роду чоловіколюб'я — подати другому прищукровану отруту, серед танцю ввіпхнути йому штилет у серце».

Він не переставав ходити по покою, і його думки не переставали розвиватися в песимістичнім напрямі, немов розмотували клубок чорних ниток.

«А мої селяни! Чи бач, які політики? Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його і тим купимо собі панську ласку! Чудова перспектива для дальшої праці! Варто для них мучитись і терпіти! Приємно вести їх до бою з тою

темною силою, що тільки й чигає на те, щоб нас поодиноці схрупати! І то вже в початку таке, при дрібниці, де в мене нема ніякісінького власного інтересу. Що ж подумати про такі випадки, де від заховання секрету могла б залежати моя доля, моє життя! Адже ж вони, не надумуючися, з усміхом і без докору совісти пожертвують мене, ще й кепкуватимуть. Що, мовляв, за такий адукат, що звірюється нам з такими річами! Дурневі дурна дорога!»

У нього кипіло в нутрі. Він шпурнув геть від себе книжку законів, яку держав у руці. Груди дихали важко від зворушення і болю, дух захапувало, і він зупинився біля вікна. Зразу не бачив нічого: розбурхане чуття заслонювало все перед ним. Але потім його зір прояснів, і він побачив, що просто перед ним, у пустім міськiм саду на звiсній затiненiй лавочцi сидiла чорна дама з лицем, зверненим до його вікна.

Регіна? Він у першій хвилі здивувався, побачивши її. Чого вона? Пощо? Свіжий удар, нанесений йому маршалком, хоч, бачилось, у першій хвилі не болів, показався глибшим, більше болючим, ніж він думав зразу. Сей удар зранив не його особисте почуття, не ту переболілу і потрохи загоєну рану, з якою він носився цілих десять літ, але молоде, свіже і сильне деревце його громадської діяльності, його святу віру в народ, в непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будучину. Тільки помалу, ходячи по покою, він починав відчувати всю жорстокість і болючість сього удару, і в його голові почали клубитися погані думки, почали вириватися з уст прокляття. Побачивши в тій хвилі чорну даму на лавочці в саду, він зразу дивився на неї з якимсь зачудуванням, мов на щось незнайоме, що завадою стає йому в дорозі. Недавня хвиля, коли він над долею сеї жінки пролив невисохлу ще річку сліз — як же ж далека була вона тепер від нього! Що вона йому? Примха, слабкість волі, сентиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він жиє тепер! І чим вона була для нього в житті? Нічим, дрібненьким епізодом, що заважить хіба за пилину супроти тої широкої поважної праці, якій він хоче — повинен — мусить віддати своє життя. Тепер якоюсь примхою долі їх стежки ще раз зустрілися — і що ж з того? «Стрічаються перехресні стежки на широких степах та й знов розбігаються! Таке буде й наше. Що вона мені тепер, і що я їй? Нічогісінько. Перелетні тіні, що мигнуть понад долиною і не лишать по собі нічого-нічогісінько...»

І він відвернувся.

Та в тій хвилі почув, як його серце стислося, заболіло страшенно, неначе рвалося в його груді. Наглим рухом голови він іще раз зирнув на чорну даму, і йому пригадалася вона у вчорашнім пом'ятім і злежанім шлюбнім строї, і її напівбо-

жівільні слова, і признання, що любила його, і її розпущене волосся, цинічні слова її мужа — і, не тямлячи сам себе, не застановляючись, що і пощо, він хопив капелюх, замкнув за собою покій і вибіг надвір.

XXVI

Він біг звісною дорогою, навіть в думці собі не покладаючи, щоб вона й сим разом могла щезнути, як колись-то. І справді, вона сиділа на лавочці, все вдивлена в його вікно, немов ждала його. Коли наблизився, вона не здивувалася і не збентежилась, немов ждала його. Коли тремтячим голо-сом поздоровив її, вона мовчки подала йому руку, обтягнену чорною нитяною рукавичкою. Він стиснув сю руку — не мав відваги піднести її до уст. Потім станув перед нею і мовчки дивився на неї.

— Прошу, сядьте коло мене, — промовила вона.

Він сів.

— Так от як ми зустрічаємось! — промовив ледве чутно.

— Як вам поводилося?

— Хорій був.

— Що ж вам було?

— Вас не міг забути.

Вона зупинилася на ньому довгим поглядом.

— Невже се так дуже боліло вас?

Усе наболіле прорвалося в його душі.

— Пані, я тисячу разів на день проклинав і благословив вас. Я блукав мов безумний, шукаючи вас. Я пересилиював себе, а проте не міг вирвати вас із своєї душі. Я доходив до того, що починав вірити в чари, в уроки, які ви мусили кинути на мене. Я осуджував вас у душі як злочинницю, що зруйнувала моє життя, змарнувала найкращий скарб мого чуття, — а рівночасно кланявся вам як найвищій святощі мого життя.

— Ваші благословенства лишилися при вас, — мовила сумовито Регіна, — а ваші прокляття досягли мене.

У Євгенія похололо на серці при тих словах.

— Мої благословенства! Пані, звістку про ваше замужжя я тяжко відхорював. Та й потім — кілька разів я нарікав на долю, що дала мені видужати з тої хороби! Кілько разів моя рука простягалася до револьвера, щоб одним вистрілом зробити кінець усьому тому. Я опинився мов моряк серед моря без компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остроги, що додає енергії.

— А таки ви знайшли собі мету, викресали в душі енергію, — перебила вона йому спокійно, але рішучо.

— Життя бере своє. Чоловік втягнеться в ту роботу, а потреба, мов погонич з батоном, підгонює. Се так. Але ж се невольницьке, під'яремне життя! Се не людське життя! Чи таке-то було б наше життя, якби ми були разом! Якби кожда трудність подвоювала наші сили, кожда супротивна хвиля зближувала нас, якби мені під час праці не капала кров із серця!

— А проте тягнете. І скажіть по правді, чи сама та праця чимдалі не робилась вам дорожчою, не набирала ідеальнішої подоби, не робилася вам метою життя, вищою, святішою, ніж усе те, що ви могли би були знайти зо мною?

— Пані, звідки таке порівняння? Як я можу порівнювати щось з тим, чого не знаю?

— Ну, то киньте набік порівняння, а скажіть просто! Адже ж у своїй праці ви знайшли собі мету життя. Я чула дещо про вашу роботу, а дечого догадуюся. Ви русин, а русини вперті на своєму. Ви чоловік з чуттям, значить — ідеаліст. Я певна, що ви маєте вищі цілі перед собою, силкуєтесь іти вгору і вести інших за собою. Адже так, правда?

— Так.

— Значить, я не помилялась у своєму чуттю. Значить, мої молитви і сльози не пропали марно.

— Ваші молитви і сльози?

— Так. Мої молитви і сльози. Слухайте, Геню! Позвольте, що буду говорити до вас так, як говорю щодня і щовечора в своїх самотніх думках отсе вже десять літ. Тепер... після вчорашнього... я чуюся свобідною супроти вас. Ви бачили моє життя — і я можу сказати вам усе. Тямите нашу остатню розмову там, у Львові, на вулиці? Тоді, коли ви перелякалися, чи я не хора. Знаєте, мені тоді пройшло по душі дійсне прочуття моєї будучої долі. Коли я побачила, як цьоця змірила вас своїм згїрдним поглядом — ні, не згїрдним, а було в тім погляді щось таке погане і ненависне — тямите, я вся похолола і мало не впала. Се все від того погляду. І тоді уперве по моїм серці пройшло щось таке, що я зрозуміла євангельські слова про меч, який мав пройти серце Матері Божої. Я вирвалася від вас майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як горячо, як невимовно я люблю вас. Бачите, говорю се спокійно. Адже ж я небіжка для вас... нас ділить могила, а могила — то спокій.

— Пані! — скрикнув Євгеній, у котрого серце рвалося при тих словах. Та вона рухом руки заставила його мовчати і говорила далі:

— І тоді ж я зрозуміла, що не побачу вас більше, так що сцена, яку зробила мені потім цьоця, не була для мене несподіванкою. Може бути, що я занадто скоро піддалася цьоциному наказові, — ну, та за се терплю тепер. Се своєю дорогою, та що се вас обходить! Але вночі, замкнувшись в своїм покоїку,

я кинулася на долівку перед образом Пречистої — можете мені вірити, Геню, не маю ніякого інтересу грати перед вами комедію... небіжчики загалом кепські комедіянти!.. Я кинулася на долівку і довго молилася, плачучи гарячими слізьми. «Мати Божа, — молилася я, — дай, щоб я була для нього найвищим, найкращим, чим тільки може бути жінка для мужа! Щоб я йому була поміччю в пригоді, потіхою в горю, заохотою до всього доброго! Щоб я вела його до всього, що високе і чесне. І коли я сама нездала на се, занадто низька, занадто буденна, занадто нездібна, то знівеч мене, відкинь як нездалий знаряд, а вложи йому в серце мій образ і надай йому силу, і блиск, і чари, і нехай він веде його і підносить туди, куди я сама не сягну». Бачите, Геню, і Пречиста вислухала мене. З ваших слів переконуюся, що я не дармо молилась і плакала. Ви жалуетесь, що не могли забути мене. А я певна, що се власне була та провідна звізда, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукатися в темряві егоїзму, вела вас усе вище та вище.

У Євгенія бризнули сльози з очей. Він ухопив її за руку.

— Пані, досить того! Ви рвете моє серце. Кожде ваше слово наново показує мені, як багато я стратив, трапляючи вас.

— Ну, що там про се говорити! — мовила Регіна, всміхаючись сумовито. — Бачите, я стара баба, а перед вами ще світ широкий. Вам життя всміхається.

— О, чудово всміхається! — гірко скрикнув він. — Ні, пані, позвольте й мені сказати вам правду... сказати те, з чим я прийшов сюди, побачивши вас.

Вона уважно поглянула на його лице.

— Догадуюся, що ви хочете сказати, — мовила, бліднучи на лиці.

— Ви бліднете, пані?

— Ну, говоріть, — мовила вона ледве чутно.

— Про ваше життя знав я не від учора. То значить, про життя пані Стальської. Бо се мені ані в сні не ввижалося, щоб пані Стальська — то були ви. Але про те, як жиється пані Стальській з мужем, знав я давно з уст самого пана Стальського. І коли вчора побачив, що пані Стальська — се мої святощі, найдорожчий скарб моєї душі, моя Регіна, се ви, пані, — коли я переконався, що пан Стальський не переборщив у своїм цинічнім оповіданні, — коли сьогодні отямився троха від того страшного удару і коли при тім добрі люди поквапилися зараз же посолити мою свіжу рану... Пані, ви відвертаєтеся?

— Говоріть, говоріть, — мов у сні прошептала Регіна.

— Слухайте, пані... Слухай, Регіно! Хто се сказав тобі, що ти небіжка для мене? Хто сказав тобі, що нас ділить могила? Нас ділить фікція, а не могила. Лише крихітка доброї волі, крихітка зусилля — і тої фікції нема між нами. Літа минули — що ж,

минули однаково для тебе, як і для мене. Обое ми постарілися. Але проте ми не старі. А любов творить чуда. Вона відмолодить нас. Вона загоїть наші довголітні рани, покриє муравою забуття могилки наших молодих бажань, окрасить їх новим, хоч пізнім, але запахущим цвітом. Слухай, Регіно! Ніщо ще не страчене для нас! Любиш мене? Віриш в мене?

Він держав обі її руки, стискав їх у своїх гарячих долонях. Вона сиділа бліда, сумна і не гляділа на нього.

— Регіно, серце моє! Незабуття моя! Невже горе зламало тебе так, що ти перестала вірити сама в себе? Невже всяке бажання і всяка надія щастя замерли в твоїй душі? Озовися! Скажи слово! Зірви ті огидливі пута, якими сковано тебе. Адже ж я не вірю, щоб ти вважала святим і шановним те, що було для тебе десятилітньою нелюдською тортурою! Подай мені руку! Я все віддам тобі. Покинемо сей город, сей край. Світ широкий. Подамося геть, хоч би за море. Я здоров, сильний, повний віри, а при тобі моя сила і віра зросте вдсятеро. Не згинемо. Заробимо собі на життя. Виборемо у нього все можливе. Видремо у нього, що тільки дасться, з того скарбу людського щастя, який був призначений для нас.

При остатніх словах Регіна затремтіла і підвела лице, мов нараз прокинулася зо сну.

— Призначений для нас! Ти читав у книзі призначення? Ти знаєш, чи справді було для нас призначено щось інше, ніж те, що маємо?

— Регіно, се не відповідь на моє питання! — скрикнув він уражений.

— Слухай, Геню, — оповідж мені про свої процеси. Я чула, як тебе хвалять, що ти один із найліпших адвокатів у краю. А дехто жалує: що за шкода, такий добрий адвокат, а пустився на хлопського захитника! Знаєш, коли чую такі похвали і такі нарікання, то в мені аж серце росте.

— Регіно! До чого се все веде? Остогидло мені адвокатство! Остогидли мені і хлопи, і пани, і суди! Скажи слово, Регіно, — одно слово, і ще сьогодні покинемо се прокляте гніздо, будемо вільні, будемо щасливі.

— Краденим щастям, так?

— Що там! Слово, пусте слово!

— Геню, Геню! Не говори того! Адже ж тут подвійна крадіж. Ти вкрав би мене від мужа, а я тебе від твого діла, від тих нещасних, віками кривджених людей, що потребують тебе, що — нехай і так — не вміють оцінити тебе, але мають право до твоєї праці і помочі. Не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячаться тобі. А я — що я? Тепер, у хвили розворушення, ти бачиш у мені не те, що дійсно сидить перед тобою, а свій ідеал, той образ, який ти вилелівав у своїй душі.

А за день, за два прийде розчарування, запал остигне, око заостриться на мої хиби, і наше крадене щастя переміниться на нову тюрму, нові кайдани.

— Регіно! Не говори так! — скрикнув Євгеній. — Я вже не дівчак. Давно відвик віддаватися ілюзіям і йти за хвилими поривами. Те, що говорю — вплив моєї незламної постанови, мого щирого чуття. Скажи слово, одно слово! Адже я знаю, що ти любиш мене. Твої очі говорять мені, що бажання щастя і любови не вигасло в твоїй душі. Так чого ж отягатися? Що нас в'яже до сього гнізда? Люд? Хіба ж і за морем я не знайду люду, свого люду, для якого зможу працювати і який так само потребує моєї підмоги? Голубочко моя! Бідна мученице! Не муч і себе й мене! Адже ж я й так не зможу жити тут, знаючи, що ти близько мене і в такому положенню, з таким чоловіком! Що кождий день твого життя — то мука, то терпіння, пониження, зневага! Адже ж я або втечу відси сам, або вдурію, або допущуся якогось злочину! Регіно, Регіно! Змилуйся надо мною і над собою!

Лице Регіни при тих словах поблідло ще дужче, було бліде, мов полотно. В губах не було ані кровинки, і вони тремтіли, мов два бліді рожеві листки від вітру, її груди дихали важко. Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло і, обертаючися до Євгенія, промовила:

— Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Мені не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові!

І, не подавши йому руки, вона пішла геть, не озираючись.

XXVII

— Завтра маємо аж три терміни в гумниськім суді, — мовив до Євгенія конципієнт, подаючи йому до перегляду цілу пачку різних актів.

— Які терміни?

— Два досить важні, в ґрунтових справах. Третій — крадіж, але може мати певне значіння, бо справа потроха на політичнім підкладі. Одна партія в селі хоче позбутися немилого їй члена громадської ради і заденунціювала його за якусь крадіж. Найгірше те, що судить Страхоцький.

Євгеній кивнув головою, переглядаючи акти.

— Надто треба би там побрати деякі інформації, виписи з книг ґрунтових і з регістратури. Як пан меценас думають, чи маю їхати сьогодні і підночувати у о. Зварича, чи аж завтра досвіта?

— Я сам поїду, — промовив Євгеній.

— Пан меценас поїдуть? — не без зачудування запитав конципієнт, що привик був досі сам їздити на такі «дрібні» терміни.

— Поїду. Мені треба поговорити з о. Зваричем, а з поворотом заїду до Буркотина.

Він задзвонив. За хвилину ввійшов Баран і мовчки став коло дверей канцелярії.

— Слухайте, пане Баране, будьте ласкаві замовити мені фіякра. Там на п'яту годину вечора щоб був готовий. Скажіть, що поїдемо до Гумниськ. Ночувати будемо в Бабинцях. Розумієте?

Баран кивнув головою, всміхнувся і стояв на місці.

— Ну, що? Маєте ще що сказати?

— Пан меценас самі їдуть?

— Сам.

— То, може, треба чотири коні?

— Чотири коні? А вам що такого? Пощо чотири коні?

— Ну, я думав...

— Прошу вас, не думайте нічого, але йдіть.

Баран похитав головою, мов щось не хотіло поміститися йому в голові.

— То вистарчать два?

— Вистарчать, вистарчать.

— Але конче мусять бути чорні, правда?

Євгеній зірвався з місця і наблизився до Барана — не з гніву, але з зачудування, бажаючи заглянути йому в очі. Конципієнт голосно зареготався.

— Що вам, пане Баране? Для чого вам здається, що мусять бути чорні?

— Ну, я так думав.

— Але відки приходите до такої думки?

— Ну, чую, що пан меценас самі їдуть...

— Так що з того?

Баран вибалушив на нього свої очі з виразом тупого нерозуміння. Євгеній лагідно поплескав його по плечі.

— Ні, ні, пане Баране, мені про те байдуже, чи коні чорні, чи білі, аби тільки добре бігли і аби бричка була добра. Прошу вас, ідіть і замовте, і зробіть усе, як треба.

Баран вийшов, усе ще похитуючи головою, мов сам собі не вірячи.

— Що се з ним? — питав Євгеній конципієнта.

— Не розумію.

— Видно, в його голові щось засіло. Він натякає на щось, а не хоче сказати.

— Я заходив до нього пару разів до його хати, — все клячить перед образом і молиться. І очі в нього мов заплакані.

— Чи не ходить він на ту єзуїтську місію? — запитав Євгеній.

— Розуміється, що ходить. Здається, минувшої суботи сповідався перед єзуїтом. А під час одного казання дістав напад епілепсії — на фіякрі його привезли.

— Доведуть хлопа до божевілля, от що! І так доводять баби до істерії, до галюцинацій, до того, що їдять землю та моряться голодом. А сьому бідоласі небагато треба, щоб зовсім збити його з пантелику. Припускаю, що єзуїт наговорив йому всякої всячини і ще й покуту завдав за те, що служить у жида.

На тім розмова урвалася. Євгеній засів до своєї роботи. Він вибирався на кілька день із дому; треба було дещо зреферувати, дати диспозиції конципієнтові і писарям.

О п'ятій на подвір'я заїхав фіякер. Євгеній був у своїм покої і кінчив пакуватися. Застукано в двері, і ввійшов Баран.

— Прошу пана меценаса, фіякер заїхав.

— Хто їде?

— Берко... рудий Берко, той, що з паном конципієнтом усе їздить.

— Добре, добре. Ну, а коні чорні?

Євгеній, усміхаючись, зирнув на нього, але Баран дивився на нього поважно, якимось суворо і мовчав.

— Слухайте, пане Баране, — мовив Євгеній. — Ну, скажіть по щирості, пощо ви питали мене про чвірку і про чорних коней?

Баран уперто вдивлявся в його лице, немовби хотів там вичитати щось таємне, а потім, озирнувшись поза себе, промовив майже пошепки, зо страхом:

— То ще не настав час?

— Який час?

— Що ви маєте їздити по краю чвіркою чорних коней.

— Я? Що ж я, магнат який?

— Е, що там магнат! — згїрдно мовив Баран. — Чвіркою чорних коней... їздити по краю і збирати народ... І накладати свою печать на тих, хто увірить у вас...

Він говорив ті слова звільна, з притиском, немов повторяв вивчене напам'ять.

— Що се ви говорите? — дивувався Євгеній.

— Пан ліпше знають, що я говорю, — мовив Баран, не зводячи з нього очей.

— Та пощо би я мав те все робити?

— Пан ліпше знають.

— Але за кого ж ви вважаєте мене, Баране?

— За того, ким пан є на правду.

— А хто ж я такий?

Баран перехрестився і, видимо, збираючися з усею силою свого духу, сказав твердо:

— Антихрист.

У Євгенія похололо в серці — не від сього слова, а від того виразу божевільної певности, який було видно в Барановім лиці.

— Але ж, Баране, бійтеся Бога, що вам приснилося! — мовив він лагідно. — Я хрещений чоловік, такий, як і ви. Відки мені до антихриста?

— І антихрист має бути хрещений, тільки фальшивим хрестом.

— Але відки ж ви се знаєте, що се власне я?

— Знаю, відки знаю.

— Ні, не може бути, щоб ви се самі виссали з пальця.

— Певно, що ні.

— Значить, вам наговорив хтось.

— Наговорив чи не наговорив... А сказав такий, що мусить се знати.

— Ну, хто такий? Скажіть, не бійтеся. Я не скажу нікому.

— Не скажете? Ану, заляніться Божим ім'ям.

— Йй-богу, не скажу.

— Ну, так знайте... Отець місіян мені сказав, — прошептав Баран із виразом великого страху на лиці.

Євгенію досить було не до сміху, але, почувши сей Баранів секрет, він не міг зупинити себе, щоб не зареготатися.

XXVIII

Вечором того самого дня Баран стояв близько дверей Вагманової спальні, держачи капелюх у руках. Вагман сидів на простім дерев'янім кріслі край старого бюрка, купленого десь на ліцитації і посковуваного залізними штабами. Кождий сторож його камениць був обов'язаний щонайменше раз на тиждень здавати йому реляцію з усього, що діялося в домі, що чув і бачив. Се була його поліція.

— То, кажете, з Буркотина хлопи? — допитував Вагман у Барана. — Напевно з Буркотина?

— Та напевно. Я говорив з ними, як вийшли від адвоката.

— Ну, і що ж казали?

— Кляли нашого адвоката. Казали: видно, пан підкупив його, бо хоче запропастити їх справу. Казали, що відобрали свою справу від него.

— Овва! Овва! — цмокнув Вагман. — Ну, і що далі?

— А нині рано сам маршалок був.

— Що?

— Сам маршалок. Чвіркою заїхав. До адвоката ходив на-
гору.

— Овва! — скрикнув Вагман, чудуючись.

— Балакали щось, але не дуже довго.

— Ну, ну!

— Маршалок вийшов, а по якімсь часі адвокат вибіг щодуху і довго балакав щось у міській сади з якоюсь панею. Я дивився крізь шпару в паркані, але розмови не міг чути.

— Що то за пані?

— Якось не міг пізнати. Так щось на Стальського жінку подібна.

— Стальського жінка? Плакала перед ним?

— Ні, не видно було. Говорили живо, далі вона встала, ніби загнівана, і пішла, не прощаючися з ним.

— Гм! Гм! Ну, і він поїхав?

— Поїхав о п'ятій на термін до Гумніськ. У канцелярії казав, що буде ночувати у отця Зварича, а з поворотом буде в Буркотині.

— Ага! Ну, ну. А що ще чувати?

— Та нічого.

— Не був ніхто у вас?

— Був пан Шварц.

— Хто? Пан...

— Пан Шварц. Той, що з суду нагнали.

— А він чого хотів?

— Питав за вами.

— За мною?

— Так. Питав, чи буваєте часом у нашого адвоката.

— А ви що сказали?

— Я сказав, що ні.

— А пощо йому треба се знати?

— Не знаю.

— А про адвоката не питав нічого?

— Та питав. Чи багато людей до него приходять? Чи він ночує дома, чи пізно приходять уночі? Чи бувають у него які дівчата? Чи приймає гостей?

— Треба пильнуватися того панича. Як буде вас ще що розпитувати, на все кажіть: не знаю, не бачив, не чув!

— Він казав, що розвідає се все не для себе, а для пана старости.

— Що? — аж скрикнув Вагман, схопився з крісла і почав ходити по тіснім покою. Потім, зупиняючись перед бюрком, мовив немов сам до себе:

— То байки. Найліпше не боятися їх.

І, обертаючися до Барана, він дав йому кільканадцять центів і мовив:

— Не бійтеся нічого. Він тільки страшить вас. Ані староста, ані Шварц не зробить вам нічого. Кажіть: не знаю, не моя річ — та й по всьому.

З тим і вийшов Баран від Вагмана. Він так привик говорити своєму господареві всю правду, що тепер почував правдиву гризоту сумління, затаївши перед ним найважлишу подію минулого тижня, свою сповідь у отця місіонаря і одержану від нього звістку, що адвокат, який жиє під одним дахом із ним, — се антихрист у власній особі, що він незабаром почне збирати народ і печатати всіх своєю печаткою і всі попечатані пропадуть навіки. Ся звістка страшенно мучила його. Він майже щоночі в часі молитви діставав нападів епілепсії, а в полудне від дванадцятої до першої «мусив» відбути варту перед адвокатовими вікнами. В його хорій голові чимраз більше утверджувалася думка, що він мусить пильнувати сього ворога Христової віри, мусить впору остерегти перед ним людей. Але про все те говорити Вагманові він не важився — адже Вагман невірний жид, готов висміяти, а може, навіть нагнати його зі служби. Нинішнє поведження адвоката, коли він виявив йому своє підозріння, не розвіяло його певности, а сміх адвоката при згадці про отця «місіяна» видався Баранові якимсь страшним, пекельним сміхом і проняв його морозом.

«Так і є! Се несамовитий чоловік! Недаром мене при нім так щось за серце стискає. І запах якийсь від него йде — зовсім як сірка. І очі у него... Треба пильнувати його! Баране, не дайся!»

І, чуючи в кишені кільканадцять центів, він зайшов до шинку, щоб випити на відвагу. Горілка прогонює погані думки.

В шинку було кілька гостей — міщан і міщанок, що сиділи за столом, п'ючи пиво з гальб і голосно розмовляючи. Баран підійшов до шинквасу і велів дати собі чарку горілки. Поки він пив її, з сусідньої комнати виглянув Стальський.

— А, Баране! — гукнув він. — Добрий вечір!

— Дай Боже здоровля пану! — відповів Баран, обтираючи вуси від горілки.

— Ходи-но сюди, щось маю тобі сказати!

— Е, що там казати. Найліпше, якби пан казали от шинкареві дати ще одну шнапатирку.

— Ну, а ти що думаєш, не скажу? Ходи сюди!

Баран увійшов до сусіднього тісного закамарка, де був тільки один стіл і два ліжка. Стальський сидів тут сам один, п'ючи пиво.

— Сідай. Що будеш пити? Пиво чи горілку?

— Е, або то я пан, аби пив пиво? По чім мені пити пиво? Я простий чоловік, вип'ю горівки.

— Пане Елькуно, прошу дати квартиру, але доброї, чистої житньої, з анижем.

Баран сидів, понуривши голову.

— Чого зажурився? — питав його Стальський.

— Ет, пане, кождий має свого черв'яка, що його гризе.

— Залий bestяльного! — мовив Стальський, ставлячи перед ним горілку і наливаючи чарку.

Баран випив.

— Ось солений рожок, закуси.

Баран розламав рожок і почав звільна хрупати його.

— Ти гніваєшся на мене, Баране?

— Я на пана? А за що?

— Ну, то добре, що не гніваєшся. А що ваш пан адвокат?

— Виїхав сьогодні. До Гумніськ на терміни.

— Так? А то що таке? Досі не їздив, а тепер нараз...

— І мене се здивувало. Знають пан... Пан говорили, що знають його змалку. Як пан думають, самовитий він чоловік, чи ні?

— А то як ти думаєш?

— Та я ходив до сповіді до ксьондза єзуїта. А ксьондз єзуїт питають мене, де я служу. А я кажу, що у Вагмана за сторожа. А ксьондз далі: а хто там живе в тім домі? А я повідаю: ті й ті. От же як ксьондз єзуїт не всяде на мене! То не досить, що служу у такого жида, що гірший від Юди Скаріотського, ще й usługую такому адвокату, що є правдивий антихрист, що хоче перевернути весь порядок на світі. То я подумав собі: спитаю пана офіціала, може, пан знають.

— Що ж, небоже Баране, ксьондз єзуїт, певно, на тім ліпше знається, ніж я. Се так. Ще перед кількома днями я, може, був би сміявся з того. Але тепер...

— Що, ви також переконалися? — спішно, пошепки спитав Баран.

— Переконався — не переконався, але хотів би переконатися і потребую твоєї помочі.

— Ну, що, що?

— Бачиш, запросив я його вчора вечором, на свою біду, до себе додому. І що ж ти скажеш, прийшов і відразу збаламутив мені жінку.

— Як то збаламутив?

— Та так, що я сам не розумію. І слова до неї не мовив, тільки подивився — і жінка здуріла. Всю ніч не спала, а все ходить по покою і говорить, ніби сама до себе, ніби до нього. Тільки й чути: «Слухай, Геню» та «Слухай, Геню». Що вже я уговорював, щоб ішла спати — де там! Ходить, як одуріла.

— Господи! — з переляком крикнув Баран. — Адже ж, очевидно, нечиста сила.

— Та боюся, чи не очарував він її так, як то, знаєш, буває, що жінка втікає від чоловіка, біжить за ним, забуває сором і все.

— Очарував! Очарував! — шептав Баран, киваючи головою.

— Кажеш: очарував? Хіба ти знаєш щось?

— Авжеж, знаю. Адже сьогодні перед полуднем розмовляли обоє отут у саду.

— В саду? Прилюдно?

— Ну, в саду було майже пусто. Я дивився крізь шпару в паркані. Поговорили і розійшлися.

— А вона до нього до покою не ходила?

— Ні.

— Слухай, Баране! Ось тобі від мене маленький завдаток, — і Стальський втиснув йому в долоню срібного ринського, — допоможи мені в тій справі. Як ще раз зйдуться — чи вдень, чи вночі, у себе чи де — дай мені знати. Я тобі віддячуся.

— Та добре, — мовив Баран, ховаючи гроші.

— Але нікому не кажи, що я просив тебе!

— Розумію, розумію.

— А як що до чого, то скоч до мене до канцелярії, а як мене там нема, то додому, по дорозі заглянь сюди. Я конче бажав би їх захопити разом.

— О, захопите, захопите! Вже як він старший над чортами, то над жінками тим більшу має міць. Адже жінка — чортівське насіння, то й сама липне до такого. О, будьте певні, я вам допоможу зазнати того смаку, якого я й сам зазнав. Ваше здоровля, пане!

XXIX

Ходить осінь по долині і снує свої сіті. Обснювала димами гори, заповнила мрякою яри, потяглася сірою курявою за течією рік і потоків, вішається по гілляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цілими таборами села, досягає бовдурами до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, співи та викрики, жовкне листя, стулюються чашки немногих запізнених квіток і серце корчиться з болю і жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумніви та знеохоту.

Євгенію здається, що її головне джерело в його серці. Так добре відповідає весь сей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєві його душі.

Звільна котиться бричка по ослизлій дорозі. Мірно кивається рудий Берко на козлі. Він не дуже-то поганяє своїх коненят, бо вже недалеко до Бабинець, а в Бабинцях нічліг. Звільна похитується в бричці Євгеній, накинувши на себе дорожню бунду з капузою. Перед ним і довкола нього все застелено мрякою,

тільки де-де просунуться поузнього придорожні верби, що в мряці і в вечірній сутіні виглядають, як великі стоги сіна; листя ще не пообпадало з них, але висить недвижно і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пусте, далекі ліси щезли. Думка не хоче летіти в далечинь і вертається, наче втомлена пташка до гнізда.

А в тім гнізді пусто, холодно! Вилетіла з нього золота пташка, вилетіла і не верне ніколи.

Тільки тепер, серед безлюдного поля, серед сього сумовитого краєвиду, Євгеній почуває, що повна свідомість і застанова вертається йому. Тільки тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв, писав, сміявся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тим часом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тільки тепер вона починає прокидатися. І Євгеній починає розуміти, що він отсе сьогодні перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов кризис важкої хвороби, в якій по довгих болях наступив пароксизм, потім глухе знесилення, а потім — не знати, чи піде виздоровлення, чи смерть.

Але Євгеній чує себе поки що досить далеким від смерти, і в міру, як надвечір небо насувається чимраз тяжчими хмарами і вся країна чимраз більше затемнюється, в його душі робиться чимраз ясніше, думка чимраз свобідніше розвиває крила.

Який широкий круг чуття перебув він сьогодні і з якою шаленою шкорою! Адже ж тепер він чув себе так само далеким від тої хвилі, коли проливав сльози над долею Регіни, як і від тої, коли під впливом розмови з маршалком, зневірений у своє діло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хочеться вірити, щоб се все було правда, щоб досить було одного її слова — і він у сій хвилі був би, може, лагодився в далеку дорогу, кудись на край світу. Йому робиться страшно, як чоловікові, що в сні ходив по гзимсі височенної вежі, а потім наяві з жахом глядить на той гзимс і при самім його виді з безпечного низу почуває заворот голови.

Він у отсій хвилі почуває вдячність для Регіни, що не використала сю хвилю його слабости, як була б зробила всяка інша на її місці. Для чого вона се зробила? Які логічні чи чуттєві причини довели її до такого наглого, різкого розриву з ним, сього він не береться в'яснювати, се якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тільки мелькає її бліде лице, її досить негарно отворені уста, з яких вилітають остатні слова, її гордий рух, що не дуже-то припадає до її зламаной постаті. І все те хоч не перестає боліти Євгенія, але болить не тим острим бодем, що в першій хвилі, а якось тихо, одностайно, як затулена рана, що починає гоїтися. Євгеній пильно вдивляється в придорожну

березу, покриту жовтим, а декуди пурпурово-червоним листям, що, обтяжене краплинами мряки, облітає звільна, ненастанно. Коли ся береза почуває який біль при обпаданні сього листя, то се, мабуть, буде біль, подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі в'яне щось, обпадає, відривається і гине щось таке, що було красою, і пишнотою, і радощами, але тепер пережило свої дні. Се в'яне його молодість з її ілюзіями, і поривами, і безумним коханням. Те, що прийде тепер, не буде вже ні таке блискуче, ні таке ніжне, ні таке радісне. Що воно буде — не знати, але в усякім разі буде щось інше.

Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотяними вигонами, обскубанними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З давен-давна він привик, що його серце стискається при в'їзді в руське село, навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигріваючись у літньому сонці. Так, немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу. А тепер, у осінній сльотавий вечір, ся меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт цівів; де-де скрипить надкирничний журавель, тягнеться, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і ліниво поганяє худобу, з подвір'я чути запізнене троскотання терлиці. Навіть оборози високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована коршма з широкою заїздовою брамою, отвореною нарозстіж, мов темна, вічно голодна пашека, готова проковтнути всі ті здобудки важкої цілорічної праці. З її вікна визирає бородате здорове лице орендаря, і Євгенію пригадується завтрішний термін, де орендар стає за свідка проти одного з найчесніших селян, помовленого за крадіж, — один із тисячних епізодів вікової боротьби між отсею темною пашекою і селом. А ось і двір на горбі, оточений вінком високих ясенів, що ледве мріють, огорнені мрякою, мов велетні в сірих широких плащах. Але двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіра, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци», чи прийме завтра на роботу до молочення або до горальні, — хоч по п'ятнадцять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив попри них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. «Пан», — а вони з віку-правіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір. Євгенію пригадався віршик

Боровиковського «Цар природи»²³⁷, і в його голові, мов чміль, почали ненастанно бриніти його кінцеві строфи:

«Грицю, мой, ти цар природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша, ліс, худоба,
Звір і риба — все твоє».
Шапку зняв. «Мабуть, комісар».
Бідний скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Цар землі, природи цвіт.

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-меланхолія при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на нього одного, чіпляється за поли і за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки «помаленьку ріже» душу важкими контрастами ненастанної праці й убожества, боротьби і безплідности, змагань до світла — і темноти та безрадности. Контрасти тим важчі, що видаються вічними, неминучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, злагодження їх різкості вважається чимсь диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу, і то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але не раз і з боку тих, що нидіють у вічній тіні.

Євгеній ніколи не зажмурював очей на ті непринадні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народу, а сьогодні, під впливом остатніх подій, усього менше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір заострився власне на темні і непринадні боки сільського життя, збільшився його скептицизм щодо селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, через які вела його дорога, тих куп хворосту і соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих корів, скрипучих журавлів, роззявлених коршом і гордих, ненажерливих дворів будив у душі рівночасно якесь супротивне чуття. Показувалося, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувалося і виявляло себе в однім коротенькім не то реченні, не то зітханні:

— Ах, як багато праці потрібно!

Се не була ніяка програма, не було нічого ясного і конкретного. Се був немов механічний відрух чуття, несвідома реакція характеру, привиклого до діяльності. В приложенні до того села і до того народу се була, коли хочете, пуста або майже пуста фраза. Євгеній у тій хвилі не знав і, певно, не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ті злигодні. Але його хора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стебелинки, а його енергічна уява

почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. «Як багато праці потрібно!» Досить було сього одного загального поклику, щоби збудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих, планів, по сто разів строєних і перестроюваних, відкиданих і знов підійманих з молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і плани організації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просвітне виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всеї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя і витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібности і компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання однолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою.

І в тій хвилі Євгеній почув у душі глибокий сором. Йому пригадалася недавня розмова з Регіною і його безумний намір — покинути все те, вимріяне, вилеліяне, підготоване зусиллями його душі і бажаннями його серця, покинути і занехати задля жіночих очей, задля блідих, болящо стиснених уст! Боже, невже се був він? Невже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямитися така постанова? Невже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчарувань, терпінь і — хто знає, може, десь там колись пізніх цвітів і плодів, — що та частина його чуття — краща, чистіша частина. Адже се його перший, безпосередній, святий обов'язок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею і потом сього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатитися йому. Се перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говорить про права індивідуальности, про права чуття, про право на вживання життя і його радощів, — се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерности. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі? Яке ти маєш право вдоволяти свої примхи і любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдоволити найконецніших потреб життя? А коли у тебе нема сили волі настільки,

щоб зректися всіх своїх приємностей і розкошей, зробитися аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесії своєму дорогому «я», то бодай не брешти і не декламуй про якісь віковічні права того «я»! Будь щирий і скажи виразно: «Во грісіх роди мя мати моя», жию в свинстві і роблю щохвиля концесії підлоті. Се буде щиро і правдиво, і коли те болото не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озоветься, стрепенеться, збунтується против того всевладного свинства. А декламаціями про права свого «я», про бажання «вижитися і нажитися» ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення і повного затрачання всього того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людської подоби.

В таких думках, що від аналізу власного чуття звільна перейшли до злобних нападів на якогось незримого противника, Євгеній смерком уже заїхав до Бабинець, де у о. Зварича надіявся знайти нічліг.

XXX

Він здивав о. Зварича ще за селом. Священик, низенький худенький чоловічок літ коло сорока, оточений купою селян і селянок, чалапав болотистим гостинцем, ідучи до села; ряд свіжих могилок на кладовищі, що темним чотирикутником розстелилося оподалік від села і манячіло своїми дерев'яними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявшись з купою людей, Євгеній привітався, велів жидові їхати наперед і заїздити на попівство, а сам зліз із брички і пішов пішки разом з панотцем і селянами.

- Що у вас, похорон був? — запитав він.
- О так, похорон, — якомсь мов нерадо буркнув о. Зварич.
- Та й не один, — додав хтось із селян.
- Мруть хіба в селі?
- Ну, та... померли.
- Слабість яка? Пошесть?
- Ще гірше.
- Як то?
- Пошесть ц[ісарсько]-к[оролівська], патентована.
- Що се ви, отче? Загадками говорите.
- Ба ні, що правда. Адже отсе вертаємо з такого похорону, якого ви ще, певно, не бачили. Семеро дітей нараз.
- Дифтерія? — не без легкого страху промовив Євгеній.
- Ні. Здоровісінькі були.
- Ну, через що ж померли?

— А, бачите, ведлуг пшипису*. Фізик приїхав віспу щепити і защепив усі діти зопсованою коров'янкою. Замість віспи прищепив гангрену — і отсе сьогодні семеро ми їх поховали. А п'ятеро ще мучиться.

— Боже! — скрикнув Євгеній.

Селянки, що йшли позаду, всі голосно захлипали і піднесли фартухи до очей. Чоловіки йшли понурені, мовчки.

— Слухайте, пане, — промовив згодом один селянин. — Адже я старий чоловік. Сей хлопчик був мій одинак... три роки мав... як чічка, пане, як золото, хлопчик...

Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали наголос.

— Адже я не ручу за себе. Ану ж мені туск прийде до голови і я ще сеї ночі візьму сокиру за пояс, і піду до міста, і знайду до пана фізика, і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат — як міркуєте, що мені за се буде?

— Андрію, гей, Андрію! — з притиском, нервово обізвався священник. — Що ви говорите? Гріх таке говорити. Моліться Богу, щоб відвернув від вас лихі думки!

— Єгомость! — з болючим докором скрикнув селянин. — Адже знаєте мене не віднині. Скажіть самі, чи я забіяка, лиходій, душогуб? Чи я завинив що пану фізику? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За що ж він мене всиротив? За що він мені душу скалічив?

— Хіба ж він того хотів?

— Хотів чи не хотів, а чому не подбав, щоби чисту матерію щепити? — вмшався Євгеній. — Се ж очевидна його провина.

— Е, для хлопських дітей усе добре! — гірко говорили селяни. — Трута замість матерії — овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятеро, то й що з того? Більше місця буде для паничів та жидиків.

— Слухайте, люди, — мовив Євгеній, — коли се сталося?

— Якраз нині тиждень тому.

— І ви давали про се знати кому?

— Зразу не знали, що сталося, — мовив о. Зварич. — Діти пишуть з болю, рани на рученятах почервоніли, почали гнити. Тільки тоді один чоловік кинувся до міста по лікаря. Лікар приїхав і тільки в долоні сплеснув. Отсих семеро вже були при смерті. Тамтим іншим щось там робив, записував, але й на них слаба надія.

— То вже він сказав, що донесе про се, де треба, — додав один селянин.

* За приписом (польськ.). — Упоряд.

— Ну, поки там він се зробить, ми зробимо від себе донесення до суду, — мовив Євгеній. — Адже се нечувана річ!

— Ой, пане, — мовив знов один селянин. — Чи раз то вже таке трафлялося, що діти від щеплення вмирали. Адже наші баби бояться пана фізика гірше зарази.

— Звичайно п'яний щепить, — лаконічно додав о. Зварич.

— Ну, і так йому се уходить? Ніхто про се не знає?

— Знають, чому би ні. І в раді повітовій знають, і в старостві знають, та що з того?

— Хто йому що зробить! — додавали селяни. — У него плечі.

— Ну, люди добрі, то так не може бути, — мовив Євгеній. — Сього не повинні пустити плазом! Такий чоловік ані одного дня більше не повинен бути фізиком.

— Іншому би певно не дарували, — мовив о. Зварич, — але пану Пшепюрському, жонатому з бувшою гувернанткою пана маршалка, ну, сьому не легко можна що зробити.

— Попробуємо, — мовив спокійно Євгеній з тою рішучістю, що виявляла ціле обурення, яким тремтіла в тій хвилі його душа. І, обертаючися до людей, він додав:

— Ходить зараз на пробовство. Зробимо донесення, а завтра я сам подам прокураторові.

Селяни сумно хитали голови.

— Т-та, робить, що знаєте, але ми одно знаємо. Йому за се нічого не буде. А втім, хоч би його й повісили, то наших діточок се не оживить.

Жінки, ридаючи, розходилися по хатах, а чоловіки разом з Євгенієм і о. Зваричем пішли на пробовство.

XXXI

По вечері Євгеній з о. Зваричем сидів іще якийсь час, розмовляючи про всякі справи. Правда, о. Зварич був не дуже великий майстер у веденні розмови. В гімназії він був звісний як «тупа голова»; ледве перелізши через матуру, він записався на теологію і скінчив її якось так, що ніхто ніколи не чув його голосу. Він у політику ніяку ніколи не мішався, ні з чим наперед не виривався, в студіях був остатній і перелазив з року на рік з тяжкою бідою, та все-таки якось переліз. У нього не було ні приятелів, ні ворогів; він не втискався нікому в знайомість; про його домашні, сімейні відносини ніхто не знав нічого понад те, що стояло в його *nationale**: що він син убогого дрогобицького передміщанина, зрештою від малої дитини сирота. Скінчивши

* Відомості про особу (анкетні дані), від *лат. nation* — нація, народ. — Упоряд.

теологію, він оженився, висвятився, дістав якесь сотрудицтво в горах і зараз першого року повдовів. І знов потяглося одинокє життя. Його переносили з сотрудицтва на сотрудицтво, поки вкінці, по десятиох літах, йому не дали маленької парафії в Бабинцях.

Опинивши ся на селі яко священик, — зразу сотрудник, а потім парох, — о. Зварич виявив деякі нові боки своєї вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він мав велику охоту до різних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасічництва і садівництва і всім сим умів ставати в пригоді селянам. Вдовець, одинокий, змалку привиклий до простого життя, він не потребував дерти селян за ніякі треби, жив майже нарівні з ними, читав не много більше, як освіченіші його парафіяни, переймався їх справами, помагав де і як міг. Сам про те не знаючи і не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєння одної селянської потреби до заспокоєння другої, він робив своїм тихим способом і в своїм невеликім крузі велике діло двигання народного життя на вищій ступінь. У крузі завзятих політиків та балакучих теоретиків-панотців о. Зварич не любив показуватися, а коли мусив там бути, приміром, на якімось празнику або соборчику, то сидів, звичайно, пикаючи люльку, мовчав, як на турецькім казанні, і від'їжджав, не раз не обмінявши ся ні з ким ані одним словом, крім звичайного повітання.

Євгеній пізнав о. Зварича також при якійсь такій оказії і зразу не звернув на нього ніякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимологію і фонетику²³⁸, про Куліша²³⁹ і Драгоманова, російську мобілізацію і шанси війни між Росією і Англією в Індії²⁴⁰, о. Зварич мовчав, пикаючи люльку і немов дримаючи в куті старої софи. Далі перейшла розмова на ближчі справи, на вибори до сойму, на конечність якогось «порозуміння»; о. Зварич і тут мовчав так само, як мовчки прислухувався й Євгеній. Далі Євгеній закинув про найближче: про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх голосних бесідників значно притихла; пробували викручуватися загальними фразами про недозрілість народу до автономного життя, про глупоту і невдячність хлопа. І тут перший раз о. Зварич промовив. Винявши люльку з рота, він вижидав хвилину загальної тиші і пробовкнув мов віднехотя:

— А по правді скажіть: за що нам той хлоп має бути вдячний? Що ми для нього зробили?

— Як то? Як то? — загукали з усіх боків голоси і пішли вичислювати тисячні випадки та справи, де руська інтелігенція «стояла за хлопом». Євгеній пробував знов затамувати сей потік і підніс думку взятися всім до економічної санації селянства в повіті. Він звернув увагу на те, що багато селян позатягало позички в рустикальнім банку, платять лихварські проценти

або занедбують сплату і попадають на ліцитацію. Чи не можна би як сьому зарадити? Оратори позвішували голови. «Що ми на се порадимо? Найпростіша рада була би: виняти з власної кишені гроші і поплатити хлопські довги. Але ми не крезуси. А вдатку непорядність, глупота і негосподарність наших хлопів швидко вичерпала би й Ротшільдову касу²⁴¹». Євгеній зачав доказувати можливість рятунку, радив подумати про конверсію селянських довгів на нижче опроцентовані, притягнути до акції громадські каси, повітову раду, — але все се були тоді такі нові та нечувані речі, що палкі політики попросту закричали його. «Се неможливо! Де нам до того братися? Хто позичив у банку, той мусить заплатити» і т. д.

Євгеній пробував звернути увагу бесідників на те, що при ближчій огляді деталей справа може показатися не такою неможливою... «Ну, візьмім ваше село — кілько у вас довжників банку?» Показалося, що ніхто з завязятих політиків сього не знав.

— Ну, се вже сором! — мовив Євгеній.

— Хлопи криються з тим, — пробував викручуватися один, але всі чули в душі, що сей викрут нещасливий. Усім було ніяково. Євгеній пропонував усім присутнім порозвідувати, кожний у своїм селі, хто, де, і на кілько, і на які проценти задовжений. «Будемо мати такий виказ, то попробуємо подумати про способи санації». Оратори раді були такому виходові, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все і роз'їхались. Розуміється, що про виконання ніхто й не подумав. Тільки один о. Зварич по кількох тижнях зголосився до Євгенія з детальним виказом усіх довжників у своїм селі. Показалося, що там у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо по кишенях приватних лихварів-жидів, а то й своїх братів, багатших селян. Почали радитись оба над способами рятунку. Євгеній мав перевести переписку з банком крилошанським у Львові, чи сей не захотів би взяти на себе конверсії сих довгів; о. Зварич мав шукати деяких місцевих способів. Через тиждень він знов явився в Євгенієвій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсії і переписка з банком крилошанським уже непотрібна. Євгеній був того дня дуже зайнятий і не мав часу розпитати його, який се спосіб, а о. Зварич, очевидячки, не мав охоти розводитися широко, що се за спосіб, і так вони розсталися. Се було досить швидко по оселенні Євгенія в місті. Аж пізніше, по розмові з Вагманом, Євгеній почав догадуватися, що се Вагман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про се докладніше.

— Слухайте, отче, — мовив він, закурюючи цигаро, — я, властиво, так і не довідався від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

— Так, як ви радили, — мовив о. Зварич, плакаючи свою невідступну люльку.

— Як то?

— Конверсію.

— Яким способом?

— На п'ять процент.

— В яким банку?

— В жаднім.

— Ну, а як же? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше як на шість тисяч?

— Півсеми тисячі.

— Се ж великі гроші.

— Ми позичили десять тисяч на п'ять процент, і се нам менш докучає, як ті півсеми на лихварські проценти. Знаєте, там деякі платили по крейцару від ринського щотижня!

— Хто ж вам дав десять тисяч? На яку гіпотеку?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всміхався.

— На яку гіпотеку? На мою бороду.

— Але ж у вас і бороди нема!

— А бачите. А проте гроші дістав. І без ніяких формальностей.

— Але від кого ж?

— Od dobroczyńcy, nie pragnęcego wymienienia jego nazwiska*.

— Ха, ха, ха! — засміявся Євгеній. — Od dobroczyńcy! Значить, від Вагмана.

Лице о. Зварича протяглося.

— Ви відки знаєте?

— Значить, угадав! — сміявся далі Євгеній. — Знаєте, він був раз у мене і зарекомендувався мені яко добродій добродіїв. Ви сказали «dobroczyńcy», і мені зараз пригадалися його слова.

— Він вам говорив про мою позичку?

— Ні, але згадував про вас.

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се сталося, що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про се нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені поняття, що він за чоловік.

— Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїться, щоб інші жиди-лихварі не дізналися, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його!

* Від добродійця, який не хоче, щоб називали його прізвище (польськ.). — Упоряд.

— А я думаю, що вони знаються з собою, як лисі коні. Не бійтеся, жида не зроблять йому нічого.

— А з тими грішми то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще здавна. То була хлопська п'явка — не дай Господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!.. А від кількох літ якимось щез, хлопам не зичить, відпродує обійстя, закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинувся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знає. То страх мудра bestія. Може, занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

— Хіба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітря. Але староста за щось хотів допекти Вагманові і постарався, щоб його сина взяли до війська. Ну, розщибався Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, їздив до Львова, — ніщо не допомогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволікав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і помстилися на нім: син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там — знаєте... Жид, нездара, ще, може, мали на нього око, ну, та й замучили. Не минули три місяці, а Вагманового сина випустили з касарні — але на окописько. То відтоді Вагман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.

— Се він сам так говорив вам?

— Ні. Се я догадуюся.

— Але пощо ж би в такому разі він брався воювати з лихварями-жидами і помагати хлопам?

— Або я знаю.

— Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже ж я певний, що у вас маєтку нема настільки, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цілого ніхто й півтисячі не дасть, — мовив о. Зварич, махнувши рукою.

— Ну, то на яке ж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. «Добре, — каже, — рятуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скрипт, зобов'яжіться самі вести сю справу і сплачувати мені довг з процентами, то я вам гроші дам. А з хлопами я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про се, ані в селі, ані в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!» Та й по всій параді. Я зараз підписав скрипт і — гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілім селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкіром, і касієром, і екзекутором.

— І сплачують довжники?

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати, — ну, але у мене власного діла небагато, то й лажу по селі.

— Ну, а якби так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Вагманові. А він сміється. «Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви».

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жидові. Ну, а нам чому не користати? Ех, якби-то наші кондеканальні хотіли троха менш політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на півмільона оборотових грошей. Се мені інші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євгеній і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, занявшись справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на інші справи. Про заснування читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроєння дітей при щепленні віспи, як вибори до ради повітової і громадської, заставали його зовсім не приготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота — непотрібна і шкідлива. Євгеній надармо силкувався переконати його, що се помилка. О. Зварич, як і всі чесні люди з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм, і вони пішли спати, не договорившись до нічого путнього.

XXXII

Термін у Гумніських був назначений на дев'яту рано, тож Євгенію треба було виїхати з Бабинець дуже вчасно, щоб поспіти на сю годину. І справді, він виїхав, не бачившись рано з о. Зваричем, і велів Беркові поганяти не гаючись. Але насеред села мусив зупинитися. Коло криниці ждала на нього купка селян. Вони здалека поклонились йому і, держачи шапки в руках, наблизилися до брички.

— Здорові були! — привітав їх Євгеній. — А що, панове?

— Та ми хотіли би з паном побалакати, — мовив один із селян.

— Коли ж бо у мене часу мало. Спішуся на термін до Гумніськ.

— Ще пан стануть на час. А ми би дуже просили...

Євгеній велів Беркові зупинити коней. Селяни обступили бричку.

— Поперед усього прошу шапки на голови!

— Та вже най пан вибачають, — мовили селяни, беручи шапки під пахи. — Ми й так постоїмо.

— Ні, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерадо понадівали шапки.

— Ну, що ж там у вас?

— Та ми би хотіли порадитись...

— Перепрошаю... Ви, бачиться, були вчора у о. Зварича разом з тими, — мовив Євгеній до одного з селян, пізнавши його. Інші всі були незвісні йому.

— А так, — мовив той.

— Чому ж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?

— Та... при єгомостеві ніяково. Єгомосьть не люблять... гніваються, коли хто говорить не до річі.

— Ну, що ж таке не до річі ви хочете сказати мені?

— Та ми би хотіли питати... Пан, певно, читають газети...

Чи то правда, що навесну має бути велика війна?

— Війна? А відки ж мені се знати? Може, буде, а може, й ні.

— Ага, чуєте, куме, — моргали селяни один на одного, — може, й буде... Чуєте, що пан кажуть?

— Але чим же се таке цікаве для вас?

— Як-то? Для нас? Адже для нас цікавіше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дітей.

— Ну, то правда, — мовив Євгеній. — Але се ще не таке певне, чи буде війна. Певніше те, що не буде.

— Е, пан так тільки кажуть, аби нас не лякати, — недовірливо мовив один селянин.

Євгеній усміхнувся.

— Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.

— То пан кажуть, що в газетах іще нема певности про війну?

— Але ж то у газетах зовсім нічого ні про яку війну не говорять.

— А може, пан не читали тих найстарших газетів... тих цісарських... що від самого цісаря до всіх губернаторів і до всіх старостів ідуть? — закинув один селянин.

Євгеній чимраз ширше витріщував очі.

— Що вам, люди? Про які се газети ви говорите? Таких газет зовсім нема. Від цісаря до старостів жадні газети не йдуть.

— Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть і що в них написано виразно, що навесну буде велика війна між нашим цісарем і москалем. Але між нарід сеї відомости не пускають, щоби нарід не полошився.

— Не слухайте сього, люди! Хто се вам наговорив?

— Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотіли знати...

— Як же ж ви будете знати, коли не вірите! — мовив Євгеній з досадою в голосі.

— Ей, пане! — гірко промовив селянин. — Вам то дурниці, а нам... Нашим дітям... Адже то війна, то не жарти.

— Але ж ні про яку війну нічого не відомо.

— Не відомо, кажете. А отже бранка буде.

— Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кожного року. Та хіба се така страшна річ?

— Як кожного року? Е, ні, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та сліпого пустять.

— Та хто се наговорив вам? Люди, хрестіться!

— Та ми власне про се хотіли пана спитати.

— Про що?

— Та про тоту бранку.

— Кажу вам: бранка буде така, як кожного року.

— А рекрутів зараз поженуть до огню?

— До якого огню?

— Ну, пане. Видно, що ви тої річі не знаєте, — мовив один селянин.

— А я виджу, що з вами нема що говорити, — мовив Євгеній. — Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив з місця, один селянин скочив у бричку.

— Вибачайте, пане, — мовив він. — Їдьте, Берку! Я потому за селом злізу.

Бричка рушила. Селянин сів обік Євгенія.

— Ну, скажіть мені, будьте ласкаві, — обернувся до нього Євгеній, — що се за дурниці натуркав вам хтось у голову?

— Та я би пану сказав, але бачите, — і він моргнув на Берка, що, обернений до них плечима, поганяв коні.

— Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не зрозуміє.

Селянин, присунувшись до нього ближче, почав оповідати.

— Та от так. Знають пан пана Шнадельського?

— З лица не знаю, а так дещо чував.

— То правда, що то великий пан?

— Не знаю, чи великий на зріст.

— Ні, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукат?

— Здається, що не дуже.

— Не дуже? Ой, дуже. Кажуть, що був у суді, а як пізнав там усі порядки, то поїхав до Відня до самого цісаря і сказав

так: «Найясніший монархо! В Галіції суди дуже несправедливі, простому народові велика кривда дієся». То найясніший монарха дозволив йому виступити з суду, і зробитися адукатом, і боронити простий нарід.

— Хто вам се сказав? — з зачудуванням спитав Євгеній.

— Та так скрізь по селах говорять.

— Бо я інакше чув, — мовив Євгеній. — Я чув, що пан Шнадельський був у суді, покрав там щось, і його нагнали. А адвокатом він не є і не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, — очевидно, не вірив їй.

— Е, то, може, пан не про сего Шнадельського чули. Бо сей — то дуже великий пан і вчений адукант.

— Я чув тільки про одного Шнадельського, — мовив Євгеній. — Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну, і що ж він?

— Та був у нас у селі, в громадській канцелярії, і оголосив: навесні буде велика війна, а взимі незадовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хіба кривих та сліпих ні, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку, а потім зараз до огню. А хто би хотів реклімуватися або й так увільнитися, то нехай удасться до него. Він один може то зробити. Правда, що то буде троха коштувати, але іншої ради нема.

— А питали ви його, кілька би то коштувало?

— Казав, що найменше п'ять соток.

— Видно, на багачів полює. Ну, і що ж, зголосилися деякі до нього?

— Та в нашім селі нас вісім. У мене син одинак, власне має йти до першої класи, а у кума Степана старший син жонатий на боці, вийшов із клас, а молодший при батькові на господарстві, а у Демка п'ятеро дітей дрібних, тільки старший здатний до праці. І так у кожного коли не се, то те. То вже гадаємо собі: ліпше мені півгосподарства стратити, ніж свою дитину на явну загибель пускати. Адже господарство — річ набутна, а своєї крові жаль.

— Ну, і подавали ви йому деякі завдатки?

— Та певно. Без того й говорити з нами не хотів. Нижче десятки й не дивився. «Не думайте, — говорив, — що то легка річ!» Я дав п'ятнадцять ринських, а деякі й по двадцять подавали.

— І кажете, що в уряді громадським се голосив?

— А так.

— І багато людей се чуло?

— Та щось нас п'ять чи шість.

— Війт чув?

— Ні, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати сего. «Бо, — каже, — наказ вийшов із Відня робити все в тихости, аби нарід не перепудився».

— І як гадаєте, чи тільки в вашім селі він був у тій справі?

— Ей, де! Був і по інших. Декуди люди не хочуть признатися, а деякі говорять. Та він і інші адукацькі справи провадить. Береся ґрунти виходжувати, лівентарі виробляти.

— І за все каже собі так платити?

— Ну, та певно. Без того не можна.

А по хвилевій мовчанці селянин запитав:

— Ну, і що ж нам пан радять робити? Виходжувати того увільнення чи ні?

— Що ж я вам буду радити? — мовив Євгеній, у якого в серці бралася розпука при тім оповіданні. — Знаєте, господарю. Аби я вам і найліпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисвіт. А в такому разі шкода моїх слів.

— Та най пан не гніваються! — мовив селянин, трохи ображений Євгенієвими словами. — Ми пану дурно не схо-чемо.

Євгеній скипів.

— Стійте, Берку! — скрикнув він.

Бричка зупинилася.

— Прошу вас, пане господарю, злізайте і не доведіть мене до злости!

Селянин зліз. Він, очевидно, не надіявся сього. Опинившись на землі, він ще раз обернувся до Євгенія.

— І нічого нам пан не порадять?

Євгеній ужив усіх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушення і свій біль над темнотою та поганими привичками тих людей.

— Слухайте, чоловіче. Говорю вам по ширості і нічого від вас не хочу за сю раду. Не дайте себе обдурювати! Ніякої війни ані великої бранки не буде. Ніякий пан ані адукат не має права увільнити ваших дітей від війська, окрім тих, що мають право до рекламації. Хто вам інакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

— Т-та розумію, — якимсь нерадо мовив селянин.

— Ті гроші, що ви йому дали, то так як би в болото викинули. Коли маєте свідків, то скаржите його до суду за видурення, розумієте? То його замкнуть до криміналу, і побачите, що він за адукат. А не маєте свідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте і інших остерігайте. Зрозуміли?

— Та зрозумів.
— І вірите мені?

Селянин почухався в потилицю.

— Ну, то йдіть і робіть, як знаєте. Гоніть, Берку!

XXXIII

Гумниська — мале, брудне жидівське місточко. Вулиці повні вибоїв, тільки в головнім осередку вимощені річними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клавішах розстроєного фортеп'яна. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих коршом. Тільки коло так званого ринку стоїть кільканадцять одноповерхових кам'яниць. У одній із таких кам'яниць, розуміється, жидівській, міститься ц[ісарсько]-к[оролівський] повітовий суд — містився в ту пору, в якій іде наше оповідання. Суд у тім місточку заведено недавно, то й дому власного для нього ще не було.

Ринок, при яким містився суд, — се була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з купами сміття тут і там, з теребовельськими тротуарами з двох боків, а з кругляковими хідниками з двох інших. З усіх боків до ринку виходили жидівські склепи, в сінях домів сиділи при своїх столах там булочниці, там крамарки з стяжками, іглами, шилами, каменями до острення кіс, ременями і шапками, там шевці з угнівськими чобітьми або оліярниці з олієм, що ширив на сто кроків довкола душний неприємний сопух. Бруд, занедбання — отсе було головне, що кидалося в очі і у всі змисли в тім місточку і в тім ринку. Щось спирало груди, очі втомлялися, блукаючи по самих неприкладних предметах, думки робилися понурі. В торгові дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговицях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрипіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварилися селяни, шваркотали жиди, викрикували свої товари перекупні, протискаючися поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали діти, взяті до міста на те тільки, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсіннях, по склепах та по шиночках, що їм треба й не треба. Вереск і гармидер, п'яні співи і завзяті «торги» рвали слух; щоб тут міг хтось весело, широко сміятися, чути себе свобідним і вдоволеним, — се видавалося чимсь диким і невідповідним до сього місця, не до лица його загальній фізіономії.

І гумниський суд своїм виглядом достроювався до тої фізіономії. Камениця не стара ще, але обдряпана, оббита дощами і сполоскана згори додолу потоками дощівки, що текла з дір'явих ринів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвір'я,

завалене якимись старими бочками та поламаними возами. З сіней направо й наліво йшли сходи на перший поверх, де находилися канцелярії і зала розправ; і сходи, і стіни, і коридор на першій поверсі, і зала — все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Дерев'яна підлога на коридорі була попротирана ногами так, що в многих місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поруччя на сходах було слизьке від бруду; повітря всюди було сперте, затхле і нездорове, хоч у самотніх вікнах, що з коридора визирало на якийсь поганий заулочок, були вибиті дві чи три шиби.

Євгеній прибув до суду пів до дев'ятої і застав коридор, повний селян, міщан, жидів, жінок і мужчин. Деякі сиділи на сходах, інші стояли на коридорі, держачи капелюхи в руках; жида шваркотали щось, жінки зітхали важко, хрестилися та шептали молитви. Всіх очі від часу до часу позирали на двері зали розправ, відки мав з'явитися «пан секретар», щоб викликати справи, які сьогодні на денній порядку.

Євгенієв клієнт, громадський радний із одного з поближких сіл, гарний, чорновусий мужчина яких 35 літ, побачивши свого адвоката, протовпився до нього, привітався з ним і, відводячи його трохи набік, шепнув:

— Усе добре, прошу пана адюката.

— Що добре?

— Та з моєю справою.

— А що, відступив жид від оскарження?

— Е, ні!

— Свідків маєте?

— Свідків? Яких свідків? Жид має свідків.

— Але ж ви мали мати своїх.

— Нашо?

— Ну, щоб посвідчили вашу невинність.

— Мою невинність? Але ж я не потребую її посвідчувати.

Я таки набив жида.

— І признається?

— А певно.

— Ну, то що ж доброго вам трафілося?

— Най лише пан адюкат питають жидових свідків, за що я його набив.

— Ну, розуміється, що буду питати. Сам суддя буде питати.

— Ні, прошу пана, судія не буде питати.

— А ви відки знаєте, що не буде?

— Побачать пан.

— Ну, ну не бійтеся, я своє зроблю.

В тій хвилі двері від зали отворилися, в них з'явився возний, прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судді Страхоцького, з аркушем паперу в руках. Увесь

народ лавою повалив до нього. Протоколянт серед загального гуркоту і шуму почав відчитувати лісту розправ.

— Абіхт Хаскель — нема. Анштелер Фроім — нема. Бабій Митро — нема.

— Є, є, прошу пана! — запищав малий чоловічок із юрби.

— Добре, добре. Бабій Митро є.

І, зачеркнувши оловцем назву присутнього, читав далі. Хто не відізався в тій хвилі, не був моментально присутній, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

— Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель! — кричав пейсатий жид, вбігаючи задиханий із сходів.

— Пропало. Було обізнатися тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Се «філізовання» тяглося з півгодини. Поминені зголошувалися, просили, сперечалися, деякі починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззяви-селяни, що не обізналися в першій хвилині, чухалися в потилицю і зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках «форлядунки» і ждучи таки ще якоїсь ласки Божої. Із ста п'ятдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цілих вісімдесят. Коли вибила дев'ята, викликування скінчилося, протоколянт вернув до зали, возний станув при дверях, і почалися так звані «пискові» розправи.

Євгеній зараз при початку викликування ввійшов до зали, де вже сиділи суддя Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкувався надати своєму дитяче-наївному і смішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгости. Суддя Страхоцький — то був маленький худенький чоловік з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістдесят літ, то проте виглядав щось мов недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лица заляканий, очі вогкі, мов ось-ось йому збирається на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити. В суді його знали всі як зовсім невжиточного суддю. Надзвичайно тупий у науках, він переходив у гімназії з класи до класи то просьбами, то протекціями, а одинок, чого добре навчився під час університетських студій, се була гра в більярд. Зате коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм житті напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. Його вилічили, але його духові здібності від того часу зробилися, коли можна, ще менші, ніж були. Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тільки одно дуже

просте правило: робити відповідно до сказівок прокуратора. Але раз трафилася йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з нього, чи, яко запалений мисливець, справді був розлючений на селянина, що ніччю застрілив у своїй бараболі дика і не віддав його пану, але сам іззів, — досить, коли прийшлося судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: «Я би такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!» І Страхоцький ні сіло ні впало засуджує хлописьька на смерть і зараз пише до ката в Голомуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу, і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували у нього органічну хибу і випустили його по кількох тижнях. У нього були широкі сімейні зв'язки, і йому виєднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах; се були так звані «неперемінні вотанти». Страхоцький звичайно дрімав під час розправи або, обернувшись плечима до публіки, писав пальцем по склі, писав усе одно однісіньке слово *dobrze**, а коли прийшлося голосувати, то завсіди віддавав голос в дусі внесків прокуратора. Се, по його думці, була найліпша міра для виміру справедливости. Так він прослужив довгі літа, і йому лишалося вже небагато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло трохи іншим духом, від совітників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески, і хоча інституція «неперемінних вотантів» не перевелася зовсім, то проте старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумниськах. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. «Дам пану совітникові наразі дуже інтелігентного практиканта, то він буде пану допомагати, а пан совітник будуть ласкаві держатися у всьому його вказівок. Сей практикант — дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів з пана совітника, то вже на нього можна спуститися».

От так підготовлений, пан суддя Страхоцький рушив до Гумниськ і взявся робити справедливість у повіті. Практикант справді показався дуже здібним, так що людність ані в тоні ведення розправ, ані в їх скорості, ані в самих вироках не бачила ніякої зміни. Суддя був «острий», се так, але такий самий був і його попередник, і так, мабуть, і Бог приказав, щоб усі судді були острі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вироки, наскільки відповідали законові, про се селяни здавен-давна не

* Добре (польськ.). — Упоряд.

знали й не думали: вони знали одно, що судового вироку ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерію.

XXXIV

Євгеній знав Страхоцького ще з часів, як сей був «неперемінним вотантом», але, знаючи, що у пана судді пам'ять коротка, представився йому і заявив, що заступає справу Ілька Марусяка.

— А, пан меценас, пан меценас, — засуєтився суддя. — Прошу, прошу! Ось ваше місце. Аякже, аякже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нині. Добре, добре!

Євгеній представився заступникові прокуратора і заняв своє місце. Суддя тим часом приступив до вікна і почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводився тут зовсім як господар дому. Він уклонився Євгенію, наблизився до нього і спитав:

— Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

— Так.

— Будемо старатися, щоб якнайшвидше прийшов на чергу. Прошу пана совітника!

Пан Страхоцький, почувши сей голос, покинув свою каліграфію і подріботів на своє місце.

— Ага-га, зачинаємо, зачинаємо! — пищав він, сідаючи.

— Возний, закличте — хто там перший? Ага, Митро Бабій і Олекса Чапля, — мовив практикант.

Возний отворив двері зали і крикнув до сіней:

— Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сінях залопотіли важкі чоботи, і по хвилі ввійшли два селяни в латаних кожухах, поклонилися низько і станули при дверях. При їх виді лице судді Страхоцького з добродушно-заляканого зробилося якимсь тупо-жорстоким.

— Ближче сюди! — запищав він.

Селяни зробили два кроки і знов зупинилися.

— Ближче сюди! — знов запищав суддя і почервонів на лиці.

Селяни знов рушили несміло наперед, аж возний узяв їх за плечі і, попихаючи, поставив перед судейським столом.

— Чого вам треба? — запищав до них Страхоцький.

Селяни поклонилися.

— Та проше ласки найяснішого трибуналу, нічого!

— Як то нічого? Адже маєте нині термін!

— Так, так.

— За образу чести, — докинув практикант.

— Ага, за образу чести, — мовив суддя.

— Та то проше найяснішого трибуналу — яка то образа була? Він мене назвав злодієм, я його назвав злодієм, — ну, то вирівнялося. Він мені, вибачайте, матір спаплюжив, я йому спаплюжив матір, ну, то жадній кривди нема!

— А за що ж ти його заскаржив?

— Та бо, прошу пана, він мене назвав соціялістом, а я того не міг стерпіти.

— То така тяжка образа?

— А так. Скавзував мене на ціле село.

— А що ж тото значить?

— Та то ніби, що я десь церков обікрав.

— Та не брешіть-бо, куме! — перервав йому другий селянин. — То лиш вам так наговорили! То зовсім так не значить.

— А що ж то значить? — запитав суддя.

— Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скромне їсть.

Прокуратор, Євгеній і практикант засміялися. Суддя Страхоцький дуже не любив сміху. Йому все здавалося, що то з нього сміються, тож, зирнувши гнівно по присутніх, піднесеним голосом запищав до селян:

— І ви, драби, задля такої дурниці смієте трудити суд?

— Та ми вже перепросилися, прошу пана судді.

— Перепросилися? Коли?

— А от тепер, у сінях.

— Тепер? А не могли ви перепроситися вчора і не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати пам'ятку. Посидите оба по добі в арешті, щоб знали на другий раз, як докучати судові.

Євгеній аж ахнув при таким несподіванім обороті справи, тим більше, що оречення судді не було ніяким вироком, бо ж справа була залагоджена перед судом. Практикант і прокуратор зирнулися і всміхнулись. Практикант так само всміхнувся й до Євгенія; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судді.

— Возний! — крикнув пан Страхоцький. — Поклич ординанса, нехай візьме отсих двох і заведе до арешту!

Селяни стояли як остовпілі, далі почали проситися.

— Возний, виведіть їх! — мовив практикант і значущо моргнув возному. Сей приступив до селян, шепнув їм щось, і вони зараз успокоїлися і пішли — розуміється, не до арешту, а на вулицю.

Викликано другу справу — двох жидів-конкурентів. Рум'янець гніву відразу уступив з лица судді. Жидівські справи були звичайно замотані, і він полишав ведення розправи про-

кураторові і практикантові, що любили розмовляти з жидами жаргоном, для нього майже зовсім не зрозумілим. Бідний суддя нудився, і нараз, коли практикант випитував жидів про справу, Страхоцький з плачливим видом обернувся до нього:

— Пане, але ж я не урядую!

Практикант перервав індагацію і глянув на суддю.

— Дайте ж мені хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопився з місця, виняв із шафи перший-ліпший плік актів і тицьнув його під ніс судді, що зараз углибився в читання якихсь зовсім не зрозумілих для нього зізнань, рекурсів і реплік і був зовсім заспокоєний. Проходячи попри Євгенія, практикант сказав йому півголосом: коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Ільком Марусяком на порядку ще десять інших справ, а в тім числі три жидівські, а се потриває в усякім разі зо дві години. Євгеній пригадав собі, що справді має поробити деякі виписки в реєстратурі, і вийшов, наказавши Марусякові, щоб пильнував черги і не відходив нікуди. Через півтори години, поробивши виписки і поснідавши в поблизькім заїзді, він вернув. Марусяк сидів на коридорі під стіною.

— Ну, що? — запитав його Євгеній. — Ще вас не кликали?

— Ні. Ще там якісь жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий сивобородий жид, ходив по коридорі і спідлоба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката, видимо, непокоїла його.

— От Юда! — гнівно шептав Марусяк до Євгенія, затискаючи кулаки. — Глядіть, як нас пасе очима. З'їв би, якби міг. Адже підплатив судю, щоб мене конче засудив, щоби я не міг бути вибраний до ради громадської.

— Як то підплатив? Хіба суддя бере?

— Не судія, а судііха. Адже його Рухля ще вчора голосила: «Ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу, бо буде годувати не тільки себе, але й арештантські воші. А в раді громадській тоді буде, як на моїй долоні волосся виросте».

Марусяк ще щось хотів говорити, коли жид підійшов до Євгенія і, торкнувши його за плече, мовив, підіймаючи ярмурку на голові.

— Bitte Sie, Herr, auf ein Wort!*

— Чого вам треба? — запитав його Євгеній.

— Я би хотів просити... Я би мав пану щось сказати.

— Говоріть.

— Але я би хотів у чотири очі.

* Прошу вас, пане, на одне слово! (Нім.) — Упоряд.

- Говоріть і в шість. Я з вами ніяких секретів не маю.
- То пан адукат? І пан хочуть боронити отсеґо-о?
- Так.
- А пан знають, що то за чоловік?
- Знаю.
- Та-а-ак? — протягнув жид. — Ну, ну!

І він відвернувся, силкуючися надати своєму лицу згiрдний і байдужний вигляд. Євгеній знав сей жидівський маневр. Він знав, що жид не має нічого особливого сказати йому, але рад би своїм секретним говоренням з адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовір'я до адвоката, а се в усякім разі можна буде потім використати. Сього власне не хотілось Євгенію, і для того він ніколи не піддавався на такі маневри.

Та ось, нарешті, викликано справу Лейби Хамайдеса против Ілька Марусяка. Євгеній, а за ним обі сторони ввійшли до зали. В ній було вже душно, чути було запах цибулі, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своїм кріслі блідий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у нього була молода і гарна жінка, яку він дуже любив, але не менше підозривав, що ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинадцята — пора, коли його Міля одягається і коли — говорено йому — капітан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі отсей проклятий уряд і всі ті справи, що заставляють його сидіти тут і не дозволяють хоч на хвилину скочити додому, поглянути, що там робиться. І ще той дідьчий адвокат! Якби не він, можна б було спокійно тепер зробити перерву хоч на півгодини; а так Страхоцький уперся конче перевести ще сю розправу і позбутися Євгенія і аж тоді зробити перерву. А тоді для нього бігання додому може бути зовсім безпредметове. Тільки один практикант держався бадьоро і свобідно і був, бачилось, душею сеї зали. Він випитав обі сторони *quo ad generalia** і, ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки, взявся за перо, щоб протоколювати розправу.

— Ну, ти, Ілько — як там тебе? — Марусяк, признаєш себе винним? — запитав суддя.

- Ні, — відповів Ілько.
- Ні? Як то ні? Адже ж ти бив Лейбу.
- Та бив.
- А знаєш, що бити не вільно?
- Та знаю.
- І як же ти смів його бити?
- Бо мусив.

* Щодо родоводу (*лат.*). — Упоряд.

- Як то мусив?
- Бо він би був мене набив.
- Був би тебе набив? А ти як знаєш, що був би тебе набив?
- Бо кинувся на мене з колом.
- То най би був бив, а ти б його був заскаржив.
- Ні, дякую красненько. Волить він мене скаржити.
- Ну, то тепер будеш сидіти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотіли його бити?
- Неправда, прошу високого трибуналу, — мовив Лейба, піднімаючи ярмурку на голові. — Відки він знає, що я хотів?
- А видиш! — мовив Страхоцький до Ілька. — Лейба каже, що то неправда. То він перший кинувся на вас? — обернувся він знов до Лейби.
- Він перший ударив мене.
- А ви його вдарили?
- Ні, ані разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрав мене.
- Брешеш, жиде! — крикнув Ілько.
- Я маю свідки. Він обікрав мене, а коли я упімнувся за своє, він ще й набив мене. Я три неділі лежав хорий.
- Ти міг лежати й три роки, бо й так нічого не робиш, тільки кров ссеш із людей, — буркнув Ілько.
- Мовчи, хлопе! — завищав суддя. — Ах ти, поганине! Чи бач його, обікрав, ще й набив, і ще й лається перед судом! Кличте свідків!
- Перепрошаю пана совітника, — відізався Євгеній, — я хотів би запитати дещо у пана Лейби Хамайдеса.
- А, прошу, прошу! — поквапився суддя.
- Пане Лейбо, — мовив Євгеній, обертаючись до Лейби, — ви ще досі не сказали нам, де то була та бійка?
- Де була? Де була, то була, а бити не вільно.
- Ну, се вже побачимо, а я просив би відповісти мені на моє питання.
- Що я буду пану відповідати! — буркнув жид і відвернувся лицем до судді.
- Прошу занотувати в протоколі, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питання. Ну, то, може, ви, Ільку, скажете нам, де се було?
- В моїй хаті.
- А що ж робив пан Лейба в вашій хаті?
- Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізію.
- Ну, то, певно, прийшов з війтом?
- Ні.
- З присяжним?
- Ні.

— З польовим або з ким-небудь із громади?

— Ні.

— Як то, сам?

— Ні, не сам. Узяв собі до помочі двох жидів і ще трьох п'яків, таких, що у него днюють і ночують. Влетіли нападом до моєї хати, перестрашили жінку і дітей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене в'язати, а потім кинувся на мене з буком. Ну, я мусив боронитися.

— Правда се, пане Лейбо? — запитав Євгеній.

— Неправда!

— Ага, преці маємо відповідь.

— Нехай свідки скажуть, — мовив Ілько.

— Прошу високого трибуналу, я противлюся його свідкам.

— Але ж се ваші власні свідки, ті, яких ви привели, — мовив протоколянт.

Жид не знав, що на се сказати. Покликали першого свідка, Лейбового зятя Гершка.

— Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про сю справу? — запитав суддя.

— Я те знаю про сю справу, — забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене напам'ять, — що отсей Ілько вкрав у мойого тестя вночі...

— Перепрошаю пана совітника, — перервав його бесіду Євгеній, — я би просив запрягти сього свідка.

— Що? Запрягти? — скрикнув Гершко і зирнув на адвоката ненависним оком.

— Ага, ага, запрягти, — захопився суддя і нараз зупинився. — Але-бо... А пан прокуратор мають який внесок?

— Згоджуюся з внеском пана оборонця.

— Ну, Гершку! Будеш присягати, — обернувся суддя до свідка.

— Я? Присягати? На таку дурницю?

— То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж, — замітив Євгеній.

— Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка кукурудзи — хіба то крадіж? — змагався жид.

— Принесіть тору²⁴²! — мовив суддя до возного.

Жид поблід, затремтів.

— Прошу високого трибуналу, я не буду присягати.

— Мусиш, лайдаку! — озвірився на нього суддя.

— Я не можу. Я не знаю сеї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... я... Я Лейбин свояк. Я зрікаюся свідоцтва.

— Прошу записати заяву свідка до протоколу, — спокійно мовив Євгеній.

Гершка пустили. Він сів на боці і почав хусткою обтирати піт із чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопився. Все тіло на нім дрожало.

Другий жид таки мусив присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейби, бійку бачив — се було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов і як прийшло до бійки, сього він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотілося Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурудзи Лейба почав говорити аж того дня, коли зчинилася пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радився з деким із громадян, як би не допустити Ілька до ради, і ухвалено кинути на Ілька підозріння за крадіж, наробити йому сорому ревізією в його хаті і так знеславити його в громаді. Лейба казав війтові йти на ревізію, але війт не хотів, то Лейба пішов сам, і так зчинилася бійка.

— Чи у вас Лейба така велика власть у селі, що може розказувати війтові? — запитав Євгеній.

— О так, у нас що Лейба скаже в селі, то мусить бути.

Переслухи скінчилися. Встав прокуратор.

— Справа про крадіж досі нев'ясна, і щодо неї ведеться слідство; в усякім разі на оскарженім тяжить підозріння. А справа побиття Лейби очевидна, оскаржений сам признався. Всі зізнання свідків у тім факті нічого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. От тим-то я піддержую оскарження і прошу засудити оскарженого.

Євгеній почав в'яснювати справу, але бачив, що суддя немов дрімає і майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи до купи зізнання свідків і виказуючи нестійкість обвинувачення. Суддя, очевидно, почав нетерпеливитися. Протоколянт пильно писав щось на карточці.

— Розправа скінчена. Слухайте вироку! — пискнув суддя.

Всі повставали.

— В імені його величества цісаря, — зачав він, дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Ілька, і його хопила за серце злість на сього мужика, що так багато часу мусив з ним згаяти, і він, хапаючися жменею за живіт і корчачись, пищав далі: — Ти, злодію, розбишако, суд признає тебе винуватим і засуджує на чотири тижні арешту.

Він зупинився, щоб перевести дух. В тій хвилі протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Суддя перебіг її очима, і на його лиці виступив плачливий вираз.

— Але пан прокуратор піддержує оскарження! — мовив він майже крізь сльози, мов дитина, невинно висічена, нахилиючися до протоколянта.

Сей устав і щось живо почав толкувати йому. На лиці судді, мов на лиці дитини, малювалися за чергою зачудування, перестрах і тупа резигнація. Протоколянт сів на своє місце, а суддя взяв картку до рук і почав читати:

— Однак ж з огляду, що крадіж не доказана і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька і в тім разі зовсім оправданим супротивленням, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини і карі.

— Ай вай!* — зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонився і сів, переглядаючи дальшу справу. Євгеній і Марусяк, поклонившись судові, вийшли з зали.

— Я знав, що так буде, — радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Євгенієві думи при виході з сього захисту справедливости.

— Ви знали? А то відки?

— О, пан практикант у нас добрий панич. І недорогий. Тут давніше пан ад'юнкт був, о, то до того з чим-будь не можна було показатися!..

XXXV

Відбувши ще два терміни і залагодивши все, що мав залагодити в Гумніських, та пообідавши в жидівськiм заїзді, Євгеній таки того самого дня рушив з поворотом, але іншою дорогою, на Буркотин. Хоча ся дорога була дальша, то проте Євгеній не хотів ночувати в Гумніських, надіючися таки бути коло півночі дома. Загорнувшись добре в подорожну бунду, він велів Беркові поганяти коней і, опершись плечима о зад каритки, віддався своїм невеселим думкам. Він був загалом невисокої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумніських, могло б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливости, повна зневага до провідних ідей законодавства і панування мертвої букви, та ще в сполученні з повною безцеремонністю людей, отупілих або й зовсім хорих духом, — тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужности на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати подібні вироки, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький — напівідіот, йому й не диво. Але що ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди «на вислугу»? Навіть хоч би прокуратор і практикант паралізували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкопувати повагу того «найвищого царського

* Ах, горе! (Євр.) — Упоряд.

атрибуту», тої порфіри, вложеної на блазня. Та чи паралізують же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сім'єю, дбає про аванс і, певно, не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі кондуїту в вищих сферах. Певна річ, Страхоцький — виїмок, але, на нещастя, образ «малого суду», який бачив Євгеній у Гумниськах, — не виїмок, а тип. На се складається багато причин: і само збюрократизування судівництва, що заставляє людей з найменшою дрібницею волочитися по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один суддя і які навіть найздібнішого й найсумліннішого чоловіка з часом доводять до байдужности і отупіння; і саме життя в малих місточках, далеких від усякого духового і товариського життя, де урядникові поза кругом своєї сім'ї лишається тільки шинок і карти; і дуже невелика пенсія, що у людей, обтяжених сім'єю, просто відчиняє двері перекупству, а особливо влазливому, цинічному жидівському перекупству; і вкінці сама тісна та невисока освіта наших суддів, прокураторів та адвокатів, оте нещасне Brotstudium*, що не дає такому функціонерові нічогісінько, крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в світ машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини.

Якою ж іронією супроти сього бриніли в Євгенієвих ухах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність суддів, про строгу легальність їх поступування і про високе почуття справедливости різних пресвітлих трибуналів, до якого так часто в своїх промовах люблять відкликатися адвокати. Адже ж оте інстинктове у Страхоцького пильнування, що скаже прокуратор, — се не одинцевий феномен, воно має свою довгу і міцну традицію! Адже важніші слідства робляться скрізь по Галичині по вказівках прокуратора, а через нього звичайно по вказівках політичної власти. Адже ж кождий трибунал у Галичині має суддів, — вони не раз становлять більшість, — що, так само, як Страхоцький, ховають сумління у жменю, а зате наострюють ухо якнайпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією — перша основа справді незалежного судівництва — у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Євгенієва думка від тих «вищих сфер» перейшла вниз, до народної маси, до селянства, йому зробилося страшно. Адже ж те, що він бачив сьогодні — і чи тільки сьогодні! — ті погляди

* Наука для хліба (нім.). — Упоряд.

селян на суди і судівництво, ті їх чуття, з якими вони входять до судового будинку, се ж усе око-в-око те саме, що було перед 1848 роком²⁴³. Змінилися форми, але дух, суть патримоніяльного судівництва живе й досі. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за «ліниство» і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити про його кривди. Закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народу; але й суддям вони були здалі тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдження і визискування народу. «Завдати когось до суду», — се в народному понятті була страшна погроза, більша, як коли би хто похвалявся: «Ось я розіб'ю тобі каменем голову». «Хорони мене, Боже, від панської карності і людської ненависти» — ввійшло в народну поговорку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панського суду ніхто не певен». Виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трафити на лотерію: чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нікому і в голову не приходило. І чи ж ті селяни, які нині суддю Страхоцького вважають острим, а його практиканта добрим за те, що «дешево бере», чи ті селяни не стоять вповні на становищі патримоніяльного суду? І так роблять не тільки зовсім темні, загукані селяни, але й такі, як отсей Ілько Марусяк, що в своїм селі ведуть боротьбу з різними темними елементами і стоять на чолі поступовішого молодого покоління. Роблять так, бо мусять. Ті самі непереможні обставини, що накручують суддів на лад патримоніяльної машини, пруть і їх, селян, мов безопірну соломку, в гирло тої машини.

Євгенію зробилося страшно і душно в пудлі брички. Він велів відслонити її і визирнув на світ. Дорога йшла простою, як струна, лінією по м'якім піску. Довкола рівними темно-зеленими стінами тягся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом почасті краю і правительства, почасті кількох околичних дідичів при дармій праці селян. Давніше тут стояв великий сосновий ліс, але ті пани вирубали його так чисто і раціонально, що зруб висох і з-під здертого дерна виступив рідкий пісок. Цілій околиці грозило занесення родючих піль піском, і ось почалися заходи для виєднання субвенцій на залісення сеї пустелі. Піскові поля спершу засівали якимсь коренастим та твердим зіллям, що росло на піску, а по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околиці на кілька літ вирубувати решти великого старого лісу — і сій забороні завдячила своє врятування також гарна діброва в Буркотині,

яку зрештою пан маршалок устиг тим часом гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Євгеній оглядав молодий лісок. Темно-зелені сосонки стояли густими рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами, так що, їдучи дорогою, око раз за разом вбігало поперек головної лави і продиралось значний шмат у глиб лісу, але за хвилю віз рушав далі, око зісковзувалось із одної лінії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за хвилину. Євгеній зирнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потяглися аж геть-геть далеко, де обі їх лінії по обох боках дороги немов зливалися з собою. Глипнув позад себе — те саме. Кінця лісу ніде не видно; одинока каритка котилася тихо, мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані вищого дерева, ані лісничівки, ані яру, ані закруту дороги. Тільки тут і там край шляху бовваніють біло-сині басаманісті мильові стовпи з понаписуваними на них числами.

Євгеній знов зирнув наперед себе. Його зір зупинився на однім стовпі, що стояв, як йому здавалося, не в такім місці, де його, судячи по віддаленню, слід було надіятися. В сірій мряці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, сей стовп видавався зовсім чорним. Зрештою й його форма була якась не зовсім звичайна; скорше подобав на старий обгорілий пень, ніж на правильно обтесаний і «в краєві фарби» помальований стовп.

— Слухайте, Берку, — запитав нарешті Євгеній, — що се там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

— Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближалися потрохи; Євгеній побачив, що мнимий стовп справді рухається і поступає супроти них. А коли над'їхали ще ближче, Євгеній пізнав, що се був дійсно селянин високого росту, старий, сивоусий дід у чорній, довгій, понижче колін, суконній гуні і в чорнім повстянім капелюсі. Він здалека кланявся їм, а коли порівнялися з ним, простягнув обі руки і крикнув:

— Прощу пана!

Євгеній думав, що старий просить милостині, але Берко, видно, ліпше зрозумів сей поклик, бо зупинив коней. Євгеній пильно оглядав чоловіка, що, кланяючися, наближався до нього.

— Прощу ласки панської, — мовив старий, — і перепрошаю за питання: відки пан їдуть?

— Із Гумніськ.

— А куди пан їдуть?

— До Буркотина.

— А, Господи, тобі слава! — мовив чоловік і перехрестився. — Так се ось туди до Буркотина?

— Так, — мовив Берко. — А нащо вам того треба?

— Йой, таже говоріть мою біду! — мовив старий. — Адить, отсе вже від самісінького рана блуджу в тім лісі. Десь нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч, а я вийшов рано та й заблудив у поганій час. А то такий проклятий хаш, що ні стежки, ні прикмети жадної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую. Ледво-не-ледво виплентався на гостинець, а тут знов та сама біда. Сюди гляну — рівно і кінця не видно; туди гляну — знов рівно і кінця не видно. Куди йти? Пробував навгад іти отсюди, — і він показав у противний бік від Буркотина, — йшов, ішов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що се я не в той бік іду. Сів, спочиваю, та бо холодно. А тут як на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось, Богу дякувати, що ви над'їхали.

— А ви ж відки?

— Та з Буркотина.

— Ну, то сідайте коло мене, підвеземо вас, — мовив Євгеній.

Щира радість малювалася на лиці старого.

— А Бог би вам, паночку, радість дав, що ви мене, старого, не лишаєте в тім лісі! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав би до вечора доволіктись додому. Ну, чи не прислів'я — тілький час блудити? Та й ще кому, мені, старому, що тут замолоду знав кожний корчик, кожде дерево?

Старий, балакаючи, звільна вліз у каритку і сів на низенькім сидженні напротив Євгенія. Сей просив його сідати поруч себе, але старий не захотів.

— Ні, ні, буде з мене й тут! І за се вам велике спасибі! — мовив він, ставлячи свою палицю між коліна, опираючи свої жиласті, спрацьовані долоні на її костур, а бороду на долонях. Його сірі розумні очі почали пильно вдивлятися в Євгенія. Берко рушив.

Євгеній наразі мовчав. У його в голові шибнуло дивне порівняння. Отсей старий, що заблудив у близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху і не знає, в який бік йому додому, — чи ж се не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть, мов отсей заблуканий селянин, серед шляху між минулим і будущим, між широким, свобідним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі. «Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народе?» — зітхнув Євгеній.

Лице старого селянина прояснилося.

— А я пана знаю, — мовив він.

— Яким чином?

— Адже ви нас боронили там у суді. Ви пан адукат Рафалович, правда?

Євгеній придивився ближче старому і пізнав свого бувшого клієнта.

— А ви Демко Горішний.

— Бодай пан здорові були! Як пан собі затирили! А куди пан їдуть?

— Був у Гумниськах на терміні, а тепер, вертаючи, поїхав на Буркотин, хотів побачити ваше село.

— Ой, є що бачити! — сумовито відповів Демко. — Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче та й дужче.

— А ви знаєте, нащо Пан Біг біду сотворив? — запитав Євгеній.

— Та нащо?

— Аби люди билися з нею.

— Та то воно так. Але як той казав: *bijmy się, chłopie, moja szabla, a twój kij**.

— Певно, що то нерівно, але то ще не рація, щоби і кий із рук кидати і йти голіруч. Ну, а як же ваша справа з паном за пасовисько?

— Та не знаю. Щось наші преліпотенти на пана відказують.

— Нібито на мене?

— А так. Кажуть — вибачайте, паночку, — що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити у пана дідица те пасовисько.

— То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять мені, то я їм папери віддав. Нехай собі шукають іншого адвоката.

— Та вже знайшли, — пошепки, нахилиючися до Євгенія, мовив Демко.

— А кого?

— Та пана Шнадельського.

— Що?

— Пан Шнадельський — пан, певно, знають його, — він сам до нас зголосився, каже, що я вам усе зроблю, не давайтеся на підмову тамтому пану в місті, бо він підкуплений і запропастить вашу справу.

— І давно то було?

— О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває у нас у селі — він їздить по селах і геть бере хлопські справи.

* Биймося, хлопе: моя шабля, а твій кий (польськ.). — Упоряд.

Наші люди дуже до него горнутьяся, кажуть, що він дуже великий адукат і має доступ до самого цісаря.

— Бійтеся Бога, люди! — скрикнув Євгеній. — Але ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити.

— Що пан говорять! — з переляком скрикнув Демко.

— Можете мені вірити. Говорю вам як чесний чоловік, а не для того, що він риє підо мною.

— Ой Господи! А наші люди до него, як до Бога, моляться! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобритися, що думав би чоловік: отсе святий із неба зійшов.

— Я вам говорю по правді. Зрештою можете піти чи до старости, чи до кого хочете і запитати його, чи пан Шнадельський — адвокат, чи ні?

— Та то правда.

— А тепер скажіть мені, ви знаєте, у вашого пана десь є дубовий ліс?

— А є.

— І красний?

— О, чудо, а не ліс. Там дуби отакі грубі, а рівні, як свічки.

— І багато їх?

— О, то великий шмат лісу, буде зо двісті моргів.

— А будемо ми їхати попри нього?

— Ні, з сего боку села ні. Аж як переїдете за село та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А нащо пан про се питають?

— Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

— Е, вже би давно був вирубав, але заказали з намісництва. А інші кажуть, що банк не дозволяє рубати. Бо наш пан задовжений у банках, а на той ліс, то взяв більше як десять тисяч. І без банку не сміє рушити.

Тим часом бречка минула ліс і заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами і ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

— У пана маршалка сьогодні польовання, — мовив Демко, показуючи очима на двір. — У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі люди тисячні шкоди понесли. А панові було байдуже. Аж як йому самому дики цілий копець з бульбою розбили, то спросив польовання. Чуєте, як там трублять та гукають?

І справді, з широких сугорбів, покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листям виглядав мов лан велетенського спілого збіжжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки і де-де цюкання рушниць.

Вїхали в село. Проїхавши крутою вуличкою між городами, вибралися на широкий майдан, що розкинувся перед корш-

мою. Велика мурована коршма з заїздом своїми обдряпаними стінами і своїм нехарним виглядом добре достроювалася до болотистого майдану. Перед коршмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тислося до сіней, а з шинку чути було глухий гамір і видно було крізь повідчинювані вікна густий стиск голов.

— Ов, а се що за ярмарок? — мовив здивований Демко. — Може, пан тут стануть троха спочити?

— Треба буде коней попасти, — обізвався з козла Берко. — Відси аж до міста не буде вже заїзду.

— Добре. Попасемо і поглянемо, що таке.

Бричка звернула до коршми. Селяни проступилися в дві лави, а побачивши якогось пана в бричці, познімали капелюхи. З гуркотом бричка вкотилася в коршомні дильовані сіни.

XXXVII

В коршмі було ціле віче. За столом сидів панок яких тридцяти літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, трохи запитим лицем, а довкола нього з усіх боків сиділи і стояли, тиснучись докупи головами, селяни. Перед паном стояла гальба пива; між селянами кружили дві квартові фляшки горілки; чарки і фляшки йшли з рук до рук. У коршмі стояла духота, запах горілки, мокрих кожухів, людського поту і міцного тютюну мішалися докупи. Пан за столом, внуривши очі в гальбу пива, говорив голосно:

— Остерігаю вас, браття хлопи, не вірте нікому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам, бо всі брешуть. Усі до одного. Всі тільки на те диваються, аби хлопським добром пожитися, з хлопа сім шкір здерти, а потім сміятися з нього як із дурня.

— Ой, правда, правда! — зітхали селяни. — П'ють нашу кров, ще й сміються з нас.

— Ні на кого не надійтеся! — говорив далі пан. — Ані у пана, ані у попа, ані у старости, ані в суді нема вашої правди. Там усюди купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цісар наш тато, від нього одного можна надіятися справедливости. Тільки він один дбає за нас, бо ми всі його діти.

— Так, так! — потвердили ті, що сиділи за столом.

— Шукайте собі чоловіка, щоби був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шліть до цісаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тільки він один може вам допомогти, може вкоротити руки і панам, і попам, і жидам.

— Ой то, то! Аби жидам укоротив. Жиди світ зуймили, жиди нам жити не дають! — зітхали селяни.

— Не вірте жидам, не вірте нікому, бо всі вас дурять! Кождий аби лише своє горло залляти, аби свого мацька наповнити, а як хлоп бідує та гарує, про те йому байдуже.

— Ой, бідує! Ой, гарує, що й світа божого не бачить! — залунав у один голос стогін по всій коршмі.

— А такий адукат що? Сидить собі в місті в препишних палацах, вигідно, ясно, тепло і чисто, пошкрябає в канцелярії пером, помеле в суді язиком, а ти, хлопе, плати йому, солоно плати!

— Та й коби-то хоч поміг! — обізвався хтось із купи. — А то я три роки правувався за свою дідизнину, та й що з того? Пропало моє поле, ще й кошти мусив платити.

— А видите. І то не одному таке діється! Адже в кожній справі, яка є в суді, все бодай один мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронитися, хто не має чим мастити. Ну, а хто ж у нас найслабший, найбідніший? Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам — нікому не вірте.

— А особливо не вірте отському пану, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тільки про те, щоб обдурити, обдерти і викпити вас, — залунав різкий, смілий голос від дверей коршми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за дурень рило рознімає? — крикнув він.

— Люди, — говорив Євгеній, виступаючи на середину коршми, де йому зроблено місце, — знаєте мене, хоч не всі. Я адвокат Рафалович, той, що боронив вас у суді. Остерігаю вас, що сей пан Шнадельський не є жаден адвокат, ані жаден оборонець, не має права провадити ніяких справ, а хто йому повірить яке діло, може бути певний, що пропаде його діло і ті гроші, які дасть йому. Мушу вам ще сказати, що пан Шнадельський служив у суді, і відтам його прогнали за крадіжки і фальшиві векслі.

— Брешеш, драбе! — ревнув Шнадельський, підскачівши за столом.

— І мушу вам іще додати, — говорив Євгеній, не звертаючи уваги на Шнадельського, — що сей пан повинен би ще нині дістатися до криміналу за ті ошуканства, яких допустився на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

— Безличнику! Падлюко! — казився Шнадельський, але Євгеній стояв обернений до нього плечима і говорив далі:

— Остерігаю вас, люди, не давайте йому жадних справ, ані жадних грошей, бо будете жалкувати, як буде запізно.

— Бийте його! Бийте на мою відповідь! — репетував Шнадельський і, вхопивши гальбу, кинув нею щосили на Євгенія. Але замість Євгенія гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

— Пане! Що робиш? За що б'єш? — крикнув Демко, випростовуючись і підносячи свою окровавлену голову.

— Гов! Стійте! Що тут таке! — гукали одні, чуючи брязк скла.

— Бийте його! Бийте п'явку людську! — ревів Шнадельський. — Я відповім за все!

— Коби міг за себе відповісти, ошуканче! — крикнув Євгеній.

— Як смієш битися? — ревів Демко і сунувся до стола.

Зчинився страшенний гармидер і заколот. Одні стояли за Шнадельським, другі за Євгенієм. Але закровавлена Демкова голова пуджала прихильників Шнадельського, а його нагла команда «бийте» також зробила зовсім не таке вражіння, якого він бажав собі. В коршмі знявся крик. Одні тислися до стола, другі від стола, Євгенія попихали в стиску сюди і туди, поки вкінці якась сильна рука не взяла його за плечі і не випхала до сіней.

— Пане, бійтеся Бога, їдьте геть! — шепнув йому Демко. — Тут готово бути нещастя, їдьте, поки час. Спасибі вам, що остерегли нас. Се протверезить людей, але не зараз, їдьте, їдьте!

Євгеній сів на бричку і поїхав. А в коршмі довго ще йшов гармидер і серед нього розлягався п'яний вереск Шнадельського.

XXXVIII

Євгеній вернув зі своєї поїздки до Гумниськ в несподівано бадьорім і войовничім настрої. Він належав до тих натур, які не легко виходять із спокійного, зрівноваженого настрою, та зате, виведені з нього, не попадають у сентименталізм, не тонуть у розливні почуття, але набирають натури бойового коня, закусують вудила і йдуть назустріч небезпеці.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесення против повітового лікаря за недбале щеплення дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовитися з прокуратором.

— Подайте донесення, — сказав прокуратор, коли Євгеній оповів йому про шахрайства сього пана. Євгеній послухав його ради і був би, може, успокоївся, якби його донесення не були мали зовсім несподіваний для нього, хоч досить натуральний

серед наших відносин, наслідок. Донесення против лікаря звернено йому з тим, що власть, розслідивши поданий ним факт, дисциплінарним способом полагодила справу, але для карного переслідування не найшла ніякої підстави. А донесення против Шнадельського повело за собою правдивий скандал: прокураторія занялася справою, вступне слідство поручено перевести Страхоцькому, а сей, ідучи за прокураторськими вказівками, почав від того, що під ескортою жандармів велів спроваджувати до Гумниськ одного за другим із тих селян, які були пойменовані в донесенні; жандарми для більшого ефекту заковували селян, самих найбагатших і найповажніших господарів, у кайдани і гнали їх до суду як злочинців, Страхоцький індагував їх своїм способом, і в пересланих вищому судові протоколах їх переслухань стояло чорне на білім, у всіх згідно, що вони ні про що не знають, ніяких грошей Шнадельському не давали, ні про яку бранку від нього не чули і навіть якби чули, то не думали б увільняти незаконними способами своїх дітей від обов'язку цісарської служби. На основі сих протоколів Євгенію переслано з суду резолюцію, що його донесення було основане на фальшивих інформаціях і пустих хлопських поговірках і, як таке, не заслугує на поважне трактування.

— Он як! — аж скрикнув Євгеній, прочитавши сей незвичайний документ. — Е, ні, панове, ся штука не піде так гладко.

І він рушив знов до Гумниськ і, розвідавши докладно, як велося вступне доходження, описав усе і подав до президії крайового суду у Львові. Переждав кілька тижнів, а не можучи дождатися ніяких наслідків, описав усе в формі кореспонденції і вислав до редакції одної з львівських часописей. Редакція надрукувала кореспонденцію, але прокураторія сконфіскувала її від першого рядка до остатнього «заширення ноторично неправдивих фактів і побуджування до ненависти против судейського стану». Євгеній не задовольнився сим. Він переробив свою допись і вислав її в один опозиційний дневник у Відні, де тоді про Галичину панували ще неподільно такі погляди, які подобалось піддержувати всемогучій у краю шляхетсько-польській компанії. Допись була віденською прокураторією пропущена і зробила в Галичині сенсацію. Вся польська преса запалала патріотичним обуренням на «нужденного пасквілянта», що, мовляв, плюгавить рідне гніздо. Урядово спростовано наведені в дописі факти — на основі протоколів Страхоцького, але проте від міністерства справедливости прийшло телеграфне візвання до президії львівського суду — здати справоздання про все порушене в дописі і починити відповідні зарядження, щоб подібні справи не виринали на прилюдний вид і не утруднювали становища правительства.

Почалися переслухи. Президент окружного суду поїхав до Львова, давши перед тим Шнадельському до пізнання, щоб «присів фалди»; в цілім повітовім судівництві кілька місяців було повно клекоту і таємних шептів. Скінчилося перенесенням у інші повіти — жандармів, що буцімто самовільно, не порозумівши свою інструкцію, заковували в кайдани селян, визваних до суду в характері свідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Євгеній, довідавшись про се, і під таким титулом: «Нема винуватих» — написав другу допись до віденської газети. Подавши вислідок доходження в справі Шнадельського і зазначивши, що сього пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він з поля судівництва перейшов на інші поля публічного життя в Галичині, всюди показуючи прояви гнилизни і занепаду. Та сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіявся автор дописі. Навіть віденським опозиціоністам краски видались занадто чорними, і редакція надрукувала допись з увагою, що не має причини не вірити фактам, наведеним у дописі, але загальні висновки автора щодо стану публічного життя в Галичині видаються їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радости з приводу сеї уваги. «Отсе вже навіть віденські тевтони починають відрікатися галицького пасквілянта, що, пересолуючи сам свої клевети, сам себе звів ad absurdum*. Розумні люди в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей уже й сліпі будуть бачити, наскільки можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинности. Найменше вдячні будуть йому, певно, селяни, в яких обороні буцімто виступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслугі свого непрошеного опікуна, котрого вигадкам з повною свідомістю і рішучістю завдали брехню перед лицем суду».

Се цинічне потоптання правди обурювало Євгенія до дна душі.

— Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяни, і тоді почуєте, що вони думають про вас! — мовив він сам до себе. Думка про конечність розбуджування селян до політичного життя, організування їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народодлюбцеві не можна й кроку зробити наперед. Зараз по новім році він скликав тих священників і селян із повіту, до яких мав найбільше довір'я, і, порадившись, вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше

* До безглуздя (лат.). — Упоряд.

в сьому повіті і загалом у Галичині народне віче в своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краю, будили всюди широкий запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенію прийшлося довго толкувати навіть своїм довіреним про потребу віча, навіть про можливість його скликання, бо закон про збори, неважаючи на своє більше як десятилітнє існування, був досі для загалу галицьких русинів terra incognita* так само, як і інші політичні закони, крім одного хіба § 19 основних законів, що давав русинам яzikову рівноправність — на папері. Кінець кінців зібрані приватно в Євгенієвім домі повітові патріоти згодилися на те, що треба скликати віче. Євгеній обняв реферат про стан повіту і потребу політичної організації, один священник мав говорити про справи просвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всі мали відтепер розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян з думкою про потребу політичної роботи і дбати про якнайчисленнішу участь на вічі. Всі три референти уконститувалися як вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства подання про скликання віча в законнім терміні. Євгеній мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу і важку кам'яну гору з наміром — зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі:

— Все одно! Мушу двигнути!

XXXIX

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителі тисли, тисли його за довги і проценти та й перестали тиснути. Він знав, що се не була добродушність з їх боку, що ся мовчанка гірша погрози. Деякі жиди виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претензії в треті руки, а пану маршалкові сього дуже не хотілося — не задля фальшивої амбіції, щоб треті особи не знали про його грошові клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіятися ніякої терпеливості, ніякого милосердя так, як від околичних жидів, що всі більше або менше стояли о його ласку. Він просився у своїх мучителів, закликався, що по жнивах посплачує все, але жиди знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок зможе платити, бо поки що у нього збіжжя продане ще на пні, за став оренда побрана на два четвероліття наперед, лісу дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І справді, настала осінь, а пан маршалок як був не при грошах, так і лишився,

* Невідома земля (лат.). — Упоряд.

а вірителям приходилося сотий раз почути від нього звісне панське «почекай», прицукроване для відміни такими словами, як «коханий Мошку», «любий пане Готтесман» і т. д. І вдоватку новий реченець: «Коло нового року напевно заплачу, але то напевно, шляхетське слово гонору».

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив се на вітер, щоб кидав шляхетським словом гонору, мов половою. Ні, він мав уложений дуже гарний, геніяльний план, як підняти свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало гроші на гіпотечку, щонайменше по 500 ринських; се була так звана панська каса, утворена перед двадцятьма роками з десятитисячного капіталу, записаного одним дідичем-патріотом на заснування шпиталю в місті, а до пори здійснення сеї цілі (коли-то вона здійсниться) ужитого на кредитові цілі. Сей основний капітал збільшено ще кількаразовою дотацією з повітових грошей і різними іншими зривками, так що каса тепер обертала номінально мало не 50-тисячним фондом. Обіг неї була «повітова каса задаткова», прозвана також «хлопською касою» задля того, бо перед десятьма роками її утворено з громадських кас позичкових, стягнених із сіл і взятих виділом повітовим у свій заряд. Ся каса виносила 80 тисяч і уділювала дрібні позички від 10 ринських на короткий реченець і за порукою відповідної громадської власти. Розуміється, панська каса була завсіди порожня; головним її довжником був пан маршалок; він те й знав, що, коли приходилось платити рати, велів дописувати їх далі, при чім ані процентів проволоки, ані складної провізії йому не числено. Зате в господарці хлопською касою виділ повітовий держався системи якнайбільшої оглядности в уділюванні і якнайбільшої безоглядности в стяганні позичок, так що селяни чимраз менше мали охоти шукати в ній рятунку в своїх грошових клопотах. Гроші в касі дармували, опроцентовувалися дуже низько, і се причиняло немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивувався, як се селяни в своїй глупоті йдуть за позичками до жидів-лихварів або до інших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла геніяльна думка: ліквідувати обі повітові каси, зілляти їх у одну, а на ділі повернути готові гроші хлопської каси на латання дір вічно голодної «великої власности», в першій лінії своєї власної. На се треба було ухвали повної ради повітової. Се був би для пана маршалка найменший клопіт. Селян і селянських заступників, що піднесли б голос против сього грабівницького замаху, в раді повітовій не було. Правда, сиділо там кілька війтів і два чи три священики, але се були люди смирні, що дбали про ласку пана маршалка і до ведення опозиції в такій кардинальній справі були зовсім не здібні.

Але несподівано для пана маршалка опозиція вийшла з такого боку, відки її всього менше слід було надіятися. В раді повітовій засідав також близький сусід пана маршалка і його давній супірник граф Кшивотульський, звісний у цілім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовности. Отже, коли на раді повітовій одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і зілляння їх у одну, граф Кшивотульський виступив против сеї думки, яка по його словам, у повіті може наробити багато квасу. «Се буде значити, що ми з хлопів обдерли ходаки, щоб полатати панські черевики», — гумористично висловився пан граф, знаючи дуже добре, що своєю опозицією против сього проекту затягає петлю на шиї пана маршалка.

Виступ графа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в раді повітовій, а декому з них попросту отворив очі на значіння сеї реформи. Отже й вони про сам сором мусили виступити против проекту, але своїм звичаєм пересолили справу, домагаючися відкинення проекту а *limine**. Сей внесок упав, і справу передано окремії, для сього вибраній комісії, яка мала роздивити предложений план ліквідації і нарис нового статуту і піддати свої внески на увагу раді.

Отже ж тепер пан маршалок крутився і агітував між членами ради повітової, щоб приспати, так сказати, в колиці опозицію против своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушности і людяности в розмовах з війтами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на руську справу в розмовах зі священниками, піднімався на високість далекоглядного патріота, толкуючи про добродійні наслідки реформи, заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, по його думці, духом опозиції, і вдавався в розмови з селянами, але, на свою превелику радість, почував від них замість опозиційних аргументів тільки звичайне: «Так, так, так», «Та розуміється», «Та ми всі за паном маршалком» і вже наперед готовився тріумфувати над опозицією. Тільки один Кшивотульський наповняв його острахом. До сього вовка в кармазині він не важився приступати зі своїм звичайним підлешуванням. Він довго турбувався, як його уговкати, і не знаходив способу. Виручив його з сього клопоту Шнадельський.

XL

Невесело заповідалася зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі що-небудь із напучувань пана президента і з його ради «присісти фалди». Але стріча його з Євгенієм

* Відразу, зовсім (*лат.*). — Упоряд.

мала інші неприємні для нього наслідки. Зерно сумніву, кинене Євгенієм у селянські душі, почало, хоч помалу, сходити. Селяни, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірилися відразу в його адвокатські здібності, зробилися однако ж значно скупіші на гроші, почали зразу чемно, а дедалі чимраз остріше допоминатися залагодження своїх справ. Шнадельський мусив брехати, викручуватися, але ті брехні робили чимраз менше вражіння. Дійшло до того, що деякі селяни почали лазити по судах, допитуючися, що зробив «пан адукат Шнадельський» з їх справами, і тут довідувалися, що ніякого адуката Шнадельського в суді не знають і що, коли вони пану Шнадельському подавали які гроші за ведення своїх справ, то се пропащі гроші і треба їм домагатися від нього їх звороту або позивати його до суду. І справді, на Шнадельського посипалися «багательки» від оциганених ним селян, але він сміявся з них. «Тікай, голий, бо тебе обідру!» — се був зміст тої філософії, якої він держався в таких справах. Але діло почало дедалі робитися ще неприємнішим. Особливо ті селяни, що подавали йому значніші суми грошей на увільнення своїх синів від великої бранки і потім за се потерпіли судове слідство, почали присікуватися до нього. Се були переважно люди маючі, впливові по селах; вони тепер були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів і що їх гроші пропали. До суду жалуватися вони не йшли, але з різних сіл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важився показувати ока в тім а тім селі. Шнадельський ще сміявся, поки в однім селі його не спіткала немила пригода. Він сидів у коршмі за столом і власне велів своїм звичаєм дати другу кварту горілки для купи селян, що, обступивши його, пили, гомоніли і слухали його балакання. Шнадельський говорив про «хлопську кістку», про конечність не вірити нікому, крім цісаря, про здирства панів, попів і адвокатів, коли нараз до нього наблизився якийсь здоровенний і, очевидно, сильно п'яний парубіка і промовив з п'яним усміхом:

— А потракував би-с, пане, і мене порційкою, Бог би тобі здоровля дав!

— І овшім, побратиме, і овшім! — мовив Шнадельський і, взявши фляшку, налив чарку і подав її парубкові.

— Ваше здоровля! — мовив сей, вихилив чарку одним духом і наставив іще раз. Шнадельський налив, приговорюючи:

— Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховається поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очі.

— Га, га, га! — зареготався парубок, випивши другу чарку. — Ваша правда, пане! Я такий. Що на серці, те й на язиці.

— Так і роби! — заохочував його Шнадельський.

— І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене — га, га, га — двох порційок, велике вам

спасибі! А за те, що ви у мого стрика видурили тридцять срібла за тота бранку — а він корову продав від малих дітей, а вам гроші дав, а ви з него насміялися і ще потім його, як злодія, у ланцюгах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок, замахнувшись, вцілив своєю долонищею Шнадельського в лице раз, і другий, і третій. Шнадельського обілляла кров, він, мов сніп, повалився під шинковий стіл, і парубок з п'яним криком кинувся на нього. Ледво-не-ледво інші присутні здужали оборонити Шнадельського і віддати в руки шинкареві, що, протверезивши його, сховав у своїм ванькирі, а нічцю своєю фірою відвіз до Гумниськ.

Ся пригода і погрози селян значно остудили запал Шнадельського до «хлопської кістки». Він мусив залишити свої грабівницькі поїздки по селах і почував з жахом, що його чекає непочесна будущина покутного писаря, того, що то по шиночках за квартиру горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шісток грішми пише людям скарги, рекурси, подання та супліки, зносить пияцькі пестощі і наруги і залежить від ласки кожного судді і кожного ад'юнкта, що може відкидати всі його вироби або навіть покарати його за покутне писарство. Він був молодий іще, амбітний, бажав життя і його радощів, але давно відвик добиватися їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робитися тісно на світі, як риби, зловленій у сіль, і він чимраз частіше роздумував над способами, як вийти з сього прикрого положення.

Здавна, ще коли його прогнали з суду, він носився з думкою виїхати до Америки, і ся думка не покидала його й досі. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш і з місця, а їхати на те, щоб, ставши на місці, опинитись без шеляга при душі, се ж значило їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотілося. Ні, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою, щоб там, у краю доларів, було о що руки зачепити. Відки і як узяти гроші для сеї цілі, се йому було байдуже. Зразу він думав, що йому удасться натуманити потрібну суму в селян, але ся надія ошукала його. Що ж тепер?

Був час, коли він думав запомогтися повітовими грішми і в тій цілі заскакував коло пана маршалка, маючи надію через нього одержати місце касієра при котрій-будь повітовій касі. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу, і Шнадельському дали зрозуміти, що наразі всі посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для нього можна буде подумати аж по dokonаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тім, щоб реформа доконалася якнайшвидше

і щоб опозиція против неї затихла. Через те граф Кшивотульський, що так собі, для концепту, взявся вести опозицію, був для Шнадельського ворогом, і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна би було в саму пору кинути графові під ноги.

XLI

Справа була ось яка. Граф Кшивотульський, хоч любив опозицію і промовляв популярно, причисляв себе до консерватистів і негативно дивився на всякі реформи, починаючи від знесення панщини. Він усе ще стояв на тім, що знесення панщини зруйнувало панів матеріяльно, а хлопа морально, що хлоп без панської опіки мусить згинуть, що пан — одинока натуральна для хлопа інстанція і в господарських, і в громадських, і в судових справах. Граф Кшивотульський не признавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. «Одинокий параграф, пригідний для хлопа — бук», — говорив він, доказуючи, що ані арешт, ані грошові кари не відповідні для селянина. Він жив і досі в традиціях давнього патримоніального порядку і дуже любив, коли з села люди приходили до нього, просячи розсудити їх справи; такі «вірні піддані» були у нього добре записані і мали ласку в дворі: чи зайву купу дров із лісу, чи шматок облога під пасовисько, чи яку-небудь іншу полегшу вони діставали перші. Та виходило й навпаки: граф любив відразу виконувати свої присуди, а присуд на винуватого звичайно випадав: канчуки. Отже, трафілося, що покараний почував себе покривдженим і йшов до суду жалуватися не тільки на свого супірника, але й на графа-суддю. Правда, в суді звичайно приймали такі скарги сміхом, з уданим спочуванням випитували селянина, чи дуже боліли його графські канчуки, чи граф бив власною рукою, чи він не зголошував рекурсу против засуду і виміру кари і чи добровільно йшов до графа судитися. На тім справа й кінчалася і для графа не мала ніяких неприємних наслідків.

Та ось сталася справа трохи інакша. Два селяни в графовім селі посварилися. Один, покривджений, пішов до графа на скаргу і попровадив свідків. Граф вислухав справу і післав по противника, та сей заявив, що графського суду не признає і до двора не піде. Се страшенно обурило графа. Він в супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого і, заставши його на подвір'ї, велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може, й се було б увійшло графові насухо, бо селяни в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трафілося так, що в ту саму пору нагодився

в селі Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи «можна щось зробити», написав іменем побитого донесення до прокуратурії за публічне насильство, зневагу і тяжке ушкодження тіла, велів селянинові засвідчити через лікаря одержані побої і долучити те свідоцтво до подання, а сам скочив із сею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту і, не гаючись довго, поїхав до міста і подався просто до президента суду. Президент знав уже про справу графа Кшивотульського і, коли маршалок в часі розмови натякнув злегка на неї, він не скрив свого невдоволення.

— Дуже прикра справа! Дуже прикра справа! — повторяв він, морщачи чоло.

— Тим прикріша, що не можна її затушувати, — докинув маршалок.

— Не можна? — живо кинувся президент.

— Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди ні про що не говорять, як тільки про самоволю графа. А вдатку маємо в повіті літерата: готов підхопити сю справу і знов осмарувати нас у Відні.

— Ах, так! — мовив президент і задумався. Се було якраз по другій Євгенієвій кореспонденції, і пан президент мав іще в свіжій пам'яті всі ті клопоти, яких наробила йому перша. Та, з другого боку, думка — тягати до суду і кримінально карати пана графа Кшивотульського видалася йому чимсь таким диким та нечуваним, що він по хвилі з зачудуванням і острахом видивився на пана маршалка.

— Але чого ж хочете? Чи маю карати пана графа як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотання пана президента.

— Ну, думаю, пан президент ліпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав би тільки одно: перевести слідство і нагнати пану графові троха страху. А там — буде вже діло практичного розуму і світлої прокуратурії, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слідством я вважав би дуже непорядним.

Президент згодився на се. Почалося слідство, і вельможний граф Кшивотульський мусив раз, і другий, і третій їздити до міста і ставитися для переслухів у слідчого судді, вислухувати довгенькі виклади про приписи обов'язкового тепер закону, що були для нього чимсь нечувано новим і незрозумілим, і вкінці зупинитися перед загрозою: засісти публічно на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патріархальні погляди кількома місяцями в'язниці. Все се була для нього страшно неприємна справа, тим неприємніша, що, дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона у всіх дрібницях була голосною в повіті і всюди збуджувала

живі розмови, спочування з одного, насміхи, радість і кпини з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена і маршалкові здавалося, що його противник скрушив достаточо, він приступив до виконання свого плану. Одного дня граф Кшивотульський, що від часу нещасного слідства нікуди не виїжджав і нікого чужого не бачив у себе, був дуже зачудований, бачачи, як на його подвір'я заїжджає звісна йому чвірка пана маршалка, а з карити висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Граф повітав свого противника чемно, але холодно, а маршалок, не гаючись довго, виявив ціль свого приїзду.

— Я вважав конечним заявити коханому графові свою пошану і симпатію, — мовив він солоденько. — Безглузді язики силкуються розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас. А щоб відразу прийти до цілі моєї візити, — дарує коханий граф, що я тільки на хвилиночку, страшенно зайнятий! — так ось вона. Буде коханий граф ласкав відвідати мене 4 грудня в моїм домі. Святої Варвари іменини моєї пані... надіюсь невеличкого, але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого графа?

— Але ж, пане маршалку...

— Ніяких «але», коханий сусідо! Ніяких «але»! Ся просьба не стілько від мене, скілько від моєї магніфіки, а їй коханий граф чей же не відмовить.

— Та, коли так... — нерадо згодився граф.

— Так, так, коханий графе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутності.

«Га, лис! — міркував собі граф по від'їзді пана маршалка. — Який інтерес може він мати в тім, щоб так лащитися коло мене? І то власне тепер? І видумав мене загачити своєю Варварою! Досі в таких нагодах завідомлював білетиком, а тепер бух! Чвіркою парадує. «Обоїм нам дуже залежить...» Гм, чую в тім якусь спекуляцію, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже сяк чи так, дав слово, то мушу додержати».

XLII

Іменини пані маршалкової мали бути сімейним празником незвичайної важности. Щоб гідно відсвяткувати його, пан маршалок зважився зробити невеличку фінансову операцію: позичити у одного з Готтесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка би лишилася, викупити кілька дрібних «паршивих» векселів і сплатити проценти залягаючих довгів, бодай ті, яких задавнення грозило найбільшими прикростями.

Першу часть сього плану він виконав без великої трудности: по кількадеднім намислі жид гроші дав. Але коли прийшлося сплачувати векселі і проценти та виробляти деякі пролонгати, показалося, що, крім двох чи трьох зовсім дрібних векселів, усі інші були вже перепродані. Пан маршалок аж задеревів, але лаяти жидів, докоряти їм, грозити — не придалось ні на що: кождий жид заслонювався тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель — навіть сього не міг довідатися пан маршалок. Сей продав у конторі, другий якомусь агентові, інший якомусь незвісному пану. Се відкриття було для пана маршалка мало чим приємніше від чуття деліквента, якому закладають петлю на шию. Він догадувався, що жиди брешуть, що знають добре, в чиїх руках знаходяться його векселі і довжні записи, але видушити від них назву сього таємного свого ворога не міг.

Небезпека задля своєї таємничости видавалася йому ще грізнішою, ніж була на ділі, і його кидало то в жар, то в холод при самій думці, що першого-ліпшого гарного дня, от хоч би в сам день празничних іменин його магніфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усі його добра і достатки. Він не говорив нікому про ті свої побоювання, але того дня не важився видати ані цента на вина, матерії і ласощі, потрібні для сімейного празника. Позичені у жида гроші пекли його, видавались неначе коротенькою проволокою, якою продовжено реченець виконання смертного присуду. З грішми в портфелі він вернув додому, сам мов отроений, і, не говорячи нічого, віддав гроші жінці, нехай сама робить із ними, що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувалася про психічний стан свого мужа: се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші, вона енергічно занялася приготуваннями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його гризоти та тривоги.

Бувши в місті на засіданні ради повітової, він здибав Шварца, що, знаючи про приготування до фамілійного празника, предложив вельможному панству свої услуги при всяких покупках і інших справах. Пан маршалок прийняв його предложення з байдужним, сквашеним видом, немов сей празник був для нього гірким, як хрін.

— Пан маршалок мають якусь гризоту? — закинув налазливий бувший канцеліст.

— Навіть велику, — зітхнув пан маршалок і звірився Шварцові зі своїм клопотом.

— О, коли лиш стілько, — скрикнув сей, — то можу зараз служити пану маршалкові своєю інформацією. Панські векслі знаходяться в руках Вагмана.

— Вагмана! Гої п'явки! — скрикнув маршалок. — А відки ж ви се знаєте?

— О, я віддавна маю його на оці. Сей чоловік — причина мого нещастя, а я не привик дарувати своєї кривди. З одним львівським жидом він трактував про перепродання всього панського довгу, а сей знов обернувся до мене за деякими інформаціями. Відти я й довідався про те, що той вовк наострив свої зуби на пана маршалка. О, від нього можна надіятися всього найгіршого.

Пан маршалок знав се й сам і без Шварцового впевнювання, але не знав найважливішого: як захоронити себе від зубів сього вовка. Тож, відіславши Шварца з його послугами до пані маршалкової, якій просив не говорити нічого про сі прикрі довгові справи, сам він, ходячи по гарній маршалківській залі в будинку ради повітової, почав міркувати, що йому робити далі. Та нараз зупинився, на його лиці заяснів усміх, і він навіть ударив себе долонею по чолі. Гай, гай! Що за дивне сотворіння чоловік! Найближчі, найнатуральніші думки приходять йому в голову найпізніше! До найближчої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже ж що може бути простіше, як конверсія всіх отсих векселевих довгів на одну позичку в будущій зреформованій повітовій касі? Йому, маршалкові, позички, хоч і як високої, каса не посміє відмовити. Значить, коби тільки якнайшвидше доконати реформи! А й ся справа була майже запевнена, опозиція Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по іменинах пані маршалкової, надіятися, й зовсім перестане існувати. Ліквідація обох існуючих кас — проста формальність, і перед Великоднем, у великім пості, можна буде позбутися отсього упиря, що морив його душу. Треба тільки ще одного: випросити у Вагмана проволоку до того часу. І, роздумавши се, пан маршалок переждав, доки почало смеркати, і, одягши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями і пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Вагманового помешкання.

Вагман прийняв пана маршалка покірно, просив його сідати, а сам, стоячи перед ним, запитав, чим може служити? Пан маршалок усміхнувся на кутні зуби.

— Чую, що у вас мої векселі.

— Дещо є.

— Ви завдали собі праці скупити їх.

— Продавали, то я купував.

— Яку ціль мали ви, скуповуючи мої довги?

— Інтерес, прошу вельможного пана маршалка. Пан маршалок добра фірма, то чому ж не маю купити?

— І що ж думаєте робити з ними?

- Що маю робити? Надіюся, що пан маршалок сплатять. Адже папери добрі.
- Не бійтеся, пане Вагман, свого підпису я ніколи не заперечу.
- Може, вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?
- Бачите, пане Вагман, дещо я міг би, але думаю, що ліпше буде все відразу. У вас там багато тих папірців?
- Буде на п'ятдесят тисяч, а може й троха більше.
- Отже, бачите, у мене наклеєвана фінансова операція, що дозволить мені сплатити все те відразу.
- Але коли?
- До Великодня найдалі. Можете до того часу переждати?
- Що ж, пан маршалок знають, in Geldsachen hört die Gemütllichkeit auf*. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є ніякий інтерес. Але все-таки ліпше було би сплатити все якнайшвидше. Знають пан маршалок, гроші гроші родять, проценти ростуть.
- Се вже моя страта. Що маю робити! Прийде час, то заплачу все. Тільки прошу подождати, найдалі до Великодня.
- Що ж, пан маршалок знають, такі папери — то перелетні птахи. Сьогодні вони в моїх руках, завтра трафиться купець, і я продам їх, а тоді не можу ручити ні за що.
- Розуміється, пане Вагман, розуміється. Я проти того нічого не говорю. Але дві чемності можете мені зробити.
- Які?
- Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть ніяких кроків до Великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.
- Се можна. А друге?
- Друге те: як продасте кому мої папери, дайте мені знати кому.
- Гм. Часом такий купець не бажає собі того. Пан маршалок глянув підзорливо на Вагмана.
- Маєте нап'ятого такого купця?
- Та... наразі не маю. Але, може, трафиться.
- Га, робіть, як знаєте, — кинув недбало маршалок. — Але се перше обіцяєте мені?
- Нехай буде й так.
- І се преці можете обіцяти мені, що дасте знати, коли продаватимете мої папери.
- Нехай і так буде.
- Слово честі!
- На хайрем.
- Пан маршалок подав Вагманові ласкаво руку і вийшов геть.

* У грошових справах всяка добродушність кінчається (нім.). — Упоряд.

Іменини пані маршалкової відбулися гучно-бучно і гідно піддержували традицію «старопольської гостинности» дому Брикальських. З'їхалася мало що не вся шляхта з повіту, розуміється, з виїмками шляхтичів «mojzeszowego wyznania»*, до яких пані маршалкова почувала сердечну антипатію. Приїхав пан президент окружного суду, також спеціально «доконче» запрошений паном маршалком. Вже над вечором прибув граф Кшивотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків; хоч граф, він із опозиції іншим неутитулованим шляхтичам у повіті ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочався обід. Господар і господиня заскакували коло нього, даючи йому до пізнання, що властиво на його приїзд ждали всі. До обіду покликано при ударі шостої. Графа Кшивотульського посаджено на чільнім місці, праворуч пані соленізанти. Ліворуч неї сів пан президент, а праворуч графа засів господар дому. Далі позасідала решта товариства — розуміється, самі «свої», гербові, *nati et possessionati*** . Другий стіл, для панських офіціалістів і менше видних гостей, був заставлений у офіцинах, а третій, для візників і двірні — в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю і етикету. Перший стіл мав, по старому звичаю, мати дванадцять «дань», другий шість, а третій три.

Граф Кшивотульський і загалом сими часами був не в добрім гуморі, а побачивши президента між гістьми, скваснів до решти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, а на сердечне припрошування пані маршалкової відповідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його зваблено в лапку і що йому, мабуть, не втекти з неї.

Тим часом розмова при столі йшла оживлена, розуміється, зовсім не політична, про пси, коні і мисливські пригоди. Між п'ятим і шостим данням пан маршалок з найневиннішим у світі лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усім членам ради повітової?

— Одержав і я сей елаборат, але подумав собі: шкода часу і атласу, — відповів граф.

— Однак я просив би конче коханого графа прочитати його, — чемненько мовив пан маршалок. — І надіюсь, що прочитання розсіє ті упередження, які пан граф має до сеї реформи.

* Мойсеєвої віри (польськ.). — Упоряд.

** Відповідно до уродження і маєтку (лат.). — Упоряд.

— Як то? Хіба сей новий статут лишає річ по-старому?

— Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, — з усміхом мовив маршалок.

— Знаєш, коханий маршалку, що я ворог усякої революції.

— А таки надіюся, що тебе, коханий графе, наверну на сю, спеціально на сю революцію.

— Мусила б бути якась незвичайна.

— І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво нашу, панську касу. То значить, переводимо будучу, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потребує кредиту.

— Хто найбільше потребує, той найбільше візьме, — байдужно втрутив граф.

— Розуміється, — потвердив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої алузії. — А спеціальними параграфами означено *taxita**¹, до яких може доходити кредит для великої, а для яких для дрібної посілости.

— Нова кість незгоди, — знов байдужно втрутив граф, делікатно оббираючи удо печеної качки.

— Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх балансів. Зрештою при спеціальній дискусії можна цифри змінити. Ходить тільки о принцип. Адже дві повітові каси — се подвійна адміністрація, подвійний кошт.

— Се так.

— В усякім разі дуже прошу любого графа...

— Але ж розуміється! — перервав живо граф. — Се ж мій обов'язок переглянути статут.

— Ми не зрікаємось твоєї цінної опозиції, — з солодким усміхом мовив маршалок. — Навпаки, вона нам дуже пожадана, але почуваємо, що в основному питанні по наших боці правда.

— Ну, маршалку, — мовив трохи уражений граф, — за кого ж ти мене маєш, думаючи, що я можу бути в опозиції проти справедливого проекту?

— А в такім разі ми погодимося! — радісно мовив маршалок і протягнув графові обі руки. Сей обтер пальці правої руки серветою і подав її маршалкові.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали індика, гостям поналивано шампана, і граф Кшивотульський підніс тост на здоров'я соленізанти, оздоби польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост прийнято з ентузіазмом, граф поцілував руку господині, а за його прикладом робили се по черзі всі інші гості. Потім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цвітастій промові подякував усім гостям

* Найвищі межі (лат.). — Упоряд.

за честь, а обертаючися спеціально до графа, горячо славив згоду і єдність усіх найблагородніших і найповажніших людей у повіті, остерігав перед розладдям у їх рядах перед лицем ворога, що встає знизу і піднімає до бою проти сього острова ладу, традиції і цивілізації всі темні сили. І сей тост прийнято з великим одушевленням, а маршалок і граф кинулись собі в обійми.

Вже геть по дев'ятій гості повставали з-за стола. Дами разом з панею маршалковою пішли до її покоїв, а чоловіки перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву і цигара. Пан маршалок ішов передом попід руку з графом.

— А що, коханий графе, твоя справа в суді? — запитав мов знехотя.

— А, — всміхнувся йовіально граф, — ось мій нинішній візаві, — і він, обернувшись лицем, говорив так, щоб чув його й президент, що йшов зараз за ними, — ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі літа впакувати до криміналу.

— Вільні жарти, пане графе, вільні жарти, — трохи заклопотаний, мовив президент.

— Ну, але скажіть, так, по щирості: се б була велика сатисфакція для вас, судовиків, посадити мене так з на місячок, на два, а?

Президент переборов своє заклопотання і прийняв поважний вид.

— Пане графе, — мовив він, — тільки Бог знає, скільки клопоту наробила мені досі ся справа. Задля неї досі, — скажу се *sub rosa**, хоч се урядова тайна, — я був два рази у президента крайового суду і раз у намісника.

— Ов, а я й не знав, що Гриць Галабурда, — так називався побитий графом селянин, — така велика фігура, що його відворотною стороною цікавляться аж такі великі достойники. Чи не жадали фотографії?

— Отак пан граф завсіди! — сумно хитаючи головою, промовив президент. — Кілько разів можна було вбити сю нещасну справу, якби пан граф були лише хотіли насерйю!

— Я? Хіба я зачинав її?

— Ну, до певної міри так, — несміло мовив президент.

— Pardon, коханий президенте. Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його і бачу, що справа ясна, як сонце...

— Дарують шановний граф, — перервав президент. — Справа зовсім не така ясна, а головно, пан граф не мали ніякого права судити її.

— Е, що там мені ваші писані права! — офукнувся граф і пустив величезний клуб диму просто в лице президентові.

* По секрету (*лат.*). — Упоряд.

— Перепрошую, панове, — вмішався пан маршалок, — але мені здається, що дискусія зійшла на невластиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилиною, що справа могла б бути залагоджена. Даруйте, що я вмішуюся в це діло, але мені, як і загалом усьому обивательству, безмірно залежить на тім, аби ця справа була залагоджена без скандалу. Се конче потрібне для поваги нашого стану, цілого повіту.

— І я нічого більше не бажаю, — додав президент.

— Так вільно спитати, як пан президент представляють собі її залагодження?

— Схотіть, панове, зрозуміти, — мовив, немов звиняючися, президент, — що я не можу попросту взяти і кинути справу під сукно. Вона занадто голосна, а вдатку маємо тут у повіті кореспондента...

— Ідовиту гадюку! — додав маршалок.

— При тім справа не в моїх руках. Слідство скінчене, акти має в руках прокуратор...

— Ну, хто хоче в горох, той уже знайде стежку, — буркнув граф.

Президент закусив губи і замовк.

— Коханий президенте, — задобрював його маршалок, бачачи, що графова увага болючо діткнула його, — прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід із сеї справи. Я не сумніваюся, що наш любий граф зробить усе? що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

— Вихід тут дуже простий, — мовив успокоєний президент. — Панове, знаєте старий правний аксіом: *Wo kein Kläger, da kein Richter**. Хоча в сьому випадку скаргу веде прокураторія, але я не сумніваюся і готов зі свого боку зробити все, що зможу в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарження, коли тільки первісний покривджений зажадає того.

— Грицько Галабурда! — скрикнув граф. — А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

— беру на себе Грицька Галабурду, — мовив маршалок, — і надіюся ще завтра доставити його з такою заявою до прокураторії.

Граф Кшивотульський витріщив очі.

— Добре би було, — мовив далі президент, — якби із громади покривдженого явилася депутація у прокуратора і в мене і зложила свідоцтво...

— І се беру на себе! — поспішно мовив маршалок.

— Ну, а нам нічого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покриття мусимо мати.

— Коли лиш сього вам треба! Се ж при тій популярності, яку має наш коханий граф, найлегша річ у світі. Що, любий

* Де нема позовника, там немає судді (нім.). — Упоряд.

графі, не маєш нічого против того, щоб я взяв сю справу в свої руки?

Граф мовчки подав руку йому, а потім президентові. Всі три панове поєднались. Се поєднання запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 80 000 з[олотих] р[инських] мали без опозиції піти на латання дір у кишнях пана маршалка, Гриць Галабурда мав замість покарання свого кривдника задовольнитися кільканадцятьма ринськими «басарунку», а в повіті мала відтепер панувати примірна єдність між «найблагороднішими і найповажнішими людьми», репрезентантами блискучої традиції і цивілізації.

XLIV

Баран сидів у своїй комірці і грівся. Комірка, перероблена з колишньої дривітні на помешкання сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвір'я. Невеличка залізна піч давала більше диму і чаду, ніж тепла, а надворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите ледом і інеєм, що не хотів таяти навіть тоді, коли в печі горів огонь і вона внизу була майже червона. Баран мерз по ночах, спав накритий усіма лахами, які тільки були у нього в хаті, і нагрівався тільки надворі при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі тривке гніздо, кидався йому на шию при самім вході і, чим далі в ніч, тим тісніше тулився до нього, проймав його до кости. Навіть поблизу розпаленої печі сей упертий мороз відчіплявся від нього лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранові. Він крав дрова, тріски, а навіть стару дерев'яну посуду від усіх партій, весь день тільки за тим і нипав, щоб роздобути дрівець, і топив у своїй ненаситній печі, топив до пізньої ночі і грівся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

І сьогодні він сидить і гріється. В печі догорають якісь опилки, лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки — худа страва для ненаситної залізної почвари, що, розпечена внизу, нагорі ледве тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над раном на поталу тріскучому морозові. Пізно вже, на міських ратуші вибила десята. Та проте на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні святий Сильвестер, кінець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить сей день празнично. Не так день, як вечір. Стрічають новий рік. У кого сім'я, той в крузі сім'ї; дехто у знайомих. А в кого сім'ї нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає новий рік у пиварні,

в каварні або в інших веселих місцях. А що в урядничім світі таких бурлак багато, а не один і жонатий волисть забавитися в кавалерській компанії, ніж при домашніх ларах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях сеї ночі людно і шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голосніше регочучись, деколи навіть затыгаючи пісень, що по кількох нотах уриваються, та скриплячи чобітьми по твердім замороженім снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою периною.

Баран тулиться як може найближче до печі і ловить вухом ті уривані гуки, які доходять із вулиці в його комірку. Ті хвилі далекого, чужого і майже незрозумілого йому життя не цікавлять його. Він відмахується від них, мов від налазливих мух, зайнятий своїми власними турботами.

— О ні, мене не здуриш! — говорить він з дивним усміхом маніяка, обертаючись не то до печі, не то до якогось незримого розмовника. — Ні, я вже що бачу, то бачу. Хоч ти притаївся, удаєш дуже зайнятого, чинишся святим та божим, але я бачу все, бачу і розумію. Коже твоє слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами і жидами, замкнувшись там, у своїм покою! О, паничу, замикайся хоч на сто колодок, — мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Се якраз свідчить против тебе. Се ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого панування надходить, і ти готуєшся виступити. Смійся, смійся! А сам твій сміх зраджує тебе. Сам твій сміх говорить мені виразніше, ніж би могло сказати сто язиків.

Він озирнувся, замовк і пильно прислухувався до веселих викриків, п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщилося, на ньому нависла хмара.

— У-га! Скрип-скрип! Скрип-скрип! — передражнявав він якось злобно і гірко. — І ночі їм нема. Чи завтра весілля, чи Страшний суд, вони байдуже собі. П'ють, регочуться, співають. У канцеляріях сидять, судяться, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадуються, що кінець надходить, що за день, за два всьо переміниться. Всьо, всьо! Сонце зійде з заходу, води потечуть догори, порядок світу захитається. А він на огнянім возі виїде на високу гору... А його голос залунає, мов грім. А його слуги розбіжаться на всі кінці світу приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогові, антихристові. А перед присягою кожний мусить зламати хрест, потоптати причастя, виречися Бога... А по присязі кожному випалять на чолі знак антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катування... на смерть...

Баран говорив швидко, вперши очі в темний кут. Маленька лойова свічка, що стояла край постелі на баняку, оберненім

догори дном, і була приліплена до нього власним лоєм, коптила, нагорівши; її світло тремтіло, і Баранова тінь на супротилежній стіні також тремтіла. А Баран глядів у кут і говорив голосно, задихаючись, і сам почував чимраз більший страх від своїх слів. Його очі робилися недвижні, в них загорялися іскри якогось непевного, дикого огню, а руки, простягнені довкола печі, стискалися в кулаки, то знов випрочувалися, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготався.

— Га, га, га! Що їм то значить! Хіба вони й без того не служать йому? Хіба вони всі не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу антихриста. Вони, певно, не спротивляться його покликові, підуть за ним, аби лише кивнув, поцілують його, і приймуть його печать, і будуть служити йому, як служили досі. Тим-то вони тепер такі веселі. Бачать знаки на небі й на землі, а веселі. П'ють, регочуться, співають. А деякі, може, й знаків не бачать. Посліпли, родились і живуть із зажмуреними очима. Здається, що дивляться, ходять, гроші лічать, читають, а того, що найважливіше, що найстрашніше, того не бачать. Від чого душа тремтить, і кров у жилах стигне, і волосся вгору встає. Страшних Божих знаків не бачать. А може й бачать, але так, як теля нові ворота: витріщать, вибалушать очі, постоять та й підуть далі, не зрозумівши, що воно й до чого.

Баран опустив голову і засумував. Його *idée fixe**, недалекий прихід антихриста, бушувала в його душі, приймаючи найрізніші форми і напрями. Зразу він щодня в полудне ходив як вартовий попід Євгенієві вікна. Потім покинув се — без намислу, але так якось забувши, і взявся щоночі оббігати всі стежки і корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників антихристових. І се заняття він покинув по двох-трьох тижнях, а зате знайшов собі інше — бігати щоранку на рогачку і визирати з високого берега за мостом, чи не надходять антихристові полки, які, здавалось йому, якраз сим шляхом повинні надійти одного ранку і завоювати місто. Він бігав так досить довго; ані сльота, ані перші морози не спиняли його. Розуміється, що від часу тих пошукувань за антихристом і його помічниками він щораз більше занедбував обов'язки своєї служби, але се йому було байдуже. Страшні образи антихриста і близької катастрофи ані на хвилю не покидали його, а кожда стріча з Євгенієм наповняла його переляком, кидала в дрож. Він робився весь жовтий, кулився і мовчав уперто; та загалом силкувався якнайрідше стрічати Євгенія, тільки потаємно, здалека слідив ненастанно за кождим його кроком.

Але тепер, отсе вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві приняла інші форми

* Нав'язлива, невідступна ідея, думка (франц.). — Упоряд.

і в іншій напрямі попіхала його хору волю. Йому здавалося, що конче треба остерегти тих невидючих, безтурботних людей, що, може, й не раді би йти на службу антихриста, але не готуються до боротьби з ним тільки з вродженої сліпоти або з недогадливості та недбальства. В його голові чимраз сильніше вкорінялася думка — отворити очі тим людям, розбуркати їх із їх безжурности, вказати грізну небезпеку. Як се зробити — він про те не думав, але сама думка щонаочі вертала до його голови, стукала в ній, мов хробак у стіні, і набирала неперепертої сили.

— Ні, не можна се так лишити. Щоб пекельний цар так і хапнув їх усіх, мов сонних? Ні, ні, гріх мені буде, коли допущу до сего. Розбуджу їх! Натуркаю їм до уха! Нехай знають, нехай готуються! Нехай продруть очі, нехай бачать, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому се буде не в лад, але що мені до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновім огні... Ну, і що ж? І нехай! Я готов! Але не позволю йому таємно вскочити в місто, як вовкові в кошару. Гай же! Гай же! До діла! Крайня пора! Не знаємо дня ні часу, коли прийде злодій, тож годі отягатися!

І, весь тремтячи з внутрішнього зворушення, Баран устав, надяг на себе, що мав найтеплішого, і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок свічки. Надворі було ясно, місячно; сніг на подвір'ї іскрився синявим фосфоричним блиском. Баран почав сквапно шукати чогось очима. В куті коло його комірки була шопка, прибудована до стіни тої самої комірки. В тій шопці стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивниці для партій, почепив балію за вуха і зав'язав собі на плечі, так що її дно стирчало перед ним, мов великий круглий тарабан, а взявши праники в обі руки, вийшов хвірткою на вулицю.

На годиннику вибила одинадцята. Найближчі вулиці, обліті місячним світлом, були пусті. Де-де на розі вулиці блимала жовтавим світлом лампа. Де-де в шинках світилися вікна, і відтам лунали крики та співи; далеко по передмістях переливалися голоси померзлих колядників, що попід вікнами за centa витягали звісну щедрівку:

Nowy rok nastaje,
Ochoty dodaje — hej nam, hej!
Koláda, koláda, koláda!*

І разом з останнім ударом годинника понад сонним містом залунав дивний туркіт — глухий та зичний, мовби по нерівній

* Новий рік настає, охоти додає, — гей нам, гей! Коляда, коляда, коляда! (польськ.). — Упоряд.

каменистій дорозі їхав важкий віз, а на ньому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, міряний, два удари і павза, два удари і павза, мов важка їзда по грудді. Але ось Баран вийшов на ринок, виметений від снігу, гладко утоптаний, і пішов скоріше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густіше заторохтіли удари, мов величезні градові зерна по новім дасі. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та! Чимраз дужче, голосніше. Гуркіт котився по гладкій ледовій площі, хвилював у чистім морознім повітрі, бив до замерзлих вікон, аж шиби дзеленькотіли, вбігав до домів, будив зо сну сонних, наповняв тривогою серця веселих, що в товариствах дожидали нового року. Наглий гуркіт грому не був би дужче перелякав їх. «Що се таке? Що сталося?» — виривалося з усіх уст. Дами блідли, мужчини тислися до вікон, вибігали на балкони, хапали загортки і виходили на вулицю. Ціле місто стрепенулося, затривожилося. Навіть п'яні співи і крики по шинках та каварнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвалися глухим виттям, відкликаючися на дивний туркіт, що лунав чимраз частіше, дужче, страшніше серед ясної, розіскреної ночі.

— Що се таке? Горить десь? Напад якийсь? — чути було з різних боків голосні поклики. По вулицях зчинився рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавалося, що се тарабанять там, а інші шукали джерела сього гуркоту в іншій боці.

Два поліціанти з міської поліційної стражниці перші побачили Барана з балією і праниками і скочили до нього.

— Ти що робиш? Стій! — закричали вони на нього здалека.

Баран не оглядався. Ішов і тарабанив щосили. В його голові засіла думка, що мусить, отак тарабанячи, обійти три рази довкола ринок, потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути додому. Чому якраз так треба було зробити, сього він не знав, але власне се мав собі за обов'язок.

— Стій! Хто ти? — кричали, доганяючи його, поліціанти.

Баран не втікав, але й не ставав. Тільки руки його забігали швидше, удари по дні балії заторохтіли з більшою силою.

— Се Баран! — мовив один поліціант, догонивши його і заглянувши йому в очі.

— Ти що робиш, Баране? — крикнув другий поліціант.

— Буджу, буджу, — глухо мовив Баран.

— Кого будиш?

— Усіх, у кого є уха, у кого душа жива.

— Та пощо?

— Щоб не спали. Щоб стереглись.

— Чого їм стерегтися?

— Ворог близько. Ворог надходить.

— Який ворог?

— Ворог на огнистім возі. Буде ходити в повітрі, його голос, як грім. Його слуги будуть печатати його печаттю всіх прихильних йому. Його...

Дальші слова заглушило громове торохтіння праників.

— Чи ти вдурів, Баране? — кричав поліціант. — Дай спокій! Пана старосту будиш.

— Ви самі посліпли і поглухли! — ревів у відповідь Баран, не перестаючи тарабанити. — А я свою службу роблю. Буджу всіх. Уставайте, не спить, бо ворог близько!

— Але ми арештуємо тебе.

— Не смієте! Руки відніме тому, хто доторкнеться мене. Мене Бог послав. Я з Божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихристові!

Поліціанти, прості собі передміщани, при тих словах почули острах і почали хреститися. Гуркіт Баранових праників видався їм тепер чимсь грізним, віщим, і вони стали мов стовпи, не сміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Сей, бубнячи щосили, пішов далі.

На поліціантів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли на погоню за тарабанщиком.

— Що се? Хто се бубнить? — загомоніли вони.

— Баран, сторож Баран, — відповіли поліціанти.

— Та що він, здурів?

— Здурів.

— Та чому його не замкнете, не арештуєте?

— Та за що?

— Але ж він ціле місто зо сну збудить.

— Ну, та що з того?

Але між компанією знайшовся комісар від староства, і сей зараз підніс голос:

— Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліціанти, пізнавши його, салютували.

— Прошу пана комісара, він, очевидно, має напад своєї слабости.

— Зв'язати його! Нехай не робить галабурди по місті.

А інші з компанії вже пустились наздогін за Бараном, кричачи:

— Лапай! Тримай!

Сі окрики підняли ще більшу тривогу. З різних кутів, з шинків, вулиць і балконів залунали окрики: «Лапай! Тримай! Злодії!» З різних сторін чутно було голосні кроки по замерзлім снігу, лускіт дверей, скрип хвіртток, гавкання і виття псів — піднявся такий гармидер, що майже глушив собою невгавне торохтіння Баранового тарабана. До того ще небо, перед хвилею ясне, почало насуплюватися хмарами, а одна з них, сіра, величезна,

моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвиль, а ціле місто потонуло в пітьмі, тіні пожерли контури вулиць і домів, тільки сніг під ногами блищав синюватим фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розполохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивоглядніше лунали то п'яні, то тривожні крики, стук кроків, виття псів і голосніше над усе — сухе та часте торохтіння праників по балії.

— Лапай! Тримай! — гомоніли голоси з усіх боків ринку. Та Баран раптом змінив свій план і скрутив з ринку в одну з тих тісних бокових вуличок, які густо моталися поміж брудні та без плану будовані жидівські камениці. Крики на ринку, мабуть, перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й пощо, пустився бігти, не перестаючи, проте, тарабанити. Лиш часом, коли духу у нього не ставало, а руки мліли, він зупинявся десь у темнім куті, спочивав на кілька хвиль, а потім біг далі.

— Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Ні, он там на розі! Ні, тут десь! — лунали за ним голоси погоні, і ціла купа сторожів, жидів, панів, поліціантів увалилася в тісний заулок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи, а тільки від часу до часу видаючи дружні окрики:

— Лапай! Тримай!

Баран, увесь тремтячи, скочив за якийсь паркан і сховався за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалила поуз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив із своєї криївки і пустився бігти іншою вуличкою в іншій напрямі, а пробігши зо сто кроків, раптом задроботів на своїм тарабані, аж в ухах заляшало.

— Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я! — чути було здалека крики погоні, а за кілька мінут застогнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, реготом, оханням та прокляттями гнала тепер уже щодуху вслід за Бараном. Пощо властиво вони бігли, чого хотіли від Барана, вони й самі не знали. Се був якийсь інстинктовий рух, у якому тонула індивідуальна свідомість кожного. Можливо, що коли б вони були тепер догонили Барана, одна якась гумористична увага була б довела їх до вибуху сміху, але не менше можливе й те, що в такім разі хтось один був би підняв руку на Барана, а за його прикладом усі були б кинулись на нього, мов звірі, і вбили б його на місці швидше, ніж би в їх головах засвітала застанова, що вони роблять, і пощо, і за що.

А Баран тим часом біг не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз у раз, мовчки пробігав тісними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулиці в другу і тільки на роздоріжжях, у глухих і темних заулках, де було зовсім пусто, він зупинявся і розсипав голосний туркіт

свогого імпровізованого тарабана. Сей туркіт був немов знаком алярму для юрби його нагінців. З поблизьких вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоти, чалапали важкі кроки і з скаженим завзяттям розлягалися крики:

— Тримай! Лапай!

Ся дика, безтямна погоня тривала вже майже годину. Баран з десять разів змилював сліди, відскакував набік, пропускав своїх нагінців поуз себе, змінював напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях без плану, тільки кермуючись криками та стуками, що лунали то поза ним, то з лівої руки, то з правої. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, тривогу та неспокій. Увесь спотілий, задиханий і перетомлений, він ледве дихав, у його висках кров стукала мов молотами, перед очима крутилися кроваві колеса, за горло душило щось, і якась страшенна тривога здавлювала серце. Він тікав тепер щосили, немов, сповнивши якийсь страшений злочин, бажав сховатися десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчилася вузька вуличка і з її гирла він вискочив на широку площу. Якраз в тій хвилі виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинку з кінчастими вежами і золотими хрестами. Се був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить оббігти сей костел, барабанячи щосили, мусить се зробити, хоч би мала земля під ним запастися. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з остатнім напруженням усіх своїх сил.

— Лапай! Тримай! — ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але Баран уже не слухав тих криків, він біг, тарабанячи, довкола костелу в напрямі великих входових дверей.

— Ось він! Онде він! Онде! — кричали нагінці з різних боків, побачивши його. Площа заповнилася задиханими людьми, обсипаними снігом, уруженими хто в елегантні ліски, хто в кілля, виломане з плота. Чути було їх важке сапання; дехто хрипів, дехто душився кашлем; многі придержували в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Баранового тарабана затих. Його темна фігура, що була так добре видна для всіх, щезла, мов у землю провалилася. Погоня замовкла, заперла дух у собі, тільки стук соток кроків потрясав землею. Добігли.

— Де він? Що з ним? — гомоніли задні, назираючи на передніх, що зупинилися мов остовпілі. Перед ними на снігу лежав Баран, відкинувши набік праники і балію, кидаючись і б'ючися по снігу в епілептичних корчах. Місяць обливав блідим світлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну, змішану з кров'ю.

Нагінци стояли довгу хвилю німо. Дехто хрестився, інші відвертали очі, не можучи знести страшного виду. Вкінці комісар велів кільком сторожам узяти його і занести до поблизького шинку, щоб не замерз на снігу, поки очуняє, а юрба, так несподівано старабанена докупи, звільна, в якімсь пригнобленні і засоромленні почала розходитися.

XLV

Майже останні з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили сю ніч у Стальського. Здибавшись з ним ще десь коло восьмої, вони пару годин просиділи в шиночку, п'ючи пиво і балакаючи. Стальський мав уже трохи в голові і коло десятої встав і мовив до обох товаришів:

— Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрітимо новий рік у родиннім кружку.

Шнадельський почав вимовлятися.

— Може, вже пізно. Може, вашій пані наробимо клопоту?

— Е, що там моя пані! Не турбуйтеся про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський, набравши в склепику різних віктуалів та напиктів, гукнув на фіякра, і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Регініній спальні ще світилося. Стальський почав стукати. Прийшлося чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зо свічкою і не відчинила. Регіна хоч не спала, але, як звичайно, так і тепер, не виходила зі своєї спальні.

— Пані, певно, спить уже, — мовив пошепки Шнадельський, роздягаючися зі свого плаща.

— Ні, не спить, — голосно сміючись, мовив Стальський. — Прощу, панове, зовсім без церемонії. Будьте як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб якнайшвидше наставила самовар і принесла, якої треба було посуду. За кілька мінут усі три товариші сиділи при столі, торкалися склянками, пили і закусували. Розмова, зразу ведена несмілими, притишеними голосами, робилася щораз голоснішою. Шнадельський оповідав масні анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затягати пісень.

В тій хвилі нечутно отворилися двері від покою ліворуч і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена. Голосом, ледве чутним зі зворушення, вона промовила:

— Перепрошаю панів, але я сьогодні нездорова. Може б, панове були ласкаві забавлятися трохи тихіше.

Шварц і Шнадельський машинально обернулися на кріслах у той бік, відки почувли голос, і тільки в слідуєчій хвилі догадалися встати. Але Стальський, очевидно, чекав уже на щось подібного з боку своєї жінки, бо, не кажучи ані слова, схопився з місця, підбіг до неї і, обнявши її за стан, енергичним рухом втягнув її до гостині.

— Але ж, Регінко, — мовив солоденько та з притиском, — хто ж вигадав бути такою нечемною супроти гостей! Ходи сюди! Позволь представити їх тобі. Пан Шнадельський. Пан Шварц. Сердечні хлоп'ята. Готові до всякої услуги, — правда, панове?..

— О, з цілого серця! З дорогої душі! — хором сказали Шварц і Шнадельський, кланяючись.

— Просимо, не пускай нам тут комедії про якусь слабість! — говорив далі Стальський. — Я знаю, у тебе трошка головка болить — з невиспання, так, так, а трошка, може, зо злости... тобто, від жовчі, від жовчі. Ось ми тобі зараз заордиуємо лік. На отсього солоденького, випий — як рукою відніме.

Він притяг Регіну до стола, незважаючи на її опір, посадив її на кріслі і, наливши чарку лікеру, підніс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилі та рука дрогнула непропорціонально сильно і так штучно, що весь лікер вихлюпнувся Регіні в лице і на сукню.

— Але ж, Регінко! Як же ж можна бути такою необережною! — з незміненими солодощами в голосі мовив Стальський. — Чи бач, усе розіллялося!

І в тій хвилі він відвернувся від неї і з найбайдужнішим видом почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі речі. Регіна встала і пустилась іти геть.

— Але ж просимо тебе, посидь коло нас! — мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Регіна, затуливши хусткою лице, облите лікером і гарячими слізьми, вийшла.

— Ви образили паню, — мовив Шнадельський.

— Се з педагогії, — реготався Стальський.

— Як то так?

— А так. Вона у мене дуже амбітна. То я хочу троха зігнути, надламати її амбіцію.

— Але, може, пані справді нездорові? — закинув Шварц.

— Не вірте їй! Ані слова не вірте! Всі жінки комедіантки. Нездорова! Не бійтеся, щоб зробити чоловікові якусь пакість, якусь прикрість, на се у неї завсіди знайдеться і сила, і постанова, і концепт. Але зробити щось приємного — ох, ні, вона нездорова.

— Ну, здається, ви з супружного життя винесли досить нерожеву філософію, — завважав Шнадельський.

— Пане! — мовив Стальський, розвалюючися на кріслі і закурюючи цигаро. — Маю того життя і тої філософії от поти! І якби хто нині увільнив мене від сеї-от окраси родинного огнища, — він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Регіна, — то я вважав би його найбільшим своїм добродієм.

— Ну, жартуйте здорові! — мовив Шварц.

— Пане, мені не до жартів! — мовив поважно Стальський. — Попробували б ви пожити з нею десять літ так, як я, тоді могли б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіявся, що нарешті доля увільнить мене...

В тій хвилі його промову перервав дивний шум і гармидер, що доходив з надвору. Вже від доброї чверті години здалека доносився глухий гуркіт, мов торохтіння далекого грому, але присутні, заняті тим, що діялось у покої, не звертали на нього уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав, немов валився якийсь дерев'яний будинок або сипалось каміння з горища, і рівночасно залупотіли кроки по вулиці, почувлися різкі крики:

— Тримай! Лапай!

Усі схопилися з місць:

— Що се? Що там діється? Валиться щось? Біжать за кимсь. Чи злодій? Чи розбій який?

Гармидер зближався чимраз ближче. Торохтіння замовкло, а за хвилю різким гуркотом обізвалося ось тут десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загорток.

— Пробі, що се таке? Чи не горить де?

— Тримай! Лапай! — залунали скажені крики на вулиці, і, мов буря, пролопотіла попід вікнами масова погоня. Шварц і Шнадельський уже були одягнені і, попрощавшись із Стальським, вискочили за браму і зникли в пітьмі. Гармидер віддалився так само швидко, як набіг. Стальський добру хвилю наслухував іще край вікна, потім вернув до стола, налив собі чарку горілки і випив, налив другу і випив, думав щось, усміхався сам до себе, а потім налив іще одну чарку і випив.

XLVI

А Шварц і Шнадельський тим часом поспішали за чорною купою людей, що бігла наздогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і для того лишилися ззаду. Цікаві були дізнатися, що сталося властиво, але ніхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нічого певного. Се були такі, що, втомлені біганиною, ставали, щоб перевести дух, або вертали додому, переконавшись, що небезпеки ніякої нема. Одні говорили, що се якийсь божевільний відкись вирвався, другі, що то гонять

якогось убійцю; один п'яний сторож, що серед бігу повалився в сніг і не міг порядно встати на ноги, говорив охаючи, що то злий дух страшить по місті і заповідає кінець світу. Тільки на кінці погоні, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу, зібрану довкола Барана, вони довідалися всього докладно від поліціантів. Коли Барана понесли геть, вони позакурювали цигара і, обтулюючися загортками, рушили й собі ж. Площа ще де-де лунала від кроків людей, що спішили хто додому, а хто знов до шинку кінчити забаву, перервану несподіваною пригодою. Шварц і Шнадельський ішли звільна, простуючи до ринку.

— Дивний собі той Стальський, — мовив Шнадельський, спльовуючи. — Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

— Ха, ха, ха! — зареготався Шварц. — Вони, здається, обоє в змові.

— Як то в змові? Як ти думаєш?

— Ну, проста річ! Нібито між ними незгода, нібито він бажає, щоб хто-небудь присусідився до його жінки, а там скубли б його обоє. Я вже знаю таких.

— Ну, але ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубити. Ми хіба з тих, що й самі готові скубнути, де би вдалося.

— Ну, може, ми маємо служити тільки для роблення реклами?

— Се можливо, — мовив, подумавши, Шнадельський. — Ну, та хоч би й так. Сю прислугу можемо зробити їм. А за се, може би, можна скористати дещо.

— Від нього ледве, — закинув Шварц.

— Дурний ти! Хіба я про нього?..

Вони замовкли, мабуть, кождий укладаючи собі в голові план дальшої акції. Ішли якийсь час мовчки, поки інший предмет не звернув на себе їх уваги. Власне переходили попри каменицю, де жив Вагман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на ринок, а другий, партеровий, неначе флігель, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Сей флігель був відділений від вулиці вузьким огородем і парканом з хвірткою. В вікнах, де жив Вагман, крізь замкнені дощані віконниці видно ще було світло.

— Тут Вагман живе? — буркнув недбало Шнадельський.

— Тут, — відповів Шварц, свердлюючи очима віконниці.

— Видно, не спить іще, бестія.

— Лічить гроші.

— Думаєш?

— Напевно знаю. Баран говорив, що щовечора застає його над грішми і вексями.

— От би нам тепер заглянути до нього!

— Ми б йому допомогли в його роботі.

Оба джентльмени замовкли і якийсь час стояли на вулиці против Вагманових вікон і вдивлялися пильно в світляні пасма, що вибігали з нутра крізь шпари віконниць. Потім пішли далі. І знов розмова не клеїлася. У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульсу, риючи темні ходи і прокопи в будущині.

— Слухай, Шнадельський, — мовив нарешті Шварц, — ти ще думаєш деколи про свій давній план?

— Який?

— Махнути до Америки.

— Та як його махнеш, коли нема з чим?

— А якби було з чим?

— Ну, якби було, то, може, ліпше б було лишитися таки тут.

— А певно, якби так виграти на лотерію або викопати золоту кобилу в Михалківцях. Але я думаю інакше: коли є воля і охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля і охота розстарати на се засоби. А коли розстарати, то хоч би й таким способом, який би робив неможливим дальше вегетування тут на місці.

— Думав я й про таке, — сумно мовив Шнадельський, — та що з того. Нема щастя.

Він важко зітхнув, і його щоки засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з п'яним парубком у коршмі.

— Нема щастя! — з філософічним спокоєм торочив Шварц. — Що се значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозі, не на тім місці, де воно є, де воно, може, чекає на тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласкав, що се за спекуляція: видавати себе за хлопського адвоката? Багато на тім заробиш? І надовго того вистарчить?

— Се не така зла спекуляція, як тобі здається, — розсудливо мовив Шнадельський. — Треба тільки підхопити і піддати їм відповідну справу. От що! Я з моєю великою бранкою міг би був порости в пір'я, якби не сей проклятий адвокат перешкодив.

— Міг би був порости в пір'я! — з презирством мовив Шварц. — Ну, скажи, кільки б ти міг був заробити?

— До нового року я був би мав зо дві тисячі.

— Дві тисячі! Ну, хіба се гроші? І з такою нікчемною сумою був би ти мусив дралювати за море на те тільки, щоб за місяць, за два там стати яким-небудь кельнером або пастухом чужого стада. Ні, спасибі за ласку! Я би на таке не пішов.

— Думав я й про інше, та також якось не витанцьовується. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касі, а там як-небудь добратися до неї...

— Ха, ха, ха! — зареготався на все горло Шварц. — Ну, брате, таким наївним я не був би вважав тебе.

— Наївним! Як то?

— Через маршалка до каси! Та хіба ти не знаєш, що якби в касі було що-небудь, то сам маршалок перший загріб би з неї все до шеляга!

— Маршалок?

— Ну, розуміється, він легально, на векслі, на довжні скрипти, на застав своїх дібр. Але піди ти попасися в касі, коли в ній замість грошей такі папери накопичені!

— Хіба маршалок такий задовжений?

— По самі вуха. Отсього б ти запитав! — І Шварц показав кивком голови в напрямі Вагманових вікон.

— Вагмана? Хіба він зичить маршалкові гроші?

— Е, ще гірше. Має його векслі.

— Як то має?

— Поскупував у всіх жидів.

— Пощо?

— Видно, що хоче мати його в руках. Мовляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогодні голову скручу. О, крутиться пан маршалок у його пазурах. Ледве випросив мораторію до Великодня. Адже й цілу справу з реформою кас повітових на те тільки заварив, щоб грішми з хлопської каси викупити у Вагмана свої векслі.

— Он як! А я й не догадувався! Чи бач, як хитро! — скрикував раз по раз Шнадельський. — Ну, так, значить, мені нема що на се й зуби острити.

— Розуміється, що ні! — потвердив Шварц.

— Шкода й часу заходитися коло пана маршалка, — додав Шнадельський.

— Ну, се не конче. Я думаю, се не страчений час, — заважив Шварц.

— Чому так думаєш?

— Знаєш, у мене є невеличкий план. Якби ти згодився на нього... І пан маршалок міг би з нього скористати більше, ніж зі своєї касової реформи.

— Ну, ну, ну! Сип сюди!

— Адже нам коли де можна попастися, то тільки у сього каштана, — мовив шепотом Шварц, нахилиючися ближче до Шнадельського.

— Думаєш про Вагмана?

— Так.

— А маршалок...

— Адже якби нині хтось викрав у Вагмана всі його векслі і вручив йому або вкинув у огонь, то скажи сам, що би се значило для пана маршалка?

— Нове народження на світ, — поважно мовив Шнадельський, а по хвилі додав: — Бодай на п'ять літ, поки б не заліз у нові довги.

— Ха, ха, ха! Вірна увага. Ну, та се нам байдуже. Але я певний, що коли би хтось — ну, візьмим, ти сам — легесенько піддав йому таку думку, то він ухопився б за неї руками й ногами.

— Не розумію тебе, — мовив Шнадельський. — Що ж він, пішов би красти до Вагмана, чи що?

— Ну, що ти? Не про те річ. Сього не потрібно. Адже ж він може дотичним людям допомогти й іншими способами.

— Якими?

— Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так, як би ніколи не був у суді і не знав, як в таких разях робляться слідства. Адже ж розумієш тепер! Жид преці не буде мовчати, наробить крику, порушить небо й землю. Ну, слідство, поліція, жандармерія, телеграми на всі боки... Якби се все у нас трактовано насерйо, то нам навіть з грішми в жмені тяжко б було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденційно шепне слово — зовсім загально, не компрометуючи себе — *quia judaeus**, знаєш, — то все може робитися так, що нам і волос з голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всі ті комбінації не дуже розіграли його.

— Виджу, що ти уложив собі план, — мовив він до Шварца.

— Так. Я присвятив йому немало часу і заходів.

— Тут треба числитися з різними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Вагманового дому вночі такий легкий?!

— Не дуже, се певно. Але я маю надію видибати відповідну хвилю при помочі отсього божевільного Барана. Знаєш, у нього така голова, що як натиснути на нього, то скаже все, що знає, і зробить усе, що йому велиш.

— Непевна дорога.

— Ніщо нас не гонить. Будемо ждати доброї нагоди.

— Ну, нехай і так. А друга річ. У сього вовка в гнізді, певно, не все є готові гроші. Ну, що, як ми прийдемо і застанемо, може, купу векслів та довжних записів? Що нам із сього за пожиток?

— Не бійся. Готівка у нього є тепер завсіди. Не знаю, як велика, але є. Зрештою можна ще понюшкувати між жидівськими факторами.

— Гм. І ти думаєш, що з сеї муки може бути хліб? — задумчиво питав Шнадельський.

— Я сам уже хотів пуститися на сю експедицію, але потім розміркував, що вдвійку ліпше. Коли ти готов зо мною до спілки, то думаю, що справа може повестися.

* Тому, що єврей (*лат.*). — Упоряд.

— Що ж, зробити не зробити, а подумати, підготувати ґрунт не завадить. Ану ж трафиться справді добра нагода...

— Ліпшої можливості я й не можу добачити. І при тім, знаєш, сама думка — зробити пакість сьому собаці — наповняє мене радістю і охотою.

— Се само собою. Се й у мене розпалює огонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима сього вовка, а в відповідній хвилі талап на нього!

— Тільки ти на всякий випадок не забудь натякнути пану маршалкові.

— Думаю, що й се дасться зробити.

І з тим оба джентльмени ввійшли до шинку, в яким іще світилося, вгонячи перед собою крізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої комнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали новий рік.

XLVII

Баранова прогулька по місту в опівніч нового року наробила великого розруху. У всіх кругах міської людности на новий рік ні про що не говорили, як тільки про сю незвичайну пригоду. Пан староста гнівався на поліцію, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісар лаяв поліціантів, що не арештували Барана. Лікарі сперечались про те, як назвати рід його хвороби і чи не слід би заперти його в домі божевільних. А з простолюддя одні ворожили з сього пожежу, що буцімто грозить місту, інші благали Бога, щоб відвернув холеру або іншу якусь грізну пошесть, а бабусі та служниці коло криниць хрестилися та оповідали собі шептом про страшні привиди і про близький прихід антихриста. Навіть ксьондз-пробошч узяв сю нічну подію темою для своєї проповіді і видушив із грудей своїх слухачів багато глибоких зітхань малюнками міського зопсуття та важких кар, які ждуть зопсутих. Він витолкував Баранове тарабанення як поклик хорого, безтямного, але Божим пальцем діткненого чоловіка, поклик до всіх, щоб прокинулися з гріховного сну і пильнували своїх душ, що готові впастися в кігті пекольного ворога.

Найгірше на тій історії вийшов Вагман. Пан комісар, діставши носа від старости, покликав його до себе і, скинувши на нього всю одвічальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і вдоватку наложив на нього 50 ринських кари. З отсею новиною Вагман і прийшов до Євгенія, просячи у нього поради, що робити?

— Перша річ — не платіть! — мовив Євгеній.

— Комісар грозив езекуцією.

— Зробимо рекурс. Се засуд нічим не оправданий. Він знає се і не посміє екеквувати вас.

— Вай мір! Вай мір! — нарікав Вагман. — Се мені за те, що я приняв бідного чоловіка вашої віри. Без мене він був би згиб із голоду, бо ніхто не хотів прийняти його. А тепер плати ще за нього кару.

— Не бійтеся, пане Вагман! — усміхаючись, мовив Євгеній. — Маю надію, що не будете платити нічого. Ну, а з Бараном що зробите?

— Що маю робити? Можу його ще нині відступити пану комісарові або пану старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з нього робота! Не варт тої комірки, що в ній жиє.

— Ну, ну, не говоріть, пане Вагман! Все-таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне і відімкне.

Розмова йшла в Євгенієвім кабінеті на поверсі, бо канцелярія задля свята була пополудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду, Вагман значуще моргнув на Євгенія і почав з іншої бочки.

— Ну, чую, що пан меценас були в Буркотині?

— Був.

— І оглянули пан той ліс, що я згадував?

— Та так... бачив його, проїздячи.

— Ну, і як пан меценас цінують його?

— Що ж, дуби гарні. Але я так мало розуміюся на тім.

— Ах, пане меценасе! А я пану говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півтора ста тисяч.

— Може бути, хоч я сумніваюсь.

— Не вірять пан?

— Кажу вам, пане Вагман, що не розуміюся на тім інтересі.

— Ну, а говорили пан з хлопами?

— Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.

— Ну, розуміється. Я то так і догадувався. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по дрібці ще більше тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкати, коли хтось інший їм з-перед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?

— Щоб я купував Буркотин?

— А що ж! Чому ж би ні? Я пану меценасові улегшу.

— Ні, пане Вагман. Я роздумав сю справу. Не можу братися до сього інтересу.

— Чому?

— Тоді б я мусив покинути адвокатство і віддатися господарству. Я мусив би обчищувати маєток з довгів, зробитися невольником і покинути ту роботу, для якої способився.

— Пощо покинути? Можна бути дідичем і адвокатом.

— Не можна, пане Вагман. А може, й можна, та я до того нездалий. Той маєток став би як мур між мною і селянами. Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чувся би паном? То значить — їх противником?

— Дарують пан, але я пана не розумію, — мовив Вагман. — Чому пан, маючи маєток, мусили б уважати себе паном, чимсь іншим від хлопів? Отже, я маю маєток, а до мене прийде бідний жид, капцан, а я знаю, що він бідний, а проте я чую себе таким самим жидом, як і він. А коли він потребує помочі або поради, то не питає, що я багатий, а він бідний, але йде до мене і до другого такого, як я.

— Не можу вам сказати, пане Вагман, чому воно у нас так, а у вас сяк. І не знаю, наскільки у вас саме так, як ви кажете. А у нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбагатіє, той відвертає лице і серце від того люду, з якого він вийшов.

— І ви боїтеся, щоб і ви не зробили так само? — з усміхом мовив Вагман.

— Що ж, чоловік ні за кого не може ручити, хіба за вовка з лісу. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі. А набуваючи маєток, навіть на найкорисніших умовах, я мусив би зробитися невольником тих умов. Ні, не хочу сього.

— Але ж ви на тій спекуляції з лісом зробили би за пару літ добрий маєток.

— Се ще не таке певне, як вам здається, пане Вагман. А за тих пару літ багато дечого може статися.

— Га, як собі знаєте. Але я би щиро радив.

— Дуже вам вдячний, — мовив Євгеній, — але не можу скористати з вашої ради. З буркотинськими селянами ще буду говорити.

— Але спішіться, бо у мене наклеюється добрий купець на ті папери.

— Ой, подождіть троха з продажею.

— Не можу довго ждати. Знаєте, мені хотілося заховати в секреті те, що ті папери у мене. А тим часом пан маршалок відкись про се довідався. Се мені дуже неприємно.

— Можете бути певні, що від мене не довідався, — гаряче кинувся Євгеній.

— О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадуюся... Тут троха моєї власної вини. Я трактував з одним львівським банкіром про купно тих паперів, а сей мусив пустити се далі. Досить того, що тепер мені хотілось би якнайшвидше позбутися тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій

справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому екзекуції до пушання, а в великім пості він усе заплатить.

— А відки гроші візьме?

— Ха, ха, ха! — засміявся Вагман. — Я зразу також заходив у голову, але потому довідався. Знають пан меценас, тут при виділі повітовім є каса...

— Дві каси, — поправив Євгеній.

— Ну, що там дві! Одна вічно порожня, на те й зоветься панська. А друга хлопська. Отсю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, перемінити на панську, взяти з неї всі гроші і сплатити мої папери.

Євгеній чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготовується в раді повітовій, а виділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що се за реформа, і він постановив собі, не тратячи часу, перегородити премудрий план пана маршалка. Він устав, даючи Вагманові знак, що їх розмова скінчена. Вагман устав також.

— То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

— Не можу, пане Вагман. Я бідний чоловік.

— То байка.

— Ні, не байка. І хочу помагати бідним.

— Маючи маєток, зможете ліпше помагати їм.

— Не вся сила в маєтку.

— І в фундаменті не вся сила дому, а проте без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценасе, вірте мені! Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і мільонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невольників.

— Ну, а ви, жиди, — відповів Євгеній. — У вас і мільонерів, і дідичів, Богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичині, народ чи не народ?

Вагман прикусив губи і махнув рукою.

— Ет, що то про се говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?

— Ні, пане Вагман. Для себе ні.

— В такім разі кланяюсь. А якби я чим міг вам служити...

— Розуміється, розуміється! Знайду дорогу до вас так само, як ви знайшли до мене.

XLVIII

В найближчий торговий день Євгеній, відбувши в суді кілька термінів, поспішав коло дванадцятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти на місто, заглянути до заїздів, де

ставали околичні священики, приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічі, а поки що були членами вічового комітету. Входячи до канцелярії, він, на велику свою радість, застав у ній обох сих панотців.

— А, вітайте, гості! — мовив він радісно, стискаючи їх руки. — Я власне хотів бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємося! Прошу зо мною, прошу нагору, зробимо «кратчайший глагол».

— Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса, — мовив о. Зварич з якимось заклопотанням у голосі. Але Євгеній не зважав на сей невеселий відтінок у його тоні і, давши наборзі деякі вказівки своєму конципієнтові, що толкував про щось з цілою купою селян, вибіг за панотцями до сіней і попровадив їх на поверх до свого приватного помешкання.

— Прошу сідати! Може, цигарко, отче добродію? Прошу! Ну, що ж там чувати з приготуванням до нашого віча?

— Та що ж би? Заповідається не зле. Селяни всюди приймають вість про віче з великою радістю. Можна надіятися численної участі, — мовив о. Семенович.

— Прийдуть, прийдуть! — додав журливо о. Зварич.

— Чудово! Чудово! Се найголовніше.

— Не знаю, чи найголовніше, — ще сумніше мовив о. Зварич.

— Хіба вам здається, що ні? — живо запитав Євгеній.

— Я думаю: легше стягнути купи народу, а трудніше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

— Даруйте, отче добродію, але се потроха, здається мені, ваша помилка. Власне я боюся, що дехто з нас, інтелігентів, буде мати претензію і охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозуміння. Віче — то не школа. А коли вже справді комусь на нім треба вчитися, то не тій зібраній масі, але нам, інтелігентам, референтам.

— Так! — трохи ображено скрикнули оба панотці. — Ну, в таких разі я не розумію, пощо нам задавати собі праці з рефератами, — додав о. Семенович.

— Прошу, отче добродію, прошу не гніватися, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно справді бути школою взаїмного обучування для народу і для інтелігенції, але в яким розумінні? Се треба собі добре уяснити, щоб не робити помилок. Ми, інтелігенти, повинні вказати народові законні форми, розв'язати йому язик і старатися пізнати його потреби, його кривди і болячки, його спосіб думання.

— Але ми се все знаємо, дуже добре знаємо! — скрикнули знов хором оба панотці. — Се може бути цікаве для вас, міщухів, але не для нас.

Євгеній усміхнувся. Він мав у пам'яті немало доказів на те, як наші сільські проводирі вміли не бачити і не розуміти маси фактів селянського життя, що діялися перед їх очима. Але проте він мовив лагідно:

— А хоч би тільки й для нас — нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам не одну несподіванку. А може, й ні — ну, та не в тім річ. Але ж не думайте, щоб ви на таким вічі могли вдіяти щось поученнями та проповідями. Народ жде від віча і має право ждати чогось зовсім іншого. Для народу се має бути школа політики, політичного життя.

— Ага, все-таки школа! — радісно підхопив о. Семенович.

— А школа політичного життя — то так як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і упімнень, ще ніхто на світі плавати не навчився. Тут перша річ — власна проба, власна діяльність, власне вміння і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учаться самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданнями і супроти панів, і супроти властей.

— Ми се знаємо, — буркнув о. Зварич. — Вони поперед усього стануть супроти нас, священників.

— Дуже сумно, коли ви сього надієтесь, — мовив Євгеній. — Мені здається, що се не мусить бути. Від розуму, такту і патріотизму священників повинно б залежати, щоби селяни не станули проти них. А зрештою навіть якби таке лихо мало скластися, то як думаєте, отці добродії: чи ліпше піднімати нарід до політичної самодіяльності, будити в ньому політичну свідомість і знання його справ, чи ліпше лишити його нетямущою дитиною, яку можуть водити по своїй волі всякі політичні шарлатани?

— То фрази, пане меценасе, — мовив о. Семенович. — Треба насамперед просвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики.

— Жаль в таким разі, що наша конституція допускає аналь-фабетів до голосування, значить, в останній інстанції віддає в їх руки керму політики.

Ся перспектива трохи зацукала обох панотців, та о. Семенович по хвилі додав:

— Таки жаль. Я був би за цензом грамотности при голосуванні.

— Добре, — сміючись, мовив Євгеній, — будемо змінювати конституцію в вашім напрямі! Та все-таки щоб і до сього довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати сю думку на вічах. Хочете, реферуйте її!

— Вільно вам жартувати, пане меценасе, — пристиданий трохи, мовив о. Семенович, — але ми з о. Зваричем власне з чим іншим ішли до вас.

— А з чим таким?

— З тим, щоб ви звільнили нас із обов'язку референтів на вічі.

— Як то, не хочете реферувати?

— Не не хочемо, а не можемо. Що ми за бесідники? Я отсе вже цілий тиждень мучився, і ані руш винайти тему, про яку б міг говорити.

— Бійтеся Бога, отче! Теми? Але ж самі говорите, що життя і потреби народу в повіті звісні вам дуже добре. Говоріть про них! Розпочніть тільки! Будете видіти, що зараз за вами встануть селяни один за одним і посиплються промови.

— Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Се тумани! Ані один із них не вміє при людях рота отворити. Вони мали би виступити з промовами? Не буде сього! Скандал буде, та й годі!

— Не бійтеся! За се я вам ручу. Аби тільки ви сказали свою промову добре і цікаво.

— Ні, пане, я не скажу нічого. Я загалом не можу взяти участі в тім вічі і прошу звільнити мене з обов'язків комітетового.

— І мене, — мовив о. Зварич.

— І вас? — зачудувався Євгеній. — Але ж, отці добродії, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всі три ми вибрані з'їздом. Усі три зв'язані своєю честю. Як же ж се?

— Пане меценасе, *ad impossibile nemo tenetur**, — мовив о. Семенович. — Знаєте, я досі на капеланії. Стараюся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічі, то зараз мене окричать як небезпечного агітатора, і мої заходи пропали.

— Чому ж ви се не сказали зараз на з'їзді?

— Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тоді був на з'їзді ось тут у вас, по кількох днях здибає мене, бере набік і каже: «Се все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічі, але з огляду на ваше подання я би вам не радив!» Ну, а не послухати його — ви знаєте, що се значить для мене.

— Розумію, розумію, — мовив Євгеній, якого при тих словах щось стисло за горло. — Ну, а ви, отче Зварич, — чи й вам дехто відрадив?

— Ні, але я сам роздумав. Я не бесідник, не потрафлю сказати нічого.

— Адже ж проповіді говорите?

* До неможливих речей нікого не тягнуть (лат.). — Упоряд.

— Читаю з Добрянського²⁴⁴.

— Ну, як собі знаєте, — мовив знеохочений Євгеній. — А я власне хотів сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про прискішення реченця, коли би скликати віче.

— Прискішення? А то чому?

Євгеній короткими словами розповів їм про маршалківський проект реформи кас. Оба отці чули про се дещо, але не знали докладно, до чого йде ся справа. Тепер, коли Євгеній вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

— Тут нема що тратити часу, — мовив Євгеній. — Треба вдарити в великий дзвін, пустити сю справу в народ, наробити в повіті галасу.

— Хіба то що pomoже? — в зневір'ї мовив о. Зварич. — Уже як пани зуби наострили на ту касу, то її з'їдять.

— А може, й не з'їдять. Може, не посміють, їм лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

— Буде содома в повіті. Підуть переслідування, гонення, пакості, — задумчиво мовив о. Семенович.

— Авжеж! Де дрова рубають, там тріски летять.

— Се правда. Тільки я не хочу бути тріскою, — мовив о. Семенович.

— Ані я, — додав о. Зварич.

— А я вважав би собі гріхом покинути сю справу тепер, — мовив рішучо Євгеній, встаючи з крісла. — Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

— Се буде найліпше! — радісно мовили оба панотці. — Ми, що можемо, будемо вам допомагати, але афішуватися нам — се признаєте самі — яко священикам — і при тім залежним — не можна.

Євгеній закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що відтепер йому прийдеться робити багато таких прикрих досвідів у практичній політиці і що вмлість закусити зуби в відповідній хвилі — се в тій політиці одна з головних заповук успіху.

В тяжкім душевнім настрої вернув Євгеній до своєї канцелярії, випровадивши обох панотців. Ось вони, провідники і батьки народу, інтелігенти і просвітителі! Євгеній знав їх обох добре, знав їх щирість і прихильність до народної справи, та, з другого боку, розумів також їх прикре положення. Політика — то не балакання на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзяття і того духу незалежності, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали різні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тільки у рідких виїмків. І що робити

далі? Невже знов відложити діло, знов скликати з'їзд «отців повіту», радити та дебатувати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинитися знов на тім самім місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Євгеній ввійшов до канцелярії, і тут його зір відразу впав на високу, випростувану фігуру старого Демка з Буркотина.

— А, здорові були, Демку! — скрикнув він і подав йому руку.

— Здорові, пане! — мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Євгенієву руку.

— А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

— Ні, Бог милував. Я ось із сими людьми, — він показав ще трьох селян, що мовчки поклонилися йому, — ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським — тямлять пан, що так на пана кинувся?

— Ну, що ж, переконалися, що я правду говорив? — запитав Євгеній селян.

— Ой, переконалися, прошу пана, але так, як той мудрий поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали, — мовив один селянин.

— А крім того, — говорив далі Демко, — ми прийшли ще спитати пана за тото віче.

— За яке віче?

— А нам сказали наші єгомосць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

— Ну, так. А ви що на се?

— Та ми би хотіли знати, коли то буде?

— Або що?

— Ми вам усі села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годі витримати. Нарід як почув, що має бути віче, то аж відітхнув. Кождий хоче свою біду виявити. Кождий рад би, щоб його кривду весь світ почув.

У Євгенія радісно затріпалось серце при тих словах. Він запросив селян до себе нагору, посадив їх на тім самім місці, де перед хвилиєю сиділи панотці, і, обговоривши з ними справу реченця і дневного порядку віча, став на тім, щоб скликати його за тиждень на найближчий торговий день. Скличе він сам, а реферати, крім нього, обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відході Євгеній, не гаючись, винаняв на слідуочий торговий день величезну возівню в однім заїзнім домі, а потім вніс до староства завідомлення, що на вівторок слідуочого тижня скликає народне віче до міста.

Пан староста в своїй канцелярії зайнятий був якоюсь живою розмовою з графом Кшивотульським, коли комісар вніс одержане власне з пошти подання і поклав його на столі перед старостою.

— Се що таке? — мовив пан староста, розгортаючи пакет і зупиняючись очима на «рубрумi», написанім руським письмом.

Комісар усміхнувся значущо, але мовчав. Пан староста, очевидно, немудрий з рубрума, розгорнув аркуш канцелярійного паперу, де було написане подання, і знов з виразом безпомічності почав блукати по письмі. Він не вмів читати по-руськи.

— Що се таке? — запитав він комісара. — Я не вмю розбирати сеї монгольщини.

— Подання від адвоката Рафаловича.

— Чого він хоче?

— Завідомляє староство, що слідуючого тижня в вівторок скликає віче до міста.

— Що, що, що таке?

— Віче, публічне зібрання.

— Сюди? До нашого міста?

— А так. І з ось яким порядком дневним.

Комісар, акцентуючи по-польськи руські слова, відчитав відповідний уступ із подання.

— Що се вони, подуріли, чи що? Чого їм треба? — мовив староста, впадаючи в гнів.

— У поданні не сказано нічого більше, — пояснив комісар.

— Дарують пан староста, що вмішаюся в урядову розмову, — відіззався граф Кшивотульський. — Але там, здається, на другім місці поставлені «справи повітові». Догадуюся потроха, про що там буде мова.

— Про що ж таке?

— Про реформу каси... По повіті скрізь про неї говорять, то й не диво буде, коли наші домашні демагоги візьмуть сю справу як привід до своєї агітації. Я остерігав нашого коханого маршалка, що воно готово наробити квасу.

— Але коли так, то я ніяк не можу дозволити на се віче. Обговорювання сеї справи може викликати ще більше роздрознення, довести до непорядків.

— Розуміється, пану старості се ліпше знати, — мовив спокійно Кшивотульський. — Але я б на місці пана старости поступив інакше.

— А то як?

— Я позволив би на віче. Нехай люди виговоряться, то їм буде легше. Можна би й вияснити їм справу...

— Не допоможе вияснювання, — з заклопотанням у голосі мовив староста. — Справа реформи тої каси дуже непопулярна.

— Чи пану старості так дуже залежить на тім, щоб каса була зреформована справді так, як того хоче пан маршалок? — закинув з лукавою байдужністю граф. Пана старосту вкололи чогось ті слова так, немовби він голим тілом сів на в'язанку кропиви. Він витріщив залякані очі на Кшивотульського, боячися з його боку якогось удару. А потім говорив сквапливо:

— Мені? А Боже мій, я в тій справі зовсім не інтересований. Мені тільки ходять о спокій у повіті.

— Власне є рація дозволити на се віче. Бо коли непопулярна реформа буде ухвалена, а люди не будуть мати нагоди виговоритися, то може прийти до гірших непорядків. А коли віче, порушуючи сю справу, викличе в повіті рух і протести против реформи і спинить її переведення, то й се не біда, бо, по моїй думці, реформа непотрібна і для інтересів селян шкідлива.

— Так пан граф думають? — якимсь пісним голосом мовив староста.

— Так.

— Га, в такім разі...

Він дипломатично не докінчив речення і перекинув розмову на іншу тему.

Ще того самого дня в канцелярії п[ана] старости явився й пан маршалок Брикальський. Він, як і всі видніші шляхтичі в повіті, мав звичай кожного разу, коли був у місті, зайти хоч на пару мінут до староства, щоб поінформуватися про стан і напрям внутрішньої політики, або, як говорилося в товариській жаргоні, понюхати, який вітер віє. Староста зустрів маршалка коло дверей канцелярії і живо простягнув йому обі руки.

— А, вітаю коханого маршалка! Що чувати доброго? Все гаразд, не правда? А у мене новина, пікантна новина.

— Пікантний, значить: колючий, — з усміхом мовив маршалок.

— Ну, як кому і для кого. Наші кохані демагоги скликають народне зібрання до міста.

— Народне зібрання? Яке?

— Хлопське.

І пан староста пояснив, хто скликає і з яким порядком дневним.

— Догадуюся! — мовив маршалок. — Догадуюся, що то за повітові справи будуть... Ну, а що ж пан староста? Позволили на се віче?

— Думаю, що нема причини не дозволити, — з уданою простотою мовив староста.

Пан маршалок аж підскочив у фотелі.

— Нема причини! — скрикнув. — Але ж се бунт, се початок розрухів! Але ж після того ми не можемо бути певні життя ані майна.

— Ну, не думаю, — спокійно цідив староста.

Пан маршалок споважнів.

— Пане старосто, прошу не забувати, що ви відповідаєте за спокій і порядок у повіті.

— Се так, але я не розумію, чим тут вони загрожені.

— Ах, пан староста жартують! Не розумієте!.. Ну, тут не треба великої геніяльності, щоб зрозуміти. Вже з дописей того пана, що скликає се віче, можемо догадатися, яким духом будуть нав'язні ті його реферати. Демагогічні юдження, підбурювання, чорнення і підкопування всякої поваги і влади — все те, що досі шириться у нас тільки по краплині, по закутках, потаємно, тепер вилізе на трибуну, зареве, як дзвін, одержить, так сказати, санкцію законности. Пане старосто, пане старосто! Я думаю, що ваш обов'язок у першій лінії — рятувати повіт від сеї пошести.

— Смію звернути увагу пана маршалка, що у нас є також закон про збори, який дозволяє скликувати зібрання з такою програмою, як подана ось тут, і що, крім усяких інших обов'язків, я маю також обов'язок респектувати закон.

— Га, га, га, га! — зареготався маршалок. — Се чудово! Се справді монументально! Пан староста пригадали собі існування закону — і то якраз у найменше відповідній хвилі. А бодай же ви здорові були, наш солодкий господарю! Закон! Розуміється, і ми чували дещо про закон, але аж надто добре знаємо, що закон — се теорія, що в книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та зокруглені, а зате повні розгалужень, закарлюк та різнородности. Тому паперовому закону я не уймаю ані чести, ані поваги — борони Боже! Нехай він собі здоров жиє і сидить у ваших кодексах на многа літа. Я тільки бажав звернути увагу пана старости на спеціальні відносини нашого повіту, які, по моїй думці і по моему глибокому переконанню, ніяким світом не дозволяють нам тепер на такий люксус, як заінавгурування політично-демагогічної геци.

Пан староста слухав уважно сих слів, присівшись в фотелі напротив пана маршалка і підперши рукою гладко виголене підборіддя, згори обрамоване шпаківатими вже фаворитами. Його лице зробилося зовсім мертве, майже дерев'яне, стративши ту лукаву усмішку, з якою він уперед трібував пана маршалка, стараючись витягти його на слово. А коли пан

маршалок, задихавшись, перервав свій виклад, пан староста промовив:

— Непотрібно пан маршалок переконують мене про те, що я знаю й сам. На віче я досі не дав дозволу і в усякім разі маю ще кілька день часу. За той час я мушу доповнити всіх законних формальностей, а поки що я хотів від пана маршалка так конфіденційно почути, як задивляється обивательство повіту на сю справу.

— О, пане старосто, — аж скрикнув пан маршалок, — але ж тут не може бути двох думок! Ані найменшого сумніву, що все обивательство думає так, як я. За се можу ручити головою.

— В таким разі голова пана маршалка була би вже страчена, — знов з лукавим усміхом мовив староста.

— Як то страчена?

— А так! Я вже говорив де з ким із обивателів і чув думку, що віче треба конче дозволити.

— Невже се так! — скрикнув маршалок, зриваючися з місця, і тільки тоді захопився, що сей викрик був нетактовний. От тим-то він зараз сів і, кланяючись старості, мовив:

— Дарують пан староста, се мені нехотя вирвалося. Я далекий від того, щоб подавати в сумнів — мій Боже, але ж так, так! Я повинен був знати се відразу. У нас є один чоловік, що у всім і всюди має відмінну думку від цілого загалу обивательства. Не буду називати його, але я певний, що пан староста власне на нього наскочили.

Староста всміхнувся весело.

— Розумію дуже добре, що ся нова геца — се вода на млин того пана. Але надіюсь, що пан староста знають властиву ціну його опінії...

— Впевняю коханого маршалка, що зроблю все, що зможу, аби спокій і гармонія в повіті не були заколочені.

Се запевнення заспокоїло пана маршалка, але проте, вертаючи до свого Буркотина і чуючи з різних боків розмови селян про близьке віче, він не дуже-то спокійно ждав найближчого торгового дня.

Та ще більше неспокою і турботи мав сими днями пан староста. Се був бюрократ старої школи, вихований в душі абсолютистичної системи, коли про волю і бажання народу не питав ніхто, а під фірмою цісарських патентів та інтиматів панувала всевладно і необмежено бюрократія. І тепер, хоч від заведення конституції минуло вже звиш двадцять літ, пан староста жив і поводився в повіті зовсім як самостійний і самовільний сатрап, без якого волі і дозволу ніщо не повинно було діятися. Йому лишалося ще дослужити кілька літ до пенсії, і він бажав дослужити їх у спокої і вийти на емеритуру з атестатом взірцевого урядника і з ордером. Сама думка про

те, що в його повіті, під його управою, має розпочатися якийсь людський рух, який — він був про се свято переконаний — має в далекій перспективі революційні цілі, ворожі теперішньому державному порядку, — сама ся думка була йому неприємна, душила його, мов занадто тісний ковнірик. Як радо був би він одним-однісіньким грімким quos ego!* здушив у зароді, стер з лиця землі всі заходи коло викликання сього руху! Але що ж, навіть те дуже поверхове і недокладне знання «нових» законів, яким розпоряджав він, показувало йому, що сього вчинити не можна. Певно, довголітня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кождий закон — се брама, і від волі і зручності досвідного адміністратора залежить, чи і для кого сю браму відчинити, а кому й коли її замкнути. Та проте сам факт, що Євгеній, молодий адвокат, неважаючи на батьківські остороги, таки поважився зробити йому сю прикрість і скликати перше в сьому повіті і загалом поза межами Львова народне віче, — сам той факт наповняв його серце жалем і пересердям. Пан староста довго обдумував, як йому поступити в сьому разі, вкінці покликав комісара і велів йому на завтра назначити Євгенію визвання до пана старости.

Коли другого дня Євгеній явився в назначеній годині, пан староста прийняв його дуже чемно, просив сідати, потракував цигаром, а коли Євгеній не менше чемно подякував і запитав, чим може служити пану старості, сей надягнув на своє лице знов маску стурбованого батька і мовив добродушно-сумовито:

— Пане меценасе! Недобрий з вас чоловік! Я думав, що будемо жити з собою по-приятельськи, а тим часом — мій Боже, кілька клопоту маю раз у раз через вас! Спершу оті історії з тим фізиком, з тим Шнадельським, оті дописі, оті дисциплінарки — ну, скажіть, треба вам було того?

— Мені? — здивувався Євгеній. — Хіба я робив се для власної користи? І, головно, хіба я зробив щось злого, несправедливого?

— Пане, пане, — мовив ще сумніше староста. — Збоку на вас дивитися, виглядаєте як розумний чоловік, а говорите, як дитина. Знаєте, я по ширості до вас, як батько, то не беріть мені сього за зле. Але, їй-богу, мені вас жаль. Самі собі підриваєте ґрунт під ногами. Дав вам Бог талант, енергію, канцелярію, йде добре — оженились би, звили б собі сімейне гніздо, дбали б про сім'ю... Та ні, вам захочується пускатись на такі авантюри...

— Дарують пан староста, — пробував протестувати Євгеній, але староста не дав йому докінчити.

— Ну, ну, прошу не ображатися! Я ж се не з злого серця. А широї думки старого бюрократа можете раз вислухати. Я дав-

* Ось я вас! (Лат.) — Упоряд.

но бажав поговорити з вами по щирості, то вже вибачайте, що скористаю з сеї нагоди. На чім то я став? Ага, авантюри... Я з наміслом ужив сього слова і не відступлю від нього. Бо прошу, як же інакше назвати всі оті ваші заходи в справах, що властиво могли б вас і зовсім не обходити? Справи, з яких ви не винесете ні користи, ні почести, ні слави, хіба лайку, компрометації, роздратування власних нервів, обурення та ворожнечу многих і впливових противників? Як же се назвати, як не авантюри, донкіхотство? І пощо вам сього, питаю ще раз? Пощо?

— Дарують пан староста, але мій фах такий, що мушу уйматися за невинними і покривдженими.

— Пане меценасе! — з виразом батьківської поваги в голосі скрикнув пан староста. — Не говоріть до мене як до гімназіяста, якому імпонують гарні фрази! О так, і я колись був у гімназії, і з запалом читав Шекспірового «Короля Ліра», і плакав зі зворушення над словами «нема в світі винуватих». Але пізніше я зрозумів, що Шекспір не без причини вложив сі слова в уста божевільного. Так, сі слова якраз антиподи правди. З нашого урядового, адміністраційного становища нема в світі невинних, а говорити, що комусь від уряду діється кривда — се або злочин, або божевілля. Я не жартую, пане, і не бавлюся в парадокси. І для того я щиро жалую вас, що ви отсе сходите на дорогу, по моїй думці, абсолютно хибну і шкідливу, на дорогу, де я мушу і буду поборювати вас усею силою, всякими способами, чуєте? — всякими способами!

— Впевняю пана старосту, — мовив усміхаючись Євгеній, — я ані на хвилю не надіявся знайти в пану старості союзника в своїй роботі.

— Ну, ще чого не стало! — буркнув пан староста.

— А щодо поборювання, то що ж, воля пана старости. Я можу тільки одного бажати, щоб се поборювання велося на строго законній дорозі так само, як я держав і буду держатися строго приписів закону.

— І ручите за те, що весь отой рух, який ви хочете інсценувати, буде держатися законної дороги і в законних межах?

— Щодо себе, ручу вповні. Щодо інших — тут багато залежати буде від того, чи самі власті незаконними поступками і навмисною провокацією не зіпхнуть людей із законної дороги.

— Пане, прошу не забувати, з ким говорите! — фукнув староста, помалу скидаючи з лица батьківську маску.

— Говорю *pro futuro**, отже, нікому докору ані закиду не роблю. А що незаконне поступування і провокації з боку

* На майбутнє (лат.). — Упоряд.

властей — радон, з боку поодиноких органів — дуже можливі, сього, надіюсь, пан староста не схочуть перечеити.

Пан староста мовчав добру хвилю, немов потопаючи в важкій задумі. А потім, простягаючи Євгенію руку, мовив з незвичайною сердечністю:

— Пане Рафалович, не будемо говорити про се. Прошу, дайте руку. Будьмо приятелями!

Рафалович глядів на нього зачудуваними очима, але руки не подавав.

— Прошу вашу руку! — мовив староста. — Зробіть мені одну маленьку річ, про яку буду отсе просити вас. Добре, прирікаєте?

— Не знаю, чи зможу зробити те, чого хочеться пану старості?

— Але зможете, зможете! Чому ні? Се ж від вас одного залежить.

— Що ж се таке?

— Але обіцяйте наперед!

— Дарують пан староста, я хоч молодий чоловік, але на гру в піжмурки таки застарий.

— А то упертий русин! — мовив староста, маскуючи свою злість добродушним усміхом. — Ніяким способом його не підйдеш. Ну, що діяти, треба говорити просто з моста. Так ось слухайте, пане меценасе, про що я хотів просити вас. Зробіть се для мене, спеціально для мене: відложіть се своє віче на пізніше, ну, так на весну або на петрівку.

— Не можу, пане старосто! — рішучо мовив Євгеній.

— Чому не можете?

— Важні справи наспіли тепер у повіті, треба обговорити їх, пояснити народові.

— Думаєте про реформу каси?

— Між іншим і про се.

— А якби я власне задля сього заборонив се віче?

— Задля сього?

— Так, щоб не викликати в повіті роздрознення.

— Але ж ся справа вже тепер викликає роздрознення, а коли віче буде задля сього заборонене, то весь народ готов сказати, що політичні власті покривають некоректне поступування ради повітової. Чи се причиниться до успокоєння повіту, пан староста осудять самі найліпше.

— Прошу мене не вчити! Я знаю, що роблю, і заявляю вам, що ваше віче не відбудеться.

— Чи се формальна заборона? — запитав Євгеній встаючи.

Пан староста був невдоволений із себе, що так вихопився, і, схилившись над своїм бюрком, почав перебирати якісь папери, бурчачи щось під носом. Вкінці переміг себе.

— Н-ні. Резолюцію дістанете на письмі. До побачення.

— Моє поважання!

Євгеній уклонився і вийшов. А коли пролунали його кроки і за ним замкнулися двері старостинського передпокою, пан староста написав кілька слів на урядовій півчвертці паперу, подзвонив на возного і, подаючи йому сей папір, мовив остро:

— Зараз бігай до Мотя Парнаса! Се для нього визвання.

Нехай зараз прийде сюди!

Мотьо Парнас був властитель заїзду, у якого Євгеній наняв був шопу, де мало відбулися віче.

L

Другого дня пополудні до Євгенія прибіг Мотьо Парнас і, кладучи перед ним на столі п'ятку, мовив якимось несміло:

— Перепрошаю пана меценаса...

— А вам що, пане Парнас?

— Звертаю пану завдаток.

— Завдаток?..

— Ну, адже пан меценас дали мені завдаток на винайм...

— Ну, так що ж з того?

— Звертаю пану завдаток. Не можу пану винаймити.

— А то чому? Чи вам ціна занизька?

— Е, що ціна! Чи я з паном меценасом торгувався за ціну?

Що пан дали, то я взяв.

— Ну, так чого ж не стало?

— Знають пан... боюся... знають пан, то деревляна шопа... там буде багато народу... з люльками, цигарами... не дай Боже нещастя...

— Але ж, пане Парнас! З люлькою ані з цигаром нікого не пустимо.

— А все-таки я боюся. Знають пан, то стара халабуда... Ану ж завалиться...

Євгеній зареготався.

— Ну, а може, ще земля не витримає та затрясється, що?

— Бодай пан здорові жартували! Ну, ну! Але я прошу взяти назад завдаток. Бігме, не можу винаняти!

— Не можете? Чому?

— Що я пану буду говорити, — мовив жид, моргнувши хитро. — Пан і без того знають.

— Староста наказав?

— Я того не говорю.

— Але не перечите. Ну, а якби ви не послухали наказу?

— Ах, пане меценасе! Як же я можу? Адже я бідний чоловік. Пан староста і пан комісар можуть мене знищити. Дуже мені

жаль, що не можу пану меценасові служити, але, бігме, не можу — бігме, не можу!

Євгеній узяв свій завдаток і, попрощавшись з Парнасом, пішов у місто шукати іншого локалю на відбуття віча. Він мав таке чуття, як чоловік, що в пітьмі натрафить на стіну і не знає, де й як її перелізти або обійти.

Переходячи попри Вагманів дім, Євгеній побачив здалека, як перед звісною йому хвірткою стояла бричка, запряжена парою шпаків, а в хвіртці стояв Вагман, раз у раз кланяючися графові Кшивотульському, що про щось ласкаво толкував із ним. Та поки Євгеній наблизився, граф щиро стиснув руку Вагмана, сів на свою бричку і за хвилю щез, лишаючи за собою легеньку куряву змерзлого снігу.

— Здорові, пане Вагман! — мовив Євгеній, порівнявшись з Вагманом. — А я й не знав, що пан граф також ваш кундсман.

— Знають пан, лихвар і ксьондз заглядають найліпше в людські душі. Обом люди говорять таке, чого не скажуть нікому іншому.

— Але графа Кшивотульського всі вважають грошовитим.

— Що ж, вільно людям уважати його, яким хочуть. Куди пан меценас ідуть?

— Знаєте, пане Вагман, клопіт маю.

— Ну, який клопіт? — зацікавився Вагман.

Євгеній розповів йому свою розмову з Парнасом і згадав про свій намір — шукати іншого локалю на віче.

— Гм, шкода вашої праці, пане, — мовив Вагман. — Коли пан староста схоче, то кождий інший жид зробить вам те саме: завдаток візьме, а потім зверне. Навіть у остатній хвилі зверне.

— Що ж його робити? Хіба йти на передмістя і замовити яку стодолу у передміщанина?

— Трудно буде. Ще стодоли повні соломи, не пообмолочували.

— Може, де найду, — мовив Євгеній, не трапляючи надії, і пустився шукати фіякра, щоб їхати на передмістя. Вагман ішов обік нього і мовчав хвилю, очевидно, перебираючи щось у своїх думках. Нарешті зупинився.

— Ні, пане меценасе! Я вам щось пораджу.

— Ну що таке?

— Лишіть ви мені сю справу. Я вам ще сьогодні, а найдалі завтра подам відомість. А властиво... ну, та вже побачимо. А коли би з мого плану нічого не вийшло, то ще завтра маєте час шукати шопи на передмісті.

— Завтра остатній день. Адже про новий локаль знов треба завідомити старосту. Ну, а що ж ви думаєте зробити?

— Що се пана обходить? Я маю свій план. Най пан меценас ідуть додому і чекають. Маю надію, що все буде добре.

Євгеній не допитувався далі і пішов додому, а Вагман подався до помешкання пана бурмістра.

— А, пан Вагман! Рідкий гість! Прошу, сідайте! — мовив бурмістр, приймаючи Вагмана в своїм кабінеті. Вони були товариші ще з дитинячих літ, але пізніше їх дороги розійшлися, і хоч жили в однім місті, вони здибалися рідко, тим більше, що належали навіть яко жиди до різних таборів: бурмістр, цивілізований жид, держався партії т[ак] зв[аних] німецьких жидів, між якими було декілька таких, що так, як і бурмістр, грали ролю польських патріотів, — а Вагман належав до жидів-старовірів, хуситів. Та проте бурмістр занадто добре знав Вагмана, а особливо його грошову силу, щоб мав дивитися на нього ворожо або з презирством, а Вагман зі свого боку був певний, що німецька одежа і польський патріотизм не вистудили у бурмістра жидівського серця.

— Чим можу вам служити, пане Вагман? — мовив бурмістр, коли Вагман сів, а він заняв місце напротив нього. — Що вас приводить до мене?

— Маленький гешефтик.

— Дай Боже, щоб він був добрий! — з усміхом мовив бурмістр, мимоволі якомсь впадаючи в тон жидівської розмови.

— Знають пан бурмістр: для багача нема злого гешефту, а для бідного нема доброго гешефту. А я приходжу з дуже бідним гешефтом.

— Ну, жартуйте!

— То би багато говорити. То запутана історія. Так збоку подивитися, то дурниця — тьфу! А придивившись ближче, то вона сягає дуже глибоко. То мозок чоловікові сохне, коли вдуматися. Чули пан бурмістр, що там у Росії роблять? Як там на жидів кидаються? Ай, ай, страшно подумати!

Се було якраз в часі перших антижидівських розрухів на Україні²⁴⁵, розрухів, які серед галицьких жидів зробили були величезне вражіння.

— Ай, ай! — повторяв Вагман, хапаючися за пейси. — Жінок, дітей, старців, хорих викидають на мороз, майже голих, голодних! А що маєтків понищено, порабовано!

— Що ж ми на се порадимо, пане Вагман, — холодно мовив бурмістр. — Знаєте самі: що ми могли, то робили. Складки складали...

— Пане, я не про складки! Що там складки! Вони можуть надгородити хоч почасти понесену шкоду. Але того, що люди терплять і терпіли, того страху, голоду, побоїв і невігід, того ніякі складки не надгородять.

— Людська річ терпіти, — мовив бурмістр і зачинав потрохи дивуватися, куди властиво гне свою розмову Вагман.

— Людська річ терпіти, — так, так, людська річ! — повторяв Вагман. — Але розумного чоловіка річ по змозі уникати терпіння, запобігати терпінню, так робити, щоб люди не терпіли. Подумайте, пане бурмістр, за що терплять ті люди? За те, що вони жиди. Не за що інше. Кажуть: жиди п'явки, шахраї. Але ж між тими, що потерпіли там, у Росії, була найбільша часть бідних капцанів, перекупнів, шевців, кравців і інших дрібних ремісників. За що ж вони потерпіли? Чи ж не лише за те, що вони жиди?

— Найбагатші жиди, найбільші капіталісти та промисловці, ті не потерпіли нічого, бо ті сидять собі в Києві, в Варшаві та Петербурзі, як у Бога за дверми, — з демократичним патосом мовив бурмістр.

— Ой, то-то й є! — мовив Вагман. — А тепер подумайте, коли б так, не дай Боже, і в нас прийшло до чогось подібного.

— У нас! — мов ужалений скрикнув бурмістр. — Відки ви приходите до сеї думки? Хіба ж ви що чули? Нагрожувався хто?

— Ах, пане бурмістру! Хіба ж то така неможлива річ? Хіба ж нам треба чекати, аж почуємо погрози або, може, вже готовий вереск?

— Ну, у нас інша річ, у нас до того ніколи не прийде, — успокоєний в одній хвилі, мовив бурмістр. — І там було би не дійшло, якби сам уряд потихо не дозволяв. Що я кажу: потихо? Деякі урядники таки голосно заохочували гоїв до нападів та розбоїв! А у нас се неможливе.

— Неможливе! Ой, пане бурмістру, ніхто з нас не знає, що в Бога можливе, а що неможливе. А відносини у нас зовсім не ліпші, ніж у Росії. Нарід бідний, темний...

— Хіба ж одні жиди тому винні?

— Не скажу, що одні жиди, але нарід нас уважає своїми найбільшими п'явками, а прийде що до чого — найменша іскра, і вибухне огонь, і жиди — ми всі, винні й невинні — будуть відповідати за всі ті гріхи, яких не раз ані вони не сповнили, ані їх батьки, ані діди. Се мені видається дуже можливим, і се мене дуже турбує. Здавна турбує.

— Але на се в нас нема ради, — мовив бурмістр.

— Невже нема ради? Неможливо, щоб не було ради! І се ви говорите, чоловік світлий, учений! Ну, я сьому не повірю. Або ви не почуваете вже себе жидом, або не пробували ніколи думати про сю справу.

— Чи я почувую себе жидом? — у задумі мовив бурмістр. — По щирості скажу вам, пане Вагман: се не дуже велика приємність почувати себе жидом. Весь вік я борюся против того

почуття, силкуюся заглушити його в собі, придушити, вирвати з коренем і досі не можу. Не говорю про релігію — се справа окрема, яка не має нічого спільного з тим почуттям спільности і солідарности з темною та брудною жидівською масою. Своєї релігії я держуся...

— Наскільки вона вам вигідна, — перебив з докором Вагман. — Даруйте, пане бурмістру, але вже коли по щирості, то по щирості. Признайте, що ся релігія вам і подібним до вас сердечно байдужна, що ви зробили собі з неї подушку, на якій вигідно може спати ваше сумління, задержали з неї самі лише форми, а зовсім прогнали духа.

— Що се з вами, пане Вагман, — витріщився на нього бурмістр. — Ви прийшли до мене поговорити про якийсь маленький гешефт, а зачинаєте залазити мені з патинками в душу.

— Дарують пан бурмістр, — усміхнувся Вагман. — Я не казав, що мій гешефт маленький. Він лише вбогий, себто такий, що його не можна отаксувати на гроші, що тут тобі зараз зиску не дасть. Але він великий, дуже великий, і наша розмова простісінько йде до його вияснення. Бачите: наші жида... маса... Ну, що вони? Чим вони себе чують? У них релігія заступила все. Вони видять у ній Боже слово, повторяють те слово в своїх молитвах, деякі заглиблюються в ньому — і на тім кінець. А де вони живуть, у яким краю, серед яких людей і порядків, се їх мало обходить. Ні, не так кажу, і се їх обходить, але лише настільки, що се все для них нива, з якої треба збирати, не сіявши. Чи вони чують себе горожанами сього краю? Чи вони дбають про його добро, успіх, славу? Їм се байдуже. Вони чують себе зовсім чужими, а про закони, про порядки в краю дбають лише настільки, наскільки ті не перешкоджають їм бути жидами і визискувати решту людности.

— З ваших уст такі слова, пане Вагман! — чудувався бурмістр. — Адже се так, як із моєї душі винято. Адже се й була причина, що я і подібні мені відлучилися від тої жидівської маси, почали думати про історію сього краю, мішатися в його публічні інтереси, працювати на громадським полі.

— Розумію, розумію, — з усмішкою мовив Вагман. — І я сам колись передумав се все, перейшов вашу школу — то значить, не гімназії, але мішався до політики, мало не пішов до повстання, потім жив у Відні, і носив німецьку одягу, і говорив з різними розумними людьми про розумні речі. Я пізнав добре не одного з тих ваших нових жидів, що ми їх називаємо асимільованими, і, признаюсь, розчарувався в них і знов відстав від них.

— Розчарувались? Цікаво знати, чому?

— Зараз вам скажу. Мені видалось — може, то не все правда, але так мені видалось, — що ті нові жида стару жидівську душу

розірвали надвоє: одну половину відкинули, а другу задержали. А тільки, на нещастя, задержали гіршу, а відкинули ліпшу.

— Он що! — вражений, скрикнув бурмістр. — То пейси, цицес і ярмурка — то у вас ліпша половина?

— Даруйте, пане бурмістру, — поважно відповів Вагман, — говорю про душу, а не про форми, що мають і в мене дуже мале значіння.

— У мене жадного, — з емпазою мовив бурмістр.

— І тут даруйте, коли вам скажу, що у вас вони мають далеко більше значіння, ніж у мене.

Бурмістр голосно зареготався і вдарив себе долонею по коліні.

— Ну, се перший раз мені трапляється в отьому кабінеті така теологічна розмова! — скрикнув весело. — Але говоріть, говоріть, розмова починає бути цікава, хоч я, їй-богу, не знаю, до чого се все може довести.

— Зараз побачите, — мовив спокійно Вагман. — Отже, повторяю, ті ваші нові жиди, асимілянти чи асимілятори, по моїй думці, розірвали стару жидівську душу на дві часті. Яка то стара жидівська душа? Бачите, в ній зшиті були докупи: огонь старих пророків, запал, засліплення — коли хочете — а все-таки громадський змісл тих, що боронили Єрусалима від римлян, що піднімали повстання з Бар-Кохбою²⁴⁶, що разом з Єгудою бен Галеві²⁴⁷ йшли з Іспанії плакати на руїнах Єрусалима і разом з галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата²⁴⁸. Отсе була одна половина тої душі. А друга половина — то була та, що виховалась у Єгипті, в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Ханаан²⁴⁹, мордуючи ханаанітів аж до остатнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавілону до Палестини, що вела лихварські і грошові інтереси в Нініві²⁵⁰, в Александрії²⁵¹ і в Римі — одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає панування над світом, але не хоче нести одвічальности, яку накладає панування. Та половина, що, знехтувавши наказ Письма Святого — вчитися в бджоли і в мурашки, здавна ходила на науку до павука і давно перевершила його в його хитрошах.

— Зачинаєте бути поетичним, пане Вагман, — сухо і з відтінком погорди в голосі мовив бурмістр, — а се вам не до лица.

— Хочете сказати, що мені, лихвареві, п'явці повітовій, не слід так остро судити інших, — мовив з холодним усміхом Вагман. — О, не бійтеся, я й себе не пощаджу, я знаю добре, чого я варт, і тільки те знання дає мені відвагу сказати свою думку про інших. Та про мене прийде річ накінці, а тепер послухайте про себе і про своїх. Ви почали асиміляцію від того, що викинули з серця всяку решту того громадського зміслу, яким

колись була сильна наша нація. Ви не признаєтеся до цього, навіть самим собі не признаєтеся. Ви говорите, що скинули тільки з себе жидівську заскорузлість, виреклися пейсів, халатів та цицес, а не хочете бачити, що те виречення формальностей для вас самих не формальність, але знак глибокої переміни в вашій душі. Ви перестали любити своє плем'я, його традицію, перестали вірити в його будучину. З усього національного добра вам лишилося тільки своє «я», своя сім'я, мов одна тріска з розбитого корабля. За сю тріску ви вчепилися і пробуєте прикермувати її до іншого корабля, найти іншу батьківщину, купити собі іншу, нерідну матір. Чи не дурите ви себе самих, коли вірите, що та інша мати полюбить і пригорне вас як своїх рідних? І чи не дурите ви оту прибрану матір, упевняючи її, що любите її ліпше, як рідну? Не знаю, що вам скаже ваше серце про ваші власні почуття, але щодо тої вашої прибраної матері, то будьте певні, що її серце ані на хвилину не відкривалося, ані не відкриється для вас, що для неї ви все чужі, що в глибині душі вона ненавидить вас, а чим більше ви будете примилюватися їй, підлещуватися їй, тим більше вона буде погорджувати вами.

Пан бурмістр поблід. Вагманові слова колупнули-таки його серце, але він пробував усе ще боротися зі своїм чуттям.

— Остро судите нас, Вагман, остро і несправедливо.

— Може бути. Вповні справедливий тільки один Бог, той, що бачить усе, що кождий з нас ховає на дні серця. Але сей, пане бурмістру, — слухайте, я також маю свої еретицькі думки — сей, по моїй думці, зовсім не судить, нікого ні за що не судить, тільки любить, і для того він так безмірно вищий від нас, для того він Бог. Се тільки ми, дрібні, сліпі, нужденні, судимо та ненавидимо. Ну, але я не такий, може, несправедливий, як вам здається. Я виджу й добрі боки вашого, асиміляторського руху, хоч вони й невеликі.

— Цікаво знати, які вони, по вашій думці, — мовив бурмістр.

— В нашій давній вітчизні, у Азії, де спека велика, а джерел мало, де погожа вода має інколи ціну золота, є такий звичай, що вандрівець, натрафивши серед пустині на джерело і угасивши в ньому свою спрагу, вмивши в його хвилях руки і лице, на відході кидає в нього малу золоту монету. Се немов його відплата за добродійство джерела. Отже, ви і всі асимілянти з давніх давен видаєтесь мені тою золотою монетою, яку жидівська нація кидає в джерело, відки їй довелось пити та освіжитись. Ви наша данина тим народам і краям, що в тяжку годину дали нам захист і притулок. Але не жадайте, щоб та данина була занадто велика. Адже нерозумно було б жадати від вандрівця, що пив воду з криниці, щоб у відплату за се і сам скочив до

криниці і втопився в ній. Те, що ви робите і що робили не раз подібні вам — се з історичного боку оправдане і конечне, і навіть пожиточне для жидівської нації, але не може бути її програмою, бо се була би не програма, а самовбійство.

— Але чим же, по вашій думці, се пожиточне для жидівської нації? — запитав бурмістр уже без тіні насміху в голосі.

— Чим пожиточне? Се ж ясно. Ви посередники між нами і тими націями, що прийняли нас. Ви міст понад прірвою, і за вашими плечима нам можна жити собі вповні самостійним, своїм життям, не збуджуючи надто великих підозрінь, надто великої ненависти. Давніше, в середніх віках, коли ми жили серед чужих народів зовсім відокремлені від них, коли такого моста не було, нам жилося далеко гірше. Правда, ви се будете знати ліпше.

— Ну, ну, цікаво, цікаво почути від вас такі погляди, пане Вагман. Я ніколи не надіявся...

— Перепрошаю, пане бурмістр, — мовив Вагман. — Ще хвильку терпеливості. Я ще не скінчив, не дійшов до тої мети, до якої зміряє моя промова, і до того гешефту, який привів мене сюди. Признаєте тепер, що я зовсім не такий ворог вашої асиміляції, як звичайні хусити, що признаю в певній мірі її рацію і навіть пожиточність. Але є одна річ, що дуже багато уймає її вартости і виявляє її нещирість. Се та обставина, що жиди звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, але з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці, се розумію; але чому в Чехії також німці? В Угорщині вони мадяри, в Галичині поляки, але чому в Варшаві та в Києві вони москалі? Чому жиди не асимілюються з націями слабкими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема жидів-словаків, жидів-русинів?

Бурмістр скривився. З сього боку йому нелюбо було освітлювати се питання.

— Може, то така наша натура, — мовив далі Вагман, — що ми навіть там, де ходить о вибір прибраної матері, питаємо не голосу серця, але запитуємо поперед усього: *Wus tojgt mir dus?** Та тільки се кидає деяку тінь на щирість усеї асиміляційної роботи і — що найфатальніше — значно обнижує вартість тої асиміляції в очах тих, з якими ви асимілюєтесь. Вони дурні, дурні, то правда, але все-таки у них є очі, і коли не тепер, то в четвер вони дещо побачать ними.

— Слухайте, Вагман! Сього, нарешті, забагато. Зачинаєте говорити так, як той адвокат-русин, що докоряв мене моїм польським патріотизмом.

— Мав рацію, — мовив Вагман, — бо польський патріотизм тут, на руській землі, не зовсім на місці.

* Яка мені з цього користь? (Євр.) — Упоряд.

— Ну, ще тільки того не стало, щоб почали навертати мене на руський патріотизм! — з грубим реготом мовив бурмістр.

— Борони Боже! По-мойому, жаден жид не може і не повинен бути ані польським, ані руським патріотом. І не потребує сього. Нехай буде жидом — сього досить. Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або бодай нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно зв'язаний з усіми споминами нашого життя. Мені здається, що якби ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від нас тої асиміляції? Здається, ні. Але зате кожному пожадане, щоб ми були чесними і пожиточними членами тої суспільности, серед якої живемо.

— Го, го, після теології моралізація! — знов якимсь прикрим голосом мовив бурмістр.

— До якої я, лихвар і п'явка повітова, знов-таки не маю права, — гірко відрік Вагман. — Та я не хочу нікого моралізувати, що мені за діло. Я тільки хотів висловити свій погляд...

— Якого самі не держитесь! — перервав йому бурмістр.

— Власне якого сам держуся, бодай від кількох літ, відколи ся справа почала прояснюватися мені в голові. Бачите, коли вмер мій син, я почав був дуже сумувати. Мені так було, немовби земля розпалася перед моїми ногами. Передо мною не стало дороги, не стало мети. Пощо я живу? Для кого гребу й горну на купу? Терплячи сам, я почав розуміти терпіння інших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що будуть їсти завтра, не мають що в рот вложити нині, дивляться на муку своїх дітей. О, я перед тим, яко хлопський лихвар, не мало видав такої нужди, але вона не зворушувала мене. Все те було чуже для мене, далеко від мого серця. Я гріб на свою купу і не дбав ні про що інше. Тепер, коли син мій умер, у мене відкрилися очі і я почав роздумувати. Знаєте, мені здавалося не раз, що одурію. Голова тріщала, я ходив мов під обухом. Що вам говорити багато! Я додумався до того, що треба захопити палку з іншого кінця. Вперед я дер і висисав хлопів, тепер я обернув свою опіку на тих, що всиротили мене, а хлопам почав допомагати в їх біді. Я робив се незаметно, зичив декому гроші на закупно ґрунту на малі проценти, з яких потім іще більшу часть дарував довжникові, вишукував собі посередників — попів, учителів, і через них зичив більші суми на закупно панських фільварків або більших ґрунтових посілостей для селян. Ніхто сього не знав і не знає, але коли Підліски, Горбове, Сокирчани і інші села в кількох околичних повітах позакуплювали панські фільварки, повикуплювали назад ґрунти, попродали вперед на ліцитаціях жидам, то все те зробилося при моїй помочі, моїми грішми. З часом я обдумував сю справу чимраз ширше, і мені

видалося, що й така робота може бути корисна для нашої жидівської нації. Бачите, оті розрухи на Україні показали мені, що, працюючи над висанням і зруйнуванням руського народу, ми, жиди, робимо так, як робив той циган, що, сидячи на дубовій гілляці, сам підрубав ту гілляку. Живучи на руській землі, ми громадимо над своїми головами пожежу руської ненависти. Навіть пориваючись до асиміляції, ми асимілюємося тільки з тими, що душать і висисають отих русинів, і тим ще збільшуємо тягар, що пригнітає їх. І забуваємо, що на руській землі живе нині більша половина всього жидівського племені і що громаджена століттями ненависть може вибухнути таким полум'ям, прийняти такі форми, що наші протектори, поляки та москалі, не зможуть допомогти нам нічого. І мені видалося конечним почати і до руського берега від нас будувати міст, почати робити хоч дещо таке, аби ті русини могли не самим лихом споминати нас. Я знаю, коли вони рушаться потроха, дійдуть до деякої сили, то і з жидів чимраз більше буде прихилитися до них. Але, по-моєму, важно допомогти їм тепер, коли вони ще слабі, коли ще гнуться і не можуть випростуватись.

— То дуже делікатна спекуляція, пане Вагман, і я не знаю, чи багато жидів ви потягнете на неї.

— О, я й сам знаю, що небагато. І мені не треба багато. Адже ж досі я нікому не говорив навіть отсих своїх думок. Вам першому я вияснив їх, бо бачу в вас під німецьким сурдутом не задушене ще до решти жидівське серце, не зовсім ще розполовинену стару жидівську душу.

— Дякую за комплімент, — з усміхом мовив бурмістр, — а тільки я й досі не бачу, яку ціль мала та наша розмова.

— Тепер я можу сказати вам про ту ціль і не потребую лякатися, що ви висмієте мене і викинете за двері як шаленого. Бачите, за пару день має тут у місті зібратися народне зібрання руських хлопів.

— Чув я про се. Ну, та, мабуть, із того нічого не буде, староста не дозволить.

— Видите, він дуже рад би не дозволити, але троха боїться сього молодого адвоката, що скликає те зібрання. Для того пан староста шукає бокової стежки і отсе вже наказав Парнасові, щоб не дав своєї шопи на зібрання.

— Мусять наймити шопу в кого іншого.

— І з кожним іншим таке саме буде. Жидові пан староста пригрозить, а в передміщанина винайде знов щось інше і таки заборонить зібрання. А мені би дуже хотілося, щоб воно відбулося.

— Вам?

— Так. Бачите, тут є й мій маленький інтерес. Та хлопська нарада буде головно звернена проти реформи повітової каси.

— Ах, то се ви на маршалка Брикальського острите зуби! — сміявся бурмістр.

— Так. Він найбільше причинився до мого осирочення, через нього мій син пішов землю гризти, і я хотів би відплатитися йому. А тепер, думаю, надійшла пора.

— Ну, я там не входжу в ваші плани. Але не розумію, чим би я міг допомогти вам.

— Ужити свого впливу в пана старости, щоб таки позволив на се зібрання.

— Думаю, що се буде трудно. Знаєте самі, коли староста на що завізьметься, то робиться впертий, як бик.

— Ну, на впертого бика є також способи. Можна зайти його хитрощами.

— А то як?

— Або я знаю? Різні можуть бути способи. Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось видумаєте, ніж я. Ну, та мені прийшов до голови один концепт.

І Вагман, нахилившись до бурмістра, почав щось шептати йому до уха. Се була його стара лихварська привичка, бо ж у кабінеті не було нікого, хто міг би був підслухати його.

В міру Вагманового шептання бурмістрове лице прояснювалося, прояснювалося, а накінці він вибухнув голосним сміхом.

— Чи ви здуріли, пане Вагман! Також концепт! Га, га, га!

— Ну, я не кажу, щоб се був наймудріший концепт, — мовив Вагман, також усміхаючись, — але даю вам те, що маю. Робіть з тим, що знаєте. Тільки скажіть мені одно: чи згоджуєтеся зробити в тій справі те, що будете могли?

— Що ж, нехай буде й так. Троха се дивна і незвичайна для мене роля, але що ж, ризикувати при тім не ризикую нічого.

— Але ж навпаки, се буде тільки корисне для вас.

— Ну, про користь мені байдуже. Та вже, що маю робити, даю вам слово. Зроблю, що зможу, а ваш проект обдумаю ще докладніше. Ще нині зайду до Парнаса і поговорю з ним. Чи тому руському адвокатові говорити що?

— Не треба. Якби що було потрібно, то я сам скажу йому.

— Ну, коли так, то добре. Завтра поговорю зо старостою і про все дам вам знати.

На тім вони і попрощалися.

ЛІ

Другого дня пан староста сидів нетерпеливо в своїй канцелярії і ждав нового подання від Євгенія з донесенням про новий локаль, у якому мало б відбутися віче. Він наказав у подавчім

протоколі, щоб, як скоро вийде те нове подання, зараз передати його йому, і вже наперед обдумував способи, як би звести на нінащо й се нове подання, щоб не допустити до відбуття віча, але так, щоб Євгеній не міг закинути йому ніякої очевидної противзаконності. Але минала година за годиною, а подання не впливало.

«Що ж се, — міркував собі пан староста, ходячи великими кроками по своїй канцелярії. — Чи мав би Парнас таки полакомитися на гроші і дати шопу, незважаючи на мою раду? Не припускаю сього. Жид боїться і був цілий мокрий, виходячи від мене вчора. Чи, може, той панич, одержавши Парнасову відмову, надумався відкликати те чортівське віче? Се було би дуже розумно з його боку. Але власне для того, що се було би розумно, я думаю, що він сього не зробить. Русин упертий, а особливо коли ходить о зроблення якоїсь дурниці, якогось збитку, якоїсь прикрости іншому, то тут нема ніякої сили, щоб відвела його від раз повзятого наміру. Але як собі знає. Локалю у Парнаса не буде мати, а коли нині не донесе про інший локаль, то сам собі припише вину, коли я велю його віче розігнати жандармами.

Серед таких енергічних міркувань застав пана старосту бурмістр.

— А, добрий день, пане Рессельберг! Що там чувати?

— Дякую пану старості. Все добре.

— Що вас приводить до мене, пане Рессельберг?

— Маленька просьба. А властиво аж дві.

— Ого! — сміючись, крикнув староста. — Що ж там такого?

— Та одна від того бідного Парнаса.

— Від Мотя?

— Так.

— Ну, чого ж йому треба?

— Прибіг учора до мене — знають пан староста — мало не плаче. «Пане бурмістру, — каже, — порятуйте! Трафився мені добрий гешефт. У моїм заїзді мало відбутися зібрання хлопів — адвокат Рафалович платив за локаль, а, крім того, я числив на дохід». Знають пан староста, на таким зібранні балакають багато, а від балакання горло засихає — га, га, га! — а засохле горло треба промочувати. А у Мотя є кілька бочок пива, що воно — признався мені одверто — трошки прикисло. То звичайним гостям годі його давати, але при сій нагоді то було би пішло. Ну, от він і плаче. Такий гарний гешефт, золотий гешефт, і пан староста не дозволяють йому відступити локалю.

— І не позволю! Не можу ж я задля Мотевого скислого пива дозволити, щоб мені під носом бунтували повіт.

— Рація! Цілковита рація! Нехай ідуть на передмістя бунтувати. Що має жид при тім заробляти?

— На передмістя?

— Ну, так. Рафалович уже винаймив шопу у якогось передміщанина. Там, надіюсь, зібрання буде менше небезпечне, а Мотьо може своє пиво вилляти зараз до потоку...

— Я нічого про жадне зібрання на передмісті не знаю і на жадне таке зібрання не позволю! — мовив староста.

— Дарують пан староста, але я хотів би висловити просьбу — не свою, а Мотеву, з якою я прийшов сюди.

— Як то, ще просьбу? Адже ви чули вже...

— Перепрошаю пана старосту. Я нічого не міг чути, бо ще й не сказав, чого мені треба. Я просив би — тобто Мотьо Парнас через мене просить, щоб пан староста не заказували того зібрання.

— Ага, от чого йому треба! — скрикнув староста.

— Прошу не розуміти мене хибно. Я не прошу, щоб пан староста дозволили зібранню відбутися, — що мені до того, чи воно відбудеться, чи ні. То вже пану старості ліпше знати, чи має воно відбутися, чи ні. А нам важно тільки те, щоб воно не було заборонене тепер.

— Як се так? Я не розумію.

— А то така проста річ! Пан староста заборонять нині у Парнаса, вони відбудуть його на передмісті. Там вони винаймуть локаль у такого, що не побоїться розказу пана старости. Пану старості прийдеться заборонювати ті збори, підуть рекурси, клопоти. І, головно, той пан Рафалович усе ще знайде досить часу на телеграфування до намісництва, до міністерства і готов добитися того, що зібрання в означений день таки відбудеться, тільки не у Парнаса і против волі пана старости.

— Ну, се ще побачимо! — з завяттям мовив староста.

— Я не кажу, що так мусить бути, але сього й пан староста не заперечать, що так може бути. А чи не ліпше було би зробити інакше? Коли пан староста не хочуть справді допустити до відбуття зібрання, то стати собі попросту на формі, на букві закону. Віче заповіджене, всі формальності сповнені — добре. В означений день віче збирається, народ валить до шопи — таки до Парнасової, пощо слати їх на передмістя? — аж тут бух, приходять пан староста з міським будівничим і заявляють, що шопа грозить заваленням і віче тут відбутися не може. Против оречення будівничого в тій хвилі неможливий ніякий рекурс, треба би хіба делегувати спеціальну комісію. Отже, пан староста вповні заслонені від закиду якоїсь самоволі, а зібрані мусять розійтися з довгими

носами. А заким розійдуться — се вже Мотьо так міркує — не буде без того, щоб на потіху не випили і не дали йому заробити дещицю.

— Гм! — буркотів староста, слухаючи сеї хитрої ради. — Das lässt sich hören, lässt sich hören*¹. Справді, се може бути ліпше, ніж вдаватися в гризню відтепер. Нехай собі пани демагоги до остатньої хвилі потішаються надією; в остатній хвилі як грім упаде на них розчарування, і вони тим певніше потратять голови.

— Отже, пан староста згоджується не забороняти того зібрання тепер?

— Про мене, нехай буде й так. Забороню в остатній хвилі.

— Отже, можу сказати Парнасові, щоб узяв назад завдаток від Рафаловича?

— Нехай бере.

— Дякую пану старості! Сердечно дякую. Се була б одна, Мотева, справа. А друга моя власна.

— Певно, в справі пропінації?

— Ні. На мій сором, знов політична справа.

— Яка?

— Знають пан староста, у нас незадовго мають бути вибори до кагалу. Та між жидами настало велике невдоволення, роздрознення... Інтриги йдуть, одні против одних риють. До школи зійдуться, то замість Богу молитися, кричать, сваряться, одні одним пейси та бороди вимикують.

— Ов, а я й не чув нічого про се!

— Нібито наша хатня справа, а проте до того доходить, що годі дати собі раду. І от між жидами повсталала думка — скликати й нам собі таке зібрання, як скликають хлопи.

— Що ви? Зібрання? Жидівське! — скрикнув староста, хапаючися за голову. — Чи світ кінчиться?

— Ні, пане старосто. Се ми — кілька нас — думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговоритися. Що хто має против кого чи за ким, нехай скаже.

— Але ж се нечувана річ — жидівське зібрання! — дивувався староста.

— Хлопське також нечувана річ.

— І де ж би ви хотіли робити те зібрання? Боюся, щоб у місті вам не наробили заколоту.

— О, нехай пан староста не бояться! За спокій, за порядок я ручу. А зібрання скличу до своєї коршми там, геть за містом, за рікою, за мостом, на Вигоді. Там возівня велика, від міста далеко, наради можуть собі бути хоч які голосні — ніхто не почує.

* Це можна слухати, це можна слухати (нім.). — Упоряд.

— І ви не жартуєте, пане Рессельберг? Ви справді хочете скликати жидівське зібрання?

— Зовсім без жарту. Ось прошу, осьде подання о дозвіл.

І бурмістр подав пану старості зложений по-урядовому аркуш паперу. Староста розгорнув його і перебіг очима.

— Ха, ха, ха! Зібрання в справі вибору кагальної старшини. Ну, сього ще не бувало!

— Але буде.

— А пощо ж дальші точки? Політична організація? Економічний стан повіту?

— Хіба се не обходить жидів? По всім світі про се говорять, а ми мали б і не думати?

— Але ж се ви знов робите мені нову коломиюку. Тут чоловік з тими русинами не може дати собі ради, а тут на тобі! І жиди вилазять з якоюсь політичною організацією.

— Нехай пан староста не бояться! — успокоював його бурмістр. — Інша річ говорити, а інша зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять. Але від слів до діл іще дуже далеко. А наші люди таку вже мають натуру, що їм аби виговоритися, то вже й легше.

— Ай, ай, ай! — скрикнув староста, ще раз зазирнувши в подання. — А се що? Ви хочете й своє зібрання відбувати в той сам день, що й хлопське?

— Думаю, що се одно одному не перепиняє. А нам се найдогідніше, бо з повіту з'їдеться багато жидів на торг. А вони якраз найгірше невдоволені теперішнім кагалом.

— Ну, але представляю собі, яке там пахуче буде те зібрання! Треба буде вислати комісара.

— Ми пану комісарові заплатимо за присутність.

Староста зареготався.

— Йому нічого не належиться.

— Ми то знаємо, що по закону не належиться. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набратися на такім зібранні. Ми вже будемо знатися на річі, нехай пан староста будуть певні. Отже, можу йти з тим радісним чуттям, щоб обі мої просьби будуть сповнені?

— З тою умовою, що за се друге зібрання ви берете на себе всю одвічальність.

— Розуміється! Розуміється! Адже ж я скликаю його, то й одвічальність на мені! Кланяюся пану старості. Рад і з свого боку служити, чим тільки буду міг.

І пан бурмістр вийшов із старостинської канцелярії дуже втішений, сміючися в душі з Вагманового дотепу, на який йому вдалося взяти енергічного батька повіту.

Віче мало відбутися в вівторок — се був торговий день у місті. День перед тим, у понеділок, Стальський сидів із Регіною при обіді. Регіна була бліда, аж жовта. Її губи були бліді, повіки червоні, очі горіли якимсь дивним блиском, а на чолі крутими борознами поворювалися зморшки, а волосся, колись золотисте, поблекло якомсь, стратило блиск і декуди припорошилося сивиною. Вона сиділа мовчки і, крім кількох ложок розсолу та одної гілки калафіора, не їла нічого.

Стальський був у добрім гуморі, їв смачно і балакав, не звертаючи уваги на те, чи їсть Регіна, чи не їсть.

— Го, твій «кохайонци» завтра скликає хлопські збори. Пускається на велику політику. Певно, хоче бути послом, батьком народу! Га, га, га! На бистрого коня сідає, але маю надію, що зломить голову. Понаострювалися вже тут на нього добре, не дадуть йому порости в пір'я. От і завтрішні збори. Він думає, що він тим когось налякає. А тим часом ліпше би зробив, якби сам стерігся, щоб кості цілі були. Недаром сказано: не викликай вовка з лісу, бо прийде і з'їсть.

Регіна з переляком витріщила очі на Стальського, але з її уст не вирвалося ані одно слово.

— Що так вибалушилася на мене? — грубо буркнув Стальський. — Провертіти мене хочеш тими очима? Ага, правда, — додав по хвилі, переходячи зо злобного до насмішливого тону, — твоє чутливе серденько здригається, тремтить за свого улюбленого. Ну, ну, не бійся! Мудрий він і не так швидко дасть себе вмотати в сіті. А де би справді прийшлося наставити плечі, то там поперед себе висуне тих дурних хлопів, а сам заховається ззаду. О, знаємо ми таких! Усі вони вроджені на генералів. Але ба, часом і генерала попадає куля. Се він повинен затямити собі.

Регіна не зводила з нього заляканих очей. Стальський реготався.

— Чи бач, як перелякалася! Не бійся, я тобі його не вб'ю. Будеш іще не раз могла натішитися ним — хоч здалека. А сама винувата, що не принадила його до нас. Адже ж могла любуватися ним досхочу, якби була зараз при першій візиті не наробила глупих сцен. Ну, скажи... потім плачеш, що я тираню тебе, замикаю, відчужую від людей, а тим часом сама своїми фохами відгониш кожного з хати. Се я міг би жалуватися, що через тебе відбився від усякого порядного товариства. Будь у мене жінка гарна, розумна, людяна, така, яку я надіявся знайти в тобі, то не така була б моя кар'єра. Нас усюди приймали би в товаристві, та й у службі на мене мали б інакше око. А так що: тлумиться чоловік у тій нужденній канцелярії, всі його

мають за пса, а прийде додому, то й там пекло. Ходить оте опудало, вічно надуте, забурене, засумоване, заплакане, слова по-людськи не промовить, дивиться на мене, мовби я йому батька й матір зарізав, — і жий же в такому раю! Будь веселий, будь добрий, будь розумний! Тьфу!

І Стальський спересердя кинув на стіл ніж і вилку, які досі держав у руках.

Регіна похилила лице і сиділа мовчки.

— Ну, чого мовчиш? Чому не озовешся? Скажи, маю я рацію, чи ні? Адже мусиш сама признати, що маю рацію. То не штука жалуватися, що я десять літ жив з тобою так, як би тебе на світі не було. Але спитай, свого власного сумління спитай, хто тому був винен? Чи не твоя власна впертість, заїлість, злоба? Подружжя — се ненастанний ряд обопільних уступок. Уступиш ти мені, уступлю я тобі; зробиш ти мені одно добро, зроблю я тобі двоє. А упрешся ти проти моєї волі, то я упруся проти тебе. Зробиш ти мені пакість, то я тобі й десять. А правда, я тоді толкував тобі, благав тебе: «Ей, Регінко, не роби мені сього, не виганяй Ориськи!» Що вона тобі шкодила? Робила своє діло, не крала, не шахрувала, а мені була до вподоби. А ти ні та й ні. І поставила на своїм — прогнала її і з нею разом прогнала й злагоду з нашого дому. Ти бажала зігнути мене під свій пантофель, а я, небого моя, не з того матеріялу зроблений, щоб гнутися. А тепер бачиш сама, хто на тім гірше вийшов.

Регіна ще нижче похилила лице і мовчала. З її очей почали капати сльози. Стальський засміявся весело.

— Га, га, га! Виджу, що своїми словами торкнув я сентиментальну струнку в твоїм серці. Се дуже добрий знак. Сльози розм'якшують затверділу натуру. Вони мають у собі щось подібне, як вино: розв'язують язик. Ану, Регінко, розповідж-но мені раз по ширості, яка то була у тебе історія з тим Рафаловичем? Як ви пізналися, як кохалися-милувалися, як розсталися? Чому ти не пішла за нього? Чи ти його не хотіла, чи він тебе? Чи тітка розлучила, чи, може, се була така тиха любов, про яку співає німецька пісня:

Kein Feuer, kein Feuer
Brennet so heiss,
Wie die heimliche Liebe,
Von der Niemand Nichts weiss?*

Регініне лице спалахнуло рум'янцем. Вона встала з крісла і хотіла йти геть, але Стальський ухопив її за стан і силою посадив знов на кріслі.

* Жоден вогонь, жоден вогонь не горить так гаряче, як таємне кохання, про яке ніхто нічого не знає (нім.). — Упоряд.

— Ну, ну, не фукайся! Чого тікати? На мене сьогодні набігла весела хвиля, то я й хотів поговорити з тобою, як з доброю. А ти все своє та й своє. Ну, Регіно! Всміхнися! Випогодь чоло! Буджу тебе!

І, вхопивши її за плечі, він струснув її сильно. У неї знов бризнули сльози з очей.

— От дуріпа! — скрикнув Стальський і відвернувся від неї. — Ти з нею по-доброму, а вона ані в той бік. Слухай, Регіно, — мовив він, знов обертаючися до неї і приймаючи лагідніший тон, — я справді не розумію тебе. Чого тобі треба? Чого тобі нестає? Чи я тебе неволю, замикаю, на світ не пускаю? Адже бачиш сама, що я більшу часть дня не сиджу дома. Чому не знайдеш собі товариство, не забавишся, не розвеселишся? Я розумію, тобі хочеться не звичайного собі, жіночого товариства. Я знаю, у тебе в серці не завмерла ще любов до того... твого... ну, ти знаєш, про кого я. Що ж, з Богом, Парасю! Хіба я тобі бороню кохатися з ним? Ще більше! Признаюсь тобі одверто... Ще не знавши, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмисно запросив його до себе, надіючись, що ти закохаєшся в нім, потішиш своє серце...

— Тьфу на тебе! — скрикнула Регіна, і з її очей посипались іскри обурення.

— Не фукай, не фукай! — їдко мовив Стальський. — Не чинися святою та божою. Я знаю, що тобі самій бажалося того. Адже ж ти другого дня мала з ним рандеву, — ну, признайся! І ви торгувалися про щось, та, видно, він занизьку ціну давав, то ти й не пристала. О, правда, що я знаю тебе!

— Тьфу на тебе! — ще раз з притиском скрикнула Регіна і знов устала, щоб іти геть від сього огидливого чоловіка.

— Та сиди-бо! — мовив Стальський, сміючись і ще раз втискаючи її в крісло. — Фукай собі, як кицька, але сиди. Вислухай, що я хочу тобі сказати по щирості. Хто знає, чи швидко мені ще раз збереться на таку щирість, то користай з нагоди. Отже, про що то я?.. Ага, про твоє кохання! Голубочко, їй-богу, не спляю тебе! Назначуй йому рандеву, іди сама до нього — хоч нині! Ані слова тобі не скажу. Ще й рад буду, коли, вдоволивши своє серце, стрітиш мене весела, всміхнена, рум'яна. А то чи бач, яка стала! Від тої вічної самоти та гризні ти зів'яла, як сушена підпенька. Ну, до чого ти подібна? І не сором тобі так занапащати себе! Ну, Регіно, кинь лихом об землю! Я розрішаю тебе від усіх ніби моральних зобов'язань, даю тобі повну свободу, навіть прошу тебе: не в'яжися нічим, слухай голосу свого серця! Побачиш, обоє на тім ліпше вийдемо.

Регіна поблідла при сих словах, як смерть. Її уста задрожали нервово, руками вхопилася за груди, мов почувала там якийсь страшний біль, і, схопившись, скрикнула:

— Боже! Боже! Не дай мені вдуріти!

І вона вирвалася з рук Стальського, що ще раз силкувався задержати її, втекла до свого покою і замкнулася зсередини.

А Стальський, прослідивши її очима аж до дверей, усміхнувся і, затираючи руки, проворкотів півголосом:

— Ну, ну! Побачимо, чи вчепиться за сей гачок! А здається, ключе.

ЛІІІ

Вечоріє. Надворі посутеніло, а небо насунулось важкими хмарами. Тихо паде сніг густими великими платками. Міський годинник вибив четверту, але в покої вже потемніло. Регіна звільна, рівним кроком ходить по своїм покою, мірно — шість кроків там і шість назад, ненастанно, мов в'язень у своїй казні. Двері її покою замкнені знутри так, як їх замкнула, вирвавшись із рук мужа. Тільки голова її, що розболілась страшенно, пов'язана мокрим рушником; лице і уста, коли можна, ще блідіші, ніж були під час обіду, а великі чорні очі горять несамовитим огнем. Вона ходить з лицем, спущеним униз, і говорить, раз у раз не то сама до себе, не то до когось незримого, жестикулюючи при тім злегка руками; говорить не дуже голосно, рівно, так що з-за дверей її голос бринить мов тихе журчання лісового джерела, солодке і меланхолійне за одним разом.

— Слухай, Геню! Як я була маленькою, то ми жили в дерев'янім домику під лісом. А на против наших вікон була висока лиса гора. Коли сонце сходило, то викочувалося до наших вікон якраз із-за вершка тої гори. А коли заходило, то на тім вершку найдовше ярілося його пурпурово-золоте проміння. Я так любила той вершок, голий, наїжений сірими каменями і з широкою пісковою поляною посередині, що виглядала мов широка біла плахта, простерта між оборогами. Встану було рано і зараз біжу до вікна, і зиркаю на той вершок, як він купається в сонці, що ще не доходить до нас у долину. Весь день чи бігаю куди, чи купаюся в річці, чи бавлюся, а все люблю зирнути на той вершок, а вечором то не раз очей від нього не можу відвести. Так мене манило щось до нього. Та вічна гра світла й тіней і найрізніших красок, що мінялися на скалах, на пісковій поляні, на ярах і темнім лісі внизу, — все те чарувало мою дитинячу душу. Я не раз почувала бажання бути на тім вершку, дихати тим пурпурово-золотим, пишним повітрям. Мені не раз снилося, що я лечу знизу, ширяю понад яри й долини, як сірий яструб — просто вгору до того вершка. У мене в серці робилося так солодко і так страшно, що мені у сні духзахоплювало, коли я гляділа з гори в глибоченне

провалля підо мною. Я скрикувала з радості й страху і прокидалась і жалувала, чому я не пташка і не могу летіти там угору і спочити на тім чудовім вершку.

— Та ось раз, вдивляючися в вершок, коли сонце схилилося з полудня і обливало його найяскравішим світлом, я побачила в самій середині піскової поляни щось мов срібну іскру, мов шматок сонця, що відірвався з неба і впав на вершок гори. Довгий срібний промінь стрілив від того місця до мого ока, тремтячи понад темним лісом, іграючи всіма барвами веселки. «Що се таке?» — подумала я. Я чула про діаманти, що грають таким промінням; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй дитячій душі защеміло щось тривожно, неспокійно. Може, там орел убив таку гадюку, а її корона лежить серед піску і блищить до сонця? І у мене повсталала думка — піти на вершок і добути сю корону. Мене здіймав страх при самій думці, що мені треба буде йти через той густий темний ліс, що широким поясом обвивав лису гору, але я поборювала страх. Я довго надумувалася, кілька день вдивлялася в діамантову іскру на вершку, чи не шезне вона, чи не пропаде. Ні, вона все горіла та блищала на тім самім місці і манила мене своїм ярким промінням. Вкінці я почала бачити її навіть у сні — і не видержала. Одного дня по сніданню, взявши шматок хліба з маслом у кишеню, я вибралася потаємно з дому і пішла. Розуміється, я заблудила в лісі, і тільки надвечір знайшли мене вівчарі і завели додому. Мама витріпала мене різкою, батько насварив, а коли я з плачем почала говорити про діамантову корону там, на вершку гори, мене висміяли і сказали, що се, певно, скляний череп із бутельки, яку там розтовкли інженери, роблячи поміри на шпилі. Я замовкла, але в душі не вірила сьому. «Ні, скляний череп не видасть такого проміння!» — думалося мені. І коли другого дня сонце схилилося з полудня і освітило піскову поляну, я перш усього звернула очі на звисне мені місце. О горе, діамантової іскри не було! Вона шезла і не показала мені більше.

— Слухай, Геню! Не смійся з мене, що я в таку хвилю згадую такі речі. Ся згадка заповнює тепер всю душу, і той діамантовий промінь живо, як ніколи, тремтить і міниться перед моїми очима, тягнеться чудовою ниткою від якогось високого, вільного сонячного вершка аж на дно мого серця. Мені ясно тепер: се мрія мого щастя, мрія, яка хоч раз у житті прокидається в кожній людини і тягне, і манить її кудись високо, в ясні простори. Певно, певно, більшіна тих, що йдуть шукати чудового діаманту, або збиваються з дороги в темнім лісі, або знаходять скляні черепки. Але се ще не значить, що діамантів і зовсім нема і що знайти їх зовсім неможливо.

— Слухай, Геню! Мені тепер ясно — ох, аж болюче ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння. Прости мені, Геню! Я й давніше чула її, але у мене не було сильної постанови йти за її покликом. Я була дурна, загукана, засліплена своїм вихованням. Мені здавалося, що таких діамантів я на дорозі свого життя знайду багато, що досить мені схилитися сюди або туди, щоб такий діамант попався мені в руку. Мої товаришки всі стільки балакали про такі діаманти... ми й не уявляли собі, як багато нам прийдеться зустрічати в житті товченого скла!..

— Аж тепер, Геню, коли моя молодість минула, моя краса зів'яла, коли грижа виссала мої сили, коли горе, мов собака, вхопило мене за шию, і гне додолу, і силкується втопити мене в болото, аж тепер я зрозуміла, чого стоїть хоч би найменший діамантик широї любові! І як годі жити без нього. І якою пустинею, яким звіринцем страшних, ненайдних bestій робиться життя без нього. Геню, Геню, чи можеш ти уявити собі, що я пережила в такому звіринці десять літ! І скільки я витерпіла, караючись — за що? За те, що в рішучій хвилі збилася з дороги, не знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоб піти за голосом серця! Невже ж се справедлива кара? Не може бути! Кара — нехай і так! Я згрішила — против себе самої, против власної душі, і кладуся за кару. Але вимір! Ні, против такого нелюдського виміру кари я рекурсию, рекурсию і протестую всіми силами душі.

— Геню, ти ж адвокат. Ти оборонець покривджених. Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? Невже ти не вступишся за мною, не захистиш мене? О, Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає. Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже ж тут день у день рвуть мою душу, топчуть мене в bagno, шпигають розпаленими шпильками. Адже ж тут день у день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистіше, найсвятіше! Адже ти чув сьогодні — ти чув, куди він попихає мене! О, я знаю його, знаю, чого він хоче. У нього нема ані зерна ширости, все в ньому брехня, і брудота, і погань! Він ненавидить мене за те, що я не подібна до нього. Він чує, що я чиста душею, і рад би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене! Геню, Геню! Ти ж запевнював, що любиш мене. Невже можна любити і спокійно дивитися, як улюблена людина треплеться і в'ється на тортурі? Чом же ти так зовсім забув про мене, відвернувся від мене, не зазирнеш ніколи, не навідаєшся, не поцікавишся, чи я жива і що діється зо мною? Пощо ти віддав мене в цілковиту власть отсього звіра? Бачив, як затріснено за мною двері в'язниці, і навіть не попробував потермосити замком?

Вона ходила, заламуючи руки, і її притишена розмова змінилася на важке ридання, на завід, мов по покійникові. З-під напухлих червоних повік звільна, двома річками лилися сльози — часті гості на її лиці, де видно було дві зигзагуваті смуги, мов рівчачки, вириті тими річками. Нараз вона зупинилася і вхопила себе обома руками за голову.

— Горе мені, горе! сліпій та небачній. Що се я говорю! Чого се я надіюсь! Та невже я сама не відіпхнула його! Невже він не простягав мені руки, не готов був жертвувати мені все своє життя, всю свою будучину? І я відіпхнула його, я відвернулася від нього! Геню, серце моє! Що ти подумав собі про мене в тій хвилі? Невже ти подумав, що се гордощі говорили з мене? О Боже мій, я — і гордощі! Я, жебрачка, що була б щаслива окрушиною, найменшою одробиною того, чим люди живі, — я мала б гордувати тим безмірним скарбом, який ти клав мені під ноги! Геню, Геню, ради Бога живого, не думай сього про мене! Се були тільки мої трусощі. Я так відвикла від подарунків життя, що рука не простягається приймати їх. А при тім мою душу так загукано, знечулено, обгороджено парканами різних приписів... Адже навіть пташка не може злетіти просто вгору в тісній огорожі. І щиглик, пробувши довго в клітці, не відважується відразу летіти на волю. Геню, Геню! Якби ти був знав, що тоді діялося в моїй душі! Як скакало моє серце при твоїх словах! Як трепався кожний найменший нерв! А коли мої прокляті уста перебили тобі, коли моє лице — против волі — відвернулося від тебе, ах, то моє серце, облите кров'ю, не тямило себе з болем! А моя душа, облита кровавими сльозами, мов Магдалина²⁵², припадала до твоїх ніг, і цілувала їх, і кричала нечутно: «Не вір устам! Не вір лицю! Не німій, не стій так недвижно! Зупини мене силою! Рятуй мене передо мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю, що отсе перемагають мене!» Але ти зацікавив і стояв недвижно, і мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, зв'язали мою душу і поволокли її, як полонянку, з собою. Вона ридала нечутно і оглядалася за тобою, німим зором благала твоєї помочі, але ти не ворухнувся.

— Геню, голубе мій, — та невже ж ся хвиля минула назавсіди? Невже ж така нагода не вернеться більше? Невже ж мені так і тонути навіки в тім морі розпуки, що вже тепер піймає мене по горло? Геню, Геню! Тепер остатня пора, остатня хвиля! Рятуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста — о, бо вони заморожені, заморені, трусливі. Прислухайся до крику могого серця, до благання моїх очей! Не покинь мене! Не відіпхни мене тепер! Я така нещасна, Геню, така бідна, така зламана. У мене нема нікого на всім світі, до кого б я хоч думкою могла прихилитися, крім тебе одного, Геню, серце моє! О, не відіпхни мене! Прийми мене хоч за свою наймичку, щоб я тільки не

мусила жити і душитися ось тут, у тих стінах, що були мені пеклом і тортурою цілих десять літ!

— Мав же би ти забути мене? Мав же би ти після нашої остатньої стрічі зовсім занехати мене, виполоти з серця, мов непотрібний бур'ян, викорчувати, мов кропиву? Боже! Не допускай до мене такої думки! Се ж було би страшно! Се ж значило б відібрати потопаючому остатню стебелинку. Се не може бути. Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любови. Геню. Він світить, іскриться, міниться і гріє мене по-давньому — ні, ясніше, краще, ніж коли-небудь. Се не ілюзія! Се чуття, я знаю. Воно досі держало мене на світі, додавало мені сили в стражданні, не допускало до розпуки, — воно й досі не покинуло мене. Ні, ти любиш мене, Геню! Чую се, вірю в се і живу сею вірою. Значить, нічого надумуватись! Годі довше терпіти знущання і наруги. Міра переповнилась. Пора на рішучий крок, і я зроблю його спокійно. Повороту нема — хіба в могилу... До побачення, Геню!

І вона стрепенулася, розв'язала рушник з голови і кинула його в кут, підбігла до комоди, відчинила її і почала одягатися. Не надумуючись, вона одягла свій звичайний чорний убір, причесала волосся і вложила маленькі брильянтові ковтки в уха. Потім із найдалшого кутка комоди виняла малу дерев'яну шкатулку, відімкнула її і добула з неї свої преціози і кілька білетів гіпотечного банку — ціле своє віно. Все те вона вложила до маленького шкіряного саквояжика, наділа на себе шубу і калоші поверх черевиків і, замкнувши за собою покій та взявши ключ до кишені, вийшла на вулицю.

Була вже зовсім ніч, ота зимова ніч у місті, трохи бліда від світел, що мигали крізь вікна, і від ламп, що жовтими плямами тліли то тут, то там край вулиці, бліда врешті від снігу, що покривав вулицю і дахи і стиха, великими платами падав і падав на землю. На ратуші вибила сьома. Регіна затремтіла. В її пам'яті зовсім віджило те чуття, яке почувала колись дитиною, входячи в темний ліс у своїй вандрівці до вершка гори. Якимсь холодним, непривітним видався їй той світ, у який вона пускалася тепер, покинувши — бачилось, назавсіди — пороги свого дому. Впливала на широке незвісне море, на Бог зна які пригоди — перший раз на своїм віці зовсім не залежна пані своєї волі. Серце її стискалося тривожним почуттям, дух у грудях захапувало, і вона спішила наперед.

«Не обертайся! Не обертайся!» — шептало їй щось до вуха, і вона нараз, немов пхнута якоюсь посторонньою силою, обернулася і окинула оком своє покинене сімейне гніздо. Важке зітхання вирвалось із її грудей.

— Пропали мої надії! Чую, що прийдеться вернути назад у сю прокляту нору, — шептала вона, йдучи далі помалу, стрягнути

в сипкім снігу та ледве переводячи дух. — Я обернулася, а се значить, що сила того дому взяла верх надо мною, притягне мене назад до себе. Може, вернутися назад?

Вона зупинилася, думала. Але нараз їй шибнула в голову думка, що Стальський вернув додому, а побачивши, що її нема, пустився доганяти її. На вулиці чути було чийсь голос, що видався їй подібним до голосу Стальського, і се було для неї мов острога для коня. Здибатися зі Стальським, сидіти з ним бік о бік, слухати його слів — ні, ні! Радше смерть!

І вона, добуваючи всіх сил, пустилася йти, майже бігти в напрямі до ринку.

В боковій вулиці, саме напротив Вагманового дому, вона зупинилася, вся облита потом, утомлена, задихана. Мусила перевести дух, успокоїтися. В тій хвилі з хвіртки в штахетах, що відділяли Вагманове помешкання від вулиці, вийшов чоловік у короткім робітницькім убранні, високий, трохи згорблений, і впер у неї свої блудні очі. Регіна не звернула на нього уваги; вона так була занята собою, своїми думками, що не була би пізнала й далеко більше знайомого їй чоловіка, ніж Барана. Але Баран відразу пізнав її. В його хорій голові при її виді збудилися якісь спомини. Хтось пощось велів йому звертати увагу на сю паню. Хто? Пощо? Він наразі не міг пригадати собі, та проте, коли Регіна рушила далі, він здалека, обережно спішив слідом за нею. Аж коли вона ввійшла на подвір'я його камениці і вступила на сходи, що вели на перший поверх до Євгенієвого помешкання, йому стало ясно в голові. Він зареготався, вдарив себе долонею по чолі і, не надумуючися, бігцем побіг до звісного йому шинку, де мав надію застати в тій хвилі Стальського.

LIV

Євгеній сидів при своїм бюрку і писав.

Він був певний, що його улюблена думка сповниться, що перше народне віче відбудеться завтра. Заборона від староства не надійшла; Парнас зголосився зараз другого дня і попросив знов завдатку, заявляючи, що староста вже не має нічого против того, щоб у його заїзді відбулося зібрання. Тепер приходилось тільки уложити резолюції, які мало б ухвалити завтрішнє віче, і Євгеній власне працював над ними.

В тій хвилі хтось несміло застукав до дверей.

— Прошу! — мовив Євгеній, дивуючись, хто се в таку пізню пору заходить до нього.

Двері відчинилися звільна, і в них показалася висока жіноча стать, уся в чорному, з лицем, заслоненим густим вельоном.

Євгеній схопився з крісла і поступив напротив дами, що мовчки заперла і замкнула на ключ за собою двері, а потім, обернувшись до нього лицем, відкрила вельон.

— Ах, се пані! — скрикнув Євгеній, більше зачудований, ніж урадуваний видом Регіни в такому незвичайному місці, у таку незвичайну пору.

— Дивує вас мій прихід? Правда? — мовила Регіна, злегка всміхаючись.

— Признаюсь вам, пані, я скоріше надіявся смерті на себе, ніж вашого приходу.

— Вибачайте, пане, — мовила Регіна, стоячи на одному місці, — не моя сила була упередити вас... Зрештою не знаю, чи се було би на що здалося... Я, може, перервала вам роботу?

— Ні, пані. Я вже майже скінчив. Ту крихітку, яка ще лишилася, зроблю й завтра. Прошу ближче. Прошу сідати, розгоститися.

Регіна сіла на кріслі праворуч бюрка, але не роздягалася ані з шуби, ані з калошів. Євгеній сів на своїм звичайному місці і спокійно, з відтінком тихої меланхолії глядів у її лице.

— Чим можу служити пані? — запитав він по хвилині мовчанці, бачачи, що Регіна сильно вперла свої очі в нього і немов силкується прочитати щось у його очах, лиці і всій подобі, але сама не говорить нічого.

— Служити? Мені служити? — повторила вона мов сама не своя. — Що я вам скажу? Тут треба би багато говорити...

— Але в такому разі чому ж пані не ласкаві скинути футро й калоші? Тут у мене тепло, можуть пані набратися катару. Прошу, прошу, я пані допоможу.

Регіна роздяглася з верхньої одежі при Євгенієвій допомозі, а потім сіла знов на кріслі і мовчки дивилася на нього. Її лице було бліде, тільки очі горіли дивним огнем, а її тонкі губи рушалися, мов говорили щось, але без голосу.

— Прошу... коли пан мають що робити... я не перешкоджаю... я посиджу ось так хвилину... нехай пан так уважають, як би мене тут зовсім не було, — мовила вона ледве чутним голосом, уриваним з внутрішнього зворушення.

— Але ж, пані... Регіно! — скрикнув Євгеній. — Що се з вами? Ви бліді... дрожите... ваші руки холодні...

І він узяв її руки в свої долоні і глядів їй просто в очі.

— Нічого, нічого... мені добре, — шептала Регіна, і з її очей закапали сльози.

— Ви плачете! З вами щось сталося!.. Ваш прихід у таку пізню годину... Боже мій, мав же би ваш муж...

— Пст! Не згадуйте мені про нього! Пощо? Нічого надзвичайного не сталося!

— Але що ж вас вигнало з дому? Для чого ви...

— Ніщо мене не вигнало. Ясама... я так собі вийшла прогулятися... бачу, що у вас світиться...

— Ах, пані! Не говоріть так! Ваші сльози, вся ваша постава говорить щось зовсім інше. Я не хочу втискатися в ваші сімейні відносини, не маю права жадати, щоб ви довірилися мені... Та все-таки... коли ви зайшли до мене, певно, шукати поради, помочі, то прошу сказати, чим можу бути вам помічним? Чей же не сумніваєтесь, що я готов зробити для вас усе, що тільки зможу.

Регіна тим часом успокоїлася трохи. Теплота в покої, Євгенієва спокійна бесіда і його тихий, певний погляд утишили потрохи бурю в її нутрі.

— Ви вгадали, — мовила вона. — Я прийшла просити у вас поради й помочі.

— Що ж там у вас сталося?

— Не сталося ніщо надзвичайне, але те, що діється день у день, раз у раз, те вже перейшло міру мого терпцю. Я не можу довше жити з ним. Мені лишалося або одурити, або самій собі смерть заподіяти, або...

Вона урвала і знов пильно, тривожно почала вдивлятися в Євгенієве лице, немов силкувалася там вичитати собі засуд на життя чи на смерть.

— Або розірвати те ненависне подружжя, — мовив спокійно Євгеній. — Ви повинні були зробити се давно.

— Я постановила зробити се тепер.

— І прийшли до мене за порадою в тій справі?

— За порадою? — з зачудуванням перепитала Регіна. — Якої ж тут іще поради треба?

— Ну, я думаю... законний розвід — се така справа...

Регіна перервала його слова голосним, гірким сміхом.

— А, так, то ви думаєте про розвід! А, правда, ви правник, адвокат! Адвокатський інтерес поперед усього.

— Перепрошаю вас, пані, коли я хибно зрозумів вашу інтенцію, але я справді так зрозумів її. Коли пані мають який інший намір, то прошу сказати його мені.

Регініне лице поблідло ще дужче, її губи задрожали, і, похиливши голову вниз, вона мовила ледве чутно:

— Ні... я не маю вам ніщо більше сказати... я справді хотіла... тільки... про розвід...

І, закривши лице руками, вона почала гірко ридати.

Євгеній зрозумів, що у неї тяжить щось на серці, чого вона не хоче сказати, і, взявши її холодні руки, почав розважати її.

— Але ж, пані, бійтеся Бога! Що ви робите? У вас щось тяжить на серці. Скажіть! Коли тільки моя змога допомогти вам, я готов усе зробити для вас.

Регіна злегка відняла свої руки від нього і знов закрила ними лице і плакала. Євгеній не знав, що робити, і постановив ждати спокійно, аж вона втишиться. Та ось нараз вона відняла руку від лица, витерла хусткою очі й уперве підняла їх твердо і рішучо на Євгенія.

— Даруйте, пане, — мовила. — Я дурна. Се я останок своїх молодих дурощів утопила в тих сльозах. Сталося, і годі про се. А коли се сталося, то властиво... властиво я не маю вам що більше сказати.

— Говорите, пані, загадками, яких я не вмію відгадати, — мовив Євгеній. — І робите мені велику прикрість тим браком довір'я.

— Браком довір'я? Я до вас?.. Ну, коли вже на довір'я зводите річ, то нехай! Скажу вам по правді, що мене привело до вас. Тепер я знаю, що се була ілюзія, що, позбуваючись її, я позбуваюсь... ну, та що там! Пропало. Так знайте, я йшла до вас, щоб не вертати більше до свого мужа, щоб вирватися з того пекла, яким було для мене дотеперішнє життя, щоб віддатися вам, бути вашою наймичкою, невольницею, чим хочете — тільки щоб не вертати назад там... до того...

— Пані! — скрикнув Євгеній, вперши в неї зачудувані очі.

— Не дивуйтеся і не лякайтеся! Тепер я знаю, що се була дурниця, моя глупа ілюзія. Від першої хвилі, коли я ввійшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що у вашім серці згасло те полум'я, при якому я хотіла огріти своє серце.

— Пані, — хотів було щось сказати Євгеній, але вона перебила йому.

— Ні, ні, не говоріть! Не заперечуйте, бо се була би неправда. Мені не хотілось би, щоб ви в моїх очах накинули на себе тінь нещирости. І не звиняйтеся, бо нема за що. Любов не залежить від нашої волі, приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини. Та й за що вам любити мене? Чим я була для вас досі? Що дала вам, крім того, що ви самі зробили з мене в своїх мріях? Ні, не говорімо про любов. Не говорімо про мене!

— Ні, пані, — мовив Євгеній. — І я не буду говорити про любов. І я сам бачу, що пора наших любовощів минула і ніяка сила не верне її. Але про вас конче мусимо поговорити. Я дуже добре розумію, що вам годі жити так дальше.

— Е, що там! — мовила Регіна і махнула рукою.

— Що вам годі навіть вертати до мужового дому. Зрештою, не знаю, як ви розійшлися...

— Кажу вам, що між нами не було нічого надзвичайного. Нема чим вам турбуватися. Ні, пане, про се покиньмо. Я ось що хотіла сказати вам. Чую, що ви скликаєте на завтра хлопське зібрання.

— Так, пані. Се має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народної праці. Хочу доложити всіх сил, щоб довести сей народ хоч троха до освідомлення, привчити його користуватися його правами, боротися з його кривдниками, — з запалом мовив Євгеній.

— Ось куди тягне ваше серце! — з жалем мовила Регіна, а по хвилі додала: — Що ж, робіть! Як я жалую, що я не мужчина, що не можу допомогти вам своєю працею, своїм знанням, хоч би тільки своїми кулаками!

— Ви, пані?

— О, пане, якби ви знали, як часто зі свого домашнього пекла я рвалася думками на ширший світ, там, де йде чесна, явна боротьба, де люди терплять за високі цілі, але й тріумфують з їх побідою! Та що, не судилось мені, не судилось нічого! Знаєте, як то в пісні співають:

Як зеленій конопельці у болоті гнити,
Ой, так мені, сиротині, за нелюбом жити.

— Ну, та що там про се! Сталося і мусить дійти до кінця. А ось ваше діло, воно повинно йти чимраз далі й далі. Бажаю вам найкращих успіхів і маю надію, що успіх буде. А щоб вам дати доказ, що мої бажання — то не пусті фрази, то прошу вас, прийміть отсе небагато, що маю, візьміть се на основний фонд, який повинна мати ваша організація.

І при сих словах Регіна поклала на Євгенієвім бюрку свій саквояжик, що досі держала надітий за вушко на лівій руці.

— Ні, пані, — мовив Євгеній, — не робіть сього! Нам ніяких фондів для нашої роботи не потрібно.

— Буде потрібно, буде! — мовила Регіна і почала сквапливо надягати калози.

— Та головне ось що: ми не маємо права приймати їх від вас у такій хвилі. Не знаю, що там є у тім вашім саквояжику, але припускаю, що се всі ваші засоби, якими ви могли розпоряджати в даній хвилі, які могли бути для вас основою самостійного життя. Зрозумієте, пані, що я не можу прийняти від вас того фонду, відібрати вам у найтяжчій хвилі сеї вашої піддержки.

— Е, що там! Моя найтяжча хвиля вже минула! — мовила Регіна і з поспіхом почала вдягати на себе шубу. — Ніякої піддержки мені не потрібно, а ви повинні прийняти те, що я даю вам. Тим більше, що...

В тій хвилі на сходах загуркотіли важкі кроки кількох людей. Якась рука брязнула клямкою від дверей Євгенієвого покою, а переконавшись, що вони замкнені, застукала сильно до дверей.

Євгеній схопився і поступив крок наперед, потім, обертаючися до Регіни, вказав їй очима бокові двері, що вели до його спальні і були до половини відхилені. Вона нечутними кроками вийшла і замкнула двері спальні за собою.

Стук повторився. На коридорику перед дверима чути було гомін і сміхи.

— Хто там? — запитав Євгеній.

— Прошу відчинити! — озвався якийсь грубий голос.

— Хто просить?

— Прошу відчинити! В імені закону! — мовив той сам голос, і рівночасно повторилося стукання до дверей з більшою силою.

— Овва! В імені закону! — іронічно скрикнув Євгеній і для безпеки вложив у кишеню набитий револьвер, що лежав у шухляді його бюро. — Прошу сказати, хто там добивається, інакше не відчиню.

— Та відчиніть-бо, пане, до сто чортів! Я домагаюся, я, Стальський! — заревів за дверима п'яний голос, і рівночасно почалось до дверей скажене стукання кулаками і ногами.

LV

Сього понеділка від самого рана Баран був дуже неспокійний. Від часу новорічної авантюри він жив, мов у полусні. Вдень він ходив і нипав по подвір'ю, робив дещо, різав і колов дрова, носив воду до прачкарні, що була в сутеренах, або бігав за справунками, які давали йому партії. Він робив усе те досить добре, але не говорив майже нічого, а властиво раз у раз воркотів собі щось під носом. Уночі, забившись в свою комірку, він говорив сам до себе голосно, говорив зовсім без зв'язку про тисячні речі, що, мов різнобарвні черепки в калейдоскопі, пересувалися по його голові, в'яжучися в тисячні, зовсім несподівані фігури і зв'язки. Зальотна прачка, і краса киця з сусідства, і стара бабуня, що збирала кості по смітниках, і п'яниця, що кричав у шинку, і антихрист, що мав прийти не сьогодні, то завтра, і Євгеній, і мужики, і попи, і все-все переверталось і мішалось в його голові і було темою його самітних монологів. І чим далі в ніч, тим його неспокій збільшувався, а о одинадцятій він вибігав надвір, чіпляв на себе балію і виходив на ринок. Правда, намови Вагмана і поліціантів мали на його хору волю настільки впливу, що він не брав праників, а тарабанив тільки кулаками. Один поліціант зробив йому ще ласку і дарував йому старі суконні рукавиці, щоб не відморозив рук. Баран сповнював сумлінно даний йому наказ і за кожним разом, ідучи на свій нічний обхід, надівав ті рукавиці на руки, так що гук від

балії був ледве чутний. Обійшовши тричі ринок і раз костел і оббивши собі руки так, що аж пашіли, Баран вертав додому, скидав балію до шопки, а сам, не роздягаючись, кидався на свою постелю і спав до рана мов убитий.

Але сьогодні від самого рана він був страшенно неспокійний. Не знати коли: чи зараз по пробудженні, чи при вставанні, чи при першій виході з хати йому мигнула в голові думка, що сьогодні, саме сьогодні має появитися в місті антихрист. І ця думка почала вертїтися і бриніти в його голові, мов оса. Все довкола нього, що він бачив, чого доторкався, потверджувало її. Ледова вода, в якій він мився, видалась йому гарячою, як кип'яток, — не даром, се його знак. Коли він вийшов на подвір'я, в отворену браму з вулиці заглянув якийсь великий, чорний, незвідний йому пес — се його післанець. Крук закрякав над його головою — се його віщун. Баба перейшла з коновками, дим вився з комина і стелився по подвір'ю, огонь під котлом у прачкарні тріщав і порскав горючим вуглем насеред хати — все те, все були його знаки!

І нараз Баранові мигнула в голові думка, що він надійде зі своїм військом зі сходу — від Вигоди, зупиниться на мості, а передом пішле свою авангарду до міста, щоб на ратуші заткнула його хоругов. Він був певний, що се станеться зараз, а може, вже й сталося. І ось, покинувши коновки з водою перед дверми прачкарні, він у смертельній тривозі скочив до своєї комірки, надів стару куцу кожушину, яку недавно дістав від Вагмана, і, балакаючи ненастанно сам до себе та розводячи руками, поспішив за місто, на міст, на Вигоду.

Надворі потепліло після довгих морозів. У місті була відлига, але за містом тяг холодний вітер і кури в дрібним снігом. Ріка стояла під льодом, і тільки декуди, на шипотах та бистринах, вода попролизувала грубу кригу і клетотїла в пролизах, викидаючи тут і там невеличкі потічки, що розливалися поверх льоду і звільна замерзали, всякаючи в сніг, яким покритий був лід. Найбільший пролиз був якраз під мостом з правого боку, де вода, розбиваючись о здорові дубові колоди, вкріплені там для розбивання льоду, творила пониже глибокий вир, що крутився і клетотів, від часу до часу хрускаючи невеличкими кригами, які надпливали згори і тут молюся на дрібні шматочки то об колоди, то об острі береги грубих криг. Се місце так і звалось Клекїт. Його навіть при низькій стані води обминали і рибакки, і пливачки, а тепер, коли ріка «дулася» під льодом наслідком теплішої хвилі, воно було аж страшне в своїй дикій красоті. Баран, сам не знаючи, чого і пощо, зупинився на середині моста і довго вдивлявся в спінене гирло і слухав хрускоту криги. В його уяві мигнув образ тої страшної ночі, коли він на руках, мов дитину, приніс сюди свою задушену жінку і з отсього

самого місця вкинув у Клекіт. Він зазирає тепер у воду без ніякого зворушення, але з якоюсь дитинячою цікавістю. Йому здавалося, що зо дна Клекоту, з тих клубів піни, що бігали довкола поверх води, ось-ось вихилиться дрібна жіноча рука і кивне йому, покаже кудись, дасть якийсь знак. Ся нова думка моментально усунула з його душі ті образи, що досі мучили її; він забув про антихриста і його полки, забув про Вигоду і про горб, із якого мав виглядати, і, всміхаючися, стояв на мості та цікаво заглядав у Клекіт.

— Розуміється, розуміється, — мовив він сам до себе, — вона кликала мене. Має щось сказати мені. Дивно, як вона досі витримала тут. Адже мокро й холодно. Ну, то що ж, коли хоче вернути до мене, то я й овшим. Адже шлюбна жінка! Гріх би був не приймати. Тільки слухай, Зосю, щоб мені відтепер ані-ні давніх фох! Борони тебе Боже! Ти ж знаєш, я не був для тебе злим чоловіком, то пощо ж ти робила мені се? Я й тепер — борони мене Боже! Нічого тобі не скажу, не випімну. Нехай се все йде з тим часом. Але на майбутнє пам'ятай! Будь добра, будь така, як була зразу, моя любя, маленька кіточка, моя курочка, моя красавичка! Добре?

І нараз йому стрілила до голови нова думка. Коли вона верне сьогодні, то куди ж він поведе її? До своєї комірочки? Ну, се хіба сміх людям казати! І він щодуху побіг до міста, а відходячи, ще раз обернувся в напрямі Клекоту і мовив:

— Я зараз, Зосуню, я зараз верну! Не бійся, я буду на час. Мушу піти вперед прилагодити хату. Адже я без тебе, голубко, не панував. Мене покинули всі, я зробився жидівським слугою, сторожем, і живу в такій кучці, в такім барлозі, що ти й песика свого боялася би заперти там на ніч. Так, моє серденько, перебідували ми обоє той час. Ну, але тепер усьому кінець. Ти вернешся, я заслужив великі гроші, найму у Вагмана гарне помешкання з трьох покоїв і кухні — на першій поверсі, аякже! Накуплю гарних меблів, диванів, дзеркал — усе для моєї бідної Зосеньки, щоб вона знала, як я люблю її.

І в веселім настрої, балакаючи ось так і перебираючи подрібно всі меблі, все урядження майбутнього помешкання, він ішов до міста, щасливий, як ніколи, не звертаючи уваги ні на що і ні на кого.

Було вже геть з полудня, коли він дійшов до ринку. Чалапкаючи в глибокім, м'якім снігу, він утомився, був увесь мокрий від поту і почув сильний голод. Якимось не думаючи про се, вступив до знайомого шинку. Шинкар, якому він часто робив різні прислуги: носив воду, рубав дрова, двигав бочки або направляв різну посуду, поздоровив його приязно і, не чекаючи замовлення, поставив перед ним добрий келишок горілки і булку.

Баран пильно, уважно глянув на нього і всміхнувся.

— Ага, ага, знаю вас. Ви Мошко. Ви добрий чоловік. Моя Зося також говорила, що ви добрий чоловік. Вона вас знає. О, будете бачити, вона пізнає вас від першого разу. Добрих людей не годиться забувати.

Мошко знав про Баранів хоробливий стан, що в остатніх днях значно погіршився, і, кладучи йому руку на плече, мовив:

— Візьміть, Баране, випийте й закусіть! Ви голодні.

— Е, що там голоден! — мовив радісно Баран. — Се тільки сьогодні ще. Остатній день. Сьогодні вона верне, і всій біді кінець буде. Адже знаєте, Мошку, — додав він пошептом, схилиючи голову до шинкаря, — у мене є великі гроші! Зложені, сховані... Се я навмисно нікому не говорив про них. Навмисно чинив себе таким бідним. А ось побачите від завтра. Коли моя Зося верне! Ну, ну, та я наперед не хочу говорити. Ваше здоровля, Мошку!

І він випив горілку, а потім почав їсти хліб, ламаючи по крихітці, жвучи його і ковтаючи, очевидно, без ніякого апетиту. А тим часом говорив, говорив ненастанно. Думка про сховані гроші опанувала тепер його уяву, і він почав оповідати якусь нечувану історію про те, як він разом з дванадцятьма розбійниками забив багатого пана, забрав у нього гроші, одурив своїх товаришів і сам забрав усі гроші та сховав їх у безпечне місце. Ті колишні товариші чатують на нього за містом, лагодяться вбити його, записали себе антихристові, щоб тільки при його помочі дістати його в свої руки, але він не боїться їх. Доки був сам, то боявся. Але сьогодні вертає його Зося, а у неї є така сила, що віджене всі ворожі стріли. Адже вона недарма жила в Клекоті, служила там, бідувала, щоб навчитися чарів і обгородити його від усякої біди.

В шинку було пусто. Рідко коли який робітник або міщанин заходив, випивав настоячки чарку горілки, платив і йшов далі. Баран сидів у куті, опертий на лікті, похиливши голову, і балакав — тихіше, чимраз тихіше. Перед ним лежав пощипаний, недоїдений шматок булки — він не бачив його. Мошко давно не слухав його бесіди — він не завважував сього і говорив, говорив, поки вкінці його голова зовсім не спочила на столі. Він заснув.

Коли прокинувся, була вже сьома година. Вікно перед його очима було темне, в шинку над шинквасом горіла лампа, а за столом сиділи деякі звичайні вечірні гості, пили пиво, балакали і сміялися. Баран схопився з місця і почув якийсь страх. Що се він робить? Адже він мав іти до Вагмана наймати помешкання, купувати меблі! А тут уже ніч. І, не кажучи нічого, він прожогом кинувся з шинку і вибіг на вулицю.

Надворі падав сніг, тихо, ненастанно. Небо насунулось важкими хмарами, а нафтові ліхтарні на вулицях видно було, мов крізь сито. Баранові недалеко було до Вагманового дому. Він застукав до дверей, які звичайно були замкнені. По хвилі Вагман вийшов сам і відімкнув йому. Він не держав слуги, а тільки послугачку, що тепер, прилагодивши вечерю, пішла собі додому. Вагманова жінка виїхала ще рано до сусіднього місточка на весілля якоїсь своячки. Побачивши Барана, Вагман впустив його до свого покою, що був разом і його спальнею, й канцелярією і де обік ліжка стояла здорова вертгеймова каса. Сівши на своїм старомоднім фотелі, оббитім шкірою, Вагман обернувся до Барана, що своїм звичаєм стояв край порога.

— Ну, що там чувати, Баране?

— Добре, прошу пана, — мовив радісно Баран.

— Що ж там таке добре?

— Вона вертає сьогодні.

— Що за вона?

— Ну, та моя Зося. Я тільки недавно довідався. І про гроші нагадав собі — знають пан, ті мої, сховані. Відколи вона покинула мене, то я й про гроші забув — так, як би замануло. А тепер відразу все ясно стало перед очима. Там тих грошей буде — здається сорок чи п'ятдесят тисяч дукатів — саме золото — ну, так, бо папери погнили б. Правда, будемо мати чим жити обоє до старости. Ну, хіба ми не заслужили собі? Хіба не перебідували стількі роки? А я то все говорив, що Господь Бог поки шле біду, то шле, а потому, як побачить, що чоловік собі з біди нічого не робить, то він зачинає слати добро.

Вагман зрозумів, що Баран хорий, і бажав відвести його думку на інші шляхи.

— Там сьогодні з прачкарні допитувалися за вами. Казали, що ви як рано вийшли з дому, то й на обід не приходили.

— І не прийду! — мовив весело Баран. — Що то мені за обід у прачкарні! У мене від завтра не те буде. Слухайте, пане Вагман, я хотів просити вас, щоб ви винаймили мені яке гарне помешкання. Адже розумієте, як вона верне, то мені неможливо жити з нею там, де жию тепер. Я гадаю... Адже те помешкання, де живе Рафалович, на поверсі, воно від завтра вільне? Правда?

— Хіба він виповів? — запитав Вагман, не хотячи виразно заперечувати.

— О, адже він від завтра буде жити в ратуші. Він буде у нас бурмістром, буде печатати всіх людей, а хто не схоче прийняти його печать, того на муки, на смерть!

— Слухайте, Баране, — мовив Вагман, ще раз силкуючись звернути Баранову думку на інший шлях, — я би мав до вас маленьку просьбу. Не могли б ви занести мені отсей лист на

пошту? Тепер доходить пів до осьмої. Підіть зараз, бо за півгодини замкнуть. Надасте за рецепісом. Ось вам гроші. Кілько тут маєте?

— П'ятнадцять крейцарів, — мовив Баран, беручи гроші.

— А лист як маєте надати?

— За рецепісом. Що пан мене питають, так би я був дитина?

Чи, може, пан думають, що я одурів? О, я зараз!

І він ухопив лист і гроші і рушив із покою.

— А зараз вертайте і принесіть рецепіс! — крикнув йому наздогін Вагман.

— Зараз буду! — відгукнув уже знадвору Баран. Але коли вийшов за хвіртку і опинився на вулиці, йому стрітилась перешкода, яка відвернула його кроки і його думки відразу в інший бік. Він зіткнувся майже лицем у лице з Регіною, пізнав її і в тій же хвилі почав пригадувати собі, що хтось колись велів йому слідити за нею. Надармо силкуючись пригадати собі, хто й коли, він пішов за нею назирці. Аж коли побачив, як вона ввійшла в сіни «його» дому і піднялась на сходи, що вели до помешкання Рафаловича, він пригадав собі наказ Стальського і, зареگотавшись несамовито, побіг щодуху до реставраційки, де Стальський звичайно проводив вечірні години. Він і сим разом застав його тут. При однім столі в відгородженій нижі сиділи Стальський, Шварц, Шнадельський і ще два якісь панки за повними гальбами пива. Баран став у дверцях нижі і, витріщивши на Стальського свої несамовито блискучі очі та розтягнувши широко уста до усміху, покивав пальцем, не кажучи ані слова.

— Се ти, Баране? — мовив Стальський. — А що там? Маєш що сказати мені?

Баран, не кажучи нічого, засміявся значущо і кивнув головою в той бік, де було помешкання Рафаловича.

— Що? — скрикнув Стальський, зараз догадавшись, в чім діло. — Те, що я казав тобі?

Баран потакнув головою і знов засміявся.

— Тепер?

Баран знов потакнув головою і зробив жест обіймання та цілування.

Стальський зірвався з місця.

— Панове! Прошу вас за свідків. Не розпитуйте нічого, лиш ходіть. На хвилечку. Пиво нехай лишається. Прошу за мною. Побачите щось цікавого.

І всі мовчки посунули лавою з реставрації і під проводом Стальського подались до Євгенієвого помешкання. По довгій стуканині, коли галас у сінях наробив розруху в цілій камениці, Євгеній відчинив. Усі панове під проводом Стальського

втовпилися в комнату. Крізь двері, що лишилися відчинені, валила знадвору до покою студена пара.

— Пане! — крикнув патетично Стальський, спинившись якраз против Євгенія, — де моя жінка?

— Не знаю, пане Стальський, — бліднучи на лиці, але рівним, спокійним голосом відповів Євгеній. — У мене її нема.

— Ні, пане, вона у вас! — підносячи голос, мовив Стальський. — І я прошу вас не скривати її, а зараз видати в мої руки.

— Запевняю вас, що її тут нема, — змагався Євгеній.

— Брешете, пане! — ревно Стальський і, прискочивши до бюро, вхопив Регінін саквояжик, який вона лишила. — Бачите, ось доказ! Її саквояжик! О, тут на замку її підпис вигравіруваний. Прошу, панове, подивіться.

— Помиляєтесь, пане Стальський, — мовив Євгеній, не тратячи супокою. — Вашої пані тут нема.

— *Corpus delicti*, панцю! *Corpus delicti*!* — з тріумфом кричав Стальський, потрясаючи саквояжиком. — Отсе само не прилетіло з мого дому і не впало на ваше бюро! Де вона? Покажіть її!

— Пане, успокойтеся! Я вам виясню все!

— Де моя жінка, злодію! — кричав Стальський, наступаючи до Євгенія. Сей цофнувся кроком взад.

— Пане Стальський, — мовив він остро. — Не забувайтеся! Ви в моїм домі, вдерлися насильно, з компанією, нападом... ображаєте мене... пам'ятайте, що я сього плазом не пущу.

— Де моя жінка? — репетував Стальський. — Віддай мені жінку, а тоді говори і роби собі, що хочеш.

— Кажу вам ще раз, її нема тут. Була перед тим у канцелярії, не застала мене, ждала і пішла, забувши отсей саквояжик.

— Неправда! Неправда! Вона перед хвилию була тут і мусить бути тут. Ану, панове! — мовив він, обертаючись до свого товариства. — Перешукаємо се гніздечко.

— Не смійте рушитися з місця! — крикнув Євгеній.

— Що, ти мені заборониш? Ти, смаркачу! — крикнув Стальський і рушив до дверей спальні. В тій хвилі Євгеній скочив до нього, одною рукою вхопив його за горло і здушив так, що Стальський тільки зіпнув і вибалушив очі, а другою пхнув його в груди так міцно, що Стальський, мов з праці, вилетів за двері через вузький коридорчик і з гуркотом покотився долі сходами.

— За ним! — крикнув Євгеній до інших, що стояли, не знаючи, що робити. Шнадельський перший сунувся наперед до Євгенія, але у сього в руці в тій хвилі блиснув револьвер,

* Речовий доказ (лат.). — Упоряд.

якого дуло опинилося на кілька цілів перед очима Шнадельського.

— Прощу гречно: ось туди дорога! — мовив Євгеній, держачи револьвер у простертій руці.

Два панки, що держалися ззаду, перші висмикнулися з комнати, а за ними, цофаючися взадгузь, вийшов і Шнадельський. Євгеній замкнув за ними двері. Потім узяв з бюрка лампу і, застукавши до дверей своєї спальні, ввійшов досередини. В спальні горіла свічка. Регіни не було ані сліду. Тільки дверці, що вели зі спальні до маленьких сінець, які знов дверима виходили на ганок, показували, куди вийшла вона. Євгеній заглянув до тих сінець, на ганок — Регіни не було ніде.

LVI

Барана не було при тих подіях у Євгенієві помешканні. Коли все товариство під проводом Стальського вийшло з шинку, Баран ішов також з ними. Та ось на вулиці його взяв за плече Шварц і заговорив стиха:

— Відки, Баране?

— Був у Вагмана.

— Він дома?

— Дома.

— Сам?

— Сам.

— Що робить?

— Не знаю. Певно, гроші лічить. Вислав мене на пошту.

— На пошту?

— Так. З отсим листом. Велів надати за рецепісом і зараз вернути.

— Давай сюди лист! — шепнув Шварц.

— Але ж я маю занести його на пошту, — сперечався Баран.

— Я занесу сам. Давай!

— А рецепіс?

— Занесу Вагманові. Я й так маю поговорити з ним.

— Ну, то про мене. Тут є гроші на рецепіс.

— Не треба. Йди до шинку і кажи дати собі за них пива. Я зараз прийду.

— А ви за свої зарекомендуєте?

— Так. Иди і не турбуйся.

Баран пішов до шинку. Шварц забіг також за ним і, вскочивши до нижі, де сиділо перед хвилею товариство і де стояли ще ледве надпиті гальби пива, зирнув на лист, що таким дивним способом дістався йому в руки. Лист був адресований до графа Кшивотульського.

— А се що таке? — шепнув Шварц, і не думаючи довго, роздер коверту. В коверті була картка паперу і квит. На картці було написано по-німецьки: «Платячи мені гроші за відомі папери, ясновельможний граф забули у мене квит. Посилаю його поштою. Вагман». А квит, нотаріально легалізований, виявляв, що за продані довжні папери, виставлені на ім'я пана Брикальського під застав його маєтності на суму 70 000 гульденів, граф Кшивотульський заплатив їх властителеві Вагманові умовлену суму 50 000 гульд[енів]. Одержавши сю суму, Вагман передає папери графові і зрікається всякого дальшого права до них. Дата була нинішнього дня.

Перебігши очима лист і квит, Шварц зацмокав, сховав папери в кишеню і, стрілою вискочивши з шинку, погнав до Євгенієвого помешкання. Тут він зупинився в брамі і, вишукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом дров, що стояв на подвір'ї, заховався і почав ждати.

Зараз у першій хвилі до його слуху дійшло скажене стукання і крик із першого поверху. Потім зробилося глухо, потім попри нього промайнула тихо, мов тінь, висока жіноча постать, уся в чорному, заслонена вельоном і затулена в футро. З першого поверху долітали голоси немов оживленої сварки. Потім знов крик, стук тяжкого тіла по сходах, потім гуркіт кроків і скажений вереск Стальського:

— Злодію! Віддай мою жінку! Поліція! Сюди! На поміч! Мені вкрадено жінку.

— Але тихо! Ша! Не робіть скандалу! — втишували Стальського його товариші, яким досить неприємно було, що встрягли в сю історію, в якій почали підозрівати просту нападсть Стальського.

— Ні, не буду тихо! Не буду! — репетував Стальський, стоячи на подвір'ї. — Ось тут стоятиму і не вступлюся. І буду кричати цілу ніч, поки мені не верне жінки!

Вся камениця була збентежена. На ганках, у вікнах і сінях стояли люди, шептали, охали і ахали.

— Пане Стальський, — мовив Шварц, наближаючися до нього, — будьте ласкаві, успокійтеся. Вашої пані тут нема.

— А ви як знаєте?

— Бо бачив її, як вийшла відси.

— Вийшла! Як то може бути?

— Проста річ. Камениця має два виходи. Ви ввійшли переднім, а вона вийшла противним.

— Давно?

— Вже буде зо чверть години.

— І куди пішла?

— Не знаю.

— Певно, додому, — додав хтось із товариства. — А ви надармо наробили галасу.

— Надармо? О ні! Я нічого не роблю надармо. Я свого не дарую. Панове, прошу за мною! Може, ще догонимо її по дорозі.

— Трудно буде, — мовив Шварц. — Вона, правдоподібно, сіла на санки, що проїжджали сюди, і поїхала.

— А я думаю, що вам поперед усього треба успокоїтися, — мовив один із товариства. — Успокоїтися і обдумати справу докладно.

— Се ж непереливки. З адвокатом справа, — додав другий.

— Я раджу: зайдімо ще на хвилю до шинку, допиймо пиво, а потім можемо заглянути й до вас додому, чи єсть пані дома.

Стальський не дуже був рад сьому, але товариші майже силою потягли його з собою. Шнадельський ішов також за ними, але, коли дійшли до темного місця, де вулиця скривлювала, а лампи не було близько, Шварц потаємно шарпнув його за рукав. Він озирнувся і зупинився.

— А що там? — запитав.

— Пст! Відстаньмо від них! Ходи сюди в закуток! — шептав Шварц.

— А що? Маєш що цікавого? — запитав Шнадельський.

— Авжеж! Ідемо до Вагмана.

— Чого?

— Ну, звісно. Завтра до Америки.

— Як то? Маєш щось певного?

— Розуміється. Певне те, що у нього є гроші. І він сам. І жде Барана, значить, двері відчинені. А хоч би й ні, то на стук вийде відчинити.

— Ну, і що?

— Ходи! По дорозі поговоримо. А цікаві річі!

І, взявшись попід руки, вони пішли в противний бік, у напрямі до Вагманового дому.

Надія Шварцова, що Вагман, ждучи Баранового повороту, лишить сінешні двері незамкненими, збулася. Навіть більше, він забув замкнути двері з сіней до свого покою. Сидячи коло стола, заглиблений у якихось рахунках, він так був зайнятий, що не думав про двері. Коли брязнула клямка, він, не обертаючися і не підводячи голови, запитав:

— Се ви, Баране?

— Я, — почувся якийсь не Баранів голос.

Вагман обернувся. Перед ним стояв Шнадельський. У Вагмана лице поблідло, серце моментально перестало битися. Він зрозумів, що справа не добром пахне, і сидів мов задевелій.

— Ви... ви до мене? — почав він, ледве видушуючи з горла слова. Але в тій хвилі з-за плечей Шнадельського висунувся Шварц і скочив до Вагмана. Сей пробував схопитися з крісла, та Шнадельський одною рукою притиснув його за плече, а другою затулив йому рот. Вагман пробував крикнути, простяг руки, щоб відіпхнути Шнадельського, але в тій хвилі Шварц закинув на його шию тонкий, міцний шнурок і стиснув щосили. Вагман широко витріщив очі, голос замер у його горлі.

— Пускай плече! Тягни за шнур! — шептав Шварц. Шнадельський послухав наказу. Коли стиснули міцно за шнур — Шварц за один кінець, а Шнадельський за другий, то Вагман, сидячи на кріслі, скажено затрепав ногами. Вони не пускали, тиснули щораз дужче. Ще кілька рухів то руками, то ногами і — спокій.

— Неживий! — шепнув Шнадельський, весь тремтячи при виді страшного Вагманового лица.

— Ні, жие ще! — шептав Шварц. — Поможі!

— Що хочеш робити?

— Ось тут його! На отсей гак. Неначе сам повісився.

І оба підняли Вагмана, потім Шварц зав'язав оба шнура за гак, вбитий високо в стіні — колись там висів великий образ — і, підтягнувши тіло догори, пустили його висіти. Вагман ще трепав хвилю ногами, потім голова звисилася на груди — було по нім.

— А тепер живо, за грішми! Чи двері замкнені?

— Ні! — шепнув з переляком Шнадельський, бачачи, що вони відчинені нарозстіж.

— Замкни!

Поки Шнадельський замикав двері, Шварц перешукував Вагманові кишені, щоб знайти ключі від вертгеймівки. Знайшовши ключі, він відімкнув касу. Гроші лежали на купі — банкноти, золоті й срібні монети — чистих 50 000, нині одержаних Вагманом від Кшивотульського. Шварц загарбав їх у невеличкий мішечок, що лежав тут же в касі, і встромив до кишені.

— Буде з нас! — мовив радісно.

— А більше готівки нема? — питав Шнадельський, переглядаючи ще шухляду бюрка.

— Нема. Векслі, скрипти — чорт бери, се не для нас. Ходімо!

І оба вийшли. Виходячи, вони замкнули на ключ двері Вагманової комнати, а ключ вкинули назад досередини, відхиливши силою долішню половину не дуже солідних дверей. Потім вийшли з сіней на вулицю, де в тій хвилі не було нікого. Надворі падав густий сніг; високо над містом у верхів'ях дерев гудів вітер. Місто дримало.

— Куди тепер? — питав Шнадельський, цокочучи зубами зо страху.

— Ходімо до шинку, до нашого товариства! — мовив Шварц.

— До них? Ні, не можу. Я весь трясуся. На мені, певно, лица нема. Зараз пізнають.

— Тьху! М'якушка з тебе! — мовив Шварц. — Ну, про мене, то лишися на вулиці! Я зайду сам. Конче треба, щоб нас тепер бачили в шинку. Се відверне від нас підозріння, бодай на перший час.

І вони пішли вулицею, бродячи в глибокім снігу, яким за сей вечір покрилася земля. Перед шинком Шнадельський лишився сам надворі, а Шварц увійшов досередини.

— Пан Стальський тут? — запитав він шинкаря.

— Нема. Ось перед хвилею вийшов з панами.

— Ну, та й поквапився. А я за ними шукаю.

— Пішов додому. Можуть пан іще догонити його.

В тій хвилі, озирнувшись, Шварц побачив Барана, що куняв за недопитою гальбою пива. Він приступив до нього і, потермосивши його за плече, крикнув:

— Гей, Баране! Вставай!

— Га! — крикнув крізь сон Баран і почав протирати очі.

— Ти тут спиш? Хіба тут тобі місце спати? Вставай, додому!

— А хіба що? — спросоння запитав Баран.

— Пора тарабанити по місті. Ти забув? — жартував Шварц.

— Тарабанити? Ага-га! А я й забув. Добре, добре.

І, чухаючися в потилицю, він рушив із шинку. Шварц зареготався.

— Ще справді готов послухати та тарабанити! — промовив весело, обертаючись до шинкаря. — А в такому разі ще пан комісар мене засудить на кару, що я намовив його.

— Га, га, га, — сміявся шинкар. — А я посвідчу, що так і справді було.

Шварц, і собі ж засміявшись і побажавши шинкареві доброї ночі, вийшов на вулицю.

Шнадельський стояв на вулиці і голосно дзвонив зубами.

— Що, тобі ще не ліпше? — шептав до нього Шварц.

— Ні. Все нутро мов кипить. А що, нема їх?

— Нема. Пішли всі до Стальського. Ходім і ми!

— Не можу! Нізащо не можу.

— Ну, то ходім де до іншого шинку. Візьмемо сепаратку. Вип'єш, розігрієшся. Або ляжеш троха.

— Ні, не ляжу. Страшно мені.

— Ну, не будь дитиною! Що се знов за фохи! Запануй над своїми нервами. Справа пішла чудесно.

— Ти... ти ошукав мене, — мовив несміло Шнадельський. — Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо... але сього... сього я не надіявся.

— Дурниця! Що там думати про се! Ходім! Передихаєш, а потім я би радив конче ще зайти до Стальського.

І, взявши Шнадельського під руку, Шварц повів його якоюсь півперечною вуличкою в напрямі до ринку.

LVII

Ніч.

Над містом глухо шумить вітер. Із навислих хмар сипле сніг, та вітер рве його, і крутить у скаженім танці, і носить, кидає, знов підносить, поки вкінці, розмелений на дрібну густу муку, не кине на землю. Та й тут іще не дає спочити йому. Котить вулицями, збиває купи і розбиває знов, піднімає стовпами, туманами, б'є ним до вікон, натрушує його проходим у лице, в очі, за ковніри, затикає ним усі шпари, заповнює рови, засипає сліди і стежки.

Під тою курявою місто дрімає, мов скорчившись із холоду. Лише де-де на вулиці одинокий прохожий іде згорблений, бореться з вітром і метелицею, що б'є на нього рівночасно з усіх боків, і хоч куди б він повернувся, все попадає йому в очі. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком.

Мерехтить таке світло з Регіниної спальні. Регіна, одягнена в свій чорний стрій, ходить, як звичайно, по покою, але не говорить нічого. Вона держить себе руками за голову, мов боїться, щоб голова її не розскочилася, і ходить, вперши очі кудись у неозначений простір, не бачачи нічого довкола себе, не думаючи нічого, її шуба лежить на ліжку — так, як скинула її, вернувши перед чверть годинию додому; калошів таки не скидала, і се чинить її хід легким, нечутним, мов хід мари, що йде по траві, не погинаючи її.

Нараз чути на ганку стукання кількох пар чобіт, що обтріпують сніг. Потім скрипнули двері, почулися голоси.

— Вона дома. Побачите, що се все якась байка! — мовить один голос.

— А я думаю, що вона не дома! — голосно говорить Стальський.

— Чуєте, її хід? — мовив знов перший голос.

— А хоч і дома, то проте була у нього, — знов говорить Стальський.

Кроки в покої. Стальський світить. Пересувають крісла. Хтось торкнувся до клямки її дверей. Ті двері були незамкнені. Ось вони відчинилися. В дверях стоїть Стальський.

— А, добрий вечір, пані! — мовив він. — Може би, пані були ласкаві вийти на хвильку до нас?

Регіна не оглядається на нього, не зупиняється і йде далі, повертаючися до нього плечима.

— Регіно, чуєш? Ходи сюди! — мовив Стальський лагідно, але енергічно.

Вона мовчить, мов не чує. Він наближається до неї, бере її за плечі і виводить до салону. Присутні в салоні два панове встають із крісел і стоять весь час дальшої сцени.

— Скажи нам, Регінко, — мовить солоденько Стальський, вивівши її наперед покою і стаючи напротин неї, — ти виходила з дому кудись тепер вчором?

Регіна дивиться на нього, мов не чуючи або не розуміючи його питань. Вона бліда, як труп, а жовтавий відблиск нафтового світла надає її лицю в нижній часті якийсь зеленкуватий страшний відтінок.

— Ах, не заперечуєш! — мовив Стальський. — Значить, се правда. Ти виходила. Тебе не було дома. А не можна би знати, гарна масочко, куди се ти виходила сама в таку пізню добу і в таку погану погоду? Нам було би дуже цікаво дізнатися про се!

Регіна мовчить, вперши в нього свої великі чорні очі.

— Не говориш? Може, забула? Пам'ять коротка? Позволь, що я пригадаю тобі. Там недалеко ринку, на розі. Одноповерхова камениця, перед нею широке подвір'я, обведене парканом... А на поверсі мешкає молодий панок, кавалер, наш знайомий... добрий знайомий. Чи він просив тебе на гербатку, чи ти сама з власної волі рішилась віддати йому візит?

Регіна мовчить, не зводячи з нього очей. Його слова, бачиться, не роблять на неї ніякого вражіння. Вона не блідне, ані червоніє, не плаче, не мішається, стоїть спокійно. Панам, що стоять збоку і дивляться на сю сцену, робиться моторошно. Один із них обертається до Стальського:

— Пане офіціалє! Ваша пані, мабуть, нездорова. Прошу вас, покиньте тепер сю справу!

— Нездорова! — скрикнув весело Стальський. — Борони Боже! О, ми знаємо себе занадто добре! Ми знаємо всі ті фінти і хитрощі. Нам не заїмпонуєте, гарна масю, ані тими витріщеними очима, ані тою мовчанкою, ані тим уданим остовпінням. Ми розуміємо се все дуже добре і маємо надію таки дійти з вами до ладу. Отже, ще раз питаю. Скажи: ходила ти сьогодні вночі до Рафаловича? Чого ходила? Що там робила? Яко муж, я маю право знати се.

Регіна мовчить. Стальський заломує руки, хитає головою.

— Жінко, жінко! І не сором тобі! Десять літ живемо з собою, і тепер робиш мені такий скандал! І скажи, тут, при свідках, чи

я дав тобі найменшу причину до невдоволення? І хто би був подумав: така релігійна, побожна жінка — і раптом забула про всі Божі закони, потоптала ногами Божу заповідь, втоптала в болото свою честь, осоромила мене перед світом! Регіно! Бійся Бога, що ти зробила? Ну, скажи, промов слово! Нехай знаю, що маю думати про тебе?

І, взявши її за плечі, він потермосив нею. Вона мовчала.

— Ну, Регіно! — зачав він остріше. — Сього вже забагато. Досить комедії! Говори: була сьогодні вночі у Рафаловича чи ні?

Се питання міг Стальський звернути до одвірка — відповідь була б така сама. Нараз він пригадав собі щось і скочив до своєї бунди.

— А, що я буду питати? Адже ж тут маємо *cognus delicti!*

І він вийняв із кишені Регінин саквояжик, знайдений ним на Євгенієвім бюрку.

— Се твоє, правда? Ось твій підпис, вигравіруваний на клямерці. Се лежало на його бюрку. Ти се там поклала, правда? А тепер поглянемо, що там знаходиться всередині.

Він відчинив саквояжик, вийняв із нього цінні папери, висипав на стіл біжутерії.

— А, ось що! — скрикнув він. — Панове, бачите! Ся романтична історія має досить тверду матеріяльну підвалину. Ідеальна любов — прошу дуже! Людовий трибун і невинна жертва сімейної тиранії — що за чудова пара! А моральний сенс: обікрасти тирана і драпнути в світ. Ха, ха, ха!

І він реготався, і лице його наливалося кров'ю.

— Ну, скажи тепер: що се все мало значити! Пощо ти несла се до нього? Пощо поклала се на його бюрку? Говори!

Він наближався до неї звільна. В його очах палали огники дикої злости, тої самої жорстокости, з якою він колись три дні мучив кицьку.

— Мовчиш? Злодійко! Перелюбнице! Так ось тобі за се! Ось тобі! Ось тобі!

І, прискочивши до неї, він з усього розмаху вдарив її в лице — раз, і другий, і третій. Вона похилилася, мов верба від вихру. З її уст і носа закапала кров, але з її уст не вирвалося ані одно слово, ані один стогін. Один із присутніх панів ухопив Стальського за руку.

— Пане Стальський! Що ви робите? Чи ви при розумі?

— О, аж надто! — кричав Стальський. — Але я мушу показати тій гадюці, що не хочу бути терпеливою і покірною жертвою її амурів. Хоче на старості літ амурів — альо, на вулицю! Щаслива дорога! Але свого чесного дому я не дам плямувати. Чуєш се — ти!

І він, нахилившись до неї, плюнув їй у лице.

Панам, що були свідками сеї огидної сцени, було сього забагато. Вони вхопили за капелюхи, попросилися зо Стальським і, не дивлячись на нещасну Регіну, засоромлені чогось до глибини душі, вийшли з покою і щезли в сніговійниці, що ревла надворі. Стальський запер за ними двері.

LVIII

Регіна все ще стояла на місці, німа, недвижна, вперши очі в полум'я лампи.

— Ха, ха, ха, ха! — реготався Стальський, вертаючи від дверей і кидаючися на софку коло стола. — А що, Регінко? Добре я відіграв ролю морально обуреного? Ролю мужа, ображеного в своїх найсвятіших почуттях? Ха, ха, ха! Се було пишно, як я зачав тобі вичитувати мораль! А що, болить письо? Ну, ну, обітрися і не гнівайся. Се було потрібне — і для тебе, і для мене. Се не з злого серця, рибонько, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана — правда, Регінко? Я знаю, ти у мене добра, ти мені не візьмеш сього за зле. А нащо була потрібна вся та історія при свідках, се ти пізнаєш, як трошка старша будеш. І як Бог дасть тобі ліпший розум, то, може, й подякуєш мені. А тепер годі вже стояти та глядіти на мене так, як на людоїда! Ну, заспокійся! Промов слово!

І він при тім пробував усміхатися до неї, але якось не міг довше дивитися в її лице. Те лице виглядало страшно — з слідами колишньої краси, оббрукане кров'ю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице медузи.

— Е, та що я буду до тебе балакати! Роби, як собі хочеш! Думай, як собі знаєш! Байдужісінько мені. Від сьогодні маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогодні мусиш гнутися передо мною, мусиш так скакати, як я заграю. А скоро що не по-мойому — нагоню з хати, викину на вулицю, ще й сам замельдую до поліції, велю втягнути тебе на лісту таких женщин — знаєш? О, моя рибонько, я давно ждав на сю хвилю! Се буде мій тріумф, моя сатисфакція за Ориську, тямиш? У мене пам'ять добра, та й рахунку я знаю настілько, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять та й ще одинадцять додам причинку. Я казав тобі тоді: пожалуєш сього — ти не слухала! Тепер маєш!

Він устав із софи, наблизився до неї, але зараз знов відступився, мов щось відпихало його.

— Тьфу! — мовив відвертаючись. — Кілько клопоту мусить чоловік перейти з тим бабським насінням! Поки з ними договоришся до ладу, то волів би копу пшениці змолотити. Аж у горлі пересохло! Ану, чи є де в шафці хоч крапля якої живиці?

І він пішов до креденсу, вийняв із нього фляшку горілки і, не шукаючи чарки, підійшов знов до стола.

— Ось приятелька, ліпша від он того окатого опудала! Ся ніколи не зрадить. Небагато вона вміє, але те, що вміє, уділює завжди однаково. Здорове було, опудало!

І, приткнувши шийку фляшки до уст, він почав булькотати. Вицідивши з половину того, що було в ній, він поставив фляшку на стіл і сів знов на софку.

— О, се чудесно! Мов огонь пішов по жилах. Ну, Регіно, випий і ти! *Na frasunek dobry trunk!** Ану! Покріпись — побачиш, мов рукою відніме! Все забудеш. А потому пай-пай... обоє... як муж і жінка... га? Як думаєш?

І, регочучись цинічно, він устав і наблизився до неї. Але знов почув, немов якась таємна сила відпихала його — і роззлостився.

— Тьфу на тебе! Відступися геть, чортяко! Ні п'єш, ні говориш, тільки мені своїм відьомським поглядом густ відбираєш! Махай спати!

І він пхнув її в груди. Вона цофнулася о крок далі і знов стала недвижно. Стальський ще раз узявся за фляшку і поти цідив, поки не спорожнив її всю. А потім сів на кріслі, оперся ліктями на стіл, склонив голову, воркотів іще щось пару хвиль і заснув.

Регіна стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе. В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на сонячній вершині — Євгенієве лице, молоде, свіже, як було тоді, коли обоє йшли вулицею зі школи фортеп'янової гри... туркіт фіякрів... лице тітки... воно більшає, наближається, робиться страшенною гнилою машкарою, розхиляє гнилі уста, показує чорні щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

— Най вас Бог благословить! Най вас Бог благословить!

А потім знов блискучий камінець на сонячній вершкуні... і маленька дівчинка в ліжечку... і над нею похилене лице старої няньки... і бринить ледве чутно сумна-сумна пісенька:

Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Підмила корінь бистра річка.

А потім знов блискучий камінець на сонячній вершкуні... і маленька дівчинка, заблукана в лісі... і лице Ориськи, повно-

* На журбу добра річ — випити! (Польськ.) — Упоряд.

виде, червоне, з повними, м'ясистими губами і з безсоромно всміхненими очима... і знов тітка в труні... і з труни висунена труп'яча рука киває на неї... і знов сумна-сумна пісня, мов жалібний бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті:

Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

А потім знов блискучий камінець на сонячнім вершку... і Євгенієве лице, зів'яле, старече, без цвіту молодости, без чару любови... і щось безформне, холодне, стоптане, столочене і викинене на смітник, але ще живе, ще не домучене до решти, і знов бринить жалібна мелодія, мов стогін розпуки:

Ой, буду я, мій миленький, жалувати:
Гей, а хто ж буде дрібні діти годувати?

І грядка фіялків, левкой, астрів. А то не астри, не левкої, не фіялки, а якісь дивні рослини з дитячими личками... дівчатка з блакитними очима, хлопчики... чути дитячий сміх, галас... і рев хуртовини знадвору... і легкий стук до вікна... і вона помалу обернула лице — і її очі спинилися на отворенім креденсі. На полиці креденсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах, а в ухах її знов забриніла жалібна-жалібна мелодія, мов розпучний писк мушки, замотаної в павутину:

Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

«А справді, чи буде трепотатися?» — сказав їй зично над ухом якийсь чужий брутальний голос. Вона стрепенулася — оглянулася — коло неї не було нікого. Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тім'ї світилася до лампи. Регініні очі спочили на тій лисині, і їй здавалося, що з тім'я Стальського блиснув до її ока промінчик, подібний до того, який блискотів колись із сонячного вершка.

«А справді, чи буде трепотатися?» — повторив той сам чужий, страшний голос, і вона знов стрепенулася і озирнулася, але коло неї не було нікого. Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова грізна сила, незалежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима.

«Га, га, га! — реготалась та сила. — Ну, що шкодить по-пробувати, чи буде трепотатися?»

І Регіна, мов знехотя, піднялася на пальці — потім піднесла одну ногу — зробила крок і станула знов на пальці. Тихо, не чути кроку. Хуртовина виє надворі, товче снігом у вікна — ще крок. Лампа мигоче на столі — хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири — і став. Щось луснуло в її спальні — у неї завмерло серце — тихо-тихо — ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сікач, у праву молоток — тихо. Буря виє, сніг сипле в вікна, хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири — і знов замовк. Чому лише чотири стуки? «А, більше не треба, — мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. — Чотири вистарчить». Тихо. Вона простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського — рука її не тремтить, підносить праву з молотком — і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача.

Сікач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку.

— Ггг! — гикнув Стальський. Механічним відрухом голова метнулася вгору, за нею все тіло, воно перехилилося взад і разом з кріслом з глухим лускотом горілиць упало на поміст. Голова вдарилася до помосту, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мізком. Стальський затрепав ногами, силкувався щось ухопити руками... ще раз... ще раз... легше... легше... годі...

Регіна стоїть і дивиться на нього. В її вухах знов бринить мелодія:

Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?

Надворі реве хуртовина. В її спальні щось немов зітхнуло важко-важко. «Се моя мама», — мигнуло їй у голові, і їй зовсім не було дивно ані страшно. Хробачок застукав у стіні: раз, два, три, чотири. «Так, чотири досить», — сказав у її нутрі якийсь голос — не той попередній, брутальний, а якийсь інший, жалібний-жалібний, мов остатнє хлипання розбитого серця.

Нараз крізь рев бурі і шум сніговійниці почулись їй якісь інші тони — острі, різкі. Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! Марш, тарабанений дерев'яними полінами по дерев'янім тарабані. «Кличуть! Кличуть!» — мигнуло в її голові, і вона скочила з місця.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — чути було чимраз ближче. — Я зараз! Я зараз! — шептала Регіна, скочила до своєї спальні і почала надягати шубу.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — лунало крізь рев вихру на вулиці ось-ось під її вікнами.

— Іду, йду! — мовила вона, зовсім успокоєна і, не гасячи світла, не замикаючи на ключ дверей, вийшла з покою. Пішла за голосом. Сніг сипав, крутився, засипував очі, запирав дух у грудях. Ноги грузли по коліна. Регіна йшла, поспішала за гуком тарабана. Вкінці вона наблизилася до нього настільки, що побачила на яких десять кроків перед собою високу згорблену статть тарабанщика, що, б'ючи праниками по балії, йшов звільна, борючись з вітром і бродячи в сипкім снігу. Він ішов, не озираючись, просто наперед, дихав важко, так, що в хвилях, коли павзував барабан, навіть крізь шум хуртовини чути було його важке сапання.

Ідучи за Бараном усе в однаковім віддаленні, Регіна відійшла, може, на сто кроків від свого дому. Коли б була обернулася тепер, не була б побачила не то дверей — ані ганку, ані хвіртки, ані навіть жовтих плям, що падали на вулицю з освітлених вікон. Снігова курява була занадто густа. Але дві мужеські постаті, що надійшли з противного кінця вулиці, побачили ті жовті плями.

— Чи я не казав? Стальський не спить іще! Ади, у нього світиться. Ввійдімо до нього! — мовив Шварц, ведучи попід руку Шнадельського, що, загорнувшись в свій довгий плащ і закотивши ковнір угору, йшов згорблений, мов опираючись.

— І чого ти тягнеш мене? — мовив він. — Чого нас тут треба так пізно?

— Треба, треба! Ти вже здайся на мене! — мовив Шварц і відчинив хвіртку.

— Але ж я чую себе недобре, тремчу, мене б'є пропасниця!

— Нічого! Се ж кождий зрозуміє, що ти змерз, простудився. А до розмови можеш не мішатися. Здайся на мене!

— Подивляю тебе! — мовив Шнадельський, цокочучи зубами.

Шварц тим часом ввійшов на ганок, застукав до дверей, а не чуючи ніякого голосу з нутра, взяв за клямку. Двері відчинилися. Вони були незамкнені.

— Ов, а се що таке? — мовив він, обертаючися до Шнадельського, відчинив двері і ввійшов до покою.

— А! — вирвалося з його горла, а потім він став на місці як вритий.

— Що там? — запитав Шнадельський і ввійшов також до покою, зирнув і, захопившись руками за одвірок, занімів. Довгу хвилю стояли оба, не можучи здобутися на слово. Мертве лице Стальського з примерзлим на ньому окриком болю лежало на долівці; вишкірені зуби, вибалушені очі й заціплені кулаки надавали сьому лицю вираз якоїсь страшної дикости і жорстокости.

— Що тут сталося? — перший прошептав Шнадельський, обертаючися до Шварца.

— Укосьькали його, — мовив Шварц, поборюючи своє зворушення.

— Але хто?

— Можливо, що вона. А може...

Він задумався.

— Може, хто?

— Може, Рафалович.

— Рафалович?

— Так. Щоб помститися за зроблений йому скандал.

— А в такому разі де ж вона?

— Поглянемо.

І Шварц заглянув до Регіниної спальні.

— Нема її. Може, втекла і не вернула. Може, в змові з Рафаловичем...

— Що ж нам робити? Розбудити служницю, сусід? Наробити гвалту?

— А пощо? — запитав Шварц. — Що нас се обходить? Який інтерес маємо розголошувати се?

— Або я знаю!..

— Я думаю навпаки: чим пізніше завтра викриється се вбійство, тим ліпше. Лишімо се служницю. Навіть ще більше — погасімо лампи і замкнімо покій від вулиці.

— Чи ти вдурів? А як нас застануть? Ще на нас кинуть підозріння.

— Хто нас застане? Служниця мусить твердо спати, коли не збудилася в часі бійки. А з вулиці не прийде ніхто. Виходь! Я зараз усе зроблю.

І Шнадельський тихенько вийшов із покою. Шварц загасив лампу в Регіниній спальні, а потім, наблизившись до трупа Стальського, зирнув довкола.

— О, тут і капітали розсипані! — шепнув він, побачивши на столі Регінині цінні папери та біжутерії. — На дорогу се може здатися!

І він швидко зібрав усе і заховав до кишені, потім загасив лампу і напوماцки вийшов із покою. Ключ був у дверях таки знадвору. Замкнувши покій, Шварц витягнув ключ і кинув його геть у глибокий сніг. Потім, засунувши шапку на очі і закотивши ковнір на голову, пішов доганяти Шнадельського.

Тим часом Регіна йшла за Бараном чимраз далі й далі, її приваблювало торохтіння дерев'яного тарабана, що, мов невідомий, а могутній поклик, тягло її далі і далі в пільму, бурю і снігову куряву. Вона говорила щось сама до себе, але буря виривала їй слова з уст і розкидала геть у простори. Вона йшла, не озираючись, не дивлячись, куди веде дорога. Міські дома скінчилися давно; довкола вулиці по обох боках тяглися рядами низенькі передміські хати, присипані снігом, мов великі

копиці. Де-де заскрипить журавель, затріщить під напором вітру безлиста, дуплава липа. Гуркіт Баранового тарабана торохтить ледве чутно серед реву хуртовини, що робиться чимраз сильнішим. Та ось щезли й ті хатки, під ногами не чути вулиці, всюди глибокий сніг, але довкола дороги видно дерев'яне поруччя. Се міст. Баран іде далі, тарабанячи з подвійною силою. Регіна якось неясно пригадує собі сей міст, і якісь образи і зв'язки образів мигають у її голові, і, понуривши голову, вона йде за Бараном, шепчучи ненастанно:

— Іду, йду! Іду, йду!

Та ось Баран зупиняється насеред моста, похиляється на поруччя, силкується заглянути вниз. Там не видно нічого, тільки чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і сказано б'ється о камінь і о дубові колоди. Се Клекіт не дримає, провадить свою дику музику, достроєну до не менше дикого скиглення вітру в платвах і балках мостового в'язання.

Регіна наблизилася до Барана і також сперлася на поруччя та почала заглядати вниз. Побачивши її, Баран ані крихти не здивувався. Він тільки засміявся голосно і показав рукою вниз, у Клекіт. Регіна побігла очима в напрямі, куди показував Баран, але її очі не могли добачити нічого. Тоді вона поспробувала перелізти через поруччя, але не могла, її черевики, шуба, спідниця — все було обліплене снігом. Тоді вона схилилася і пролізла попід поруччя, майже доторкаючись лицем до снігу. А ставши за поруччям, на краю моста, вона почала знов пильно вдивлятися в глибину. З п'ятьми визирнуло до неї щось страшне, бо вона жажнулася і вхопилася руками за поруччя.

— Ха, ха, ха! — зареготався Баран. — Негарно там?

Регіна випростувалася і глянула на нього.

— Ну, ну, сміло! — мовив він. — Ану!

І сильним розмахом він зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилі чути було, як її голова стукнулася о камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше нічого, крім реву вітру і глухого плюскоту води в Клекоті.

— Ха, ха, ха! — знов зареготався Баран і, вхопивши свої праники, затарабанив ними по балії щосили. Він кілька разів кивнув головою, мов на прощання, і, тарабанячи, пішов далі — не до моста, а за міст, на Вигоду, в поля. Дорогу замело снігом, — йому се було байдуже. Він ішов, западаючи де по коліна, а де й по пояс, копався в снігах, боровся з вітром, що гуляв по полю зо страшною силою. Праники давно повипадали з його рук, балію він загубив у снігу, та проте йшов далі й далі, мов наперекір сніговійниці, що майже моментально замітала його сліди. Він балакав сам до себе, усміхався, махав руками, мов квапився до якоїсь незвісної, але недалекої мети...

Другого дня над раном вітер утих і сніг перестав падати. Та проте небо було понуре, насуплене. Розвиднювалося дуже помалу і пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригноблення, якась утома. Торговиці аж десь коло дев'ятої почали потрохи заповнюватися приїжджими на ярмарок селянами. Мужичські сани, запряжені косматими коненятами, тяглися до міста по безмежних снігових полях. Коненята стрягли по черева в заметах. Сніг топився на них і мерз наново, нависав ледяними бурульками, що дзоркали при кождім живішій руху, мов скляні коралі. Візники шохвиля мусили злазити з саней, бродити по коліна в снігу, відшукуючи дорогу. Тяжка, оплакана се була їзда сьогодні.

А проте сани тяглися за саньми з усіх сторін, з усіх сіл, усіми дорогами і гостинцями. На санях сиділи поважні господарі в кожухах, подягнених зверху гунями або полотнянками, і в високих кучмах. Візники — молоді парубки, звішували з саней ноги в великих чоботях, загрибаючи ними сніг. Хоча віче мало зачатися о одинадцятій, та проте вже від дев'ятої коло заїзду Мотя Парнаса почали збиратися зразу невеличкі, а дедалі чимраз більші купи народу. Одні приходили, другі відходили; віталися, балакали про свої домашні справи, оминаючи якось тривожно те, що в даній хвилі цікавило найбільше — справу віча. Коло десятої появилися серед селян деякі священники. Селяни кланялися їм, деякі цілували знайомих священників у руки. Тепер у купках почалися живіші розмови — про віче і про справи, поставлені на дневнім порядку. Звільна один за одним витягали з-за пазухи та з чересів поскладані відозви, якими Рафалович закликав людей на віче і яких через знайомих розкинув кілька тисяч по всіх селах повіту. Письменні почали відчитувати відозву на голос; із куп неписьменних слухачів почулися притакування, а далі окрики. Коли у відозві дійшло до місця: «Наші опікуни, позабиравши з сіл громадські каси і зробивши з них ніби хлопську касу повітову, хочуть тепер наложити руки на ті ваші гроші і повернути їх на латання своєї дірявої кишені», — то з усіх боків залунали окрики обурення і погрози: «О, не діждуть! То наша кирвавиця! Стане їм кісткою в горлі!»

Коло пів до одинадцятої надійшов Євгеній. Він вітався з селянами, з котрих більша часть були йому знайомі особисто. Довкола нього зібралася ще на ринку велика купа народу, що тепер разом із ним густою лавою валила до заїзду. В купі йшов веселий гамір. На всіх лицях видно було радість, надію і тривожне ожидання. Деякі священники протовплювалися крізь юрбу до Євгенія, стискали його руку і шептом запитували, чи справді староство дозволило на віче, чи не робило трудностей, чи є надія, що все відбудеться без перешкоди?

— Але ж розуміється! — весело відповідав Євгеній. — Можете бути зовсім спокійні. Йдемо законною дорогою і не потребуємо критися ні з чим. А в такому разі й засідки ніякої не боїмося.

Мотив заїзд був отворений. Возівню, де мало відбутися віче, ще вчора коштом Євгенія вичистили і випорожнили; Мотьо дав дощок, із яких зроблено невеличке подіум, на ньому поставлено стіл і кілька крісел. Вічовики мусили стояти; жолоби і драбини заступали місце лож і галереї. Дощані стіни були тут і там діряві, — значить, надто великої задухи не було що боятися. Мотьо ходив у шабасовім халаті і робив гонори дому; його жінка стояла за шинквасом і з якимсь понурим видом наливала та ставила на ляді пиво, яким частували себе взаємно вічовики.

Возівня заповнилася майже моментально, а тим часом із міста плили раз у раз нові лави. У Євгенія радувалося серце, коли дивився на ті купи селян, у яких видно було хоч невисоку інтелігенцію, але щире зацікавлення тим новим, нечуваним досі явищем, яке відтепер мало зробитися важним чинником у їх житті. Політичний рух, само думання про ширші політичні справи, читання політичних газет, а далі політична організація і боротьба — все се були речі, досі чужі селянству, незрозумілі для нього, адже ж його давніші опікуни малювали йому все те яко речі далекі, недоступні для хлопського розуму, а не раз навіть попросту заборонені. А тепер перший раз інтелігенти бралися говорити селянам про ту таємну політику. Що то буде? Як то воно піде? Чи справді уряд дозволить на се? Не диво, що всі присутні, не виключаючи священиків та й самого Євгенія, з деякою тривогою ждали, як то воно піде.

— Вдарило три чверті на одинадцятку. Що таке, що нема нікого від староства? Правда, на вулиці проти заїзду появилося аж шість жандармів. Вони парами почали проходжуватися вулицею, наїживши свої карабіни багнетами. Ходили мовчки, протискаючися крізь купи селян. Деякі селяни, залякані самим їх видом, кланялись їм низько, але вони не відповідали на поклони. Тільки часом, стрітивши якого знайомого селянина, запитували його, куди йде, а почувши, що на віче, не говорили нічого більше і йшли далі. Проходячи поуз заїзд і видячи на вулиці якого інтелігента, вони відверталися так, мов і зовсім не хотіли бачити заїзду, мов зібрані в ньому й довкола нього сотки людей зовсім не існували для них.

Аж ось зробився шум і гомін між народом:

— Староста йде! Староста йде!

І справді, перед заїздом показався пан староста в супроводі будівничого, ще кількох панів і бурмістра. Селяни мовчки поклонилися йому і зробили йому дорогу, якою він, випростуваний мов свічка, пройшов аж до подіум. За ним слідом і прочі пани.

На подіумі стояв уже Євгеній в товаристві кількох священників і обох референтів-селян. Пан староста дуже чемно привітався з Євгенієм, а вийшовши на подіум, окинув оком величезну возівню, заповнену мужицькими головами.

— Ну, численне зібрання! Численне зібрання! — мовив, обертаючись до Євгенія. — Справді, можна вам погратулювати, пане меценасе.

— Біда вовка з лісу гонить, пане старосто, а селян на віче, — з усміхом мовив Євгеній.

— Жаль тільки, що сьогодні даремний був їх труд, — з уда-ним співчуттям мовив староста.

— Як то даремний?

— Не з моєї вини, пане меценасе, їй-богу, не з моєї вини! — сквапно додав староста.

— Але ж я не розумію, що сталося.

— Ось прошу, пан міський будівничий, оглянувши комісіо-нально сей будинок, заявив під своєю урядовою присягою, що вважає його небезпечним для життя і здоров'я так численного зібрання. І для того... дуже мені прикро, пане меценасе... прошу вірити... тим прикріше, що зібрання справді дуже гарне...

— Значить, пан староста?..

— Повторяю: не я. Справоздання пана будівничого було для мене правдивою несподіванкою.

— Значить, наше нинішнє віче не відбудеться? — весь по-блідлий, запитав Євгеній.

— На жаль, ні! Прошу се зараз оголосити зібраним і зарядити, щоб безпроводочно спорожнили локаль.

Ся розмова велася півголосом, так що тільки ті, хто стояв у безпосередній близькості, могли чути її. Тим часом у возівні стояв глухий гамір від соток зібраного народу. Деякі, що їм зачинало бути горячо в кожухах серед стиску, почали домагати-ся, щоб розпочинати віче. Та ось у перших рядах зібраних, тих, що були найближче коло подіуму, почав уставати якийсь гамір, якийсь неспокій.

— Що там? Що там? — летіли швидкі, півголосні запитан-ня з різних боків. У відповідь на ті питання перекидано якісь уривані слова, рухи, окрики. Гамір ріс з кожною хвилиною.

— Прошу втишитися! — крикнув Євгеній, виходячи на-перед.

— Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слухайте! — лунали голоси в різних кутах возівні. Треба було з півмінути, поки все втиши-лося.

— Браття селяни! — мовив Євгеній. — Дякую вам сердечно, що, незважаючи на непогоду і заметіль, ви прибули так чис-ленно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положення і щиро бажаєте подумати про його поправу. Ви

доказали, що хочете самі працювати, самі боротися з лихом, яке допікає вам з різних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти.

— Пане меценасе, — перервав йому староста, — перепрошую. Таким тоном говорити я не позволю. Прошу зараз...

— Зараз скінчу, а щодо тону, то най пан староста будуть спокійні. Я знаю, яким тоном маю промовляти, і готов відповідати за кожне слово.

— Що там! Що там! Вільність слова! — гукнув із юрби один священик.

— Вільність слова! Вільність слова! — повторило кількадесят селян.

— Дорогі браття! — мовив Євгеній. — Тота наша вільність слова нині ще така буде, як теля на дуже коротенькім припоні. Власне пан староста завідомив мене, що наше нинішнє віче не може відбутися.

— Га! Як се? Чому се? — заревла ціла юрба величезним окриком.

— Прошу успокоїтись! — крикнув Євгеній, а по хвилі говорив далі. — Бачите, отся возівня — подивіться на неї. Як вам здається? Правда, вона ще не дуже стара, і ми не такі Самсо-ни²⁵³, щоб могли розперти її плечима. А тим часом тутешній пан будівничий — ось він, придивіться йому! — під присягою зізнав, що вона грозить заваленням і він не ручить за наше безпеченство.

— Брехня! Безсоромна брехня! Сором будівничому! Фальшиво присяг! — посипались окрики.

— Дорогі браття! Прошу вас, покажіться вдячними сьому нашому опікунові, що так дбає за наше життя і здоров'я. А тепер — бачите, пан староста жадає, щоб ми розійшлися.

— Не підемо! Не підемо! Будемо радити, аж отся халабуда розвалиться! — ревли голоси з юрби.

— Іменем закону розв'язую зібрання! — закричав острим голосом староста. — Прошу розійтись, бо велю жандармами випорожнити локаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати.

Сі слова зробили своє. Глибока тишина залягла в возівні. Всі побачили, що непереливки.

— Дорогі браття! — мовив Євгеній. — Чуєте самі, як пан староста чемно просить. Було б негарно, якби ми не послухали його просьби. Відложимо своє віче на тиждень. Від нині за тиждень прошу вас зібратися знов.

— Славно! Славно! — залунало з соток уст. Пригноблення, викликане словами старости, щезло в одній хвилі.

Та ось наперед виступив пан бурмістр і, заким хто-небудь міг отямитись з диву, випалив ось яку промову — щоправда, по-польськи:

— Шановне зібрання! Маю честь завітати вас, що й я на нині скликав зібрання з таким самим дневним порядком. Правда, я скликав жидів, але проте хто з вас ласкавий, прошу на моє зібрання — на Вигоду за містом!

Євгеній аж мало не підскаочив. Йому відразу стало ясно, що й до чого воно йде.

— Всі йдемо! Всі! — крикнув він, обертаючись до зібраних, і окрик «Всі! Всі!» залунав стоголосною луною. З тим окриком на устах купи селян почали висипатися з Парнасового заїзду. Бурмістр попід руку з Євгенієм, оба окружені владуваними селянами, посунули передом. Староста, будівничий і ті панки, що прийшли з ними, стояли на подіумі, мов змиті холодною водою, і ждали, аж возівня випорожниться настільки, щоб могли вийти свобідно.

— Ну, пан бурмістр зробив мені збитка! — мовив староста до будівничого. — Але я надіюсь віддячитись йому за се.

— І хто би був надіявся! — охав будівничий. — Такий порядний чоловік! Такий патріот!

— Е, жид усе жидом! — саркастично додав один панок, і всі вони, похнюплені, пішли до староства.

LX

В своїй канцелярії пан староста застав маршалка Брикальського.

— Ну, що ж? Заборонено віче? — запитав сей зараз по першій привітанню.

— Заборонено, але тільки наполовину.

— Як то наполовину?

— Так, що забралосся з одного місця, а має відбутися в другім.

— Хіба ж се так може бути?

Староста пояснив маршалкові підступ, на який узяв його бурмістр.

— От диво! — аж скрикнув пан маршалок. — Я би по нім ніколи не надіявся.

— Хлопсько-жидівська конспірація, пане маршалку! — мовив напівжартливо староста.

— І пан староста не мають способу розбити сю конспірацію?

— Що ж я зроблю? На бурмістрове зібрання поїхав комісар. Ми думали, що се буде зібрання з самих жидів, і для того я не дав йому ніяких спеціальних інструкцій.

— Але ж через присутність хлопів характер зібрання зміниться. Причина до розв'язання.

— Ні, пане маршалку. Віче заповіджено як публічне. Значить, кождий має право прийти.

— Ну, то ужиє собі там пан Рафалович! Ах, *ad vocem!** Чули, пан староста, які галантні авантюри мав той пан Рафалович сеї ночі?

— Ні, не чув нічого.

— О, цікаві історії!

І пан маршалок розповів з власними прибільшеннями історію про нічний напад Стальського на Рафаловичеве помешкання, розуміється, ставлячи справу так, що уведення Рафаловичем жінки Стальського являлося безсумнівним фактом.

— Бійтеся Бога! — скрикував раз по разу староста під час сього оповідання. — Але відки ж пан маршалок знають се?

— Власне оповів мені один із свідків сеї авантюри. Зрештою по місті скрізь говорять про неї голосно.

В тій хвилі ввійшов возний і подав старості якесь письмо. Сей перебіг його очима і аж підскаочив з дива.

— Представте собі, пане маршалку: донесення від поліції! Стальського нашли нині рано вбитого в його помешканні. Його жінка зчезла безслідно.

— От і бачите! Се він! Се його рука. Коли не сам, то хтось із його намови.

— Ах! Се показує нам справу в новім світлі! — мовив староста, тручи себе долонею по чолі, мов бажаючи видобути відтам те нове світло.

— Я би радив зараз на вічі, з-посеред хлопів, арештувати сього панича. Се раз назавсіди заріже його в їх очах, зробить його неможливим, — мовив рішучо маршалок.

— Розуміється, розуміється! Тільки на власну руку я не можу сього зробити.

— Суд недалеко, — мовив маршалок. Він чув себе в тій хвилі премудрим стратегом, що видає накази й інструкції, від яких залежить закінчення великої битви.

Не гаючись, вони вибігли оба зо старостою і подались просто до президента суду.

А на Вигоді тим часом розпочалося віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрої. Жидів зібралося дуже небагато; се знав бурмістр дуже добре наперед, що в торговий день кождому жидові сто раз важніше діло торг, ніж якась там повітова організація. Та й ті жиди, що зійшлися з цікавості, уступили набік і згубилися в юрбі, коли величезний заїзд наповнили селяни, що густими лавами надтягли з міста під проводом бурмістра і Рафаловича. Комісар від староства ждав уже і широко витріщив

* До речі (*лат.*). — Упоряд.

очі, побачивши такий склад «жидівського» віча. Він пробував супротивлятися, але бурмістр вияснив йому, що не має причини до протесту, що ані характер, ані порядок денний віча через се не зміняться. Комісар, не маючи на сей випадок ніякої виразної інструкції від старости і не хотючи задиратися з бурмістром, успокоївся і постановив ждати, що буде далі.

Перший промовив до зібраних бурмістр. Він перепросив «шановних» зібраних, що говорить по-польськи, сказав кілька слів про важність таких зібрань, похвалив селян, що явилися так численно, — підпустив шпильку жидам і інтелігенції, що, хоч зібрання було оповіщене плакатами, їх явилось тут так мало. «На наш сором, навіть референт, що мав говорити про першу точку в справі вибору нової кагальної старшини — Вагман — не явився». (В залі сміх і брава.) І для того бесідник просить зібраних змінити денний порядок і покласти теперішню першу точку на друге місце, а взяти наперед другу: справи повіту.

Загальні оплески і брава покрили кінець бурмістрової промови. На внесок Євгенія вибрано пана бурмістра одноголосно головою сього першого в сьому повіті народного віча і висловлено йому подяку за несподівану гостинність. Потім забрав голос Євгеній яко референт другої точки.

Гарячими, різкими словами змалював він сумний стан людинності в повіті, бідність, брак опіки, здириства, лихву, темноту. Потім, оповівши докладно історію так званої «хлопської каси», вияснив думку так званої реформи на основі нового проекту. Він говорив виразно, що тут ходить о загарбання хлопського гроша для рятування панських маєтків в часі, коли селянські хати і поля за неуплату не раз кількох ринських ідуть на ліцитацію. Промова від перших речень ударила всіх зібраних по серцях. Майже за кожним реченням локаль лунав грімкими окриками признання. У зібраних горіли очі, тремтіли уста; деяким старшим виступали сльози на віях.

— Браття селяни! — говорив Євгеній. — Покажім, що ми не діти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати собі своєї кирвавиці. Піднесімо грімкий голос против сього панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо як один муж против нього! Сей новий проект не сміє бути ухвалений в раді повітовій. (Окрики: «Не сміє! Не сміє!»). Zobov'яжім усіх членів ради, вибраних із сільської курії, щоб були противні тій реформі. Посилаймо з кожного села подання до ради повітової і до виділу крайового против неї. А коли би наші вельможні, але незаможні опікуни не зважали на се все і таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках ще один спосіб: кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ся промова відразу влила в зібрання бадьорій, живий настрій. Один за одним почали виступати на мовницю селяни.

Люди, про яких, судячи з їх зверхнього вигляду, всякий сказав би, що ледве вміють дорахувати до п'ятох, нараз виявляли себе неабиякими бесідниками. Але ж бо тема — горе і злидні сільського життя, визиски лихварів, надужиття урядників та дрібних повітових п'явок — ся тема була аж надто відома всім, аж надто налялася кожному горлом і вухами. Одні говорили про своє бідування поважно, сумовито, з тим лаконізмом, що не раз дужче хапає за серце, ніж цвітисті промови. Інші — і таких було більше — малювали свою нужду жартовливо, досадними порівняннями, прикладами та приповідками. «Ого, пішли наші парафіяни глаголити во притчах!» — мовив о. Зварич до Євгенія, коли зібрання при таких промовах раз вибухало голосним, масовим реготом, то знов надгороджувало бесідника гучними оплесками та криками одобрення. Навіть бурмістр, що зразу досить скептично дивився на перших бесідників у кожухах і «пасових» чоботях, швидко змінив свій погляд, реготався до розпуку на своїм президіальнім кріслі, бив брава і, похиляючися до Євгенія, з роз'ясненим лицем мовив:

— Ну, пане меценасе, gratулювати вам таких бесідників. Вони могли б зробити ефект на кождім зібранні.

— Але ж бо їх учителька, галицька нужда, могла би зробити ефект у цілій Європі, якби була більше звісна їй, — відповів Євгеній.

— Ну, сама нужда всього не зробить. Не кривдіть свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що найцікавіше для мене, признаюсь вам, — се їх гумор, що блискає, мов огники з попелу.

Тема — нужда в повіті — була невичерпанна. Селяни, розохотившись, були б говорили Бог зна доки. Євгеній просив бесідників обмежитися на тім, що було сказано, і предложив вічу резолюцію до ухвали. В тій резолюції протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до агітування по селах в тім дусі і до вношення писаних протестів до ради повітової і до виділу крайового. Резолюцію з радісними окриками прийнято.

— Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку, — мовив бурмістр, але в тій хвилі сталося щось таке, що відразу змінило настрої віча. Бурмістрові слова були заглушені якимсь гомоном ізнадвору. Від входових дверей заїзду чути було гукання: «Набік! Набік! Розступіться! Пан староста йде!» Євгеній схопився з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Так само зірвався зі свого місця й пан комісар і почав пильно заглядати, що там таке діється. Зібрані з трудом проступилися, творячи серединою не дуже широку вулицю. Сею вулицею почав протискатися до президіального стола пан староста в супроводі поліційного комісара і одного звичайного поліційного капра-

ла, при шаблі і в рогатівці на голові. В локалі залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у груді; всі розуміли, що ся поява не віщує добра.

— Хто тут президент? — запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіум і не дивлячися ні на кого.

— Я, пане старосто, — мовив бурмістр.

— Заявляю вам, що приходимо сюди іменем закону. Пане меценасе Рафалович, — додав він, обертаючись до Євгенія. — Дуже мені прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але...

— Іменем закону арештую пана! — мовив поліційний комісар, наближаючись і кладучи Євгенію руку на плече.

Євгеній стрепенувся, мов від дотику гадюки.

— Можу запитати, за що арештуєте мене?

— Ось судовий наказ! — мовив комісар, подаючи йому піваркуш паперу.

Євгеній поблід. Літери скакали у нього перед очима. Серце билося сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало в грудях. Тільки по страшених зусиллях він здужав прочитати в наказі фатальні слова: «наслідком сильного підозріння о сповнення злочину з § 136 зак[ону] карного».

— Що? — промовив він ледве чутно, задихавшись зі зворушення. — Злочину з § 136? Себто убійства? Се що за невчасний жарт!

— Ні, пане, не жарт! — мовив староста. — Сеї ночі сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що сеї ночі ви мали з ним не дуже дружну стрічу. Не заперечите, що з його жінкою...

— Пане! — скрикнув Євгеній, і вся кров збігла до його серця, і його руки задрожали.

— Ну, та се не моє діло, — байдужно мовив староста. — В суді будете толкуватися. Поліція, відвести його!

Всі зібрані стояли ні живі ні мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нічого, що тут діялось, але всі чули, що твориться щось погане. Євгеній тим часом відзискав свою притомність духу.

— Дорогі браття! — обернувся він до селян. — Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозріння, що нібито я сеї ночі замордував чоловіка, з яким учора мав сварку. Кле- нусь Богом і сумлінням, що я невинний. Але коли суд велить ув'язнити мене, то я не можу спротивитись. Маю надію, що моя невинність швидко виясниться. Для того розстаюсь з вами зовсім спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші во- роги не тішилися з нашого занепаду. А тепер будьте здорові! Радьте спокійно далі. Я піду, куди мене тягнуть. Чисте сумління додасть мені сили знести й сю тяжку пробу. Прощайте!

І в супроводі поліціантів він зійшов із подіум і вийшов. На вулиці ждали санки, на які посаджено Євгенія; поліціанти сіли по обох боках його; коні рушили, і швидко снігова курява закрила санки перед очима селян, що цілою купою виринули з заїзду, проводжаючи очима Євгенія.

Настрій віча по відході Євгенія був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидів на президіальнім кріслі ні в сих ні в тих, селян багато вийшло за Євгенієм і не вернуло вже назад, а тих, що лишилися, свердлував пан староста своїми проникливими очима, немов запитував їх, що властиво тут роблять і на кого ждуть. Перший очунав о. Зварич. Він попросив голосу і предложив селянам внесок; з огляду на несподівану сьогоднішню пригоду розійтися і, не забуваючи того, що ухвалено нині, агітувати далі за вічем, яке буде скликане, скоро тільки обставини дозволять на се. Він закінчив словами заохоти і надії, що пригода, якої жертвою зробився Євгеній, швидко мине і не принесе ніякої шкоди народній справі ані народному рухові в повіті. Ся промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок прийнято, і віче замкнено, тим більше, що жиди, які буцімто мали обговорювати ще вибори до кагалу, всі пішли до міста зараз по виведенні Євгенія. Так скінчилося те перше повітове віче. Живо розмовляючи, йшли селяни купками з Вигоди до міста. Староста з бурмістром поїхали передом у фіякрі. Свіжий факт арештування адвоката, та й то ще підозреного за вбійство, усунув набік усякі інші теми розмови. Бурмістр розпитував про деталі, про обтяжливі моменти, які вказали кінечним арештування. Староста чув себе якимсь невдоволеним, мов потрохи винуватим, толкував, в'яснював.

— Боюсь, що панове перехопились! — хитаючи головою, мовив бурмістр. — Се ж не дрібниця. Адвокат не втікав нікуди. Можна було подождати, в'яснити справу ліпше. Адже се арештування наробить гомону в цілім краю. І — прошу вірити, не в самих тільки руських сферах повстане думка, що се тенденційне арештування.

— Тенденційне! — мов ужалений скрикнув староста. — І з ваших уст чую се, пане бурмістру!

— Доказ, як швидко, сама собою, насувається така думка. І коли нема абсолютної певности, що Рафалович винен, — а я боюсь, що такої певности нема, — то се готово вийти на нову компрометацію наших властей.

Староста понурив голову і замовк.

Коли доїжджали до ринку, фіякер спинився у вулиці проти Вагманового помешкання. Вулицю залягла густа купа народу, серед якої видно було високу стать Шнадельського, що, блідий, розхристаний, говорив щось живо і голосно.

— Що се таке? Що тут? — скрикнули рівночасно оба достойники, на різні боки зіскакуючи з фіякра.

— Жид повісився, — відповіла якась перекупка.

— Що за жид?

— Властитель камениці.

— Вагман?

Бурмістр одним скоком був коло Шнадельського! Сей з якимсь гарячковим запалом говорив — швидко, уриваними фразами, обертаючись на різні боки:

— Але ж нема півгодини... Притисло мене, конче потрібно було грошей. Приходжу, сінешні двері отворені, а від покою замкнені... Жінка десь виїхала і досі не вернула. Служниці також нема... Крізь дірку від ключа бачу: стоїть насупроти під стіною. Кличу, стукаю — не рушається. Поліція мусила посилати по слюсаря, бо двері замкнено знутри, ще й ключ витягнуто. Розуміється, що сам!

Староста вже був усередині, де урядувала поліція, і по кількох мінутах, вислухавши реляції ревізора і не приписуючи справі ніякого більшого значення, побіг до президента суду, щоб порозумітися в справі арештованого Рафаловича.

В президентовім передпокої він застав Шварца. Сей оповів йому, що прийшов сюди з паном маршалком, який власне є у президента, що пан президент післав власне за слідчим суддею і що він, Шварц, може служити щодо сеї справи деякими поясненнями. Потім староста ввійшов до президіяльного бюро.

— А, ось і пан староста! — скрикнув весело пан маршалок. — Ну, що ж чувати?

— Якийсь феральний день сьогодні, пане маршалку! — мовив староста. — Власне довідуюся, що наш любенький Вагман повісився.

— Що? Вагман?

— Повісився?

— Так, повісився. В своїм покою. Коло своєї каси, яку лишив отвореною.

— Але, може, то знов яке вбійство? — запитав президент.

— Ледво. Ані слідів мордування, ані слідів рабунку не знати. Зрештою тіло взяли до обдукції, а поліція веде слідство на місці. Але, повторяю, убійство дуже сумнівне. Двері покою замкнені були зсередини, і ключ лежав насеред покою.

— Насеред покою? Чому не в дірці? — завважив президент.

— А в касі, здається, не бракує нічого. Зрештою, побачимо, що скаже поліція. Та що там! Невелика птиця Вагман. Одною п'явкою менше в повіті.

— Ну, так. А все-таки се самовбійство видається мені загадковим, — мовив президент. — Вагман не виглядав на чоловіка, що носить з самовбійчими думками.

— Навпаки, — закинув маршалок. — Від часу, як умер його син, ходив засумований. Кажуть, що журився дуже, плакав по ночах. Можливо, що се й доконало його.

— Можливо, — в задумі мовив староста.

— Ну, а що ж наш демагог? Дуже пручався перед арештуванням?

— Ні, — мовив, ще дужче задумуючись, староста. — Був над сподівання спокійний.

— Перелякався? Тремтів?

— Виглядало так, немов вість про вбійство Стальського була для нього несподіванкою. На відхіднім запевняв усіх зібраних про свою невинність.

— Ну, се справді був би досить незвичайний феномен, — мовив президент, — щоб убійця зараз на другий день аранжував публічне зібрання наперекір властям і промовляв аж до самої хвили арештування.

— Так зовсім неможливим се не було би, — мовив староста. — Всякі феномени бувають. Але своєю дорогою, — я пильно обсервував його весь час і дійшов до такого погляду, що або сей панич незвичайно рафінований злочинець, або винен у вбійстві Стальського стільки ж, що ви або я.

В тій хвилі застукано до дверей і ввійшов слідчий суддя, який успів уже здебільшого переслухати Рафаловича, заким велів відпровадити його до арешту.

— Ну, що? — запитав його президент.

— Розуміється, перечить, — лаконічно мовив суддя.

— Всьому перечить?

— Ні. Навпаки. Оповів мені зовсім щиро всю історію своєї знайомости зі Стальським і з панею Стальською.

— А, так і з нею він був знайомий?

— Так. Се, так сказати, його *Jugendliebe**. Вчора вечером вона надумала покинути мужа, була у нього, давала йому свій саквояжик на агітаційний фонд. Що було в саквояжику, він не знає. Тут надійшов Стальський зо свідками — вона усунулась до його спальні. Він викинув Стальського — все признав так, як говорили свідки. В спальні пані Стальської вже не застав і не бачив її більше.

— І се все?

— І се все.

— І ви вірите йому?

— Признаюсь панові президентові, я заявив йому виразно, що не вірю, не маю права вірити. Остатні його твердження нічим не доказані. Де поділася Стальська? Куди ділося те, що було в саквояжику — ось питання, яких роз'яснення могло б

* Юнацьке кохання (нім.). — Упоряд.

вияснити справу вбивства. А на сі питання він не знаходить ніякої відповіді.

— Але ж свідки стверджують, що вона потім була дома і що між нею і Стальським прийшло до сварки, — закинув президент.

— Се так, — мовив слідчий, — але се ще не доказ, що Рафалович потім не виходив із дому, і не зайшов до Стальських, і не вбив Стальського, і не поміг їй скритися десь-кудись.

— А вважаєте виключеним припущення, що вона сама вбила його?

— Виключеним не виключеним, але мало правдоподібним. Удар був страшенно сильний, хоч завданий у сні. Сікач, не дуже-то й острій, увесь затонув у чашці.

— Значить, по вашій думці, тепер?..

— По моїй думці, треба вислідити, де поділася пані Стальська. Вона зможе найліпше пояснити нам остатні фатальні хвили.

— Ах, тут є Шварц, — скрикнув пан маршалок. — Він каже, що має деякі деталі до вияснення сеї справи.

Покликали Шварца.

— Я власне написав для пана Шварца візвання на завтра, — мовив слідчий. — Показується, що пан Шварц належав до товариства, що забавлялося зі Стальським у реставрації в хвилі, коли сторож — ага, треба буде візвати ще того сторожа! — отже, коли сторож доніс про сходини пані Стальської з Рафаловичем. Що пан Шварц має нам сказати?

Шварц оповів коротко про вчорашні події. Коли Стальський зо свідками пішов до Рафаловича, він лишився в реставрації, не хотів мішатися в сю неприємну історію. Потім здибав Шнадельського, що зі зворушення аж розхорувався. Оба пішли додому. Але сьогодні рано, о дев'ятій, він бачив паню Стальську на залізничнім двірці. Поїхала, здається, в напрямі до Львова.

Се було дуже важне відкриття.

— Зараз телеграфую на всі стації і до львівської поліції, — мовив слідчий. — Віднайдення сеї пані для слідства першорядна річ.

— Чи не міг би я прислужитися чим? — закинув Шварц. — От, приміром, об'їхати найближчі стації і розвідати усно, чи не висіла де там? А в крайнім разі доїхати аж до Львова?..

Президент обернувся до слідчого.

— Як пан совітник думають?

— Що ж, се було би не зле. Мати чоловіка, що особисто знає дотичну особу — все ліпше, ніж телеграфічно посилати рисопис, який і так не все осягне мету.

— Добре, — згодився й президент. — Розуміється, поїдете як приватний агент. Я дам вам свій білет.

— Коли пану президентові залежить на поспіху, то добре було б зробити се зараз. О першій відходить поїзд.

— Але де я вам візьму грошей на дорогу? Без ухвали радної палати не могу.

— На перший раз у мене є пару ринських, а там я зателеграфую, куди мені вислати.

— Коли так, то в ім'я Боже! — мовив президент і, написавши кілька слів на своїм білеті та вложивши його в коверту, вручив Шварцові. Сей поклонився всім панам і побіг із сього будинка, де під впливом виводів слідчого, які він підслухав під дверима, і під впливом його запитань йому почало було робитися душно і нелюбо.

Вирвавшись з суду, Шварц пустився бігти додому, де надіявся застати Шнадельського. Але на ринку йому надсунула назустріч купа народу, серед якої Шнадельський, розхристанний, увесь червоний від гарячки, що палила його, захриплий і ледве притомний, усе ще викрикував уриваними, беззв'язними реченнями своє оповідання про те, як то він відкрив неживого Вагмана. Шварц увесь похолов, зрозумівши ситуацію. Він знав, що Шнадельський хорий, що його палить гарячка. Він усю ніч усе говорив про Вагмана. Над раном, коли Шварц обложив був його голову снігом, він трохи успокоївся і заснув. Шварц також не мав спокою. Його тягло до міста, на ті місця, де він господарював уночі. Він перейшов пару разів попід Вагманові вікна, але, бачачи все в спокої, лагодився йти до Стальського, коли його здивав на вулиці пан маршалок. Сьому він розповів про нічну пригоду між Стальським і Рафаловичем, не згадуючи про те, що бачив Стальського вбитим.

Коли маршалок із сею новиною побіг до старости, Шварц, гонений тривогою, побіг до свого помешкання, де жив також Шнадельський. Сей власне прокинувся і збирався вийти, хоч гарячка його поменшала мало. Шварц успокоїв його, поклав знов до ліжка, обложив голову снігом і просив, щоб не йшов нікуди, поки він не верне. Шнадельський обіцяв, і Шварц пішов, щоб полювати на яку добру нагоду. Він знов здивав маршалка і з ним разом пішов до президента. А Шнадельський тим часом зібрався і побіг до Вагманового помешкання, де й справді наробив розруху, відкривши Вагманового трупа.

Шварц зрозумів небезпеку положення. Хорий, напівнепритомний чоловік, що ще весь стоїть під враженням сповненого вчора злочину, а довкола юрба народу, а там слідчий суддя, що вже так близький до розмотання всіх тайн учорашньої ночі... поліційні пошукування в Вагмановім помешканні... ще, чого доброго, покажеться граф Кшивотульський і виявиться брак готівки в Вагмановій касі — все се полум'ям ударило на нього. Він незаметно підійшов до Шнадельського і, взявши його за руку, шепнув йому:

— Ходи додому!

— Га? — також шептом запитав Шнадельський і весь стрепенувся від Шварцового дотику. — Се ти? А ти чого хочеш?

— Ходи додому! — знов з притиском шепнув Шварц і потягнув його з собою. Шнадельський ішов, усе щось балакаючи про Вагмана, про шнур, про ключ насеред покою і про касу, яка знаходиться в порядку, зовсім у порядку...

— Бійся Бога, чоловіче, мовчи! — шепнув йому Шварц, вивівши його з юрби. — Що ти робиш? Пощо ти йшов із дому? Сам не тямиш, що з тобою!

Шнадельський витріщив на нього очі. Більш інстинктом, як розумом, він зміркував небезпеку і дав без опору вести себе. За півгодини оба були зібрані. Фіякер завіз їх на залізницю. Шварц узяв два білети до одної недалекої стації, де залізниця розділювалася надвоє. Там замість до Львова він узяв білети до Перемишля. В Перемишлі він узяв білети до Кракова, сим разом білети другої класи; давши гюльдена кондукторові, одержав окреме купе, в якому замкнувся з хорим Шнадельським. З Кракова він узяв білети до Берліна. Коли доїхали до Берліна, Шнадельський лежав у купе зовсім непритомний, у страшенній гарячці, кричав, зривався і знов падав, стогнав, то знов балакав щось незрозуміле. Шварц рад-не-рад мусив лишити його. За порадою кондуктора, він завіз його до якоїсь приватної лічниці, де у нього сконстатовано остре запалення легких, занедбане в перших стадіях. Шварц записав його на фальшиве ім'я, заплатив за лічення на місяць наперед, подав свою — також фальшиву — адресу в Берліні і, не озираючись довше, дмухнув до Бремергафен, а відси під фальшивою назвою за море.

Слідчий арешт Євгенія протягся довше, ніж він надіявся зразу. Правда, слідчий суддя вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Євгенієві зізнання абсолютно правдиві і що правдоподібність його вини чи співвини в убійстві Стальського дуже мала. Та проте палата радна, під впливом старости і президента, не згоджувалась випустити його на вільну стопу; ті дигнітарі боялися закиду тенденційного арештування, і слідчий суддя одержував усе нові поручення — доповнювати слідство. Обставини наче змовилися против Євгенія. Два найважніші свідки, що могли були пояснити справу, Регіна і Баран, пропали без сліду; а тут в додатку щезли, мов камінь у воду, ще два важні свідки — Шварц і Шнадельський. Правда, зразу здавалося, що нічого важного вони не могли зізнати, але слідчому чим далі, тим більше загадковою видавалася їх роля тої фатальної ночі.

Та ось у тиждень по арештуванні Євгенія приїхав до міста граф Кшивотульський. Він лежав хорий і тільки недавно довідався про самовбійство Вагмана. Прибувши до міста, він пішов

просто до президента суду і запитав його, чи в Вагмановій касі знайдено 50 000 з[олотих] р[инських], які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очі. Се була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лікарська обдукція не знайшла слідів убійства, то тепер справа комплікувалася правдоподібністю рабунку. Хитра втека Шварца, поведження Шнадельського при відкритті Вагманового трупа — се були моменти, що кидали підозріння в їх бік. Слідчий зробив ревізію в Шварцовім помешканні і знайшов Вагманів квит, виставлений Кшивотульському, і Вагманів лист. Се відразу кидало на справу погане світло — і за обома джентльменами розіслано гончі листи.

Тим часом справа арештування Євгенія вдарила голосною луною в цілій крайовій пресі і відгукнулася також у Відні. Обвинувачення його за такий страшний злочин зразу замикало уста його прихильникам, усувало набік підозріння щодо політичного характеру сього процесу. Правда, факт, що арештування було dokonane на вічі і при участі старости, кидав відразу дивне світло на цілу подію. Та проте преса здержувалася від коментаріїв. Натомість кілька адвокатів-русинів зголосилося до суду, що хочуть узяти на себе оборону Євгенія, а віденська газета, що друкувала Євгенієві дописи, прислала свого кореспондента, щоб на місці розвідався про справу. Сей кореспондент пішов розвідувати у священників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром, і його кореспонденція вдарила, мов грім, на штучну будову підозрінь і припущень, якими в першій хвилі обмотано Євгенія. Обік того кореспондент змалював досадно загальний настрій людности, її безпомочність супроти надужить, і на тім тлі показав Євгенієву роботу як промінь світла в темному царстві. Пан староста лютився, пан президент шкробався по лисині, а пан маршалок — е, пан маршалок мав інші клопоти, що не дозволяли йому надто живо займатися Євгенієвим процесом.

У повіті клетотіло. Селяни грозили війтам і членам ради повітової каліцтвом в разі їх згоди на реформу каси. Проект реформи, який пан маршалок бажав перевести в тихості, з нагоди справоздань із віча дістався до газет і дочекався в руських і деяких польських газетах острої критики та осуду. Пан маршалок мусив махнути на нього рукою, тим більше, що він тепер був йому непотрібний. Швидко по вічі зробив йому візит граф Кшивотульський і попросив на розмову в чотири очі. Розмова тривала довгенько, а наслідком її було, що пан маршалок зрезигнував із усіх своїх дигнітарств у повіті, добровільно «продав» свої добра графові і забрався з рештою капіталу до Львова, незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістя, коли майже безпосередньо один за одним наскочили факти, що вияснили Євгенієву справу. Почало таяти.

Ворони і лиси на полі віднайшли замерзлого Барана, що досі лежав присипаний снігом, а рибаки витягли з Клекоту трупа Регіни. Вкінці з Берліна привезено Шнадельського, що, видужавши трохи в лічниці, сказав свою правдиву назву і тим зрадив себе супроти поліції. Він був безнадійно хорий: передавнене запалення легких розвило у нього зароди туберкул. Приставлений до суду, він оповів докладно про вбійство Вагмана і про свій із Шварцом візит в домі Стальського. Самовбійство Регіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила свого мужа, а оповідання Шнадельського веліло догадуватись, що не хто, як Шварц, забрав ті цінні речі, які були в Регінінім саквояжику і які при свідках висипав із нього Стальський. Се змінило справу відразу. Євгенія випущено з арешту, і слідства щодо вбійства Стальського занехано, натомість против Шнадельського вито-чено процес о вбійство Вагмана. Та він, не дожидаючись навіть акту оскарження, повісився в своїй келії.

Вийшовши з тюрми, Євгеній зараз на другий день зголосився в бюрі пана старости.

— А, пан меценас! Вітаю! — з вимушеною чемністю вітав його староста. — Запевняю вас, мені страшенно прикро було... ота фатальна помилка... Але, признають пан меценас, обставини зложились були так... Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснилося і що будемо знов мати приємність...

І він щиро потрясав Євгенієву руку.

— Дуже вдячний пану старості за гуманні почуття, — спокійно мовив Євгеній. — Але у мене до пана старости одна просьба.

— О, прошу, прошу! Чим можу служити?

— Пан староста винні мені маленьку реабілітацію.

— Я? Пану?

— Так. Пан староста були так ласкаві асистувати при моім арештуванні в часі віча. Думаю, що се не буде з мого боку нічим несправедливим, коли попрошу пана старосту — перед таким самим вічем, прилюдно вернути мені честь і заявити урядово...

— Але ж, пане, се не моя річ! — скрикнув староста.

— Розумію. Се буде трошка некорект. Але власне лиш остільки, оскільки некорект було поступування пана старости при моім арештуванні. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут вповні. Інакше мусив би я вжити інших, правних способів. Ось тут маю честь вручити пану старості донесення про віче, яке скликаю на слідуєчий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод сим разом не буде ніяких.

Євгеній чемно вклонився і вийшов. А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками і воркотав щось сам до себе, вкінці з резигнацією кинувся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

— Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а ордер пропав напевно!

УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ

Драма з сільського життя
в 5 діях

ДІЙОВІ ОСОБИ

Микола Задорожний, чоловік, літ 45, невеликого росту, похилий, рухи повільні.

Анна, його жінка, молодиця, літ 25.

Михайло Гурман, жандарм, високий, здоровий мужчина, літ 30.

Олекса Бабич, селянин, літ 40, сусіда Миколи.

Настя, його жінка, літ 35.

Війт, селянин, літ 50.

Шльома, орендар.

Селяни, селянки, парубки і дівчата, музики і т. і.

Діється коло 1870 року в підгірському селі Незваничах.

ДІЯ ПЕРША

Нутро сільської хати. Ніч. Надворі чути шум вітру, сніг б'є об вікна. В печі горить огонь, при ній горшки. Анна і Настя пораються коло печі. На лаві, на ослоні, на припічку і на печі дівчата і парубки, одні прядуть, другі мотають пряжу на мотовилах; насеред хати при стільці один парубок плете рукавиці, другий на коливороті крутить шнур.

ЯВА ПЕРША

Парубки, дівчата, Анна і Настя.

Парубки і дівчата (*співають*):

Ой там за горою та за кремінною
Не по правді жиє чоловік з жоною.
Вона йому стелить білу постеленьку,
А він їй готує дротяну нагайку.

Біла постеленька порохом припала,
Дротяна нагайка біле тіло рвала.
Біла постеленька порохом присіла,
Дротяна нагайка кров'ю обкипіла.

Настя (*перериває, махаючи стиркою*). Та тьфу на вас!
Що се ви вигадали такої плаксивої! Мов по покійнику го-
лосять.

1 парубок (*регочить*). Ага, а у вас мурашки по шкірі
забігали.

Настя. Тю на тебе та на твою голову! Ти гадаєш, що я твого
тата жінка, що небіжка ніколи з синців не виходила.

1 парубок. Го-го, мій тато небіжчик усе говорить:

«Як чоловік жінки не б'є, то в ній утроба гние».

2 парубок. О, твій тато добрий цирулик був. Він і хлопам
умів кров пускати.

1 парубок. І задармо! То также щось варто!

Настя. Та повинні-сте стидатися хоть тут, у тій хаті таке
говорити та співати. Пек, осина! То так якби, не при хаті кажучи,
злого духа при малій дитині згадав. Тут ангели божі літають,
одна хата в цілім селі, де святий супокій, та згода, та лад, та
любов — а ви якесь таке завели, що гидко і в губу брати.

1 дівчина. Та не бійтеся, тітко, ми своєю співанкою
святих ангелів із хати не виполошимо.

Настя. А ти відки се знаєш? А може, якраз виполошите?
Знаєш, як старі люди кажуть: не викликай вовка з лісу. А то
буває таке, що як у злу годину скажеш кому лихе слово, то
воно зараз сповниться. Мої небіжка мамуня розповідали, що
раз один такий...

1 парубок. Та пипоть вам на язик! Ідіть до печі та глядіть,
чи швидко ті вареники будуть, бо далі Микола з міста приїде
та нас понаганяє додому.

Настя. Ади, який швидкий! Не бійся, вареники будуть.
Гляди тільки, щоб ти свою рукавицю доплів. (*Іде до печі.*)

1 дівчина. Ну, кінчим, сестрички, тоту співанку. Вона
дуже красна. А така жалісна, аж плакати хочеться.

Анна (*від печі*). Почекайте-но, як замуж повиходите та на
своїх плечах того добра зазнаєте, то вам ще й не так плакати
захочеться.

Дівчата. От тобі й на! А ви се відки знаєте? Хіба ви сього
зазнали?

Анна. Ну, я не про себе говорю. А втім, що зазнала, то
досить мені знати та Богу.

Дівчата (*хвилю мовчать, потім починають співати*):

Ой мужу ж мій, мужу, не бий мене дуже,
В мене тіло біле, болить мене дуже.

Пусти ж мене, мужу, в вишневий садочок,
Най я собі урву рожевий квіточок,
Урву рожу-квітку та й пушу на воду:
Плини, плини, роже-квітко, аж до мого роду.
Плини, плини, квітко, плини по Дунаю,
Як побачиш мою неньку, приплини до краю.

Настя (*тим часом повиймала вареники, відідила їх, полила їх олієм, посолила і ставить на столі*). Ну, годі вам співати! Кидайте роботу! Вареники на столі! (*Парубки і дівчата покидають роботу і з веселим гамором сідають за стіл і їдять. Настя з Анною коло печі; вона відсипала собі також вареників і сідає на припічку, обернена до столу плечима.*) Ну, кумо, помагай і ти!

Анна (*глядить до вікна*). Господи, яка там шаруга! Коли б тільки наші де з дороги не збилися!

Настя. Не бійся, їм не першина.

Анна. Не знаю, але мені так чогось лячно, так чогось сумно, як коли б якесь велике нещастя надо мною зависло.

Настя. Та я то, небого, виджу. Цілий день як сама не своя ходиш. Та й уже сама собі міркую, чого би тобі журитися? Живеш, як у Бога за дверми...

Анна. Я?

Настя. Чоловіка маєш доброго, тихого, роботящого, що трохи не молиться до тебе.

Анна (*зітхає*). Та що то з того!

Настя (*тихіше*). Ага, ти про те, що дітей не маєш. Не бійся, Бог ласкав, будуть іще.

Анна (*махає рукою*). Ей, я не про те!

Настя. А про що ж? Чого тобі ще треба? Що брати тебе на посагу скривдили? Тьфу! Наплюй ти на їх посаг! Їм твоя кривда боком вилізе.

Анна (*кидається мов ужалена*). Йой, кумо! Та хіба я про посаг? І пощо ви мені згадуєте моїх братів? Адже знаєте, що вони мої найтяжчі вороги.

Настя. Знаю, небого, знаю! Наслухалась я про твоє керваве дівування.

Анна (*живо*). Що? Про моє дівування? Що ви про нього знаєте?

Настя (*добродушно*). Все знаю, небого моя, все знаю. Як тебе брати побивали, за наймичку мали, між людей не пускали і вкінці за наймита замуж випхали, ще й на посагу покривдили. Ой, та чи тільки те!..

Анна. Як то? Ще й більше щось знаєте?

Настя (*сміється*). Та ти, кумо, мене не бійся! Кажу тобі, що знаю все, хоч то від нас не близька сторона, аж у другім повіті, а братів твоїх я й на очі не бачила.

Анна. А відки ж ви все те знаєте?

Настя (*сміється*). Через сороки-ворони, любонько! Були вже такі люди, що мені доповіли. Навіть би-сь ніколи не вгадала, хто.

Анна. Певне-сте, десь якусь мою посестру на ярмарку бачили?

Настя. Ой, кумонько! Чи то я так на тих ярмарках часто буваю! Ні, таки до моєї хати сама звістка прийшла, та й то не коли, а вчора.

Анна. Ну, то я вже ніяк не вгадаю, хто то міг бути.

Парубки і дівчата (*встають від їди*). Спасибіг вам, тітко Анно, і вам, тітко Насте, за вечерю!

1 парубок. Господи тобі слава, що ся душа напхала!

Настя (*б'є його стиркою*). Іди, іди ти, негосподарська дитино!

Дівчата. Ну, пора нам додому, а то позамітає дорогу, то не докопаємося вулицю.

2 парубок. Не бійтеся, мої ластівочки! Нас тут хлопців досить, кождий по дві вас на плечі візьме та й додому занесе.

1 дівчина. Овва, які мені силачі. Ще подвигаєтеся та болячки постручете!

Збираються, забирають куделі та пряжу і виходять.

Ну, добраніч вам!

Цілюються з Анною, вона світить їм скіпкою до сіней.

Анна. Добраніч, дівчата, добраніч! Та приходіть і завтра, будьте ласкаві! (*Зачиняє за ними двері.*)

ЯВА ДРУГА

Анна і Настя.

Настя. Та було хіба і мені йти.

Анна (*спрятує зо стола*). Ой, посидьте ще троха. У вас хата не сама, а як ваш чоловік буде їхати, то й так попри нашу хату, то почувте. А мені веселіше буде ждати.

Настя (*помагає прятати*). Та воно то так. А все-таки хата рук потребує. Ну, та вже для тебе се зроблю... (*Зупиняється серед хати перед Анною, з мискою в руках.*) Ну, а ти не цікава, від кого я дізналася про твоє дівування?

Анна. Та що мені! Я не вдатна загадки розгадувати.

Настя (*лукаво*). А твоє серце нічого тобі не говорить?

Анна. Серце? А вам що таке? Що воно мені має говорити?

Настя. Ага, а на лиці мінишся! Бліднеш, то знов червонієш! Ну, ну, не лякайся! Я знаю все, від нього самого.

Анна. Схаменіться! Що ви говорите? Від якого нього?

Н а с т я. Від Михайла, а від кого ж би?

А н н а. Від якого Михайла?

Н а с т я. Ей, кумо, та не прикидайся, що нічого не розумієш.

Адже ми обі не діти! Михайла Гурмана знаєш, а?

А н н а *(відступає крок взад і хреститься)*. Свят, свят, свят!

Ви що се, кумо, говорите? Михайло Гурман — так, я зналася з ним, але його давно на світі нема. Він у Боснії згиб.

Н а с т я. Хто се тобі сказав?

А н н а. Я се знаю, брати говорили.

Н а с т я. Еге, то-то й є, що брати!

А н н а. Його мати сама лист мені показувала, плакала.

Н а с т я. Ну, то мусив бути лист фальшивий, бо Михайло живісінький.

А н н а. Кумо, бійтеся Бога, не говоріть сього! Може, вам приснився? Може, дух його вам об'явився?

Н а с т я. Ні, кумо Анно, я тобі кажу: він живісінький. У жандармах служить уже три роки. Десь був у іншій стороні, а тепер його до нас перенесли. Вчора до нас у хату заходив, про тебе розпитувався.

А н н а. Господи, що се таке? Що зо мною діється? Кумо, голубонько! Кажіть, що се вам привиділося, приснилося! Адже ж се... се таке, що здуріти можна! Адже ж я тому Михайлові клялася, присягала, що радше в могилу піду, ніж з ким іншим до шлюбу стану. А тепер!.. Він по мою душу прийшов. Та ні, ні, ви жартуєте, ви тільки так говорите!

Н а с т я. Хрестися, кумо! Чого ти так перелякалась? Тут видима річ, що брати ошукали тебе. Значить, на тобі нема ніякої вини. Він і сам се казав. Він зовсім не винуватив тебе. О, якби ти знала, як він гарно та щиро говорив про тебе!

А н н а. Ні, ні, ні! Не говоріть мені нічого! Не хочу чути про нього, не хочу бачити його. *(Ходить по хаті, ламаючи руки.)* Ой Господи! Ой Боже мій, та невже сьому правда? Невже і тут мене одурили, ошукали, мов ката в мішку продали?

Н а с т я. Та успокійся, кумо! Що вже про те говорити, що пропало! Най їм за се Бог заплатить.

А н н а *(все ще в нетямі ходить по хаті)*. І за що? Пощо? А, знаю, знаю! Вони Михайла боялися, щоб не відібрав від них моєї батьківщини. О, так, так! А сей покірливий, наймит, ще й рад, що що-небудь дістав. Господи, рятуй мене! Не дай одуріти!

Н а с т я *(бере її за плече)*. Та отямся-бо, кумо! Що ти торочиш? Чи не гріх тобі? Ти тепер замужня жінка, треба про се все забути.

А н н а *(вдивлюється в неї, по хвилі)*. А так, правда ваша! Правда ваша! Забути треба. Хоч би мало серце розірватися, а забути треба. Ой Господи! І як воно досі не трісло? Кілько

я намучилася за ті роки! А тепер гадала, що от-от давні рани перестануть боліти. А тут на тобі! Маєш! Той, що досі був для мене помершим, являється наново. Кумонько, матінко моя! Порадь мені, що маю робити? Дай мені якого зілля, щоби тут, отут перестало боліти!

Н а с т я. Де вже мені, небого, до зілля? Не пораджу я тобі нічого, хіба одно: молися Богу, чень він відверне від тебе се лихо.

А н н а. Молилась, кумо, молилась! Товкла чолом о кам'яні сходи при церкві, слізьми плити вмивала — нічого не помагає.

Н а с т я *(надслухує)*. Га, чуєш? Мабуть, дзвінок теленькає. Певно, наші їдуть.

А н н а *(при вікні)*. Теленькає! Ледво чути за свистом вітру, а теленькає. Господи тобі слава, що їдуть! Ходімо зустрічати!

Обидві сквапно одягаються і виходять.

ЯВА ТРЕТЯ

По хвилі входять А н н а, Н а с т я і Б а б и ч, увесь у снігу, з батогом у руках.

Б а б и ч. Дай Боже вечір добрий!

А н н а. Дай Боже здоровля! Так, кажете, мій з вами не їхав?

Б а б и ч. Ні, кумо. Я його ще на солянній жупі лишив. Ще докладав своєї купи дров і щось там почав з війтом перемовлятися, та я не дочікував до кінця та й поїхав за іншими.

А н н а. Бійтеся Бога! Як же ж ви могли його самого лишити в таку страшну негоду?

Б а б и ч. Е, не бійтеся, сам він не буде. Певно, поїхав на Купіння з передільничанами. А наші всі на Радловичі гостинцем їхали. Але він швидко приїде, не бійтеся. Конята у нього добрі.

А н н а. Ой, я чогось боюся. Кажуть, у лісі вовки появилися. Ще не дай Боже якого нещастя!

Б а б и ч. Та спокійтеся, кумо! Ще Бог ласкав, відверне від нас лиху пригоду. А Микола не дитина. Він за худобу дбає. Ну, стара, ходімо їхати додому, там десь конята перемерзли.

Н а с т я. Ну, добраніч тобі, кумо. Молися, небого, богу, все добре буде!

Б а б и ч. Добраніч!

А н н а. Оставайтесь з Богом!

Б а б и ч і Н а с т я виходять.

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Анна *(сама, одягнена в кожусі і хустині, сідає коло вікна і надслухує)*. Не чути! Тільки вітер свище і виє. *(Заламує руки.)* А він жиє, жиє, жиє! Одурили мене, отуманили, загукали, обдерли з усього, з усього! Ні, не хочу про се думати. В мене є чоловік, шлюбний. Я йому присягала і йому додержу віри. *(Надслухує.)* Ах! Ось він їде! Ну, прецінь! Господи тобі слава! *(Виходить.)*

ЯВА П'ЯТА

Микола і Анна.

За сценою чути брязкіт нашійників. По хвилі входить Микола, весь присипаний снігом, в гуні, надітій поверх кожуха, в баранячій кучмі, в рукавицях і з батогом. Він стає насеред хати, виймає батіг із-за ременя і починає обтріпувати сніг, стукаючи при тім об землю чобітьми. Відтак охаючи починає роздягатися.

Микола. Ось тобі і заробок! Ось тобі жий та будь! Ой Господи, і як се я душі не згубив по дорозі, то й сам уже не знаю! Ох, та й утепенився ж я! Та й промерз до самої кости! *(Відсуває вікно і кричить.)* Анно, а коням треба пити дати! Думав напоїти на Купінні, та не мож було!

Анна *(за сценою)*. Добре, добре! Я вже й воду зладила.

Микола *(засуває вікно, знімає гуню, потім кожух і вішає їх на жердці)*. Ну, заробок, нема що казати! За вісім шісток головою наложи — оплатиться. Цілісінький день роби, двигай, волочися, худобу збавляй, мерзни і мокни, як остатня собака, — і за все те вісім шісток. А прийдеться платити, то й того їм, людоїдам, жаль. І тото би зажерли. Як дають чоловікові той кровавий крейцар, то так і видиш, що їх і за тим колька коле. А бодай вас уже раз людська праця розсадила та розперла, щоби-сте лиш очі повивалювали, нелюди погані! *(Сідає кінець стола і починає стягати чоботи.)* От іще бідонька моя! *(Кричить.)* Жінко, гей, жінко! Анно! Де ти там?

Анна *(входить)*. Ти мене кликав?

Микола. Таже кликав. Ну що, коні пили?

Анна. Ще й як. Так, біднята, перемерзли, мов риби тряслися. Бідна худібка! Я їм трохи сировиці до води долила, випили по дві коновці.

Микола. А їсти мають там що?

Анна. Ну, та вже я не спустилась на тебе, поки ти їм даси. Мають по гарцеві вівса, та й січки я нарізала у заступника на машині, ну, та й сіна поза драбину понапихала. Ба, та чого ти так запізнівся?

Микола. Ет, волиш не питати. От ходи та поможи мені чоботи стягнути. Ади, позамерзали як костюмахи, та боюсь, щоб ноги не повідморожувати.

Анна. Пек-запек! Що ти говориш? Ще би нам лиш того бракувало! *(Бере за чобіт, тягне, та, заглянувши Миколі в лице, опускає ногу, відступає на крок узад і хреститься.)* Свят, свят, свят! Миколо! А тобі що такого? Ти весь у крові!

Микола. Я?

Анна. Бійся Бога! А се що таке? Чи бійка де була? Чи, може, ти скалічився де?

Микола. Та ні, ні, не бійся!

Анна *(кидається до нього і розпинає лейбик)*. Та почекай лишень! Господи, сорочку покровавив! Ну, що се таке з тобою сталося, Миколо?

Микола. Та то наш вйтонько гідний та поважний.

Анна. Що? Бив тебе?

Микола. Та певно, що не гладив. *(Гримає кулаком об стіл.)* Але я йому не подарую! Я на нім своєї кривди пошукаю!

Анна. Ба, та що таке межі вами зайшло? За що?

Микола. Питай ти мене, а я тебе буду. За нізашо! З доброго дива мене вчепився, бодай його той учепився, що в болоті сидить.

Анна *(все ще оглядає його)*. Та не клени, Миколо, не гніви Бога! Ой Господи, та з тебе тут кварта крови зійшла! От іще недоля моя! Давай я обмию. Десь тут іще тепла вода лишилася. *(Іде до печі.)*

Микола *(кричить)*. Ні, не треба! Я його до суду завдам! Я завтра, ось так як є, до самого пана судії піду. Най пани побачать! Не мий!

Анна *(наливає в миску води і наближається)*. Иди, іди, бідна ти голово! Не роби з себе сміховище людське! Вйтові нічого не зробиш, тільки з себе сміх зробиш.

Микола. Як то нічого не зроблю? То цісарське право дозволяє отак над людьми збиткуватися? Як він вйт і підприємець від довозу дров на жупу, то йому вільно з чоловіка й душу вигнати?

Анна. Ти, певно, знов поліна продавав?

Микола. Ну, та певно, що мусив продати. Бійся Бога, чоловік намучився в лісі, намерзся, як собака, крейцарика при душі не має, а треба прецінь чимось душу підкріпити.

Анна. Ей, Миколо, Миколо! Кілько разів я тобі говорила: радше притерпи, а не роби сього! А тепер ще до суду хочеш іти! Адже вйт тебе за таке до арешту борше запакує, ніж ти його!

Микола *(глядить на неї з страхом)*. Агій, жінко! Та се ти правду кажеш! А мені се і в голову не прийшло. Ну, на, мий.

Анна (*миє його*). Я би не знати що за се дала, що ти не тільки поліна продав, а ще й сам війтові якесь згідне слово сказав.

Микола. Я? Та скари ж то мене Господи, що ні! Вчепився мене, що латер неповний. Я, як звичайно, остатній накладав, а він до мене. Вже там хтось мусив мене прискаржити, що я пару тих дурних полін продав.

Анна. А може, він і сам видів?

Микола. А дідько його знає, може, й видів. Досить, що він до мене. «Я тобі, — каже, — не заплачу, поки латер не буде цілий». А я кажу: «Який був у лісі, такий тут є». А він мені каже: «Брешеш, ти п'ять полін продав». А я йому кажу: «Як продав, то не сам продав. І інші продають». А він до мене пристав: «Хто продає?» Та й хто, та й хто? Що я мав йому казати? По правді, чоловік нічого не бачив, а так на першого-ліпшого говорити стидно. От я возьми та й скажи йому: «Та й ви самі, доки-сте не були підприємцем, то-сте продавали». Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне гаратати мене палицею! Та через голову, та куди попало. То вже я й нестямився, коли, і хто, і як мене відборонив та на сани посадив.

Анна (*хитає головою*). Я так і думала, що ти щось таке мусив лягнути. Війт не такий чоловік, аби когось задармо вчепився.

Микола (*гірко*). О, та певно. У тебе кождий чесний, кождий розумний, коби тільки не твій чоловік.

Анна. Я тобі чести не уймаю, але полін не треба було продавати.

Микола. А мерзнути та о голоді бути треба!

Анна. Було собі з дому взяти пару крейцарів на горівку, коли вже без неї не можеш обійтися. Адже ж ми вже не такі остатні.

Микола. От таке! На заробок їхати і ще гроші з дому брати!

Анна. Ну, коли так, то маєш заробок, якого-сь хотів. (*Застелює стіл і заходитьсь давати вечерю.*) Ну, але де ж ти так довго барився?

Микола (*гнівно*). А тобі що до того? Не твоє діло! Коли я тобі такий нелюбий, то не питайся мене ні про що!

Анна (*ставить миски на стіл*). Ну, коли так будеш з мною говорити, то певно любіший не будеш.

Мовчанка. Микола тарабанить пальцями по вікні, Анна заставляє вечерю. Микола обертається і починає мовчки їсти. Втім чути стукання до вікна.

Анна здригається, Микола випускає ложку з рук.

Анна. Свят, свят, свят! А се що таке?

Микола. Хтось до вікна стукає! В таку пізню годину, в таку негоду — ой, може, яке нещастя!

Голос за вікном. Гей, люди, отворіть, не дайте душі загинути!

Анна. Хтось, певно, з дороги збився. Біжу отворити.

Микола. Анно, стій! Може, яка зла душа?

Анна. Ба, та що? Дати чоловікові загинати? Та й що нам зла душа? Взяти у нас нема що, нікому ми нічого не винні, то чого нам боятися? *(Виходить. Чути калатання засувів.)*

ЯВА ШОСТА

Микола, по хвилі входить жандарм з карабіном, увесь присипаний снігом, за ним Анна.

Жандарм. Дай Боже добрий вечір!

Микола. Дай Боже здоровля!

Жандарм. Перепрашаю, що в таку пізню пору не-прошений до вашої хати набиваюся. Але там така страшна буря, куревільниця, що не дай Господи! Я з дороги збився, думав уже, що або замерзну де в заметі, або вовкам на зуби попадуся.

Анна *(хреститься)*. Господи!

Жандарм *(озирається на неї, витріщує очі, потім перемагає себе)*. А так! Недалеко вже було до того. Там під лісом чути, як вони виють. Кождої хвилі могли, бестії, зо мною привітатися!

Микола. Та роздягніться, пане, сідайте! Адже ж тепер, під ніч, далі не підете.

Жандарм. Та куди вже! Ніг своїх не чую, так промерз та змучився! Ой, Господи тобі слава, що з душею з того снігового пекла вихопився! *(Обтріпується зо снігу і починає роздягатися. Микола придивляється йому ближче.)*

Микола. А ви відки, пане шандаре?

Жандарм. Та ходом з міста.

Микола. Ну, так, ходом. Але родом? Даруйте, але мені здається, що я вас десь колись бачив.

Жандарм *(сміється)*. Ну! Чи не ще! Миколо, старий побратиме! Хіба ж ти не пізнав мене? *(Клепле його по плечі.)*

Микола. Михайло Гурман! Так се ти! А ми гадали... Анно, ба, а ти хіба не пізнала Михайла?

Анна *(зовсім забувшись, стоїть кінець столу і, не дивлячись на них, шепче молитву)*. І остави, і ослаби, і відпусти, Господи...

Жандарм *(регочеться)*. Анно! Господине! Що се вам на побожність зібралось? Що ж то, не привітаєтеся зо старим знайомим?

Анна *(подає йому руку)*. Як ся маєте, пане шандар?

Жандарм *(хвилю пильно глядів на неї, потім пустив її руку, зціпив зуби і відвернувся, говорить далі тільки до Миколи)*. Ну, нинішньої ночі не забуду, доки життя мого. Знаєте, як я почув крізь вітер ті вовчі голоси, та й то так недалеко — ну, гадаю собі, вже по мені! І так мені нараз мовби хто приском поза плечима посипав. І в тій самій хвилі я побачив збоку світло. Зразу подумав, що то вовк очима блимає, але далі бачу, що стоїть на місці... І вже я нічого більше не думав, не міркував, тільки як не пушуся бігти півперек снігів, через якісь рівчаки, замети та плоти. І Бог його знає, відки в мене стільки сили набралось. Гримнув чоловік собою з десять разів, то правда, але Богу дякую, що хоть кості цілі!

Микола. Ну, що ж, Богу дякувати! Але скажи ти мені, будь ласкав, що се з тобою? Відки ти взявся? Адже ж казали, що ти...

Жандарм *(регочеться)*. Ха, ха, ха! Що я що такого?

Микола. Ну, та що ти погиб, умер...

Жандарм *(сміється ще дужче і підходить до нього. Микола цофається)*. Ха, ха, ха! Та се й правда! Адже ж я небіжчик. Не віриш, Миколо? Я вмерлий! Я з гробу приходжу.

Микола *(переляканий, хреститься)*. Свят, свят, свят!.. *(Слабо всміхається)*. Ну, що ти дурниці говориш, Михайле? То не годиться з такими річами жартувати.

Жандарм *(грізно)*. Ти думаєш, що я жартую? Ану, на, доторкнися мене! *(Простягає руку, Микола відскакує)*. А видиш! Та проте дарма! Знаєш, Миколо, пощо я прийшов?

Микола. Ти? До мене?

Жандарм. Еге! По твою душу. *(Регочеться)*. Ха, ха, ха! Ото налякав! Ну, не бійся, бідолахо! Твоя душа не така-то дуже цінна річ, щоб аж мерці з гробу по неї приходили. Не бійся, ади, я живий чоловік, такий, як ти! *(Плеще його по плечі)*. А відки я тут узявся, се я тобі зараз скажу. Вернувши з війська, я продав ґрунт і хату і вступив до жандармів, ось уже три роки служу. Зразу на границі був, пачкарів ловив, а отсе пару неділь тому перенесли мене в сей повіт.

Микола. І чи не можна було відразу се сказати? А то на тобі! Взявся страшити мене небіжчиком. Ей, Михайле, Михайле! Ти, як бачу, все ще такий збиточник, як був колись. *(Хитає головою)*. Ну, сідай та от вечеряй разом з нами.

Жандарм. Отсе справді розумне слово. *(Бере за ложку і сідає коло столу)*. Ба, а ви чому так пізно вечеряєте? Адже, певне, вже північ буде!

Микола. Адже я в такім самім був, як ти. Тільки недавно з дороги приїхав.

Жандарм *(ідячи)*. З якої дороги?

Микола. Та з міста. Латривозив на жупу та й так припіз-
нівся. Насилу додому допхався. *(Ість.)* А ще мені лиха доля
казала їхати на Купіння. Думав, що ближче буде, півперек
лісу, а тим часом там замело так, що я троха худоби навіки
не збавив.

Жандарм *(кладає ложку і глядить на нього здивований)*.
Що? Ти сеї ночі на Купіння їхав?

Микола. Таже їхав.

Жандарм. Попри купінську коршму?

Микола. Ну, таже не куди. Ще зупинився, хотів коні
напоїти, та якась мара відро урвала. Почав було стукати до
жидів, але якось ніхто не виходив, а я подумав собі: «Ей, уже
й так додому близько!» Та й не достукавшись нікого, взявся
та й поїхав.

Жандарм. А давно се було?

Микола. О, певно, що вже зо три години тому. Хоть
то від нас до купінської коршми ледво півмилі, але як я
почав їхати, як почав стрягнути та з дороги збиватися, то
здавалося, що принаймні півроку їду. А тут чоловік сам-са-
місінський у лісі.

Жандарм. То ти сам їхав? І не тямиш, їхав ще хто за
тобою?

Микола. Де там! Усі наші геть поперед мене виїхали, та
й усі їхали на Радловичі, гостинцем.

Жандарм. Ну, а в коршмі світилося?

Микола. Та було світло, але вікна були заслонені та й
двері замкнені. Мабуть, жиди вже спали, бо на мій стук ніхто
не обізвався.

Жандарм *(воркоче)*. Ну, певно!

Їдять, мовчанка. Анна сидить на припічку, силується їсти, та не
може.

Ну, спасибі вам, пане господарю, за вечерю! *(Кладає ложку
і встає.)*

Микола. За мало. Видихай здоров! *(Встає також, оба
сідають на лаві.)*

Анна мовчки спрятує зо столу.

Жандарм *(придивляється Миколі збоку)*. Ба, що се у тебе,
Миколо, таке лице обдряпане? Я щось не тямлю, аби ти був
охочий до бійки!

Микола *(змішаний)*. Я? Ха, ха, ха! Та куди мені до бій-
ки? Я чоловік спокійний. А се ті нещасні латри сьогодні так
мене доїхали. Тільки що я почав брати з купи поліна, а вся
верхня верства гур-гур на мене. Ще щастя, що мене на місці
не забило.

Жандарм. Ов, то погана пригода!

Микола. Ой, най Бог боронить від такого зарібку!

Жандарм. А багато заробляєш на день?

Микола. Е, тільки того зарібку як кіт наплакав. Вісім шісток на день. А кілько чоловік надвигається, намерзнеться, намучить себе і худобу і нагризеться, то відрікся б і того зарібку.

Жандарм *(знов придивляється його лицю)*. Але тебе, брате, таки порядно ті поліна мусили заїхати. Ціле праве лице мов граблями подряпане.

Микола. Та кажу тобі, що як на мене з правого боку поліна гуркнули, то я думав, що вже мені голову на камуз розбили.

Жандарм *(встає, проходиться по хаті і сідає ліворуч від Миколи, а потім глядить на нього)*. Ов, та бо у тебе і з лівого боку ще гірше каліцтво.

Микола *(змішаний)*. А то я тим боком на землю впав, на ріще, та й так направився. Ще щастя, що ока на сук не висадив.

Жандарм *(заглядає йому в очі)*. Е, та бо і спереду шрам на чолі, зовсім, як би хто подряпав. Ще й синці попід очима. Ей, Миколо, признайся, се не від полін!

Микола *(ще гірше змішаний)*. Що ти знов! До чого маю признатися? Бігме Боже, що я з ніким не бився! Та й пощо би я тебе дунив?

Жандарм *(сміється і клепле його по плечі)*. Ну, ну, Миколо, не бійся! Я нині твій гість, то не потребуєш мені ні до чого признаватися. Але все одно тобі скажу, небоже: ти на крутаря не вродився. Видно відразу, коли хочеш щось збрехати, а воно тобі ані руш не удається!

Микола *(заяканий)*. Але ж скари ж то мене Господи!

Анна. Миколо, та покинь же божитися! Ось подумай радше, де ми пану шандареві постелимо. Пізня година, а ви оба помучені, пора спати.

Микола. Ай, ай, ай, твоя правда, небого! А я, дурень, забалакався та й забув про се! Я зараз, зараз! *(Хапається сюди й туди по хаті, та не може потрапити на лад. Надіває шапку та й кожух.)*

Анна. Ба, ти куди?

Микола. Я зараз! Знаєш, я так думаю: околот соломи принесу, постелимо Михайлові отут на землі. Ти тільки верет яких приладь, подушку, а кожухом накриється.

Жандарм. О, спасибіг вам. У мене є свій плащ.

Анна. Та я би була сама за соломою пішла.

Микола. Ну! Куди тобі! Я сам заразійсько принесу. *(Бере шапку і виходить.)*

ЯВА СЬОМА

Ті самі без Миколи.

Анна порається коло постелі.

Жандарм підходить до неї і бере її за плечі.

Жандарм. Анно!

Анна (*ледве чутно*). Чого тобі?

Жандарм. Що, ти навіть поглянути на мене не хочеш?

Анна обертається до нього лицем, але зараз спускає очі вниз і мовчить.

Жандарм довго дивиться на неї.

Нелюди! Поганці! Таки додержали слова, закопали тебе живцем у могилу! Бог би їм сього не простив!

Анна. Про кого се ти?

Жандарм. А про кого ж би, як не про твоїх коханих братчиків? Знаєш, як мене взяли до війська, то один із них у коршмі виразно сказав мені: «Ти, Михайле, іди в Божий час, але про Анну і не думай. Не буде вона твоя, хоч би ми мали її живцем у могилу закопати». Я тоді розсміявся йому в очі, але бачу, що вони таки поставили на своїм.

Анна (*несміло*). Так ти... не гніваєшся на мене? Не проклинаєш мене?

Жандарм. На тебе, бідна сирото! Хіба ж я не знаю, що ти тут нічого не винна, що у тебе не було власної волі, що тебе загукали, одурили, замучили?

Анна плаче.

Та ні, признаюся тобі, в першій хвилі, дізнавшись, що ти вийшла замуж за отсього тумана, я був лютий на тебе. Я був би вбив тебе, коли б ти була де близько. Я цілими днями бігав мов одурілий по полю і кляв тебе, просив на тебе у Бога найтяжчої кари, найстрашнішого лиха.

Анна (*перелякана*). Михайле!

Жандарм. Не бійся, Бог не дитина, щоби слухати прокльонів одурілого чоловіка.

Анна (*крізь сльози*). Ой, боюсь, що він таки вислухав тебе!

Жандарм (*радісно*). Що? Значить, ти не забула мене? Любиш мене ще, Анно?

Анна (*з переляком відпихає його від себе*). Мовчи, мовчи! Що ти говориш? Не смій до мене так говорити. Я шлюбна жінка, я чоловіка маю.

Жандарм. Е, що такий чоловік! Нині є, а завтра може не бути.

Анна. Як то? Що се значить? Що ти говориш?

Жандарм. Нічого. Так собі. Але якби його не було, то ти...

Анна. Мовчи! Мовчи! Не говори! І про чоловіка мого не смій думати нічого злого!

Жандарм. Ет, говори собі! Се ми вже побачимо. Що я про нього думаю, то моя річ.

Анна (*бере його за рам'я*). Михайле, що ти думаєш, скажи мені?

Жандарм. Дай мені спокій! Завтра побачиш!

Анна. Завтра? Значить, є щось? Ти щось задумав? Щось страшне? О, так! Бачу се по твоїх очах! Чула се з твого голосу, коли ти розпитував його про ті шрами. О, я знаю тебе, у тебе кам'яне серце! Я не буду просити тебе, щоб ти змилювався над нами, не погубляв нас. Одно тільки тобі скажу, що двоє невинних людей візьмеш на душу!

Жандарм. Я маю в Бозі надію, ані одного не візьму. Але те одно тобі скажу, що твій чоловік був би дуже добре зробив, коли би був нині дома сидів і не їздив на заробок.

Анна. Звір ти, звір лютий! Наострився пожерти нас і тепер думаєш, що найшов притоку. Але Бог тебе покарає, тяжко покарає!

Жандарм (*сміється*). Ха, ха, ха! Ось гарно: двоє мерців зійшлося, що за життя любилися і по смерті одно за друге не забули, а зійшовшись, не мають що ліпшого робити, як сваритися. Анно, серце моє! Невже ж я такий ненависний тобі?

Анна. Чого ти хочеш від мене? Чого прийшов у сі сторони?

Жандарм. Богом тобі клянуся, що я не хотів. Два місяці я вже тут, а знаєш сама, що я досі оминав вашу хату. Аж сьогодні — не знаю, чи Бог, чи зла доля завели мене до вас.

Анна. Годі. Чоловік іде! (*Стелить постіль. Жандарм сідає кінець столу і ніби дримає.*)

ЯВА ВОСЬМА

Ті самі і Микола з околотом соломи.

Микола (*кидає околит насеред хати*). Ну, та й шаруга ж там, Господи! Завтра, мабуть, нашу хату рівно зі стріхою замете. Адже я ледво докопався з хати до стодоли. (*Роздягається.*) А ти що, Михайле, дримаєш? А я думав, що ти з давньою знайомою (*моргає на Анну*) схочеш побалакати. Адже ви колись любилися...

Жандарм. Е, чи одні то дурниці чоловікові по голові стріляли, поки молодий був. А тепер, як чоловіка в війську промуштрували, та по босняцьких горах прогнали, та на шандарській службі підгартували, то куди вже йому давні любовощі згадувати. Та й твоя жінка, вибачай за слово, якась мов прикисла троха. Мабуть, міцно її в руках держиш, га?

Микола. Я? Її? Господи, та вона мене... Та я би її... Але що таке говорити! Смішно мені, старому. А от що сумує та тоскує вона коло мене, се правда.

Жандарм. Ну, се вже ваша обоїх річ. Що мені в те мішатися!

Микола. Так, брате, твоя правда. Муж і жона — одна сотона; чужому нема що туди пальці втиркати.

Анна *(стелить жандармові на землі)*. Ти, Миколо, двері позамикав?

Микола. Ба, аякже! *(Позиває.)* О, пора в стебло. *(Хреститься і шепотом молиться до образів.)*

Жандарм. Та хіба й собі роздягатися. *(Роздягається, хреститься і лягає на землі.)* А якби я завтра рано не збудився, то будьте ласкаві збудити мене, скоро встанете.

Анна. Добре, добре. *(Кладе його карабін на лаву, заглядає до печі і затикає її. Тим часом Микола, скінчивши молитву, розперізується і лягає на постелі.)*

Микола. Ти спиш уже, Михайле?

Жандарм. Та дрімаю. Або що таке?

Микола. Та нічого. Добраніч тобі!

Жандарм. Добраніч!

Анна хреститься, відтак стає за припічок і гасить лампу.

Заслона спадає

ДІЯ ДРУГА

Декорація та сама. День. В печі горить.

Микола парить березове пруття і крутить уживки.

Анна то порається коло печі, то помагає йому.

ЯВА ПЕРША

Микола і Анна.

Микола. Ну, держи добре, не пускай! *(Крутить.)* Так. Тепер давай сюда. Най його хороба спіткає з його латрами! Плюнув би чоловік на той заробок, а тут ні, їдь знов, щоби того проклятого латра докапарити, щоб він йому стікся.

Анна. Та чень нині легше буде їхати, ніж учора. Бач, випогодилося!

Микола. Ага, випогодилося! А вчора дорогу замело зо шумом, що й сліду не найти. Ні, я таки не поїду сьогодні. І себе збавлю, і худобу, а за що? Нехай він пропадає зі своїми латрами.

Анна. Та то певно, що ліпше не їхати, ніж по снігах з тягарем копатися. Латри не втечуть, а робота й дома знайдеться. Ой, якби ти був учора мене послухав та не їхав!

Микола. Або що?

Анна. Та нічого. Але моє серце чує якусь біду. Яка мені нині погань снилася, то нехай Бог боронить! Десь ніби я коралі сію по хаті, по оборі, по цілім селі, та такі грубі та червоні...

Микола (*немов сам до себе*). Коралі — то сльози.

Анна. А далі десь ніби на нашу хату з усіх боків пси гавкають, у двері лізуть, у вікна голови пхають, та такі люті та розжерті...

Микола. Люті пси — то напасть.

Анна. А далі десь ніби мене до шлюбу вбирають, а в саме біле: білі черевики, білу спідницю, білу перемітку.

Микола. Свят, свят, свят! Що тобі, жінко? Най Бог відвертає від нас усе лихе! Що ти говориш?

Анна. Та що таке? Хіба се що значить?

Микола. Та... бодай у лиху годину не згадувати! Господи! Сон, мара! На все божа воля. Не треба ніколи забігати поперед батька в пекло, ось що! (*Крутить далі.*) Гм, і що його робити з тими латрами, і сам не знаю.

Анна. Може би, піти спитати Бабича, чи він їде?

Микола. То правда. Як він їде, то ніяково мені лишатися. Як тільки сани полагоджу, то зараз піду до нього. (*Кидає готові ужівки і сідає на лаві.*) Ой, крижі болять! Господи, проробив чоловік свою силу на чужих людей, а тепер для себе лиш останочки лишилися. Анно!

Анна (*коло печі*). Чого тобі?

Микола. Що сей шандар так рано схопився? Я й не бачив, коли вийшов.

Анна. Казав, що мусить, служба...

Микола. А знаєш, я як його побачив, то зразу одеревів на місці. В таку годину, в тім мундирі — зовсім здавалося, що се мертвець з тамтого світу до нас приходить. А тим часом, бачу, він живий.

Анна. А хіба ж ти не знав, що він у наших сторонах?

Микола. Я? Та відки я мав знати? Я був певнісінький, що він давно вже зогнив у Босні. Адже ж твій братьо присягався передо мною, що його нема на світі, навіть карту з війська показував. Тільки то біда, що я неписьменний, то й не міг прочитати.

Анна. Значить, і тебе так само одурили, як і мене.

Микола. Не знаю, пощо їм так конечно забаглося випхати тебе на десяте село.

Анна. А я знаю. Не хотіли мені нічого дати з вітцівщини. Ну, а якби я була пішла за Гурмана, то той би їм був з горла видер. Ти знаєш, який він був чоловік. Боялися його, то й по-

старалися разом з війтом, що його, одинака в матері, випхано на війну, а потому скористали з часу, щоби мене також випхати в інший бік. Ось і вся мудрість.

Микола. Господи, а я й не догадувався, куди стежка в горох! Чоловік з багачами кумпанії не водив, то й на багацьких штуках не розуміється.

Анна проходить коло нього, він ловить її, прихилює і цілує в чоло.

Бідна ти моя небого! А ти дуже любила сього Михайла?

Анна *(спалахнувши)*. Ну, що вже про се говорити? Любила чи не любила, тепер нема що й згадувати. От радше йди сани ладь! Обід уже готов. Поки ти там упораєшся, то вже вистигне як слід.

Микола. Твоя правда, Анно! *(Встає і бере ужівки.)* Не час бідному згадками бавитися, треба роботу робити. Наливай лишень, я зараз буду готов! *(Виходить.)*

ЯВА ДРУГА

Анна і Микола за сценою.

Анна *(наливає борщ у миску, насипає у другу квасолу і ставить на стіл)*. Чи дуже любила сього Михайла? Здається, що дуже, коли й досі вся тремчу, всю мене мороз проходить, як його згадаю. Здається, що таки дуже. А може, більше боялася його, ніж любила. У, сила у нього! Вола за роги хопить та й на землю кине. Господи, таких, як мій, то йому ніщо двох у одну жменю. Самим поглядом, здається, наскрізь тебе прошибає, мов розпаленим дротом. Ох, та й боюсь я його тепер! Боюсь, як найтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то зітре нас на порошок, знищить, зруйнує. Бо хіба ж мій чоловік зможе з ним боротися?

Микола *(за сценою)*. Анно, гов, Анно!

Анна. А чого тобі?

Микола. Де ти рептюх поділа? Най коням сіна накладу.

Анна. Та рептюх осьде в сінях; я давно сіна наклала. Ходи їсти. *(Вигортає огонь з печі.)*

Микола. Зараз, тільки ще лещети поладжу. Десь два лещети випали.

Анна. Та лиши лещети на тому, не втечуть! Ой Господи, чим далі, тим чогось гірше мені робиться. Моторошно, мов перед пожаром. Усе мені здається, що ось-ось якесь нещастя...

ЯВА ТРЕТЯ

Микола і Анна.

Микола *(скрипнув дверми входячи)*. Н-ну!

Анна *(схапується від печі)*. Ох! Се ти?

Микола. А тобі що такого, жінко? На тобі лиця нема!

Анна. Нічого, нічого. Щось мені недобре зробилося. Се, мабуть, від печі... Я трошка загоріла, та голова крутиться. Сідай лишень та їж, я нап'юсь води, то мені легше буде.

Микола (*сідає за стіл, хреститься і бере ложку*). Та ходи й ти обідати. Мені якось самому страва в рот не лізе.

Анна. Е, що там! Не прибагай собі нічого, їж! А я тим часом піду до Бабича та спитаю його, чи їде він у ліс.

Микола. Га, коли так, то йди. Троха пройдешся, то чень і голова перестане боліти. Іди, йди! (*Ість.*)

Анна накидає на голову хустку і направляєтся до дверей. В тій хвилі двері відчиняються. Входять жандарм, вїйт, Бабич, присяжний і ще один селянин.

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Микола, Анна, жандарм, вїйт, Бабич і один селянин.

Вїйт (*входячи*). Слава Ісусу Христу!

Микола. Слава навіки. Просимо до обїду!

Вїйт. Обїдайте з Богом святим, най Бог благословить!

Микола. Сідайте, пане вїйте. Що вас сюди до нас приводить?

Вїйт (*сідає на ослоні плечима до столу, жандарм на лаві, присяжний і селянин стоять і роззираються по хаті*). Гм, так собі. Маємо до вас маленьку справу.

Микола. До мене? А то що такого?

Вїйт. Ви вчора сказали пану шандареві, що були вночі в коршмі на Купінні?

Микола. Та був. Не в коршмі, а під коршмою.

Вїйт. І пізно вночі?

Микола. Та пізно. Вже за мною, бачу, ніхто не їхав.

Вїйт. Ви приїхали додому закровавленийий?

Микола. Та... та... так.

Жандарм. Що? Ви й додому закровавленийий приїхали? Я сього від вас не чув. Господине, правда се?

Анна. Та правда. Я сама його обмила.

Жандарм. О, се важна річ. (*Пише в книжечці.*) А ви ж сказали, що в лісі скалічились, ще як латри брали. Значить, ви й до міста їхали закровавленийий і з міста вертали у крові?

Вїйт. Він вам так казав? Ну, се неправда. Він у місті був здоровісінький і зовсім чистий. Я прецінь його сам бачив на жупі.

Микола. Скажіть же всю правду, пане вїйте!

Вїйт. Яку всю правду?

Микола. Адже ж се ви самі мене так покровавили.

Жандарм (*схапується*). Що, що, що?

Війт. Брешеш, Миколо. То правда, що ми троха з тобою перемовилися за ті поліна, але покровавити тебе я ані гадки не мав.

Микола. Я маю на те свідків. Я навмисне не змивав крові з себе і додому так приїхав, щоби вас до суду завдати.

Війт. Ха, ха, ха! Мене! До суду!

Жандарм. Яких маєте свідків?

Микола. Та от кум Баби́ч і кум Калини́ч також там були. То можуть посвідчити.

Баби́ч (*шкробається в голову*). Та бути я був, то нема що казати; але того я не бачив, аби вас, кум, начальник покровавив. Ударив вас поза вуха, то правда, але щоби вас отак подряпав, то я того не можу посвідчити.

Селянин. І я також не можу.

Жандарм. Миколо Задорожний, я вас арештую. (*Видобуває з торби залізні ланцюжки з наручниками.*) Давайте сюди руки і не думайте опиратися, бо вам гірше буде.

Анна. Ой горечко моє!

Микола. Арештуєте? Мене? За що?

Жандарм. Ви самі, певно, ліпше знаєте за що. Вчорашньої ночі на Купінню в коршмі всіх жидів вирізано.

Микола. Ой Господи! То я би мав у тім бути?

Жандарм. Я не знаю. Дай Боже, щоби ні. Але скажіть самі, чи против вас усе не свідчить? Коли ви невинні, то не маєте чого боятися, на суді ваша правда покажеться. Але я мушу своє зробити. Давайте руки!

Микола. Бог видить мою душу. Я невинний. Робіть зі мною, що хочете. (*Подає руки, жандарм заковує його.*)

Жандарм. Так, то розумно. А тепер скажіть мені, де ті чоботи, що ви вчора мали на собі?

Микола. А онде стоять у запічку.

Жандарм. Присяжний, подайте їх сюди!

Присяжний подає, війт і Жандарм оглядають їх до вікна.

Є! Ось кров!

Війт. І ось тут є!

Жандарм. То сумно. Відложіть набік!

Микола. То з мене кров, як я їхав.

Жандарм. Се вже будете в суді толкувати, се до нас не належить. Ви мали з собою сокиру? Де вона?

Микола. Он під лавою.

Жандарм. Присяжний, подай її сюди!

Присяжний подає, Жандарм і війт оглядають.

Є й тут кров. Ось на топорищу.

Війт. І ось на обусі. І ось на лезі.

Жандарм. Відложіть набік! А тепер покажіть кожух!

Оглядають кожух.

Є й тут. Відложіть набік. (*Іде до постелі і шукає під подушками в соломі. До Анни.*) Отворіть скриню!

Анна весь той час стояла мов остовпіла, не рушається з місця, тільки глядить на нього.

Жандарм. Чуєте, жінко, отворіть скриню! (*Коли вона не рушається, він виймає їй із-за пояса ключ, відчиняє скриню і разом з війтом починають перешукувати все.*) Ну, тут нема нічого. Пане війте, присяжний і ви, свідки, ідіть з ним і перешукайте все обійстя, шопу, комору, стодолу, всякі скритки! А я тут переслухаю господиню.

Війт. Ну, Миколо, ходи з нами!

Микола. Господи, ти знаєш, за що на мене такий тяжкий хрест посилаєш, нехай буде твоя воля! (*Виходить, за ним війт, присяжний і селянин.*)

ЯВА П'ЯТА

Жандарм і Анна.

Жандарм (*по їх відході хвилю мовчить, стоячи недвижно серед хати напротив Анни, яка стоїть коло вигаслої печі. Відтак він випростовується і підносить голову. Остро.*) Анно!

Анна підводить голову, глядить на нього з невисказаною тривогою і опускає очі.

Жандарм. Сюда ходи!

Анна підходить до нього і зупиняється.

Жандарм. Ближче, ближче! Гляди мені в очі! Просто!

Анна (*силується глядіти, тремтить уся, потому кидається перед ним на коліна*). Михайле! Михайле! Не муч мене! Не можу глядіти на тебе! Ти такий страшний!

Жандарм. Дурна! Чого тобі боятися? Для злодіїв, розбійників я можу бути страшний, се моя служба. Ти не бійся!

Анна. Але ж він нічого не винен! Михайле! Що ти наговорив на нього? Клянусь тобі, він не винен!

Жандарм. Хто він? А, твій Микола! Ну, а може, й винен?

Анна. Ні, ні, ні! Ніколи! Він такий добрий, він хробака дармо не розтопче, не то щоб чоловіка вбив!

Жандарм. А мене вбив! Мене зробив нещасливим! Ні, не говори мені про нього! Яке мені до нього діло? Я йому не ворог, а трафилися такі сліди, що свідчать против нього, то я його мушу арештувати. Мушу, чуєш? Се моя служба. Коли він не винен, то в суді його правда покажеться.

Анна. Так чого ж ти від мене хочеш? Я прецінь з ним не була, нічого не знаю. Лиш то знаю, що приїхав кровавий і казав, що його війт побив.

Жандарм. Байдуже мені про се. Будеш те в суді говорити. Я про що інше хочу з тобою побалакати. Анно, дивися мені

в очі! (*Бере її за плечі і вдивляється їй у очі.*) А ти ще гарна, молода, свіжа! Анно, любиш мене?

Анна (*тремтить*). Михайле, пусти мене!

Жандарм. Ні, не пушу! Скажи зараз, любиш мене?

Анна (*відвернувшись*). Ні, ні, не люблю! Ти страшний! Не люблю!

Жандарм (*грізно*). Гляди мені в очі, чуєш?

Анна дивиться йому в очі.

Скажи тепер, любиш мене?

Анна. Михайле! Братчику мій, не муч мене! Коли отак впираєш у мене свої очі, то мені так важко, так страшно! Сама не своя стаю!

Жандарм. Дурниці! Говори, любиш мене?

Анна (*ледве чутно*). Люблю.

Жандарм. Ще раз скажи! Голосніше!

Анна. Люблю.

Жандарм. Пам'ятай же. І будеш моєю? Стій просто, не трясись! Знай, що від мене не втечеш! О, я не такий, щоб тебе пустити з рук! Раз мені щастя всміхнулося по тільких роках, то вже я тепер не випущу його! Зубами в нього ввіп'юся, а не випущу. Говори, будеш моєю?

Анна. Ради Бога, Михайле! Не говори сього! Я шлюбна жінка! Я присягала. Гріх мені таке слухати, гріх подумати про таке!

Жандарм. А не гріх було дати мені слово, а потому вийти за другого? Не гріх украсти моє щастя?

Анна. І моє вкрадено, голубе мій! І моє серце розбито, і мене з нелюбом спаровано! З туманом отаким, що з ним ні в кут ні в двері, що з нього люди сміються, що хіба хто не хоче, той з нього не глузує! А ти ще дорізати мене хочеш!

Жандарм. Дарма, дурне говориш! Коли се правда, що кажеш, то будь моєю! На злість тим, що нас розлучили. Наперекір тим, що вкрали наше щастя. Ми його відокрадімо, наше щастя!

Анна. Бог нас покарає, Бог!

Жандарм. Не слухай того! Бог нашої муки не потребує. А трафилась нам нагода, то й поживмо свобідно та покоштуймо щастя.

Анна. Чи довго воно потриває?

Жандарм. Щастя ніколи довго не триває. Щастя все — день, година, одна хвилина.

Анна. А потому?

Жандарм. Потому? Мені то в голові, що потому буде! Досі бідували та мучились, і потому те саме буде. Овва, велика невидальщина. Хіба тобі страшно?

Анна (*не зводячи з нього очей, ледве чутно*). Ні, не страшно.

Жандарм. Так хочеш бути щасливою?

Анна (*так само*). Хочу.

Жандарм. Так будеш моюю?

Анна (*так само*). Буду.

Жандарм. Пам'ятай же! Держу тебе за слово. А як і тепер мене одуриш, то горе тобі! Я страшно пімщуся на тобі й на нім.

Анна (*так само*). Ні, не одурю.

Жандарм. Ну, продрухайся! Що се ти мов крізь сон говориш? (*Потрясає її за плечі.*) Ось вони надходять. Плач, ламай руки, щоби нічого не догадалися. Проси мене, щоб я його помилував. А як відведуть його до міста, то я до тебе навідаюсь.

Анна з заломаними руками стоїть мовчки коло печі.

ЯВА ШОСТА

Ті самі і Микола скований, вїйт і селянин.

Жандарм. Ну, що ж, вїйте, найшли що підозреного?

Вїйт. Нічогісінько, пане шандаре. Тільки на санях двох лещетів нема, а на третім троха кров'ю замазано.

Жандарм. Ага, се також важне. (*Записує в книжці.*) Ну, а тепер ведіть його. І отсі річі заберіть. Лещет із саней вийняли?

Присяжний. Я вийняв, ось він.

Жандарм. Добре. Візьміть, пантруйте, аби кров не стерлася. А ви, вїйте, форшпан для нас вистарайте. По снігу тяжко буде арештанта аж у місто пішки гнати. А може, у нього спільники є, то щоб де в лісі не напали та не відбили.

Микола. Господи! Що се зо мною діється? За що на мене така кара тяженька?

Вїйт (*шкробається в голову*). За форшпан, пане шандаре, тяжко буде нині. В кого є тягло, то всі потягли на заробок, то до латрів, то до кльоців. От хіба би його власні, Миколові коні взяти і в його сани запрягти.

Жандарм. А що ж, і се можна.

Вїйт. То тут може хто-небудь з вами присісти: буде кіньми гнати і потому приїде назад.

Жандарм. Дуже добре. Мені ще й так, мабуть, прийдеться сюди вернути, за спільниками шукати.

Вїйт. То ще й ліпше. Ану, куме Бабичу, ідіть та запрягайте!

Бабич відходить.

Микола (*що досі сидів на ослоні та втирав руками сльози*).
Анно!

Анна (*мов остовпіла*). Чого тобі, Миколо?

Микола. У тебе чиста душа, невинна... Молись богу, щоб швидко й моя невинність виявилася.

Анна. Чиста душа... А хіба ж твоя менше чиста?

Микола. А господарства пильнуй! Небагато у нас тої мізерії є, то щоб і те не пропало. А на адукатів не траться, щоби мене боронили. Маю в бозі надію, що й без них мене отець милосердний із того нещастя вийме.

Анна. Га, коли так кажеш...

Микола. Так, так, так, не роби того. Здайся на бога.. А тільки... *(Тремтить, його лице кривиться до плачу, руки судорожно обіймають її.)* Анно! Аннице моя! Тільки ти... не забудь мене! *(Утирає очі.)*

Анна. Ну що ти, Миколо! Чи слід тобі при чужих людях плакати? Вспокойся! Бог нас не лишить.

Микола. Га, божа воля! Най він з усіма нами робить, що задумав. Ходімо, люди добрії *(Цілує Анну і виходить, за ним Жандарм, вийт і ін. Анна по його відході хоче кинутися до дверей і зупиняється, хапає себе за голову, відтак ламає руки.)*

Анна. От тобі й ангели божі понад хатою перелетіли!

Заслона спадає

ДІЯ ТРЕТЯ

Місце перед коршмою. З правого боку сільська дорога, з лівого високий пліт, у глибині сцени коршма з широкою створеною брамою. Під коршмою ослони, коло плота грубі дерев'яні колоди, на яких можна сидіти.

ЯВА ПЕРША

Три дівчини виходять із коршми, по-недільному убрані.

Перша дівчина. Живенько, сестриці, живенько біжіть та скликайте парубків!

Друга дівчина. Або що? Що казав Шльома?

Перша дівчина. Буде музика. Біжіть!

Третя дівчина. Ба, а вийт позволив?

Перша дівчина. Та, видно, позволив, коли Шльом каже.

ЯВА ДРУГА

Вийт і дівчата.

Вийт *(надходить улицею і завертає до корми, зачув їх слова).* Ага, ви вже про музику! Не позволив вийт, не позволив і не дозволить ніяким світом.

Третя дівчина. Як то, то й на пушчіння музики не беде?

Війт. А не буде, не буде.

Перша дівчина. Не слухайте, сестриці! Біжіть живенько! Коли Шльома казав, що буде, то вже певно буде!

Беруться за руки і, сміючись, вибігають.

Війт. Ах ти, сороко траскітлива! То в тебе Шльомине слово старше, ніж моє? Чекай-то ти! *(Грозить на неї костуром, відтак, поправивши на собі кожух, іде до коршми).*

ЯВА ТРЕТЯ

Настя і ще дві жінки виходять із коршми.

Настя. Та куди ви, кумо?

Перша жінка. Та хіба би додому.

Настя. Е, маєте час. Там у вас, Богу дякувати, діти не плачуть. Ось посідаймо тут на колоді. Адить, як сонечко пригриває, аж любо посидіти. Ще тільки пушчіння, а тут уже немовби весна починалася.

Друга жінка. Та й справді сядьмо. Нікуди нам квапитися. Чую, що музика буде, то подивимося, як молодіж гуляє.

Сідають.

Перша жінка. То кажеш, кумо Насте, що з Миколою зле?

Настя. Дух Святий з нами, кумочко! Кажуть, що його таки вішати будуть.

Обі жінки. Господи! *(Хрестяться.)*

Перша жінка. І хто би був подумав, що він душогуб! Такий тихий та смирний...

Друга жінка. Ой кумонько, чоловік усе чоловіком, а нечистий, бодай моці не мав, усякого підкусить.

Перша жінка. Ба, та чути, що там великі гроші у Абрамка забрали. Не знати, чи віднайдено їх?

Настя. Де там, ані сліду. Микола мовчить, як заклятий, не хоче видати спільників.

Перша жінка. От дурний! Ніби то йому що допоможе, як він буде гнити, а ті уживати.

Друга жінка. Га, то у них уже такий злодійський закон, що один другого не сміє видати, аби і сам ось тут погибав.

Перша жінка. То кам'яні душі. Господи! І десь такі люди родяться, і материне молоко ссуть, і по землі ходять, і пісень співають!

Друга жінка. Ні, кумо, пісень вони не співають. Ніколи не співають. Хіба ти чула коли, щоб Микола співав?

Перша жінка. Та й справді! Відколи його знаю, то пісні я від нього ніколи не чула! Ото диво!

Друга жінка. Ну, а що ж його жінка? От іще бідна! Така молода, така красна і з такого роду славного! Адже про її вітця по всіх селах слава йшла. Перший багач був на весь повіт, і ліпотент громадський. А тепер ось на яке зійшла!

Настя. Ой кумонько! Не знаєте ви, що то за жінка.

Перша жінка. Ну, або що?

Настя *(понижає голос, з притиском)*. Остатня!

Обі жінки *(б'ють себе об поли руками)*. Що ви кажете?

Настя. Що чуєте. Адже ми близькі сусіди. То я ніби не вважаю, але все добре бачу, що у неї робиться.

Обі жінки. Ну, та що, що? Розкажуй!

Настя. Та що вам розказувати? Гидко розказувати. Знаєте, з ким собі заходить? З шандарем. З тим самим, що її чоловіка до криміналу завдав.

Жінки. Господи!

Настя. Вона здавна з ним любилася, ще дівкою будши. Він з того села, що й вона. А її брати силою видали за Миколу.

Жінки. Ну, се ми знаємо. Але з шандарем!

Настя. Він у неї два рази щотижня ніч ночує. Смерком приходиться, досвіта відходить. Він, бачите, нібито за Миколовими спільниками пошукує. Мійому чоловікові сам так казав, аякже!

Жінки. Господи!

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Анна, жінки і Настя.

Під час тої розмови сцена звільна заповнюється парубками і дівчатами. Вони стоять купками, гуторять, сміються. Старші жінки і чоловіки одні проходять улицею, другі заходять у коршму або виходять із неї.

Анна *(входить одягнена по-недільному, оглядається боязно і наближується до сидячих жінок)*. Слава Ісусу Христу.

Перша жінка *(холодно)*. Слава навіки!

Анна. А не було тут?.. *(Уриває і озирвається.)*

Друга жінка. Ви за своїм чоловіком озираетесь? Ні, не було його тут.

Анна *(обертається до неї залякана)*. За чоловіком? Ні, я не за чоловіком.

Настя *(з ущипливим докором)*. А ми тут власне про нього згадували, кумо Анно, чуєте? Кажуть, що він дуже слабий.

Анна *(мов непритомно)*. Слабий? Я не чула. А що йому таке?

Настя *(так само)*. Та вішати його мають.

Анна *(стрепенулася, а далі, бачачи, що Настя кпить з неї, відповідає також ущипливе)*. Вішати? Га, се така слабість, що я йому на неї не пораджу. Як завинив, то нехай покутує.

Настя (*відвертається від неї плечима, до першої жінки*). А знаєте, там один чоловік із Непитова сидів із ним у одній казні, а тепер вийшов. То розповідав моєму чоловікові. «Переказував, — каже, — з вашого села Задорожний: «Просіть там мою жінку, аби мене хоч раз відвідала. Нехай мені який крейцар передасть, чисту сорочку принесе. Та й нехай мені адвоката найме».

Анна відходить на вулицю і щезає.

ЯВА П'ЯТА

Ті самі без Анни. Парубків і дівчат сходиться більше. Гомін.

Перша жінка. Огидниця!

Друга жінка. Погане зілля!

Настя. Без серця вона! І відразу се було видно. Адже як його брали, то аби вам слово сказала, аби одну сльозу проронила, як чесній жінці годиться! Де там!

Перша жінка. Цікава я, за ким вона тут шукала?

Настя. Та за ним, за ним! За своїм шандарем.

Перша жінка. Ба, а він хіба тут є?

Настя. Нині я виділа його в церкві. Видно, що є.

Друга жінка. Та й мені здається, що я його бачила, як ішов до в'їта.

Настя. Вона, певно, ждала на нього в хаті, а не можучи діждатися, пішла за ним по селі шукати.

Друга жінка. Ну, сього би вже було забагато. Хіба би весь стид загубила.

Настя. А ви думаєте, що не загубила? Ану, побачите! Вона тут іще з ним і танцювати буде.

Жінки. Тьфу! Пек, осина!

ЯВА ШОСТА

Ті самі, музики, потім в'їт.

Гомін серед молодежі. Музики йдуть! Музики! Ладьте місце для музик! (*Кілька парубків виносять підвищену лаву з коршомних сіней і ставлять знадвору під стіною.*) Ось так! Тут буде добре!

Музики, — три селяни, один зі скрипкою, другий басом, третій з решетом, — входять, кланяються на всі боки, відтак вилазять на лаву, де їм тим часом поставлені стільці. Вони сідають і потягають смиками по струментах, трібуючи їх. Гомін довкола, сміхи, жарти. Сцена наповнюється.

В'їт (*виходить із корими, грізно*). А тут що? (*Побачивши музику.*) А ви що тут робите? Хто вам дозволив?

Музики (*встають, знімають шапки, скрипник говорить*). Пане начальнику, нас закликали. Ми люди зарібни. Не наше діло питати дозволу. Нас закликали, казали що можна.

Війт. Хто вас закликав?

Скрипник. Та парубки, а хто ж би. Он Андрух, та Олекса, та Степан.

Товпа втихає. Три парубки виходять наперед і кланяються війтові.

Війт. А вам чого треба?

Перший парубок *(кланяється)*. Та ми би просили, пане начальнику, щоби-сьте дозволили троха потанцювати. Нині пущіння, то вже остатній раз.

Війт *(строго)*. А чий ти?

Парубок. Та Василя Півперечного, Олекса.

Війт. А був ти нині в церкві?

Парубок. Та був, пане начальнику.

Війт. А чув ти, що єгомось наказували?

Парубок. Та чув, пане начальнику.

Війт. А наказували вони вам на музику та на танці до коршми ходити?

Парубок. Та не казали.

Війт. Ну, а ви так слухаєте наказу?

Парубок *(чухається в потилицю і всміхається)*. Та хто би там його слухав, пане начальнику! Наші єгомось старенькі, хіба вони знають, чого молодим потрібно? То вже як ви позволите... То від вас залежить, а не від єгомостя.

Інші парубки. Так, так! Ми вже пана начальника просимо дозволити нам.

Війт. Не дозволяю! Не можна.

ЯВА СЬОМА

Ті самі і Шльома.

Шльома *(вибігає з коршми з фляшкою і чаркою)*. Як то не можна? Чому не можна? *(До парубків.)* Ні, ні, не бійтеся, пан начальник жартують. Чому би не було можна? *(Наливає чарку.)* Ну, пане начальнику, дай вам Боже здоровля!

Війт. Ні, Шльома, раз тобі сказано, що не можна, то не можна. А випити вип'ю, бо щось мене в трюнку млоїть *(п'є)*, і заплачу тобі, але танців ані музики мені не сміє бути.

Шльома. Але ж, пане начальнику, ви не маєте права мені заказувати. Се мій заробок. У мене є патент.

Війт. Патент? Який патент?

Шльома. Як то який? Цісарський патент. З печаткою! Ось дивіть! *(Витягає з-за пазухи папір, зложений удесятеро, і подає його війтові.)*

Війт *(незручно розвиваючи папір, обзирає його на різні боки, очевидно, не вміючи читати, а відтак віддає жидові)*. Та коли так, коли маєш патент, то інша річ. То вже не моя власть.

Шльома. А видите? Чи я не казав, що музика буде? Ну, хлопці, чого стоїте? Беріться до дівчат! Адить, як вони нівроку настроїлися танцювати. А ви, музики, вип'єте?

Музики. Ба, та нам так і належиться.

Басист. Сам Бог приказав.

Шльома (*частує їх*). Ну, пийте ж, пийте, а грайте добре!

Музики. То вже наша річ.

Війт. А пам'ятайте мені, аби все порядно, без образи Божої.

Шльома. Чуєте, що пан начальник каже? Без образів Божих!

Війт. А скоро сонце зайде, зараз мені перестати і додому розходитися. Я тут присяжного пришлю, аби ніхто не смів...

Шльома. Пощо, пане начальнику? Пощо присяжного трудити! Хіба я сам не знаю, що належиться? Як прийде той час, то вже я сам їм скажу, що треба перестати. Ну, ну, бавтеся! А ви, пане начальнику, ходіть зо мною, я вам маю щось дуже ладне сказати. (*Тягне його до коршми.*)

ЯВА ВОСЬМА

Ті самі без війта і Шльоми.

Юрба розступається, прочишуючи місце посередині. Старші чоловіки і жінки засідають то коло музик, то попід стіною на ослонах, то на колодах. Діти вилазять на пліт. Парубки і дівчата у дві лави стоять довкола. Музика зачинає грати.

Один парубок. Гей, погуляймо нині! Нехай лихо сміється! Ану, музики, коломийки! Та такої вріжте дрібної, аби аж жижки трусилися!

Музики грають коломийки, кілька пар танцює. По якімсь часі музики уривають, танцюючі стають.

Парубок. А то що? Чого ви стали?

Скрипник показує смиком на вулицю.

Гомін. Шандар! Шандар! Той, що Миколу до криміналу завдав!

Усі стихають, на лицах видко неспокій, а навіть острах.

ЯВА ДЕВ'ЯТА

Ті самі, жандарм і Анна.

Жандарм (*тягне Анну за руку*). Але ходи ж бо, ходи! Чого тобі ониматися!

Анна. Бійся Бога, Михайле! Пусти мене! Ади, люди ззираються.

Жандарм. Ну, то що, що ззираються? Кому цікаво, нехай дивиться. А мене то що обходить? Я з людського диву не буду ні ситий, ні голоден.

Анна. Але стидно. Лице лупається. Шепчуть, пальцями показують.

Жандарм (*грізно дивиться на неї*). Анно, я думав, що ти розумна жінка, а ти все ще дурниці плетеш. Після того, що сталося, ти ще можеш уважати на людські позирки і пошепти! Тьфу, чисто бабська натура!

Анна. Михайле!..

Жандарм. Ні, не кажи мені так! Не хочу тебе знати, ані бачити, коли ти така.

Анна. Михайле!..

Жандарм. Ну, так ідеш?

Анна. Господи, що ж я маю робити!..

Жандарм. І танцювати будеш зо мною?

Анна (*з жахом*). Тут? При всіх?

Жандарм. Ти знов своє? Ані слова більше! Будеш чи не будеш?

Анна (*шепче*). Господи, додай мені сили! (*Подає йому руку. Обоє наближаються до юрби перед коршмою.*)

Жандарм. Слава Ісусу!

Селяни і селянки (*кланяються*). Слава навіки!

Жандарм. Я чув тут перед хвилиєю музику, бачив танець.

Парубок. Ну, а хіба що? Не вільно нам?

Другий парубок. Нині пущіння.

Третій парубок. Нам пан начальник дозволив.

Жандарм. Ну, ну, та я нічого не кажу. Потанцюйте собі. Ну, музики, грайте! Най почую, як ви тут у Незваничах умієте. Може, й мене охота візьме з вами покрутитися. Позвольте, хлопці?

Парубки. О, просимо, просимо!

Музика грає. Жандарм, послухавши трохи, бере Анну за руку і відходить з нею до коршми.

ЯВА ДЕСЯТА

Ті самі без жандарма і Анни.

Перша жінка. Та й справді пішла з ним.

Друга жінка. Видно, що їй зразу ніяково було. Троха противилась.

Настя. Ще не привикла, кумо. Але привикне швидко. Він її привчить.

Друга жінка. Та й страшний же! А найстрашніший, як усміхається. Так ті зубищі білі та великі виставить, що, здається чоловікові, ось-ось укусить.

Музика, танці. По хвилі жандарм і Анна виходять із шинку, беруться за руки і пускаються також у танець.

ЯВА ОДИНАДЦЯТА

Ті самі, жандарм і Анна танцюють. Помалу танцюючі пари розступаются. На всіх лицах обурення. Жандарм і Анна лишаються самі.

Жандарм (*побачивши се, зупиняється, грізно*). А се що? (*Обертається кругом.*) Чому не танцюєте?

Парубки (*кланяються, лукаво*). Нам досить.

Жандарм. Як то? Не хочете більше?

Один парубок. Ні. Помучились.

Жандарм. Хлопці, се ви задля мене?

Парубок. Може, й так.

Жандарм. Що? Ви смієте мені такий стид робити?

Парубок (*сміліше*). А пан сміють нам такий стид робити?

Жандарм. Який?

Парубок. Танцювати з такою жінкою.

Жандарм. З якою?

Парубок. Самі то ліпше знаєте, з якою. Ми з нею не танцюємо.

Жандарм. Але я з нею танцюю. Ви мені не смієте стиду робити. Я цісарський слуга.

Парубок. Ми всі цісарські. А до танцю ви нас не присилуєте.

Жандарм (*м'якше*). А може, й присилую. (*Кричить.*) Жиде! Гей, Шльома!

ЯВА ДВАНАДЦЯТА

Ті самі і Шльома, за ним вїйт.

Шльома (*з лїваром у руці*). Чого вам треба, пане постенфірер?

Жандарм. Відро горівки і півбочівки пива для всеї громади, на мій рахунок, розумієш? А зараз!

Парубок. Ви, пане шандаре, дармо не експенсуйтеся! Ми вашої горівки ані вашого пива пити не будемо і в танець з отсею кобітою не підемо. Ми ані вам, ані їй чести не уймаємо. Що собі маєте, то собі майте, але танцювати з вами не можемо. Вільно пану начальникові заборонити нам дальше бавитися, то ми розійдемося. Гей, хлопці, дівчата, ходімо домів!

Вїйт (*стає на середині*). Гов, гов! А тут що таке сталося?

Парубок (*кланяється*). Нічого, пане начальнику. Потанцювали та й додому йдемо.

Вїйт. Ба, та так живо?

Парубок. Адже єгомость остро заказували.

Війт. Ти, блазню один! Мені того будеш пригадувати? Кади тому, що носа не має, а не мені. Ти думаєш, що я такий дурень і не бачу, що тут діється?

Парубок. Ну, то чого ж пан начальник питаються?

Війт. Мовчи, дурню! Хлопці, стид вам таке робити! Пан шандар нині ваш гість, самі ви його запросили — не бійтеся, я бачив через вікно! Ну, а тепер такий бешкет йому робите? Фе, так негарно.

Парубок. А нам випадає з такою разом танцювати?

Війт. Анна порядна господиня! Чого ви від неї хочете?

Парубок. Чоловіка вішати мають, а вона тут буде танцювати. То так порядна господиня робить?

Війт. Не слухайте, діти! Се брехня, її чоловіка ще не судили, ще не знати, чи він що винен, а без суду нікого не вішають. А коли пан шандар не цурається вести її в танець, то ви не маєте права нею цуратися. Ну, ну, не фиркайтеся, а будьте раді, що вам дозволено бавитися. А ви, пане шандаре, не противтеся дівкакам. Самі бачите, вони то не з злого серця. Ну, музики, ну, грайте!

Музики грають; звільна, мляво починаються танці. По якимсь часі жандарм з Анною знов пускаються в танець. Нараз на півтакті музика уриває, пари, крім жандарма і Анни, стають мов вкопані.

ЯВА ТРИНАДЦЯТА

Ті самі, по хвилі Микола.

Музики і часть танцюючих бачать Миколу, ще заким він появився на сцені. Жандарм і Анна обернені до нього плечима.

Жандарм (*тупає ногою*). До стосот кадуків! А се що знов? Чого ви урвали? Гей, музики! Ви хочете...

Музика мовчки показує смиком.

Жандарм (*обертається, побачив Миколу*). Га, а се що?

Микола (*в кожусі, оброслий бородою, з вузликом на плечах входить і кланяється народові*). Слава Ісусу Христу!

Всі. Слава навіки!

Анна (*побачивши його, скрикує*). Господи! Пропала я! Микола!

Микола (*всміхається сумовито*). А що бачу, і моя жінка тут. Ото добре. І ви тут, пане шандаре? Та, бачу, я вам забаву перервав!

Жандарм. Ну, як ся маєш, Миколо? Що з тобою чувати? Пустили тебе?

Микола. Та, Богу дякувати, пустили.

Жандарм. Дуже мене то тішить. (*Підходить і подає йому руку*.) А знаєш, кому за се маєш подякувати?

Микола. Та відки мені знати? Хіба мені там скажуть? Прийшли, створили казню, казали забиратися, та й по всьому.

Жандарм. Мені маєш подякувати.

Микола. Тобі? А то як?

Жандарм. Бо я таки віднайшов правдивого убійцю. Та й то не одного, а цілу кумпанію. Не нині, то завтра їх арештую. Коштувало се мене труду, то певно. Був чоловік і в такім, що мало сам головою не наложив, ну, але, знаєш, як я тебе арештував, то так мене щось коло серця почало нудити. Все мені здавалося, що ти не винен і будеш думати, що я тебе доброхить у біду ввалив. І я не міг спочити, поки не натрафив на слід убійників.

Микола (*кланяється йому*). Най тобі Бог заплатить за все добре, а за зло... (*Глядить з докором на Анну.*) Злого най вам Бог не пам'ятає!

Жандарм (*сміється*). Ну, злого! Так багато злого я нікому не зробив. Мені, може, дехто більше зробив злого, а я нікому не випоминаю.

Микола (*поспішно*). Я також ні, також ні! Хорони Господи! Що там випоминати!

Жандарм. А я от нині твою господиню ледво витягнув силоміць із дому, аби троха провітрилася та між людей показалася.

Микола. Спасибі, спасибі тобі, що хоч ти за неї дбав. Чув я там, у тім пеклі, чув, як ти її дозиравав. Спасибі! (*Кланяється.*) Ну, Анно, а ти що так стала, мов осуджена? Чому не вітаєшся зі мною?

Анна. Будемо ще мати час вітатися. Що тут, перед усіми людьми?

Микола. Правда, правда. Се домашнє діло, ніщо його перед людьми показувати. Ну, так ходімо додому. В ласці Божій оставайтесь, добрі люди! (*Кланяється і пускається йти.* Анна за ним.)

Жандарм. Миколо, гов! А постій-но!

Микола (*озирається*). А чого тобі?

Жандарм. Ба, а мене не кличеш до себе? Адже ж нині празничний день, треба його якось обілляти. Го, го, не думай, що се тобі так увійдеться!

Микола (*заклопотаний*). Що ж, коли твоя ласка... А я, правду кажучи, не думав...

Жандарм. Де ти в своїм житті коли що думав! Усе другі за тебе думали. Так чекай же, не знаєш ти чести, то я тебе погощу. Гей, жиде!

Шльома (*вибігає з порожніми склянками*). Чого вам потрібно?

Жандарм. Фляшку горівки, вишняку, що там ще маєш доброго, спакуй у кошик, а зараз! Плачу готовими.

Шльома. Ни, ни, чи я від пана постенфірера домагаюся? А куди того відіслати?

Жандарм. До Миколи. А живо!

Шльома. Добре, добре! *(Відходить до коршми.)*

Жандарм *(махає шапкою)*. Ну, люди, будьте здорові! *(Відходить.)*

Настя *(воркоче за ним)*. На зламану голову!

Музика. Парубки і дівчата знов лагодяться до танцю.

Заслона спадає

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Хата Миколи.

ЯВА ПЕРША

Анна сама.

Анна *(під вікном мотає пряжу на мотовило і числить нитки)*. Одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять. *(Зупиняється.)* Семей день уже його нема. Чень нині прийде. І боюсь його, і жити без нього не можу. *(Мотає далі.)* Шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять. *(Зупиняється, зажмурює очі і задумується.)* Який страшний! Який грізний! А що за сила! Здається, якби хотів, то так би і роздавив мене і того... мойого... халяпу. Поглядом одним прошиб би. І чим страшніший, чим остріше до мене говорить, тим, здається, я більше люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюсь частиною його. І нема у мене тоді своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови, нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче! Ах! *(Мотає далі.)* Двадцять і одна, і дві, і три, і чотири. *(Зав'язує пасмо.)* Та й чи ж не віддала я йому все, все, що може віддати жінка любому чоловікові? Навіть душу свою, честь жіночу, свою добру славу. Присягу для нього зламала. Сама себе на людський посміх віддала. Ну, і що ж! Мені байдуже! Він для мене все: і світ, і люди, і честь, і присяга. *(Мотає.)* Одна, дві, три, чотири, п'ять, шість...

ЯВА ДРУГА

Жандарм і Анна.

Жандарм *(входить)*. Добрий день, Анно! Ти сама?

Анна *(випускає з рук мотовило і веретено)*. Ах! То ти? Де ж се ти так довго? Чому не приходив тільки час?

Жандарм. Де чоловік?

Анна. Аж у століні молотить.

Жандарм. Ну, що ж він?

Анна. Як то що?

Жандарм. Не дорікає тобі, не б'є, не сварить?

Анна. Він? Ані словечка. Навіть не питався, чому я не приходила до нього до арешту. Крутиться по хаті, нишпорить по господарстві по-давньому.

Жандарм. Ну, а ти не почала з ним розмову?

Анна. Про що ж я буду з ним говорити? Обрид він мені. Лучче б був гнів собі в криміналі.

Жандарм. Ну, а як гадаєш, знає він про те, що зайшло між нами?

Анна. А хто його знає? Мені навіть натяком одним не дав сього пізнати.

Жандарм. Ну, але, може, сусіди наговорили йому?

Анна. Може бути. Та що се мене обходить? Я тепер спокійна, нічого не боюся, ні про що не думаю, нічого не знаю, тільки тебе одного. *(Приймається до нього, боязно.)* Михайле, можна тебе обняти?

Жандарм обіймає її.

Анна. І поцілувати?

Цілюються.

Знаєш, давніше я, здається, була б умерла зі стиду, якби була подумала навіть, що яко шлюбна жінка можу так цілувати другого. А тепер! *(Цілує його без пам'яті.)* Любий мій! Тепер у мене ані крихіточки ніякого неспокою, ніякого сорому нема! Микола відчиняє двері, але, побачивши, що Михайло з Анною цілюються, цофається назад і запирає злегка двері.

Жандарм *(шепотом)*. Він був.

Анна. Нехай собі! Не боюсь я його.

Жандарм. Ну, я також не страшків син. Але тепер я не хочу з ним балакати. Я так тільки на хвильку забіг. Мушу ще піти до вінта віддати йому письмо, а відтак прийду до вас на кілька годин. Прощай! *(Забирає карабін і відходить.)*

Анна. А приходи! Ждатиму з підвечірком! *(Береться знов мотати.)* Так, він бачив нас. Ну, і що ж з того? Коли досі очі не повилазили, то мусив бачити. Не тепер, то в четвер був би побачив. Я ховатися від нього не думаю. Нехай робить зі мною, що хоче! *(Рахує потихо нитки, зав'язує пасмо.)*

ЯВА ТРЕТЯ

Микола і Анна.

Микола *(входить з ціпом у руці)*. Ти сама, Анно?

Анна. Сама.

Микола. А той... шандар... пішов уже?

Анна. Пішов до в'їта, але за годинку, казав, що прийде. Або що, ти хотів з ним що побесідувати?

Микола. Я?.. Ну, ні... Хіба так... пару слів... Але ні! Що мені з ним бесідувати?.. От, бачиш, свірка в ціпі урвалася, то я прийшов зв'язати. Не маєш де мотузка?

Анна. Не маю. От на тобі прядива та виплети собі.

Микола. Та хіба вже так зробити. *(Бере прядиво, вбиває в стіл шило, робить з прядива космики, наслинює їх і починає плести. Анна мотає далі, шепотом числячи нитки. Микола по хвилі.)* Анно!

Анна. Чого тобі?

Микола. Так сей шандар, сей Михайло Гурман...

Анна. Ну, чого тобі від нього треба?

Микола. Я знаю, ти ще дівкою любила його... і тепер любиш.

Анна *(перестає мотати і глядить на нього)*. Ну, і що ж з того?

Микола *(понуривши голову)*. Та нічого. Хіба я тобі що-небудь кажу? *(Хвилю мовчить, а відтак починає плакати і клонить голову до стола.)*

Анна. Так чого ж плачеш? Чого рвеш моє серце?

Микола. Бо... бо... моє рветься. *(Встає і наближається швидко до неї.)* Анно! Невже ж ти мене так... так ані крихітки не любиш?

Анна. Ні.

Микола. І ніколи не любила?

Анна. Ні.

Микола. І не можеш присилувати себе, щоб хоч жити зі мною по-давньому?

Анна. Ні. *(Звішує голову.)* Пропало вже.

Микола *(відвертається)*. Га, видно, Божа воля така. Господи, пощо ти вивів мене з криміналу? Чому не дав мені там зігнати? Я думав, що нема гіршої муки над неволю. А як прийшли пани і сказали мені: «Миколо, ти вільний, бачимо твою невинність» — Господи, то мені троха серце не трісло з великої утіхи. Я крил у Бога просив, щоб додому якнайскорше залетіти, а тут застав таке... таке, що й язик не повертається сказати! Таке, що неволя в криміналі против того видається мені раєм! *(Ридає.)* І за яку се провину мене Господь так тяжко карає? Чим я його образив, чим прогнівав?

Анна. Цить, Миколо, не плач! І на мене вини не звертай. Ти ж знаєш добре, що й моєї вини тут мало. Силою віддали мене за тебе. Доки сила моя була, я була тобі вірною, хоч іншого любила. Але тепер не стало моєї сили.

Микола. Так що ж нам робити? Як жити?

Анна. Роби, що знаєш, що тобі сумління каже. Вбий мене, чи прожени мене, чи лиши мене при собі, — мені все одно.

Микола. Слухай, Анно! Я тебе розумію. Я люблю тебе. Мені жаль тебе, як власної душі. Я не хочу бути твоїм катом, бо знаю, що ти й без мене багато витерпіла. Тільки одно тебе прошу: вважай на людей! Не на мене — нехай уже я так і буду нічим для тебе, — але на людей. Щоб люди з нас не сміялися!

Анна. Хіба ж я їм забороню сміятися? Нехай сміються, коли їм смішно.

Микола. А все ж таки... Не показуйся прилюдно... з ним. Не топчи в болото моєї бідної голови. А ні, то вбий мене, щоб я не дивився на те!

Анна. Се не від мене залежить, Миколо. Я тепер одного пана знаю — його, так, як досі знала тебе. Що він мені скаже, те й зроблю, а більше ні на що не оглядаюся. Ганьба, то ганьба; смерть, то смерть. З ним мені нічого не страшно. А ти роби, що знаєш.

Микола (*хпається руками за голову*). Господи, Господи, вона зовсім одуріла! Говорить, мов у гарячці. Се він, проклятий, дав їй якісь чари, якесь дання, він її з розуму звів, щоб насміятися наді мною. (*Ходить по хаті з виразом важкого болю. Анна мотає далі.*)

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ті самі і жандарм.

Жандарм (*входить*). Слава Богу! Здоров був, Миколо!

Микола (*понуру*). Здоров був, Михайле!

Жандарм (*сміючись, б'є його долонею по плечі*). А прецінь хоч раз ти заговорив до мене, як до старого знайомого.

Микола. Ліпше б нам було не знатися ніколи.

Жандарм. Чому? Тьфу, Миколо, як ти насовився! Немовби я тобі батька зарівав.

Микола. Ти мені ще гірше зробив.

Жандарм. Ет, іди, не плети дурниці! От ліпше сідай тут! (*Садить його силоміць кінець столу, кладе карабін і шапку на другім кінці столу, а відтак виймає з торби фляшку горілки.*) Ади, з сею ворожкою ми порадимось, як у світі жити. Анно, ану-но знайди там який наперсток!

Анна встає і ставить на стіл чарку, хліб і сир.

Микола. Спасибі тобі, я не п'ю.

Жандарм. Як то не п'єш? Що се ти видумуєш, Миколо? Нині тиждень пив, а тепер не п'єш! Ну, се ти пусте видумав! (*Наливає.*) На твоє здоровля, Миколо! (*П'є.*) А!.. Бачиш, я сам п'ю. (*Наливає.*) На, випий! І не журися! Вдар лихом об землю! Нехай Мошкова кобила журиться, що велику голову має.

Микола (*бере чарку*). Га, виджу, з тобою нема іншої ради. Здох би-сь, Михайле! (*П'є.*)

Жандарм *(сміється)*. Ха, ха, ха! Здох би-сь! Гарно ти мені здоровля зичиш! Ха, ха, ха! Сміхованець з тебе, Миколо, бігме, сміхованець! *(Плеще його по плечах.)*

Микола. Що ж, Михайле, що кому належиться!

Жандарм. Так ти думаєш, що мені належалось би здохнути?

Микола. Думаю, що се було б ліпше і для мене, і для тебе, і для отсеї. *(Показує на Анну.)*

Жандарм. І для отсеї! А, ми й забули про господиню! *(Наливає.)* Ну, Анно, випий за здоровля свого чоловіка!

Анна. За твоє здоровля, Михайле! *(П'є.)*

Жандарм. Ха, ха, ха! Бачиш, Миколо, твоя жінка мені троха інакше бажає, ніж ти! Ну, випиймо ж тепер за її здоровля! *(П'ють.)*

Микола. Та й міцний же твій вишняк, Михайле. Від двох чарок вже й у голову б'є.

Жандарм. Не слухай того, синку мій! Се тільки твоя голова слаба, ось що! Міцної голови він і по десяти чарках не хапається.

Микола *(опирає голову на лікоть)*. Слаба голова, кажеш. Правду кажеш! І без твого вишняку вона мені ходором ходила, а тепер ще гірше. Знаєш, Михайле, що я тобі скажу, так, по приязні, по старій знайомості?

Жандарм. Ну, що?

Микола. Може би ти перестав у мене бувати?

Жандарм. А то чому, Миколо? Надоїли тобі мої відвідини?

Микола. Надоїли, не надоїли, а так. Мені здається, що воно б було ліпше, якби ти не показувався.

Жандарм. Не можу, братчику, їй-богу, не можу. Служба моя така, що все попри вашу хату моя дорога йде. А при тім, серденько моє, ще одна річ припутана.

Микола. Яка?

Жандарм. Хоч то ніби урядова тайна, але що вже роби-ти, скажу тобі. Але насамперед випиймо! Най усе зле минає! *(Наливає, п'ють.)* Так ось яка річ, небоже. Тебе нібито пустили з криміналу...

Микола *(сканується)*. Нібито?.. Як то нібито?

Жандарм. Ну, ну, ти бо зараз усе так береш на правду, мовби ти справді почувався до вини! Е, Миколо! Адже ж ти сам відчуваєш себе невинним, правда? *(З притиском.)* Власне сумління каже тобі, що ти невинний? Правда? *(Глядить йому просто в очі.)*

Микола *(змішаний, крикливо)*. Богом небесним свідчуся, що правда!

Жандарм *(насмішливо)*. Ну, ну, Миколо! Так не говори! Особливо перед шандарем з такими словами не вихапуйся. Бо

між нами, шандарями, брате, така думка, що як на кого підозріння паде, а він починає Бога на свідка кликати, то значить, що у нього сумління не зовсім чисте. Щось там у нього негарно.

Микола (*переляканий*). Так... значить... ти думаєш, що я...?

Жандарм (*сміється і клепає його по плечах*). Ха, ха, ха! Дитина ти, Миколо, ось що я думаю! Леда чим тебе застрашити можна. Не бійся! Не такий чорт страшний, як його малюють. Те, що тобі тепер видається таким страшним, також не таке. До всього чоловік привикне!

Микола. Ти се про що закидаєш? Яюсь не зовсім я розумію тебе.

Жандарм. Порозумієш, братчику, порозумієш, як на те час прийде. А тепер знаєш, що я би тобі радив?

Микола. Ну, що?

Жандарм. Будь спокійний. Не роби ніякого галасу. Жий собі тихо, смирно, як Бог приказав, і ні про що не дбай, що довкола тебе твориться.

Микола. Ні про що не дбати? А думаєш, що се можна?

Жандарм. А чому би не можна? Певно, що можна. Повір мені, друже! Я багато світу сходив, багато дечого видів і знаю. Так ось що я тобі скажу: тисячі людей живуть от так, як ти, і не питають навіть, як воно склалося, відки пішло, хто тому винен? Де би чоловікові голови стало, щоби се все розібрати? Сталося, склалося — що порадиш? Треба брати життя, яке є, треба жити, як можна.

Микола. Із розбитим серцем?

Жандарм. Дурниця серце. У кого воно ціле?

Микола. І на людським посміховищу?

Жандарм. Наплюй ти на людей! Чого тобі від них потрібно? А як ти з них будеш сміятися, то вони з тебе не будуть. Ще самі до тебе прийдуть.

Микола (*в задумі*). Що ж, мудра рада. Тільки, мабуть, заміцна на мою слабу голову. (*Ханпає себе руками за голову і починає ридати.*) Ой, заміцна, заміцна! Не видержить моя голова!

Жандарм. Не бійся, видержить. Я тобі поможу. Я кожному голову скручу, хто би посмів з тебе сміятися.

Микола. Багато буде скручених голів.

Жандарм. Не бійся, се вже моє діло! А тепер, друже мій, Миколо, знаєш що?

Микола. А що таке?

Жандарм. Я бачу, що ти дуже ослаб. Сон тебе клонить. Піди собі на тік та засни.

Микола. А ти?

Жандарм. Про мене не турбуйся. Я також троха відпочину, а потім піду додому.

Микола. То, може би, Михайле, ти сам пішов на тік і там заснув?

Жандарм. Ну, ну, не роби комедії! На тобі кожух *(бере з жердки кожух і кладе йому на плечі)*, подушку і верету. *(Стягає з постелі подушку і верету і також кладе на його.)* Іди! *(Випихає його за двері. Мовчанка. За сценою чути важке зітхання і повільні кроки Миколи).*

ЯВА П'ЯТА

Жандарм і Анна.

Жандарм *(обнімає Анну)*. Ну, тепер ми самі.

Анна. Цить! Я боюсь, щоб він там собі якого лиха не заподіяв.

Жандарм. Не бійся! Він тепер занадто ослаб, розкис! Заріється в солому і засне.

Анна *(припадає до нього)*. Михайле, Михайле! Що буде з нами? До чого воно дійде? Чим воно скінчиться?

Жандарм. Дурна! Ось вона чим турбується! Нібито хтось у світі знає, чим що скінчиться і до чого дійде? Жий та дихай, доки жиєш! Зле тобі? А коли не зле, то дякуй Богу. Як буде зле, тоді час буде думати про те зле! Чим скінчиться! Нічим не скінчиться. Будемо жити, доки можна. Будемо любитися, доки можна. Будемо людям в пику сміятися, доки можна, доки вони нас під ноги не візьмуть. А потому? Потому один кінець: всі помремо і чорту в зуби підемо. Ось чим воно скінчиться, коли хочеш знати. *(Обіймає її.)*

Заслона спадає

ДІЯ П'ЯТА

Хата Миколи. День. Стіл відсунений, за столом і на ослоні селяни і жінки, між ними Бабич і Настя. Микола, підпитий, з келишком у руці, серед хати. На столі велика пляшка горілки і хліб та сіль.

ЯВА ПЕРША

Микола, Бабич, Настя, селяни, жінки

Селяни *(п'яними голосами співають журавля)*:

Ой там у лісі, ой там у лісі плужочок,
Плужочок-чок-чок-чок (2), плужочок.
Ой виорав він (2) ланочок,
Ланочок-чок-чок-чок (2), ланочок.

Ой насяв він (2) конопель,
Конопель-пель-пель-пель (2), конопель.
Та впронадився (2) журавель,
Журавель-вель-вель-вель (2), журавель.
Ой я, я тому (2) журавлю,
Журавлю-влю-влю-влю (2), журавлю
Та бучком ноги (2) поломлю,
Поломлю-млю-млю-млю (2), поломлю.

Селяни і селянки при остатніх куплетах похитуються, торкають одні одних плечима та кивають головами, позираючи на Миколу, що стоїть зі звшеною головою і держить чарку в тремтячій руці. Коли спів скінчився:

Микола. Ну, куме, дай боже здоровля! (П'є.)

Бабич. Дай Боже всього доброго!

Микола. Ні, сього не кажіть! Чого доброго? Я доброго нічого у бога не прошу. Досить уже того доброго зазнав, буде з мене! (Наливає і передає чарку Бабичеві.) Ну, прошу!

Бабич. Дякуємо красно. Ні, кумцю, не гнівить Бога! Що Бог дасть, то не нападсть. Не раз чоловік гадає, що не знати яка на нього біда впала, аж за день, за другий озирається, а воно вже йому на добро вийшло. Ваше здоровля, сусідо! (Обертається до іншого селянина і п'є.)

Перший селянин. Дай Господи й вам!

Микола. Ну, вже ви мені сього не кажіть. Уже я то на своїй шкірі витрібував, яке воно добро виходить. Ні, кумове чесні, вірте мені чи не вірте, а мені здається, що пан біг часом собі сміх із нас робить!

Селяни. Бійтеся Бога, куме, що ви говорите! Таже то образа Божа!

Микола (махає рукою). Одно мене ще в світі держить — отся живиця! (Бере чарку, наливає і п'є.)

Настя (під вікном до другої жінки, киваючи головою). Я то знала, що до того воно дійде. Бійтеся Бога, тота жінка ані стиду не має, ані серця.

Перша жінка. Ой та певно. Мій старий казав, що буде в раді о тім говорити, аби її при всій громаді різками висічи, най не дає злого прикладу.

Настя. Певно, що варто би. Адже й нині в церкві. Бійтеся Бога! Таж такого ще світ не бачив. З чужим парубком аж до самої церкви прийшла, а потому як сама стала, то щоби вам до образів, до вітваря святого лицем обернулася! Де там! До нього обернулася, до нього, окаянна, молитви шепче. Жінки довкола неї повідступалися, таке вам колесо зробили, мов від зараженої тиснуться, а вона нічого, мов і не бачить. Так усю хвалу божу й вистояла. Та не всю, бо скоро «Достойно» проспівали, мій шандар із церкви, моргнув на неї, та й вона за ним вийшла.

Перша жінка. Та куди ж вони потяглися?

Настя. Мабуть, до коршми. Там собі обоє в ванькирі запиваються. *(Шепче.)*

Бабич. Куме Миколо, так ви кажете, що жінка вас голодом морить?

Микола. Хто? Я? Коли я се казав? Де?

Бабич. Ну, я так чув.

Перший селянин. І я чув. Геть по селу чутка ходить.

Микола *(в п'янім запалі)*. Бреше тота чутка! Всі брешуть, хто її далі розносить. Кому яке діло до мене і до моєї жінки?

Настя. Ну, та певно, що нам діла нема. Але є хтось такий, що має до неї діло.

Микола. Кого то обходить, що ми їмо, що варимо, чи ситі, чи голодні?

Бабич. Та ви, куме, не гнівайтесь, що я вас спитав. Я прецінь не зі злої волі. Бо тут, бачите, деякі хотіли на раді громадській...

Микола. Що, що, що? Зась раді громадській до моєї жінки. Не має рада права!

Бабич. Ну, як ви собі не кривдуєте — то певно. Тільки що, бачите, люди собі дуже марикують, кажуть, що вона дуже поганий приклад дає, вибачте, на публіку людську з тим Гурманом волочиться.

Микола *(хапає себе за голову)*. Ой, ой, ой! Люди! Не ріжте мене без ножа! Не мучте мене! Не бабрайтесь у моїм серці! Най вам моя жінка не стоїть у очах! От пийте, коли-сьте чесні та добрі, що-сьте до мене прийшли, частуйтеся і говоріть дещо веселішого. А то тьфу! Чоловікові й без вас тяжко, а ви ще додаєте.

Настя. Ой кумочку, та чи то ми не знаємо, що вам тяжко? *(П'є.)*

Микола. Ой тяжко, кумонько, тяжко! *(Наливає і п'є.)*

Настя. Та кажуть, що вона до вас по цілих днях не говорить?

Микола. Та що будемо говорити? Вона мовчить, і я мовчу. Отак цілий день мов тумани ходимо. А вона все тільки в вікно зазирає, чи він не йде. А до мене хоч би словечко сказала.

Настя. Ой бідний ти, кумочку, бідний! *(Наливає і п'є.)*

Микола. Ой бідний, кумочку, бідний, як той мак начетверо! *(Наливає і п'є.)* Як той горох при дорозі. *(Плаче.)*

Настя. Та хіба я не знаю, що ти не раз з голоду млієш, а вона що зварить, то тому поганинові держить. Куме, таже я твоя близька сусіда. Все знаю, все бачу, хоч би не раз і не хотіла бачити. Не раз аж серце мені крається! Бігме, кумочку, крається. *(Плаче і обіймає його.)*

Б а б и ч. Ну, ну, жінко, може, нам пора додому?

С е л я н и. Та пора би йти.

М и к о л а. Люди добрі, сусіди чесні! Посидьте ще троха! Не кваптеся, не розходіться! Я рад, що людський голос у тих стінах чую. Поговоріть, почастуйтеся. Ну, прошу! Ов, чарка стоїть! Що се такого? Фляшка порожня? Я зараз другу принесу. У мене барилка єсть, схована в половнику. Що має грішний чоловік робити? Коли вже таке на мою голову впало, то що діяти! Не береться мене ніяка робота, відійшла охота до життя, до господарства. Тьфу, нащо воно мені! Взяв я продав коня, гроші сховав та й пропиваю потроха. Най ідуть! Не стане тих, знов щось продам.

Б а б и ч. Ой куме, куме, зле ти робиш! Занадто собі до голови взяв таку дурницю та із-за такої негідниці добро своє кєрваве марнуєш!

М и к о л а. А нащо ж воно мені? Хіба мені життя буде? Не буде, куме! Все пропало! Вже мені господарем не бути, так нехай же іде все! І поле продам, і хату продам, нехай іде.

Б а б и ч. Говори, говори. Продам, кажеш. А потому що буде?

М и к о л а. Коли потому? Як потому? У мене, куме, вже тепер потому. Вже тепер по всьому. Дальше вже нічого не буде. Нічогісінько. Так цур йому всьому! *(Виходить з фляшкою.)*

П е р ш а ж і н к а. Зовсім знівечили чоловіка! Зовсім з пантелику збили!

Д р у г а ж і н к а. Не много того розуму в бідолахи було, та й той вплив.

Н а с т я. Я би не знати що дала, що вона його якимось зіллям упоїла.

Б а б и ч. А найгірше шкода господарства. Гарував чоловік, весь вік робив, аж йому очі з голови лізли, мучився, терпів — ой Господи, кілька натерпівся! Нарешті дохрапався кусника хліба, жити б, та Бога хвалити, та діточок надіятися, а тут на тобі! Мов пожар наскакує, — мов грім з ясного неба.

П е р ш а ж і н к а. Говоріть, куме, говоріть! Кажете: дітей надіятись. Того й уся біда в тім, що в них дітей нема. Якби у неї були діти, то вона б на таке не пустилася. Скажу я слово й за неї.

П е р ш и й с е л я н и н. А я тому не вірю. Вже як котра жінка така вдасться, то ти її й ланцем до дому не прикуєш. І дітей покине.

П е р ш а ж і н к а. Не слухай того, куме, бігме, не слухай! Діти — велика річ. Діти — половина матері. Одна половина може би й рада піти, дозволити собі, а друга не пускає, кричить: «А ми, мамо! А що з нас буде?» І не пустять тамтої половини.

Микола *(входить з фляшкою і ставить її на столі)*. Ось вона! Ось наша радість! Ось одинока потіха. *(Піднімає фляшку, теленає і знов ставить.)* Повна, вистане нам! Ану, кумове чесні, сусіди мої приємні — дай нам боже здоровля! *(Наливає, п'є і пускає чарку кружляти.)*

Бабич. Куме Миколо, гей, куме!

Микола. Га!

Бабич. А я би тобі, куме, щось сказав, та боюся, щоб ти на мене не огнівався.

Микола *(сідає коло нього, обнімає його за шию, плачучи)*. Кажи, кумочку, кажи! Ти в мене найближчий сусіда, ти мій порадник. Говори!

Бабич. Ти, куме, — не в гнів тобі кажучи, — занадто м'який, занадто податливий.

Микола *(хитає головою і тяжко зітхає)*. Ой так, так, занадто м'який, занадто податливий.

Бабич. А вони бачать, що ти такий, та й тобі кілля на голові тешуть.

Микола *(хапає себе за голову)*. Ой тешуть, тешуть! Аж у мізку лупає! *(Плаче.)*

Бабич. Цить, куме, фе! Не плач! Не будь дитиною!

Микола. Не бути дитиною? А то як?

Бабич. Ти б узявся до своєї жінки троха остріше. Похрупостів би на неї, погрозив би, а то й ударив раз, другий. Знаєш, жінка так, як коняка, любить батіг, а без нього зовсім ледащіє.

Микола. Ой ледащіє, ледащіє.

Бабич. Ну, і до сього Гурмана ти постався. Що то він завоював тебе, чи що? Покажи йому, що ти в хаті господар. Закажи йому бувати у себе.

Микола. Ой просив я його, та де тобі, ще й сміється.

Бабич. Просив! Бійся Бога, куме, хто ж такої річі просить? Та то певно, що він просьби не послухає. А ти остро до нього!

Микола. Ой кумочку, боюсь я його! Страшний він такий, як кат.

Бабич. Фе, куме! Ти ж чень не дитина. Чого тобі боятися? Адже він тобі нічого не може зробити!

Микола *(випростовується)*. Та то правда! Чого мені його боятися?

Бабич. Ти йому погрози, що підеш до суду на скаргу, що він тобі жити з жінкою не дає.

Микола. Та то правда! Адже і над ним є старший! На скаргу!

Бабич. Що в цілім селі соблазнъ робить, сором на цілу громаду.

Микола. Га, таже за се тяжка кара!

Бабич. А ти думав як? Зараз його відси перенесуть! А ти вже собі потому з жінкою даси якось раду. Коби лиш його відси мара взяла.

Микола. О, певно, що з нею я собі пораджу. Адже ж ви, сусідоньки, знаєте, яка вона була добра, щира та вірна, заким його зла доля на мій дім навернула! До рани можна було її приложити, не то що! *(Плаче.)*

Настя. Ти, куме, його до хати не пусти, ось що! Двері йому перед носом замкни. Ціпом по голові заїдь. Так би я на твоїм місці зробила!

Микола. Так, так, так! Ціпом по голові! Мундур на камаття! Нехай мене скаржить! Я вже буду знав, як боронитися!

Бабич. Нас, куме, на свідків клич. Ми посвідчимо, як вони з тобою обходилися!

Селяни. Так, так! Усі посвідчимо! Його зовсім зі служби проженуть, а тобі нічого не буде!

Микола *(схапується)*. Добре! Все зроблю, візьму на відвагу. Або що, хіба я не чоловік, не господар? Ану, випиймо, сусіди! Біг заплатить вам за раду. Побачимо, хто тут буде старший. *(П'є і частує їх за чергою.)*

ЯВА ДРУГА

Ті самі. Входять жандарм і Анна.

Жандарм *(трохи підпитий)*. Го, го, го! А тут що? Празник якийсь, комашня чи поминки?

Микола. Та поминки, поминки справляю.

Жандарм. А по кім?

Микола. По собі самім. По своїй честі, по своїм супокою, по своїм житті.

Жандарм *(іде до столу — люди розступаються перед ним, він сідає. Анна також сідає на припичку)*. Ага, ти, бачу, вже троха тее... язиком путаєш!

Микола. Як то путаю? Я не путаю, я правду говорю! То ти, Михайле, моє життя попутав, так що й кінця не найду.

Жандарм. От, Миколо, не молв би-сь дурниць, та й ще при чужих людях, а радше частуй гостя.

Микола. Ой участував ти мене! Не такого ти частунку від мене варт!

Жандарм *(схапується і підступає до нього)*. Що ти говориш, що? Якого частунку?

Микола *(плює йому в лице)*. Ось якого, коли хочеш знати.

Жандарм *(б'є його кулаком у голову)*. Ось тобі за це!

Микола падає на землю. Люди кидаються до Миколи, Анна до Михайла.

Анна. Михайле, спокійся, що ти робиш?

Жандарм. Я спокійний і нічого більше не роблю, але плювати на себе не дам! Не бійся, се йому не пошкодить. Троха свічки в очах стали, але се байка. Протверезиться швидко. А я й так хотів із ним розумне слово поговорити.

Микола (*з трудом підноситься, його садять на лаві*). Так ти ось як мені платиш за мою доброту?

Жандарм. Не за доброту, Миколо! За доброту тільки Бог заплатить. А я за дурноту. За те, що ти плюєш на цісарський мундур.

Микола. Я не на цісарський мундур плюю, але на того огидника, що ганьбить образ Божий. Ти його знаєш? Михайла Гурмана!

Селяни. Так, так!

Жандарм. (*гне в собі злість*). Знаєте ви що, панове свідки, я тут хочу з Миколою розумне слово говорити. Вас тут не потрібно. Може б, ви пішли собі до дідька?

Микола. Ні, сусіди! Сидіть, не відходьте! Я вас прошу. Я вас тут запросив, він не має права вас виганяти.

Жандарм. (*зіскакує і хапає за карабін*). А я вам кажу, п'яниці погані, геть відси! Хто зараз не вступиться, той ось тут кольбою в груди дістане. Марш!

Селяни і селянки сквапно виходять. Декотрі хрестяться і плюють.

ЯВА ТРЕТЯ

Микола, жандарм і Анна.

Микола (*прискакує до нього*). Яким ти правом смієш моїх гостей з моєї хати виганяти, га? До тебе прийшли? Твою горівку пили?

Жандарм. (*відтручує його набік*). Мовчи, дурню! Слухай, що я тобі буду казати. Сідай ось тут!

Микола неохітно сідає.

Слухай, Миколо, що ти собі гадаєш?

Микола. Як то що?

Жандарм. Чого ти сам собі шкоду робиш? Роботу докинув, господарство занедбав, коні продав та все тільки з п'яниціями водишся та своє добро розкидаєш? Чи то ладно так, га?

Микола. Ладніше, ніж чужу жінку на гріх наводити.

Жандарм. Миколо, Миколо, не повинен би ти й згадувати про те.

Микола. Он як! Не повинен і згадувати про те, від чого серце рветься і голова тріскає? Спасибі за ласку. А скажи ти мені, Михайле, про що я маю згадувати? Для кого маю дбати? На кого робити?

Жандарм. Хоч би на себе самого.

Микола. Не бійся, на себе самого я дбаю! Продаю, роздаю, розкидаю, пропиваю те, що мені непотрібне, а беру лиш те, що мені потрібне. А потрібне мені тепер лиш одно — ось що! *(Телепає фляшкою.)*

Жандарм. Фе, Миколо, стидайся!

Микола. Я маю стидатися! Ха, ха, ха! А ти стидаєшся? А отся негідниця стидається, що по селу раз у раз з тобою волочиться? Ви маєте стид?

Жандарм. Зась тобі до нас.

Микола *(зривається)*. Кому зась? Мені? А ти хто тут? Яке ти право маєш мені заськати?

Жандарм *(силою саджає його назад)*. Ну, ну, не решетися! Я тобі скажу, яке я маю право. Слухай, Миколо! Ти знаєш, хто я був колись, ще там, у нашім селі?

Микола. А хто? Урвитель, забіяка.

Жандарм. Брешеш, друже мій. Я був чесний парубок, може, троха загарячий, запалкий. Але кривди я не любив, неправди не міг знести — і то було моє нещастя.

Микола. Було дещо й більше.

Жандарм. Правду кажеш. І я тобі зараз скажу, що ще причинилося до мого нещастя. Я полюбив отсю бідолаху, Анну, сироту, поштуркувану та кривджену нелюдами-братами. Ся любов була моїм одиноким, найдорожчим скарбом, вона могла би була з мене зробити доброго, порядного чоловіка. А ти, Миколо, ти до спілки з тими нелюдами вкрав мені те одиноке щастя.

Микола *(зривається)*. Я? Вкрав тобі... *(Хапає себе за голову.)* Господи, що се зо мною? Чи весь світ догори ногами перевертається? Я, втоптаний у болото, обдертий з чести, супокою і поваги, зруйнований, зарізаний без ножа — я, по-твойому, виходжу ще й злодієм?

Жандарм. Не хапайся за голову, Миколо! Адже твоє сумління само тобі каже, що моя правда.

Микола. Ні, брешеш. Я її не силував! Вона ще вдячна мені була...

Жандарм. Адже бачиш її вдячність.

Микола. Вороже, се ти її звів, одурив, причарував!

Жандарм. Ти мав три роки часу причарувати її до себе. Чому сього не вчинив?

Микола. Бо я не чарівник — ось чому!

Жандарм. Бо ти віхоть, а не чоловік — ось чому!

Микола. Хто віхоть? Я віхоть?

Жандарм. Авжеж не я.

Микола. Отже я зараз покажу тобі, що я не віхоть. Марш мені з хати! *(Хапає його за плечі.)*

Жандарм *(відтручує його)*. Иди спати, Миколо! Ти троха п'яний.

Микола. П'яний чи не п'яний, не твоя річ. Але ти мені геть із хати забирайся!

Жандарм. От же не вступлюся. Тут і заночую, коли мені схочеться.

Микола *(лагідно)*. Вступися, Михайле! Не доводи мене до лютости.

Жандарм *(лагідно)*. І не доходи до лютости, небоже, се нездорово. А я справді у тебе заночую. А завтра оба разом поїдемо до міста.

Микола. Оба разом? Пощо?

Жандарм *(виймає папір і показує)*. Ади, знаєш отсей папір?

Микола. Чорти б його знали, а не я!

Жандарм. То зле, Миколо! Не вадило б тобі його знати. Тут і про тебе дещо написано.

Микола. А що там про мене написано?

Жандарм. Наказ із суду, аби тебе приставити. Я ще нині маю його доручити вийтові. Там знов на тебе в суді щось наговорили.

Микола. Га. Юдо! Так ти знов з того боку підо мною риєш? Зовсім мене доконати хочеш? От же не діждеш! *(Вириває йому з рук папір і рве на кусні.)* На, маєш, маєш, маєш!

Жандарм. Дурню, і що ти зробив? Чи ти знаєш, що тобі буде за се?

Микола. Не мені, а тобі.

Жандарм. Ні, тобі! На, маєш раз! *(Б'є його в лице.)* Се на завдаток! На, маєш два! *(Замахується.)*

Микола *(хапає карабін)*. На тобі також раз! *(Кидається на Михайла.)*

Анна *(кидається між них)*. Миколо, набік!

Микола *(відтручує її)*. Ти сама набік!

Жандарм. Пусти його, Анно! Я його і так не боюся. *(Хапає за карабін, хоче вирвати Миколі.)* Пусти, дурню! З тим не жартуй!

Микола. Ось тобі мій жарт! *(Пускає карабін, хапає сокиру і втоплює в груди жандармові. Той падає.)*

Анна. Господи! Що з тобою, Михайле? *(Кидається до нього.)*

Жандарм *(вхопився рукою за груди, з котрих бухає кров)*. А се так! Нічого! Нічого мені не треба.

Анна. Кров! Кров! Ти ранений, Михайле, забитий. Голубчику! Де рана?

Жандарм. Нічого, Анно, нічого! Се лиш жарт був. Троха поболить та й перестане. Годі, Миколо! Чого став та й трусишся? Дай руку!

Микола (*кидає сокиру*). Та... та... невже воно нічого?

Жандарм (*слабше*). Дай руку! (*Простягає йому закровавлену руку. Микола дає свою.*) Спасибі тобі! Ти зробив мені прислугу, і я не гніваюсь на тебе! Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялася.

Анна. Михайле, серце моє, скажи, що тобі? Де в тебе рана?

Жандарм. Кажу тобі, що мені зовсім добре. Навіть і ліків не треба! А ось і свідки! Ну, слава Богу! Слава Богу!

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ті самі, вїйт, Бабич, Настя, селяни.

Вїйт. Гей! А тут що такого? Хто тут галасує?

Настя. Ой лишенько! Шандар забитий.

Вїйт. Невже неживий? Миколо, Анно! Що се таке? Говорить, чого стоїте як остовпілі?

Жандарм (*слабо*). Пане вїйте! Дайте їм спокій! Вони не винні! Я... я сам...

Вїйт. А тобі що таке сталося? Пощо на себе руки наложив?

Жандарм. Так було треба. То моя річ... Анно! Миколо... будьте здорові... і простіть. (*Умирає.*)

Анна (*кидається до трупа*). Михайле, Михайлику! На кого ти мене покидаєш? Що я без тебе на світі зачну?

Микола. Анно, успокійся, хіба ти не маєш для кого жити?

Заслона спадає

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Абнегація — самозречення

Авансувати — одержати вищу посаду

Ад'юнкт — нижчий судовий чин, помічник відповідальної особи

Акцептант — особа, що зобов'язується сплатити за певним документом, векселем

Алюзія — натяк

Алярм — тривога

Альтруїзм — безкорисливе піклування про іншого; жертвування задля блага іншого особистими інтересами

Анальфабет — неграмотний; неук

Англе́з — парадний костюм

Аніж — аніс, трав'яниста ефіроносна рослина, плоди якої використовуються як прянощі

Апа́тія — байдужість

Асекура́ція — страхівка

Ббнда — музичний ансамбль, оркестр

Бэ́льба — картопля

Багати́р — багатій, багач

Багате́лька — дрібна судова справа; дрібниця

Банува́ти — сумувати

Баня́к — металевий горщик, чавун; каструля

Банька — булька, бульбашка

Барабо́ля — картопля

Басару́нок — відшкодування

Безгрунто́вий — безземельний; *перен.* позбавлений ґрунту, основи, осердя; безпідставний

Безхоси́нний — безкорисний, невивідний; той, який не має користі

Бэ́стія — звір, тварина

Бидля́ — худоба

Бібу́ла — обгортковий або промокальний папір

Біці́кл — двоколісний велосипед

Бля́га — брехня, облуда; пустомовність, патякання

Бода́ти — буцати, колотися, бити рогами (про корову, бугая)

Бо́дня — бочка

Борба́ — боротьба

Бо́рзо — швидко

Бо́рше — швидше
Бра́нка — набір до війська
Бра́таниця — донька брата
Бре́хати — у значенні гавкати
Бродо́ве — плата за перехід (переїзд) через брід
Будо́ще — майбутнє, прийдешнє
Будо́щина — майбуття
Будо́ще, будо́щина — майбутнє, прийдешнє
Бу́льба — картопля
Бу́нда — верхній чоловічий теплий одяг
Бу́рливий — бурхливий
Бу́рмістр — міський голова
Бу́рчко — невеликий письмовий стіл

Вака́ції — канікули
Ванькі́р — бічна кімната, відокремлена стіною від великої кім-
нати

Варста́т — майстерня, робітня
Вахля́р — віяло
Ве́льон — тут: вуаль
Верні́ї — ланцюги, пута
Верéта — рядно
Ве́рх — тут: гірська вершина
Ви́вірка — білка
Ви́д — вигляд; обличчя
Ви́діл — рада; управління
Ви́їмок — виняток
Ви́права — тут: посаг
Ви́рідний — виродок
Ви́слідок — результат, наслідок
Ви́дзиска́ти — відшукати, віднайти; тут: повернути
Ви́дно́га — гірський відріг
Ви́дтам — звідти
Ви́заві — противник, суперник
Ви́ктуа́л — харч, їжа
Ви́но — посаг
Ви́рне́ по́ле — придатне для оранки
Ви́тхне́нний — натхненний
Ви́тхне́ння — натхнення
Ви́тчина́ — Вітчизна, Батьківщина
Ви́ц — жарт
Во́зівня — повітка для возів, саней тощо
Во́зний — судовий урядовець
Во́тант — писар у адвоката
Все — у значенні завжди
Всу́є — намарне, даремно
Всу́пір — всупереч
Во́йко — дядько (брат матері); у бойків та гуцулів також назва
ведме́дя
Вча́сно — у значенні завчасно, зарано
Вча́сний — тут: ранній

Галерія — критий або відкритий коридор, що з'єднує кілька приміщень
Гальба — кухоль
Гвоздь — цвях
Гербата — чай
Геца — жарт; вибрик
Гіля — гілка, гіляка
Гіпотека — акт у законодавстві, що закріплює право на нерухоме майно
Глагул — слово
Гліпнути — глянути
Гой — неюдей, іновірець
Головатий — тут: рослина з великою квіткою чи плодом на кінці стебла
Голосниця — гортань
Гоноратор — представник влади; шанована людина
Горальня — невеликий завод для виробництва спирту
Горожанін — громадянин
Горожанство — громадянство
Гостинець — битий шлях
Грань — жар
Грач — гравець
Грижб — турбота, гризота, журба
Гураган — ураган, вітер великої руйнівної сили; піщана буря, смерч

Газда — господар
Гарувати — важко працювати
Гзимс — карниз
Гратулювати — вітати
Гремільний — спільний, колективний
Густ — смак

Дараба — пліт із дерев'яних кругляків для сплаву лісу на річак
Карпат

Двігати — нести, рухати
Двірець (дворець) — вокзал
Двора́к — придворний
Деліквент — засуджений на страту
Десниця — правиця, права рука
Дефравдація — крадіжка
Дивогляд — диво
Дигнітар — високопоставлена особа, значний чиновник
Дик — дикий кабан
Дилина — груба дошка, балка, брус
Дилькотати — тремтіти
Дильований — збудований із брусів (дили́н)
Диспозиція — вказівка
Ліді́цтво — спадок, спадщина, спадкоємність
Лідич — землевласник
Ділетка — міра ваги, 25 кг
Діто́чий — дитячий, дитинний

Днесь — сьогодні, нині
До шпунту — досконало
Довг — обов'язок
Домовітий — господарський, господаровитий, хазяйновитий
Досвідіти — дослідити, пересвідчитися
Дрантавий (дрантивий) — подертий; поганий, негідний
Дривітня (дровітня) — повітка для складання дров
Дриглі — холодець
Дуфати — покладатися, сподіватися на когось (на щось)

Евфемізм — заміна грубих, непристойних слів іншими словами
Екзекутор — чиновник, який відав господарськими справами і наглядом за зовнішнім порядком у державній установі
Екзекуція — домагання свого права; повернення чогось
Елаборат — здобуток, виконана праця
Елєв — учень; вихованець
Еманципатор (емансипатор) — захисник жіночих прав
Емеритура — пенсія
Емфаза — напруженість, емоційна виразність, патетика; тут: гордість

Єресь — віровідступництво, відступ од канонічного віровчення

Жадний — жодний, жоден
Жєнтиця — сироватка з овечого молока
Жєнуватися — соромитися
Жізній — тут: життєдайний, родючий, плодючий (про ґрунт, землю)
Жмінка — жменька, пригорща
Жонца — управитель

Запорóха — порох, пил
Забаг — бажання, забаганка
Забивати — у значенні убивати
Завідомити — повідомити
Завізвання — повістка; виклик
Завше — завжди
Заглада — погибель, смерть, зруйнування, знищення
Загорілий — тут: бувалий, досвідчений
Заденунційований — викритий
Заказати — заборонити
Закнеблювати — затикати
Закрут — поворот
Залива — потоп
Запóпадно — ретельно, старанно
Запомóга — допомога
Затруєний — отруєний
Зашкруміти — зашкварчати
Збúччя — узб́ччя
Зба́нок, дзба́нок — глиняна посудина; глек, глечик
Збирані́на — зібрання, гурт
Звєрхник — керівник, начальник

Звій — складка
Зво́ри — яри
Згу́к — звук
Зди́баться — зустрітися
Зи́мний — холодний
Зи́мно — холодно
Зирк — погляд
Зиркну́ти — поглянути
Зи́йскати — відшукати, віднайти
Зи́стати — залишитися
Зи́ститься (зсти́тися) — захолонутися, замерзнути, заціпеніти
Злу́да — ілюзія
Зми́сл — відчуття; сенс, смисл
Змо́ра — видіння; марення
Зострі́лити — зосередити, спрямувати
Зраст — зріст, виріст; буйний ріст, буяння (про рослинність)

Ід — до
Індага́ція — допит
Інсталя́ція — тут: поселення
Інтен́ція — намір, задум
Інтервє́нція — вторгнення; втручання
Інтима́т — розпорядження
Інтроду́кція — вступ, передмова
Іспиту́вий — екзаменаційний

Ї́дь — отрута

Йовіа́льно — добродушно, весело

Ка́вця — грошова застава
Кага́л — єврейське громадське самоврядування; єврейська громада

Ка́зня — камера
Казу́чний — казковий
Кайстру́вий — повстяний
Калафіо́р — цвітна капуста
Калю́мнія — зневага
Каме́нця — будинок
Каме́ральний — державний
Камра́т — товариш
Камра́ття — товариші, товариство
Ка́нт — тут: край, ребро скелі; пруг дошки, бруса тощо
Канце́ліст — канцелярський працівник, писар
Ка́ня — шуліка, хижий птах із родини яструбових

Капеланія — виконання обов'язків капелана, тобто священика, який відправляє літургії в каплицях, жіночих монастирях, або той, хто призначений для певної групи осіб (військових, ув'язнених, шпиталізованих тощо)

Капо́рес — кінець; смерть
Капу́за — капюшон
Капца́н — бідняк

Ка́рк — шия, в'язи, загривок; верхня частина хребта
Карма́зін — старовинне дороге темно-червоне сукно; одяг із цього сукна

Ка́рний — кримінальний

Ка́рта — тут: листок паперу, сторінка

Каса́рня — казарма

Каси́но — казино; клуб

Ква́с — тут у значенні дріжджі, закваска

Квасни́й — кислий

Квит — квитанція

Ке́льнер — офіціант

Ке́рма — кермо

Ки́чера — лісиста гора з голою вершиною

Ки́точка — кишенька

Клапа́ня — хутряна гуцульська шапка

Клейно́д — дорогоцінний предмет

Клерика́л — церковний діяч; наближений до церкви; той, кому близькі ідеї церкви

Клі́нно — навколішки, стоячи на колінах

Кло́мб — клумба

Кльо́ц — колода

Коб — якби

Кове́рта — конверт

Ковткі́ — сережки

Ко́ждий — кожний

Коло́нська вода́ — одеколон

Комплікува́ти — ускладнювати

Ку́нар — стовбур дерева; гіляка, відгалуження

Конвенціона́льний — відповідний до угоди

Конве́рсія — ліквідація; повернення (боргів)

Кондеканáльний — з одного деканату

Конду́їт — журнал із записами про поведінку учнів; тут: враження

Коно́вка — відро; висока звужена вгорі кварта

Консекве́нтний — послідовний

Конфіденціáльно — таємно

Конце́сія — поступка; дозвіл; договір

Конце́пт — план, схема; ідея

Конце́сія — поступка; договір

Конципіе́нт — практикант у адвоката

Ко́нче — неодмінно, обов'язково

Копá — одиниця лічби, що дорівнює 60

Коро́в'янка — вакцина

Корому́ла — змова, зрада; бунт, заколот; незгода, розбрат; кра-
мола

Корч — куш

Ко́ц — вовняне укривало

Коша́ра — 1) стайня для овець; 2) житловий будинок для робіт-
ників

Кпін — жарт, насміх, глум, кепкування

Кпíti — кепкувати, глузувати, насміхатися, знущатися

Кра́сий — рябий, строкатий, барвистий, плямистий

Кра́та, кра́ти — грати (тюремні)

Креату́ра — той, хто посідає значне місце завдяки протекції впливової особи; ставленик

Кре́денс — шафа для посуду

Кре́зус — *перен.* багата людина

Кре́йцер (крейцар) — дрібна австрійська монета, менше копійки

Кри́вка — схованка

Кри́пта — печера, склеп; місце поховання, заглиблення для гробниці (зокрема, в підземних катакомбах)

Ку́ндсман — клієнт

Кури́єр — кур'єр, посланець

Ку́рія — розряд виборців за певною ознакою (майновою, становою, національною тощо)

Ку́фер — скриня

Куфе́рок — скринька

Ку́чма — висока шапка

Ла́дний — гарний

Лазу́р — блакить

Ла́нець — ланцюг

Ла́пка — тут: пастка

Лакхма́нь — лахміття, ганчір'я, дрантя

Ліве́рант — постачальник

Ліса — загорожа, сплетена з лози; ціпок

Ліска — ціпок; тут: чарівна паличка

Літоросль — парость, пагін, гілка

Ліцита́ція — продаж з аукціону

Лока́ль — приміщення

Лока́тор — квартирант

Лока́ція — квартира

Лота́ш — латаття

Лоту́чити — дошкуляти, гризти

Луда́ — омана

Людо́вий — народний

Лю́дськість — людство

Ля́рва — повія; примара

Ля́чний — страшний

Магне́с (магнет) — магніт

Магні́фіка — дружина

Маеста́т — велич

Маестати́чний — величний

Мае́тний — багатий

Мае́тність — майно, багатство

Ма́й — травень

Мамелю́к — тут: представник найвищої знаті

Манипуля́нт — службовець

Ма́лпа — мавпа

Мара́ — примара, привид

Ма́ри — ноші для перенесення мерців; катафалк

Марша́лок — голова, провідник дворянського стану

Мата́дор — тут: особа, що посідає поважне становище

Матня́ — частина чоловічих штанів, де сходяться холоші

Матримоніальний — пов'язаний з одруженням, сімейним життям
Мату́ра — випускний іспит
Ма́цьок — живіт
Маю́чий — багатий
Мельдува́тися — вербуватися
Меце́нас — адвокат
Милі́ти — помилятися, уводити (входити) в оману
Мід — мед
Мо́вниця — трибуна
Морато́рій — тут: відтермінування платежів
Морг — понад півгектара землі
Мосціпа́н — милостивий пан, добродій; тут *ірон.*
Мурава́ — трава
Мураве́ль — мураха

На хай́рем — слово честі (*євр.*)
Набо́рзі — нашвидкуруч
Нагваря́тися — нарікати
Нагінець — той, хто доганяє
Нагі́нка — погоня
На́гло — несподівано
Нагні́тки — мозолі
Назавсі́ді — назавжди
Най — хай, нехай
Напу́дити — налякати
Насе́рйо — серйозно
Настрі́ть — назустріч
Неба́чний — неухажний
Неісні́ння — неіснування, небуття
Нелі́тній — неповнолітній
Немо́ва — німий, позбавлений дару мови
Непі́шний — присоромлений
Не́тля — нічний метелик
Неха́рний — неохайний; брудний
Ніжа — ніша
Нома́ди — кочівники
Ноторі́чно — загальновідомо
Нуда́ — нудота
Ну́та — нота, мелодія, мотив

Обду́кція — судово-медичний розтин, обстеження
Облак — хмара, туман
Обо́ра — загорожа для худоби
Оборі́г — повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя

і т. ін.
Обру́с — скатертина
Обсерва́ція — обстеження; спостереження
Обув — взуття
Овші́м — авжеж, охоче; з радістю
Огни́во — 1) кресало; 2) кільце; ланка (в ланцюзі); 3) кожен із чотирьох стовпів-підпор, на яких тримається покрівля оборугу
Огневі́й — тут: пожежний

Одинце́м — пооди́нці, в самоти́ні
Око́пище, окопи́сько — цвинтар
Опу́ка — м'яч
Опі́нія — загальна думка
Опо́ка — тверда, легка гірська порода
Орди́на́нс — прислужник
Осе́т — вид бур'яну
Ослобоня́ти — звільняти
Оста́тній — останній
Отяга́тися — зволікати, баритися
Офі́рувати — жертвувати
Офі́цина — флігель; приміщення для слуг
Офі́ціал — чиновник

Панчо́хи — тут: шкарпетки

Пароксі́зм — сильний приступ хворобливого стану; гостра форма переживання якогось почуття

Па́тинки — капці

Патримоніа́льний — спадковий, родовий; давній, колишній

Пена́ти — рідна домівка

Переки́ньчик — зрадник, відступник

Перепе́рти — тут: виголосити

Підпові́сти — підказати

Підхлі́бити — підлещувати, підлабузнюватись

Пла́й — гірська стежка

Пledoаé — адвокатська оборона

Плі́к — стос, купа

Повіда́ти — казати, промовляти; розповідати, розказувати

Пові́рник, ві́рник — довірена особа

Погáneць — поганий, нечистий

Поді́лля — низовинна місцевість; долина

Пожито́чний — корисний

По́зем — рівень

По́зір — погляд

Покі́й — кімната

Поко́їк — кімнатка

Поку́са — спокуса

По́ліка — *букв.* поперечна вишивка на кінцях рушника, рукавів сорочки тощо; *перен.* слід, знак

Поломі́нний — полум'яний, вогняний

Пу́рох — пил, пилюка

Порфі́ра — довга пурпурова мантия, символ влади монарха

Посе́сор — власник заводу чи фабрики

Посо́льство — послання, лист; *перен.* доручення, обов'язок

Поспу́лу — разом, спільно

Постенфі́рер — поштовий службовець, поштар

Потра́ктува́ти — тут: пригостити

По́тріб — потреба

Похі́пливий — здатний, спроможний

Почва́ра — потвора

Почва́рний — потворний

Празнічний — святковий
Пра́ник — дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання
Преліпотéнт (пленіпотент) — уповноважений від громади
Прéцінь (прéці) — адже, а все ж, все-таки, проте
Преціо́зи — коштовності
Прéцлі — бублики
Прецля́р — продавець солодошів
Принципа́л — хазяїн, начальник, керівник
Припадку́во — випадково
Припа́док — випадок
Припові́стка — оповідь, приказка, казка, притча
Прити́чина — пригода, придибенція; прикрий випадок, халепа
Пру́бі — вигук, що вживається для вираження переляку, розпачу, здивування, несподіванки або волання про допомогу, порятунку
Пробосто́во — плебанія, місце проживання священика
Пробо́щ — парох, настоятель храму
Прокура́тор — прокурор
Пролонга́та — продовження, відтермінування
Пропіна́тор — корчмар
Пропіна́ція — торгівля спиртними напоями
Пру́стий — у значенні прямий
Пру́сто — у значенні прямо
Проти́вний — протилежний
Прохі́д — прогулянка
Пуга́р — келих, кубок, склянка
Пу́дло — коробка; корпус
Пчі́лка — бджілка
Пчола́ — бджола
П'яст, п'ястук — кулак

Ра́зом — у значенні враз, в одну мить
Ра́дця — радник
Рандеву́ — побачення
Ра́ти — термін сплати чергових внесків, частина плати
Ра́яти — радити
Реду́та — забава
Резигна́ція — збайдужіння, відречення, відмова від чогось; відступництво, самозречення, зневіра, покора долі
Реклімува́тися (рекламуватися) — звільнитися від набору до війська
Ре́курс — касаційна скарга, апеляція до вищих інстанцій
Реля́ція — звіт
Репрезента́нт — представник
Респектува́ти (закон) — шанувати (закон), дотримуватися (закону)
Реставра́ція — ресторан
Реста́нції — залишки
Ре́тязь — залізний засув
Реферéнт — доповідач
Рефлéксія — самоаналіз; роздуми людини над своїм внутрішнім станом
Реце́піс — квитанція, розписка

Речені́ць — строк, термін
Риваліза́ція — суперництво
Ривалізува́ти — конкурувати, боротися між собою
Ригоро́зи — випускні іспити
Рінь — дрібне каміння; жорства, галька, щебінь, гравій на березі річки
Річ — тут: мова, мовлення; промова
Рога́чка — в'їзд у місто
Розка́з — тут: наказ, команда
Ру́зкіш — у значенні насолода, задоволення
Розривка — розвага
Розсі́л — бульйон
Росі́ти — зрошувати, поливати
Рості́на — рослина
Ру́брум — прохання, написане на половині аркуша, в кінці міститься адреса і короткий зміст прохання
Русіка́льний — селянський
Ряд — тут: уряд, влада

Сакраме́нт — церковне таїнство
Са́мум — пустельний вітер, піщаний ураган
Сана́ція — оздоровлення
Сара́ка — бідолаха, сердега
Сатисфа́кція — почуття приємности; задоволення
Све́рщик, сверщóк — цвіркун, коник (комаха)
Секвестра́тор — збирач податків
Сепара́тка — окрема кімната
Сестрі́ниця — донька сестри
Силогі́зм — дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень одержують третє, зумовлене ними
Сильце́ — пастка
Сіножа́ть — луг
Сквар — спека, жар
Скиндя́чка — стрічка, заплетена у вінок або косу дівчини
Склеп — тут: крамниця
Скомпліко́ваний — складний
Ску́чно — «до скоку», у значенні «до танцю»; скочний — танцювальний

Скра́нь — чоло
Скрипт — борговий запис
Сли — якщо, коли
Слідьти — стежити, спостерігати
Слобони́ти — визволяти, звільняти
Сльота́ — осіння негода
Слямаза́рність — недбальство; лінощі
Сма́га — вогонь, полум'я; спрага; посуха
Смок — змії, дракон
Смо́чий — зміїний, драконячий
Сові́тник — радник
Соленіза́нт — іменинник
Су́нмище — зібрання

Сóпух — сморід
Сотру́дник — помічник священика-настоятеля
Софі́зм — навмисно хибно зроблений умовивід, який має ви-
димість істинного
Спиже́вий — мідний; бронзовий
Справозда́ння — звіт; повідомлення
Ста́ція — зупинка; станція
Стра́жниця — кімната для дозорців
Стра́тити — у значенні втратити
Стрепа́тися — стрепенутися
Стрепіха́тий — настовбурчений
Стри́к — брат батька
Стри́х — горище
Стри́бувати — спробувати
Стри́й — одежа
Стри́льба — рушниця
Стро́п — букв. канат, трос; перен. небесна височінь, zenit
Стру́п — шкірка, що вкриває поверхню або краї рани, що загою-
ється
Струпі́ший — трухлявий
Стя́жка — стрічка
Субве́нція — асигнування
Суплі́ка — писане прохання або скарга
Суте́рен — підвал

Та́блиця — шкільна дошка
Та́ма — гребля, загата; перен. перепона, перешкода
Тараба́н — барабан
Теорба́н — струнний музичний інструмент на зразок лютні
Теребі́нт (тереві́нф) — фісташкове дерево
Терли́ця — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т. ін.
Термі́н — тут: судовий процес
Терпи́ння — у значенні страждання
Тіцький — такий, takesенький (у значенні малий, малесенький)
Толерува́ти — терпіти
Тона́ц'я (тона́ція) — тональність
Трафля́ти — утрапляти, попадати; тут: поціляти
Тре́би — священичі служби
Тресу́ра — виховання; дресирування
Тру́мна — труна, гріб
Тру́нок — напій
Тру́тити — зіпхнути
Турніке́т — загорожа
Тя́мка — свідомість, пам'ять

Угу́рний — упертий
Удо́ — стегно
Уйті́ — уникнути, втекти
Улу́мний — кволий, скалічений
Умліо́ка — вмить, вмент, враз
Упра́вний — керований, підвладний

Урвитель — шибеник
Урльоп — відпустка
Усе́, все́ — у значенні завжди
У́ступ — частина тексту: уривок, абзац
У́тлий — маленький, мізерний

Фаворі́ти — тут: бакенбарди
Фа́ктор — тут: посередник, маклер
Фамі́лія — сім'я
Фанто́м — привид, примара
Фа́тум — доля, невідворотна визначеність
Фе́ральний — нещасливий
Фе́рії — канікули
Ферляду́нок — повістка до суду
Фі́льва́рок — панський маєток із господарськими будівлями
Фі́ра — віз
Фі́рер — командир
Флу́та (флю́та) — флот
Фо́хи — примхи
Фризіе́р — перукар
Фу́траш — харч

Хвиле́вий — миттєвий

Хідні́к — тротуар

Хламі́да — у давніх греків — плащ із грубої шерстяної матерії, який надягали поверх хітона; в класичні часи — улюблений одяг філософів

Хло́ — хлопець (*розмов.*)

Хлу́пський — селянський, мужицький

Ху́ватись — рухатись із боку в бік, туди-сюди

Хо́пта — бур'ян

Хо́рий — хворий

Хоро́нити — тут: берегти, зберігати

Хосе́н — користь

Цаль — міра довжини, 2—4 см

Цві́кер — пенсне

Циру́лик — фельдшер; перукар

Ці́цес — ритуальний одяг релігійних євреїв

Цілопа́лення — у стародавніх гебреїв жертвопринесення тварини, яку повністю спалювали на жертovníку

Ча́до — дитина, нащадок

Часо́пис, часо́пись — періодичне видання: журнал, газета тощо

Чві́рка — четвірка (коней)

Че́нь — може, либонь, мабу́ть

Че́рес — пояс

Чи́р — 1) страва, приготована на воді з вівсяного або житнього борошна; 2) трут, губка; кора, лико

Чмі́ль — джмі́ль

Чоловнцтво — людство, людяність

Ша́бас — суботій день у євреїв

Ша́басува́ти — у євреїв — святкувати суботу

Ше́мріт — шурхіт

Шкура́т'яний — шкіряний

Шлеп — шлейф; довгий задній край жіночого плаття, що воло-
читься по землі

Шма́та — ганчірка; ганчір'я, лахміття

Шнапа́т'ярка — невелика чарка

Шо́пка (шо́па) — тут: клуня, повітка

Шпі́цель — шпиг

Штахе́ти — дерев'яна загорожа

Штиле́т — ніж; меч

Шти́ри — чотири

Шту́ка — 1) мистецтво; 2) шматок, уламок, уривок

Шту́ркати — штовхати

Шува́р — лепеха, татарське зілля

Щовб — скеля

Я́зя — яга; люта жінка

Яр — у значенні молода весняна сила, жага життя, любовна
пристрасть

Яри́на — городина, овочі

Яски́ня — печера

КОМЕНТАРІ

ВІД УПОРЯДНИКА

До пропонованого видання увійшли найбільш важливі, характерні й художньо довершені, на думку упорядника, твори Івана Франка — поетичні (вірші та поеми), прозові (оповідання, новели, роман) і драматичні. Жанрова система творчости письменника, що охоплює всі три головні літературні роди, зумовила структуру видання.

У своїй праці упорядник керувався прагненням по змозі якнайповніше репрезентувати багатий і розмаїтий творчий доробок Франка — без купюр і скорочень, в усій повноті і велегранності. Зрозуміло, з кількох тисяч художніх творів класика до невеликого вибраного можна було вмістити лише невеличку частину цього.

Усі твори Івана Франка, надруковані за життя письменника, подаються за останньою авторизованою публікацією. Твори, що не були опубліковані за життя автора, подаються за першодруком. За необхідности тексти окремих творів було звірено з автографами.

Поезії друкуються в композиційній послідовності, що її ретельно вибудував сам письменник. Збережено авторську циклізацію творів; проте наскрізну нумерацію циклів та віршів усередині збірок усюди скасовано, навіть якщо подано всі твори циклу (задня однотайности принципів видання). Перед збірками і циклами, які подаються не повністю, зазначається «Із книги...», «Із циклу...». В іншому разі назва художнього цілого подається без уточнень. Усі інші твори подаються в хронологічному порядку відповідно до часу їхнього написання.

Дати написання творів, зазначені в прижиттєвих публікаціях, опускаються, оскільки письменник далеко не завжди точно датував власні твори. Не наводяться також передмови до збірок, бібліографічні поклики на першодрук окремих текстів та розлогі авторські коментарі, якими І. Франко часто супроводжував власні твори, особливо в останній період життя і творчости (збірки «Давне й нове», «Із літ мої молодости»).

Крім того, оскільки Франкова поетична акцентуація часто відрізняється од сучасних акцентологічних норм і здебільшого зумовлена радше ритмічними чинниками, ніж орфоепічними правилами, у випадках варіантної або відмінної від літературної акцентуації в поетичних текстах поставлено наголоси.

Тексти творів І. Франка подаються за сучасним правописом із максимальним збереженням лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, а також, здебільшого, орфографічних та пунктуаційних особливостей авторського мовлення (у тім числі й діалектних), яке з історично-лінгвістичного погляду становить цікавий зразок захід-

ноукраїнського варіанту нашої літературної мови. Зважаючи на послідовне прагнення самого Франка удоступнити власну творчість для наддніпрянського читача шляхом наближення її мовно-правописних засад до загальноукраїнських літературних норм (які на той час іще тільки склалися), мова текстів у пропонованому виданні зазнала мінімальних правописних змін.

Водночас, на відміну од попередніх видань літературної спадщини Франка (зокрема у відповідних томах 20-томного та 50-томного Зібрань творів), у нашому виданні, відповідно до рекомендацій «Проекту найновішої редакції «Українського правопису» (1999), послідовно збережено авторське написання буквосполучення -ія- на місці -ія- (діалект, фіякр, міріяда) та дифтонга -ав- на місці -ау- (павза) у словах іншомовного походження, закінчення -и в родовому відмінку однини іменників третьої відміни (чести, смерти, любови) та четвертої відміни з суфіксом -ен- (імени, сімени), написання слів релігійної семантики з великої літери (Бог, Господь, Пречиста Діва, Мати Божа). Уживання літери ґ у питомій та запозиченій лексиці, власних та загальних назвах (бляга, газда, гвалт, геній, граніт, генерал, легенда, резигнація, ренегат, сугестія, Ніягара та ін.) кодифіковано відповідно до рекомендацій проф. Олександра Пономаріва (*Пономарів О. Фонема Г та Ґ: Словник і коментар.* — К.: Видавничий центр «Просвіта», 1997. — 40 с.).

Ці орфографічні особливості Франкової творчості, на наше переконання, відповідають іманентній природі української мови і, сподіваємось, незабаром будуть остаточно «реабілітовані» й узаконені новою редакцією «Українського правопису».

Коментарі до окремих творів Франка, вміщених у цьому виданні, містять вказівку на першопублікацію, основне джерело тексту, стислі пояснення згаданих у тексті реалій та персоналій (із наскрізною нумерацією арабськими цифрами).

Виняток становлять поетичні тексти, що увійшли до прижиттєвих збірок. У зв'язку з видавничим лімітом на обсяг коментарів, з метою економії місця, примітки до окремих віршів не містять вказівок на першодрук та джерело тексту, за яким він републікується, а включають у себе лише реальний коментар. Така інформація подається тільки щодо творів інших жанрів — поем, оповідань та новел, роману, драми, а також поетичних збірок у цілому та віршів, що залишились поза збірками. Окремий випадок становить перший опублікований вірш (і загалом твір) І. Франка — сонет «Народна пісня». Зважаючи на його значущість для творчої еволюції письменника, коментарі до цього вірша містять необхідні текстологічні вказівки.

Окремо (перед коментарями, під заголовком «Пояснення слів») подаються тлумачення рідковживаних і малозрозумілих сучасному читачеві лексем (діалектизмів, архаїзмів, історизмів, професіоналізмів, арготизмів, варваризмів тощо). Український переклад іншомовних слів і виразів, що вживаються в текстах Франка, наводиться у відповідних місцях у посторінкових примітках, позначених астериском (*), за підписом: *Упоряд.*

Усі примітки й пояснення належать упорядникові, за винятком тих, де зазначено: *Примітка І. Франка.*

При написанні коментарів використано матеріали спеціальних франкознавчих досліджень, а також таких видань творів І. Франка:

Твори: У 20 т. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1950—1956.

Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1976—1986.

Мозаїка: Із творів, що не увійшли до Зібрання творів у 50 томах / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. — Львів: Каменяр, 2001. — 434 с.

Вибрані твори: У 3 т. — Дрогобич: Коло, 2005.

Зрозуміло, добір текстів до будь-якого вибраного позначений значною мірою суб'єктивності. Усвідомлюючи це, упорядник просить вибачення у вимогливого читача, який, можливо, не знайде в цій книжці сподіваного, та водночас зберігає за собою право на власне бачення *нового канону* художніх текстів і — ширше — життєтворчості Франка — канону, істотно відмінного од нав'язуваного впродовж минулого сторіччя радянським режимом і ще досі, на жаль, вельми живучого.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

вид. — видання

ВР ІЛ — Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

газ. — газета

журн. — журнал

Кн. — книга

ЛНВ — «Літературно-науковий вістник»

НТШ — Наукове товариство імени Шевченка

обл. — область

р. — рік

р-н — район

Р. Х. — Різдво Христове

рр. — роки

С. — сторінка

Т. — том

т. зв. — так званий

Ф. — фонд

Ч. — число

ПОЕЗІЯ

Із книги «ІЗ ЛІТ МОЄЇ МОЛОДОСТІ».

*Збірка поезій Івана Франка
з п'ятиліття 1874—1878» (Львів, 1914)*

Це хронологічно остання поетична збірка І. Франка, що містить його ранні віршові спроби:

Із літ моєї молодости: Збірка поезій Івана Франка з п'ятиліття 1874—1878. — Львів, Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1914. — 126 с. («Літературно-наукова бібліотека», № 159).

Усі твори збірки подаються за цим виданням.

До книги з мовностилістичними та правописними виправленнями та коментарями автора увійшли всі 14 творів дебютної поетичної збірки письменника:

*Письма Івана Франка. І. Баляди і розкази (Посвячено бл. дівици Надзжді***).* — Львів: З друкарні Товариства імени Шевченка, під зарядом Фр. Сарницького, 1876. — 32 с.

Крім того, у збірці «Із літ моєї молодости» було републіковано ще 21 зразок ранньої поетичної творчості І. Франка (твори, опубліковані в журналах «Друг», «Громадський друг», а також до того не друковані). Книгу, що загалом містила 35 творів, супроводило «Переднє слово» автора (С. 3—7).

Оскільки збірка репрезентує ранній етап творчості письменника (добу «молодечого романтизму», за власним визначенням І. Франка), твори цієї книги подаються перед іншими поетичними збірками. Порухення хронологічного принципу виправдане необхідністю адекватного відтворення логіки естетичної еволюції І. Франка-поета.

Народна пісня (Сонет)

Уперше надруковано в журн.: Друг. — 1874. — № 3. — 1/13. V. — С. 51, під заголовком «Народныя пѣсни (Сонеть)», за підписом *Джеджалик*.

Згодом вірш із істотними правописними та мовностилістичними авторськими змінами (зі збереженням ритму 6-стопового ямба та схеми римування) увійшов до 2-го видання збірки «З вершин і низин» (Львів, 1893. — С. 152—153) під заголовком «Народня пісня» (IV твір циклу «Вольні сонети»). Третя редакція вірша із суттєвими лексичними й версифікаційними модифікаціями (зокрема, заміною 6-стопового ямба 5-стоповим) опублікована в книзі «Із літ моєї молодости» (Львів, 1914. — С. 9) із титулом «Народня пісня (Сонет)». Подається за цим виданням.

Крім того, відомий автопереклад твору польською мовою, надрукований у газ.: *Kłosa ukraińskie*. — 1914. — № 5—6. — 29.V (11. I). — S. 4, під назвою «Pieśń ludowa» з приміткою «Przekładu na język polski dokonałem d. 16 kwietnia 1914 г.».

Це перший опублікований твір І. Франка. Написаний 1873 р. в Дрогобичі (датується на підставі авторської вказівки на рік написання при републікації твору у 2-му виданні збірки «З вершин і низин», 1893).

Зберігся автограф під назвою «Пѣсни народныя (Сонеть)» (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 1058), надісланий листом до редакції журналу «Друг» від 6 травня 1874 (разом з іншими ранніми поезіями перекладами).

Хрест

¹ Сембратович Йосиф (1821—1900) — діяч Української греко-католицької церкви, у 1870—1882 рр. галицький митрополит.

Коляда

(*Руським господарям*)

² Пропущений рядок відновлено за першопублікацією «Коляди» у збірці «Баляди і розкази» (Львів, 1876. — С. 27).

Із книги «З ВЕРШИН І НИЗИН»

(Львів, 1887; 2-е вид., Львів, 1893)

Це друга (після «Баляд і розказів») поетична збірка І. Франка, яка за життя автора мала два видання:

З вершин і низин: Збірник поезій Івана Франка. — Львів: Накладом автора, 1887. — 252 с.

З вершин і низин: Збірник поезій Івана Франка. — Друге, доп. вид. — Львів: Накладом Ольги Франко, 1893. — 468, VI с.

Перше з них мало дедикацію: «Посвячую моїй любій дружині Ользі з Хоружинських Франко». До нього ввійшла частина поетичних творів І. Франка з десятиліття 1877—1888 рр. (усього 48 текстів), зокрема поема «Панські жарти», цикли «Веснянки», «Журавлі», «Жидівські мелодії», «Думи пролетарія», «Сонети».

Друге, значно доповнене видання з «Переднім словом» автора, що обіймає двадцятирічний період творчості поета (1873—1893), містило вже 201 твір, у т. ч. 17 циклів та 13 поем (серед них, зокрема, легенда «Смерть Каїна», що публікується і в нашому виданні у розділі «Поєми»).

Більшість віршів збірки «З вершин і низин» передруковуються за другим, доповненим виданням 1893 р.; однаке поезії «Гімн» («Вічний революціонер») та «Каменярі» подаються за антологією «Акорди» (Львів, 1903. — С. 113—114; 101—102), а «Національний гімн» («Не пора...») — за збіркою «Давнє й нове» (Львів, 1911. — С. 255).

Із розділу «De profundis»

ГІМН

Замість пролога

³ Вічний революціонер... — можливо, образна ремінісценція з твору польського поета-романтика Юліуша Словацького (1809—1849) «Odpowiedź na “Psalmy przyszłości” Spiridionowi Prawdzickiemu» («Відповідь на “Псалми майбутньому” Спірідіонові Правдзіцькому»), у якому також фігурує «Wieczny Rewolucjonista... Duch».

Із циклу «Веснянки»

Vivere memento!

⁴ Л а з а р — новозаповітний персонаж, який на поклик Ісусів встав із мертвих, воскресінням своїм провістивши воскресіння Христове (Ів. 11. 1—44).

Із циклу «Нічні думи»

Не покидай мене, пекучий болю...

⁵ Т а м е р л а н (Тимур) (1336—1405) — середньоазійський полководець-завойовник, відомий своєю жорстокістю; емір з 1370, засновник державної династії Тимуридів зі столицею в Самарканді; тут антономазія «тамерлани» — у значенні «тирани, визискувачі».

Із циклу «Excelsior!»

Ідилія

⁶ «Ді л о м називають підгірські русини в Галичині перше, найнижче пасмо Карпат, яке ділить “гори” від “низовини”». — П р и м і т к а І. Ф р а н к а до автоперекладу поезії «Ідилія» польською мовою.

Із розділу «Сонети»

Із циклу «Вольні сонети»

Котляревський

⁷ Котляревський Іван Петрович (1769—1838) — український письменник, театральний і громадський діяч, зачинатель нової української літератури, зокрема поезії (завдяки поемі «Енеїда») та драматургії («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»).

Сикстинська мадонна

⁸ Екфразис однойменної картини Рафаеля Санті (1483—1520), що зображує Богоматір з малим Ісусом, св. Варварою та св. Сикстом (час створення бл. 1513—1519).

Із книги «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ»

Лірична драма»

(Львів, 1896; 2-е вид., Київ, 1911)

Ця поетична збірка за життя автора виходила двічі:

Зів'яле листе: Лірична драма Івана Франка. — Львів: З друкарні Інститута Ставропігійського; Накладом автора, 1896. — 112 с.

Іван Франко. Зів'яле листе: Лірична драма. — 2-е вид.: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки. — К.: Друкарня «С. В. Кульженко», 1911. — 109 с. («Літературно-наукова бібліотека», № 150).

Окремі твори, що згодом увійшли до «Першого жмутка» ліричної драми, перед тим друкувалися в галицькій періодиці (Зоря. — 1891. — № 17. — С. 328; № 18. — С. 347—348; № 19. — С. 366 — всього 9 поезій без підпису автора). У композиційну цілість вони остаточно сформувалися у другому виданні збірки «З вершин і низин», де було вміщено цикл під заголовком «Зів'яле листе» із ХХ віршів з «Епілогом», за текстуальним складом тотожний майбутньому «Першому жмуткові» (Львів, 1893. — С. 92—106). 6 віршів «Другого жмутка» та 1 — «Третього...» вперше було надруковано в журналі «Жите і слово» (Т. 5. — Кн. 2. — С. 119—121; Кн. 3. — С. 192—194).

Решта поезій уперше побачили світ у виданні 1896 р., спорядженому авторською передмовою (без заголовка). Загалом до складу ліричної драми увійшла 61 поезія (три «жмутки», кожен по ХХ творів, та «Епілог» до «Першого жмутка»).

Окрім того, чотири поезії зі збірки «Зів'яле листя» («Зелений явір, зелений явір...», «Як почувеш часом край свого вікна...», «Отсе тая стежечка...», «Я не жалуюсь на тебе, доле...») І. Франко вмістив в антології «Акорди» (Львів, 1903. — С. 104, 105, 108).

Друге, київське видання містило всі твори першого (окрім творів, вилучених російською цензурою, «Не боюсь я ні Бога, ні біса...» з «Першого жмутка» та «Душа безсмертна! Жить віковічно їй!..» із «Третього жмутка»), а також дві авторські передмови: першу і нову (під заголовком «Передне слово до другого видання»). Твори збірки подаються за виданням 1911 р.

Із циклу «Другий жмуток» (1895)

Я не тебе люблю, о ні...

⁹ Іксіон — персонаж античної (давньогрецької) мітології; гігант, цар лапіфів, батько Кентавра, якого за спробу спокусити Геру Зевс кинув у Тартар, де він карався, прив'язаний до вогненного колеса, що вічно оберталося.

¹⁰ Сфінкс — персонаж єгипетської та давньогрецької мітологій; фантастичне чудовисько з левиним тілом і людською головою, яке сидючи на високій скелі поблизу Фів, загадувало подорожнім загадку, а нездатних відгадати її пожирало.

Що щастя? Се ж ілюзія...

¹¹ Петер Шлеміль — персонаж повісти німецького письменника Адальберта фон Шаміссо (1781—1838) «Дивовижна історія Петера Шлеміля» (1814), який задля власного збагачення продав чортові за золото свою тінь.

Із циклу «Третій жмуток» (1896)

Тричі мені являлася любов...

¹² Натяк на трьох жінок, у яких був закоханий І. Франко: Ольгу Рошкевич (у заміжжі Озаркевич), Йосифу Дзвонковську та Целіну Журовську (в заміжжі Зигмунтовську). Любов до останньої з них, за зізнанням письменника, справила вирішальний вплив на написання «ліричної драми» «Зів'яле листя» (особливо поезій «Третього жмутка»). Проте з жодною із цих жінок Франкові не вдалося пов'язати свою особисту долю.

¹³ Дзвонковська Йосифа (Юзефа) (1862—1892), донька збіднілого польського шляхтича, народна вчителька, друга любов поетова, передчасно померла від сухот.

¹⁴ Див. примітку до вірша «Я не тебе люблю, о ні...».

Надходить ніч. Боюсь я тої ночі!..

¹⁵ Серафими — шестикрилі ангели Господні, особливо наближені до престолу Бога, що перебувають на найвищому щаблі небесної ієрархії.

Даремно, пісне! Щез твій чар...

¹⁶ Нірвана (з санскриту букв. згасання, заспокоєння) — у релігійних уявленнях буддизму та індуїзму — блаженний стан цілковитого заспокоєння, згасання свідомості, кінцева мета духового самовдосконалення людини; тут — метафора смерті.

«Самовбійство — се трусість...»

¹⁷ Слів тих даремно шукати в Євангелії, та вони заховалися в однім старім грецьким рукописі. «Коли знаєш, що чиниш — блаженний еси, а коли не знаєш, що чиниш — проклятий еси, яко переступник закону». Високі і, несумнівно, автентичні Христові слова! — Примітка І. Франка.

(Львів, 1900)

Збірка вийшла окремим виданням:

Із днів журби: Поезії Івана Франка. — Львів: Накладом автора; 3 друкарні В. Шийковського, 1900. — 127 с.

Усі вірші збірки подаються за цим виданням, окрім поезії «Мамо-природо!» із циклу «В плен-ері», що републікується за книгою «Давне й нове» (Львів, 1911. — С. 9—13), а також творів «Коли часом в важкій задумі...» (з циклу «Із днів журби»), «Ой ідуть-ідуть тумани...» («Восени»), «Над великою рікою...» (обидва з циклу «В плен-ері»), які друкуються за антологією «Акорди» (Львів, 1903. — С. 106; 108; 106—107).

До складу збірки увійшло 36 творів, у т. ч. три ліричних цикли («Із днів журби», «Спомини», «В плен-ері») та дві поеми — «Іван Вишенський» та «На Святоюрській горі». Перша з них републікована в нашому виданні у розділі «Поеми».

Із циклу «Із днів журби»

В парку є одна стежина...

¹⁸ К а л ь в а р і я — місце прощі християн біля села Пацлав (Кальварія Пацлавська) у Галичині; тепер на території Польщі. Тут — топос сповіді і покути.

Недовго жив я ще, лиш сорок літ...

¹⁹ М а м м о н (Мамона) — сирійський бог наживи і багатства, у переносному значенні — користолюбство, прагнення до наживи.

Із циклу «В плен-ері»

Мамо-природо!

²⁰ Є г о в а (Ягве) — ім'я Бога, верховного божества юдаїзму, утворене внаслідок вокалізації гебрейської абрєвіатури божественного імені YHWH (тетраграми). Буквально означає «той, що є», «той, що володіє буттям», «самобутній», «суший». Цим іменем назвався Господь, промовляючи до Мойсея (Вих. 6:2—8). Стародавні гебреї мали табу на вимовляння цього імені вголос.

²¹ Е л і з е й с ь к і (Є л и с е й с ь к і) п о л я (Е л і з і у м) — в античній мітології — легендарна країна блаженних, місце, де спочивають душі праведників, славетних героїв, улюбленців богів; райські поля, де панує вічна весна, радість і щастя.

²² Н і я г а р а — річка в Північній Америці, що утворює Ніягарський водоспад, один із найвідоміших у світі.

²³ Г і м а л а ї — найвища гірська система Землі, розташована між Тибетським нагір'ям та Індо-Гангською рівниною.

Із книги «SEMPER TIRO»

(Львів, 1906)

Це остання поетична збірка І. Франка, повністю оригінальна за своїм складом (себто така, що містила лише поезії, що не входили до попередніх збірок):

Іван Франко. *Semper tiro*: Збірка поезій. — Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спільки, 1906. — 138 с. («Літературно-наукова бібліотека», № 135—136).

Усі вірші збірки подаються за цим виданням.

До складу збірки «*Semper tiro*» загалом увійшло 38 творів, у т. ч. 4 цикли («*Semper tiro*», «Нові співомовки», «На старі теми», «Із книги Кааф») та 2 поеми: «Лісова ідилія» (незавершена) та «Страшний суд».

Semper tiro

Semper tiro

²⁴ Життя коротке, та безмежна штука... — Парафраз афоризму давньогрецького лікаря й мислителя Гіппократа (460—377 до Р. Х.): «*Ars longa, vita brevis est*» (лат.) — «Мистецтво вічне, а життя коротке».

Сонет

²⁵ Благословенна ти поміж жонами... — Ремінісценція з християнської молитви до Пречистої Діви Марії («Богородице Діво, радуйся...»).

Буркутські станси

²⁶ Буркут — селище в східних Карпатах (тепер — Івано-Франківська обл.), до I Світової війни — відомий гірський курорт.

Кожда кичера в млі...

²⁷ Черемош — гірська ріка в Українських Карпатах (довжина — 80 км), права притока Пруту, утворена злиттям Чорного та Білого Черемошів.

Конкістадори

²⁸ Конкістадори (конквістадори) (*исп.* conquistador — завойовник) — іспанські й португальські завойовники Америки після її відкриття експедицією Х. Колумба.

Із циклу «Нові співомовки»

Що за диво?

²⁹ ...А козак матнею (У Шевченка) вулицю мете... — Алюзія до фрагмента з поеми Т. Шевченка «Чернець» (1847—1858): «В червоних штанях оксамитних Матнею улицю мете, Іде козак».

³⁰ Піхни — узагальнення прізвища реальної особи: Дмитро Іванович Піхно (1853—1912) — професор Київського університету, економіст, у 1878—1911 рр. — редактор газети «Киевлянин» (1864—1919), сумнівний своєю українофобською, великодержавно-шовіністичною позицією.

Притичина

³¹ Грації — у давньоримській мітології — три богині краси, радості й жіночої чарівності. Відповідник у давногрецькій мітології — харити (Аглая, Євфросинія, Талія).

Із циклу «На старі теми»

Чи не добре б нам, брати, зачати...

³² Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіє?.. — Епіграф — зачин «Слова о полку Ігоревім».

³³ Куманські степи (інша назва — Кипчацькі) — давня назва південних степів між Дунаєм і Волгою, де в XI—XIII ст. кочували половці (інша назва — кипчаки).

Блаженний муж, що йде на суд неправих...

³⁴ Блаженъ мужъ, иже не идетъ на совѣтъ нечести-выхъ... — Епіграф — зачин 1-го Давидового псалма з біблійної «Книги Псалмів» («Блажен муж, що за радою несправедливих не ходить...»).

Було се три дні перед моїм шлюбом...

³⁵ Гласъ вопіюшаго во пустыни... — Епіграф із Біблії (Іс. 40. 3; Мт. 3. 3; Мр. 1. 3; Лк. 3. 4—6; Ів. 1. 23). Вірш Франка — варіація на тему фрагмента Книги пророка Ісаї: «Голос кличе: На пустині вготуйте дорогу Господню, в степу вирівняйте битий шлях Богу нашому!» (Іс. 40. 3 і далі). У всіх чотирьох Євангеліях цей фрагмент цитується як старозаповітний прецедент покликання і місії Івана Хрестителя, передвісника Христового. Проте найближчий до сюжетної канви та афористичних формул Франкового тексту інший біблійний фрагмент — оповідь про покликання Єремії з Книги пророка Єремії (Єр. 1. 4—10).

Ти знов літаєш надо мною, галко...

³⁶ А галици свою рѣчь говорѣхуть... — Епіграф зі «Слова о полку Ігоревім».

Крик серед півночі в якимсь глухім околі...

³⁷ Се оу Римѣ кричатъ подъ саблѣми половецки-ми... — Епіграф зі «Слова о полку Ігоревім». Мається на увазі історична подія — облога й зруйнування міста Римів на правому березі пониззя Сули (тепер городище біля с. Великої Буримки Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) половецьким військом під проводом хана Кончака бл. 1187 р. Цій події Франко присвятив історичну поему «Кончакова слава. Пригода з літ 1185—1187» (1916).

³⁸ «За землю Руськую, за рани Ігореві». — Реміні-ценція зі «Слова о полку Ігоревім».

Де не лилися ви в нашій бувальщині...

³⁹ Жены руськіѣ въсплакаша сѣ... — Епіграф зі «Слова о полку Ігоревім».

І досі нам сниться...

⁴⁰ А любо испити шеломомъ Дону... — Епіграф зі «Слова о полку Ігоревім».

⁴¹ «Поле» (Дике Поле) — у значенні «орди кочівників», «половська навала».

⁴² Володимир Мономах (1053—1125) — великий київський князь, автор пам'ятки дидактичної літератури «Поучення дітям».

Вийшла в поле руська сила...

⁴³ Лисицы брешуть на черленыа щиты... — Епіграф зі «Слова о полку Ігоревім».

На ріці вавилонській — і я там сидів

⁴⁴ На рѣкахъ вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакохомъ... — Епіграф — зачин 136-го (137-го) Давидового псалма з біблійної «Книги Псалмів» («Над річками Вавилонськими, — там ми сиділи та й плакали...»), полемічною інтерпретацією якого і є цей Франків вірш.

⁴⁵ Сіон і Табор — священні гори, на яких стоїть місто Єрусалим.

⁴⁶ Ливан (Ліван) — країна в Західній Азії, а також однойменний гірський хребет, який укривають гаї ліванського кедра.

⁴⁷ Пропущену в збірці «Semper tūo» строфу відновлено за публікацією в антології «Акорди» (Львів, 1903. — С. 112).

Із книги Кааф

⁴⁸ Назва циклу відсилає до пам'ятки середньовічної літератури — «Книги Кааф» (повніша назва «Книга, нарицаемая Каафъ, сирѣчь сборникъ...»; бл. XV ст.) — збірника діялогів на морально-релігійні теми, укладеного на основі вибраних свідчень єпископа, автора 5-томової «Історії церкви» Теодорета Кірського (бл. 386—457) про старогребрейські вірування та старозаповітні храмові обряди.

У сні знайшов я дивную долину...

⁴⁹ Кааф — легендарна співуча квітка, чарівний сік якої омолоджує й відроджує людину до нового, щасливого життя.

Ф. Р.

⁵⁰ Александрія — місто і порт у Єгипті, на Середземному морі; центр елліністичної культури та раннього християнства.

⁵¹ Марія Єгиптянка (Єгипетська) (354—431, за іншою версією — VI ст.) — свята, легендарна блудниця, що 17 років була повією в Александрії, та згодом у Єрусалимі розкаялася у своїх гріхах та на 47 років усамітнілася в пустелі за рікою Йордан. Апокрифічне життя Марії Єгиптянки І. Франко переклав з церковнослов'янської мови та включив до збірки «Три святі грішниці. Старохристиянські легенди» (Львів, 1910).

Як голова болить!..

⁵² Прийшов Святий Матвій у город людожерів... — Тут і далі — розлогі ремінісценції з апокрифа «Повість про діяння святих апостолів Андрія і Матвія...», над текстом якого І. Франко працював у час написання твору, готуючи до друку черговий, III том 5-томового зібрання «Апокріфів і легенд з українських рукописів» (Львів, 1896—1910), що містив апокрифічні апостольські акти (Львів, 1902).

⁵³ «Встань і вийди!» — Алюзія до євангельської оповіді про смерть і воскресіння Лазаря (Ів. 11. 1—44), який повстав із мертвих, почувши слова Ісуса: «Лазарю, вийди сюди!» (Ів. 11. 43).

Якби ти знав, як много важить слово...

⁵⁴ ...Той, що в бурю йшов по гривах хвиль розлогих... — Алюзія до євангельської оповіді про чудо Ісусового ходіння по воді (Мт. 14. 22—33; Мр. 6. 45—52; Ів. 6. 16—21).

Із книги «ДАВНЄ Й НОВЕ.

*Друге побільшене видання збірки «Мій Ізмарagd»
(Львів, 1911)*

Збірка «Мій Ізмарagd» за життя І. Франка вийшла двома виданнями:

Мій Ізмарagd: Поезії Івана Франка. — Львів: З друкарні нар. Ст. Манецкого і Спілки, під зарядом В. Годака [Видання Академічної громади], 1898. — IX, 174 с.

Давнє й нове: Друге побільшене видання збірки «Мій “Ізмарagd”». — Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1911. — X, 268 с. («Писання Івана Франка», V. Українсько-руська Видавнича Спілка. 1 серія, № 124).

Усі вірші збірки подаються за другим її виданням — книгою «Давнє й нове».

До першого видання, що його супроводить авторська «Передмова», увійшло 66 творів у 6 циклах («Поклони», «Паренетікон», «Притчі», «Легенди», «По селах», «До Бразилії»), у т. ч. 40 окремих поетичних афоризмів («Строфи») фігурують під одним номером (XXV) циклу «Паренетікон».

Друге, значно доповнене видання «Мого Ізмарagду» — «Давнє й нове» (своєрідний поетичний звіт за 32 роки творчої праці) — містило вже 111 творів у 8 циклах (окрім уже названих, здебільшого істотно доповнених, за винятком двох останніх, додалися «Із злости дня. Із тридцятиліття 1878—1907» та «Гімни й пародії»), у т. ч. 50 окремих поетичних афоризмів («Строфи») під одним номером (XLI) циклу «Паренетікон», 4 поеми («Дума про Маледикта Плосколоба», «Дума про Наума Безумовича», «Сучасний літопис», «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.»), а також окремий розділ «Замість пролога» (у ньому вміщена «Святовечірня казка»). Частина творів, які в першому виданні не мали самостійної назви, у «Давньому й новому» отримали заголовки (напр., «Рефлексія», «Якби...», «Моїй не моїй», «Спомин»). Збірка відкривалася «Переднім словом» автора, після якого

було передруковано передмову до першого видання («Передмова до збірки «Мій Ізмарагд»»).

Жанрово-стильовою парадигмою цієї збірки І. Франка (а також безпосереднім джерелом її назви) слугував староруський «Ізмарагд» — літературний збірник творів релігійно-дидактичного змісту, складений в Україні-Русі в XIII—XIV ст. з афоризмів, повчань та проповідей Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Кирила Туровського та ін., у т. ч. невідомих авторів; поширювався у списках серед східних слов'ян до XVIII ст. За визначенням самого Франка «“Ізмарагдом” звався в старій Русі збірник статей та притч, почасти оригінальних, а почасти повибраних із грецьких писань отців церкви, підібраних так, щоби цілість становила неначе повний курс практичної християнської моралі» (Передмова до збірки «Мій Ізмарагд» // Давнє й нове. — Львів, 1911. — С. VII). У Франковій особистій бібліотеці зберігався рукопис цього збірника з XVII ст., який, вочевидь, і став першоджерелом мотивів та сюжетів багатьох творів.

Замість пролога

Святовечірня казка

⁵⁵ Херувими — друга (після серафимів) категорія ангелів у небесній ієрархії.

Із циклу «Поклони»

Україна мовить:

⁵⁶ «Не любить Руси він ні раз!» — Натяк на скандальну ситуацію, що склалася навколо Франкової гострополемічної заяви «Не люблю русинів. <...> Навіть нашої Руси не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти», висловленої в автобіографічній передмові «Niemo o sobie samym» («Дещо про себе самого» до польськомовної збірки оповідань «Obrazki galicyjskie» («Галицькі образки»; Львів, 1897).

Сідоглавому

⁵⁷ Ця поетична інвектива адресована Юліянові Семеновичу Романчукові (1842—1932) — українському громадсько-політичному діячеві, посліві до австрійського парламенту, одному з лідерів галицьких народовців, співзасновників «Просвіти», газети «Діло» та ініціаторів «Нової ери» (українсько-польської політичної угоди, укладеної 1890 р.), який у відповідь на контроверсійні зізнання І. Франка в статті «Niemo o sobie samym» (див. примітку до вірша «Україна мовить:») виступив зі звинувачувальною статтею «Смутна поява» (Діло. — 1897. — 13. V), у якій закидав Франкові відсутність патріотизму. Назва вірша пояснюється тим, що в часі його написання Ю. Романчук мав сиве волосся.

Декадент (В. Щуратові)

⁵⁸ Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український поет і перекладач, літературознавець, педагог, дійсний член НТШ (з 1914), голова НТШ (1915—1923), перший ректор Львівського таємного

університету (1921—1923). Вірш викликано статтею В. Шурата «Літературні портрети. І. Іван Франко» (Зоря. — 1896. — № 1, 2), у якій автор, аналізуючи поезію збірки «З вершин і низин», назвав один із її циклів — «Зів'яле листя» — «об'явом декадентизму в українсько-руській літературі». Хоча критик таким чином прагнув підкреслити модерний характер та мистецьку майстерність майбутньої «ліричної драми», позиціонувати її в контексті загальноєвропейських літературно-естетичних тенденцій зламу ХІХ—ХХ ст., Франко сприйняв його оцінку як закид у занепадницьких настроях. Свою позицію В. Шурат детальніше розтлумачив у статті «Поезія зів'ялого листя в виду суспільних завдач штуки» (Зоря. — 1897. — Ч. 5—7), а на інвективу «Декадент» відповів полемічним віршем «Се не декадент» (Зоря. — 1897. — Ч. 5).

Із циклу «Паренетікон»

⁵⁹ Паренетікон (букв. збірка моральних повчань; від *грецьк.* παραινέο — повчаю, заохочую). Ймовірно, що назва циклу інспірована «Паренезисом» св. Єфрема Сирина (бл. 306—373) — збірником повчальних висловлювань, переважно духово-аскетичного характеру. Більшість творів циклу — варіації на тему (а то й вільні віршові переклади) морально-філософських рефлексій, настанов та афоризмів із буддійської «Дгаммапади», проповідей християнських отців церкви (Івана Златоуста, Єфрема Сирина), староруського «Ізмарагду» (ХІІІ—ХV ст.) та ін. пам'яток середньовічної літератури.

Із циклу «Притчі»

Притча про життя

⁶⁰ Будда (*санскр.* букв. просвітлений; справжнє ім'я Сіддхартха Гаутама) (623—544 до Р.Х.) — індійський царевич, що внаслідок духового самовдосконалення сягнув божественного просвітлення; засновник аскетичного релігійно-філософського вчення — буддизму. В уста Будди І. Франко вкладає моральний висновок своєї притчі, оскільки її прототекстом була буддійська за походженням, хоч і дуже популярна в християнському світі (зокрема, завдяки старохристиянському духовому роману «Варлаам і Йоасаф», до складу якого увійшов один із її варіантів) притча про чоловіка в криниці (балці), відома також як притча про однорога. Літературній історії цієї притчі І. Франко присвятив кілька ґрунтовних наукових студій.

Притча про любов

⁶¹ Йосиф Прекрасний — у традиціях юдаїзму, християнства та ісламу — улюблений син Якова та Рахилі, якого брати через заздрість продали в рабство, де його було полишено на повільну смерть у копанці (рові); перепроданий єгипетському вельможі, начальникові варти фараона Потіфарові (Пентефрію), Йосиф невдовзі став улюбленцем свого пана, та через залицяння його дружини втратив довіру й знову опинився в темниці; проте, завдяки своїй мудрості і вроді, по довгих поневіряннях став правителем Єгипту. Франкова притча — літературна варіація апокрифічного житія Йосифа Прекрасного, мотиви якого поет використовує у своєму творі.

Притча про красу

⁶² Арістотель (384—322 до Р.Х.) — давньогрецький філософ; учень Платона, вихователь Александра Македонського, засновник перипатетичної школи (Лікею).

⁶³ Александр Македонський (Олександр III Великий) (356—323 до Р.Х.) — цар Македонії, видатний полководець, засновник найбільшої імперії античності. Домашнім учителем Александра при дворі його батька, царя Філіпа II, був Арістотель. Ймовірно, що сюжетна основа Франкової притчі — апофтегма з рукопису Київського Михайлівського монастиря з особистої бібліотеки письменника.

Притча про радість і смуток

⁶⁴ Джерело твору — «Слово нѣкоего отца къ сыну» зі староруського «Ізмарагда».

Притча про сіяння слова Божого

⁶⁵ Перша притча Христова — євангельська «Притча про сіяча» (Мт. 13. 4—9, 18—23; Мр. 4. 3—20; Лк. 8. 5—15) — безпосереднє джерело Франкового твору.

Із циклу «Легенди»

Легенда про вічне життя

⁶⁶ Олександр Великий — Див. примітку до «Притчі про красу». Сюжетна основа «Легенди про вічне життя», як і «Притчі про красу», — легенда з рукопису Київського Михайлівського монастиря з особистої бібліотеки письменника.

⁶⁷ Роксана — бактрійська царівна, яка 327 р. до Р.Х. стала дружиною Александра Македонського. Відома своєю жорстокістю й підступністю. За її наказом була вбита її суперниця Статира.

⁶⁸ Персеполь і Суза — давньоіранські міста, резиденції перських царів династії Ахеменідів, зокрема Дарія. Бл. 330 р. до Р.Х. були захоплені, спалені й зруйновані військом Александра Македонського.

⁶⁹ Кліт — командувач кінноти Александра Македонського, його молочний брат, який урятував цареві життя в битві при Граніку (334 р. до Р.Х.); 328 р. до Р.Х. Александр убив його на бенкеті за відмову дотримуватися східних церемоній.

⁷⁰ Птолемей I Сотер (Рятівник) (бл. 367/366—283 до Р.Х.) — один з полководців Александра Македонського; після його смерті — сатрап (з 323 р.) і цар (з 305 р.) Єгипту.

⁷¹ Пропущену в книзі «Давнє й нове» строфу відновлено за збіркою «Мій Ізмарагд» (Львів, 1898. — С. 113).

⁷² Нірвана — Див. примітку до вірша «Даремно, пісне! Щез твій чар...» із «Третього жмутка» «Зів'ялого листя».

⁷³ Олімп — найвища гора у Фессалії (Греція), згідно з мітологічними уявленнями давніх греків — резиденція верховних богів («олімпійців») на чолі із Зевсом.

⁷⁴ ...А в опівніч саму Олександр умер... — Насправді Александр Македонський раптово помер від малярії 13 червня 323 р.

до Р.Х. у Вавилоні, не здійснивши своїх планів підкорення Аравії та Північної Африки.

*Із циклу «Із злости дня.
Із тридцятиліття 1878—1907»*

О. Люнатикові

⁷⁵ О. Люнатик — псевдонім Остапа Луцького (1883—1941) — українського поета, перекладача, літературного критика, члена модерністичного мистецького угруповання «Молода Муза». Під цим псевдонімом О. Луцький видав збірку пародій «Без маски: Історія новітньої літератури. Причинки — проблеми — дезидерати» (Коломия, 1903), у якій умістив, зокрема, дві не зовсім коректні в етичному плані пародії на твори І. Франка: «Іван Храмко» й «Дехто». Другу строфу першої з цих пародій Франко поставив за епіграф до своєї поетичної відповіді молодому літераторові.

Із циклу «Гімни й пародії»

Січовий марш

⁷⁶ Вірш постав у зв'язку з організацією на початку ХХ ст. в Галичині й на Буковині осередків спортивно-протипожежного товариства національно-патріотичного спрямування «Січ» під орудою адвоката й громадсько-політичного діяча Кирила Трильовського (1864—1941), який 1900 р. заснував перший осередок товариства. 1914 р., з початком I Світової війни, «Січ» стала головною базою формування Українських січових стрільців, одним із фактичних гімнів яких був і Франків «Січовий марш».

Із поезій поза збірками

Три долі

Уперше опубліковано у журн.: Культура. — 1925. — № 2. — С. 10—11 (публікація М. Возняка).

Авторське датування: «Написано д[ня] 27 мая 1895 р., досі не друковано».

Збереглося два автографи — 1895 р. (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 206. — С. 53—55) та останніх років життя поета (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 232. — С. 153—155). Переписуючи твір, автор дав йому заголовок «Три долі» та дописав останні два рядки, відсутні в першому автографі. Подається за другим автографом.

⁷⁷ Три богині-Долі — образ дів Долі — сестер (зазвичай трьох або чотирьох), що прирікають долю новонародженій дитині, — поширений у багатьох мітологіях (давньогрецькі мойри, римські парки, скандинавські норни, романські феї, балтійські сестри Декла, Карта і Лайма, давньоруські рожениці, чи рожаниці, словенські, сербські й хорватські рожениці й судениці, чеські, словацькі й лужицькі судиці та судички, болгарські наречниці й орисниці), у т. ч. українській (рожаниці, судильниці), і пов'язаний із мотивом дарування — наділення людини різними талантами, здібностями тощо.

⁷⁸ Данте Аліг'єрі, Дант (1265—1321) — італійський поет і політичний діяч доби Передвідродження. У Львові 1913 р. І. Франко видав книгу «Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії».

⁷⁹ Гете Йоган-Вольфганг фон (1749—1832) — німецький письменник, мислитель, природодослідник.

⁸⁰ Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — англійський поет доби романтизму. Франкові належить незавершений переклад філософської поеми П.-Б. Шеллі «Цариця Меб». Його уривок опубліковано у збірці І. Франка «Думи і пісні найзатніших європейських поетів» (Львів, 1879. — С. 27—28).

Всякий легенди співа: атеїсти про муки месії...

Уперше опубліковано у вид.: Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 341. Подається за цим виданням.

Умовно датується 1900 р.

Зберігся автограф (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 222. — С. 9).

⁸¹ Колумб Христофор (1451—1506) — мореплавець, іспанський адмірал (1492), віце-король «Індій» (1492), першовідкривач Саргасового й Карибського морів, Багамських та Антильських островів, частини північного узбережжя Південної Америки та карибської берегової лінії Центральної Америки. У переносному значенні — уособлення духу відкриття, пошуку нових сфер буття.

Із циклу «Майові елегії»

До циклу входить п'ять елегій (із них подаються перші три). Уперше I—III елегії були опубліковані в журн.: ЛНВ. — 1901. — Кн. 6. — С. 244—246. Подаються за цим виданням.

Умовно датуються 1901 р.

Збереглися автографи (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 223, 263, 264).

Бачив рисунок я десь — і забув уже, де його бачив...

⁸² Беклін Арнольд (1827—1901) — швейцарський художник-символіст.

⁸³ Мейсоньє Ернест-Жан-Луї (1815—1891) — французький художник, автор історичних, батальних і жанрових картин. Працював у реалістичній манері. Тому символічний малюнок, про який ідеться у вірші, гіпотетично може належати радше А. Беклінові, творчій манері якого притаманна висока міра художньої умовності.

⁸⁴ Ікар — у давньогрецькій мітології — син майстра Дедала, юнак, який намагався перелетіти море на крилах, зроблених із пір'я, скріпленого воском. Оскільки Ікар надто наблизився до сонця, віск розтопився і юнак загинув, упавши в море. У переносному значенні Ікар — уособлення мрій, високих і сміливих поривань людського духу, а його трагічна доля — символ їхньої нездійсненності.

Будьмо!

Уперше опубліковано у вид.: З великого часу: Воєнний літературно-науковий збірник. — Львів, 1916. — С. 48.

Авторське датування: «Написано д[ня] 26 вересня 1914 р.».

Збереглися два автографи (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 232. — С. 165; 207). Перший з них без назви; другий під заголовком «Будьмо!». Інших текстуальних відмінностей між ними немає. Подається за другим автографом.

Зоні Юзичинській

Уперше опубліковано без заголовка у вид.: Календар на 1919 р. і початок 1920 р. / Вид. Й. Застирець. — Львів, 1919. — Ч. 3. — С. 16.

Один з останніх віршів І. Франка, що його автор уписав до записника ліричної адресатки.

Авторське датування: «Написано д[ня] 3 лютого 1916 р.».

Подається за автографом (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 232. — С. 227).

⁸⁵ Юзичинська Софія (Зоня, Зося) — студентка Львівського університету, товаришка доньки І. Франка Анни, що піклувалася про хворого письменника в останні роки його життя. Закінчивши курси сестер-жалібниць, під час I Світової війни вона пішла добровольцем на фронт.

Приємний вид

Уперше опубліковано у вид.: *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 393. Подається за цим виданням.

Один з останніх віршів І. Франка. Авторське датування: «Написано д[ня] 8 лютого 1916 р.».

Зберігся автограф (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 430. — С. 435).

ПОЕМИ

Смерть Каїна

Уперше надруковано окремим виданням:

Смерть Каїна: Легенда. — Львів: Накладом автора, 1889. — 48 с. («Літературно-наукова бібліотека», кн. 3).

Написано 1888 р.

Передруковано в розділі «Легенди» 2-го видання збірки «З вершин і низин» (Львів, 1893. — С. 395—420). Подається за цим виданням.

Джерелами поеми, як зазначав сам І. Франко, були містерія Дж. Г. Байрона «Каїн» (1821), народні перекази про Фавста (а також, очевидно, трагедія Й.-В. Гете «Фавст»), Біблія (зокрема Старий Заповіт), апокриф про Лемеха (див.: Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував та пояснив др. Ів. Франко. — Т. I: Апокрифи старозавітні. — Львів, 1895. — С. 37—38), а також особисті переживання самого автора, викликані, зокрема, суспільною обструкцією через політичні арешти. Франкова поема є ніби продовженням Байронової містерії: її сюжет починається з того моменту, яким закінчувався твір англійського поета. Поему Байрона І. Франко переклав задовго до написання «Смерті Каїна» українською мовою: *Байрон Гордон*. Каїн: Містерія в трьох діях. — Львів, 1879 («Дрібна бібліотека», кн. 4).

Зберігся автограф одного з перших варіантів поеми (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 302) з правками І. Франка та О. Маковея. Зокрема, після тексту поеми на цьому автографі О. Маковей вмистив примітку: «22/2

89 скінчив Фр[анко] другу переробку “Каїна”. Сам казав, що мало не зробив з Каїна Христа. Се мов дальший тяг Байронового “Каїна”». Зберігся також уривок перекладу Франкової поеми німецькою мовою невідомого автора, датований 1889 р. (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 3105).

⁸⁶ Каїн — старший, первородний син Адама і Єви, землероб, який убив свого молодшого брата Авеля, оскільки Бог віддавав перевагу його жертвоприношенням, і, таким чином, став першим убивцею серед людей, за що був засуджений на довічні блукання.

⁸⁷ Авель — другий син Адама і Єви, молодший брат Каїна, перший пастух, невинно убитий праведник.

⁸⁸ ...Його сестра і жінка враз... — дружина Каїна, його рідна сестра (ім'я її невідоме), що народила йому сина Єноха (Еноха). Його іменем Каїн назвав місто, яке сам заснував.

⁸⁹ Лемех (Ламех) — старозаповітний персонаж, нащадок Каїна, син Мафусала, батько Іявала, Іювала, Тувалкаїна та Ноема. Мав двох дружин — Аду і Ціллю.

⁹⁰ Джерело пісні Лемеха — біблійна хвалебна промова про виконання кровної помсти (Бут. 4:18—24).

⁹¹ Цілля (Цілла) — одна з двох дружин Лемеха, мати Тувалкаїна та Ноєми (Бут. 4:19).

⁹² Ада — одна з дружин Лемеха, яка народила йому Іявала та Іювала (Бут. 4:19).

Похорон

Уперше надруковано у збірці:

Іван Франко. Поеми. — Львів, 1899. — С. 87—129, з передмовою автора. Подається за цим виданням.

До збірки, окрім «Похорону», увійшли також поеми «Істар», «Сатні і Табубу», «Поема про білу сорочку».

Поема написана наприкінці 1890-х рр., ймовірно, під впливом колізій довкола статті «Ein Dichter des Verrathes» («Поет зради»; *Die Zeit.* — 1897. — Bd. 11. — № 136. — 8. V. — S. 86—89).

Під тією ж назвою збереглися чорновий варіант початку поеми (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 206. — Арк. 50—52), а також три прозові уривки — варіанти розробки тієї-таки теми (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 366, 367, 368).

Згідно з авторською передмовою, основним джерелом поеми є «легенда про великого грішника, що навертається на праведний шлях візією свого власного похорону», яка «пришпилася в Іспанії до оповідань про грішне життя Дон-Жуана де-Теноріо» (Поеми. — Львів, 1899. — С. 87). Серед інших джерел твору (зокрема, мотиву «патріотичної зради» — т. зв. «валленродизму») дослідники також виділяють поему А. Міцкевича «Конрад Валленрод» (1828).

⁹³ ...Мов Юда той серед Синедріону, Котрому він Христа продав на муки... — Юда Іскаріот — один з дванадцяти апостолів, їхній скарбник, що зрадив Ісуса Христа, видавши його (за винагороду в тридцять срібняків — ціну раба) Синедріону — Верховному суду та урядові юдеїв у складі сімдесяти старійшин, первосвящеників (садукеїв) та законотчителів (фарисеїв) на чолі з головним первосвящеником Каяфою. У переносному значенні Юда — символ зрадника, боговідступника загалом.

⁹⁴ ...налляти Мені крізь вухо в саму душу трути... — Можливо, алюзія з трагедії В. Шекспіра «Гамлет», у якій Клавдій

убиває свого брата, Гамлетового батька, вливаючи йому отруту у вушну мазулю. Пор. репліку привида батька Гамлета у перекладі П. Куліша за редакцією та з передмовою І. Франка: «А дядько твій підкравсь до мене спевна З проклятим соком блекоти в пуделку І влив отруту в двері мого вуха» (*Шекспір У. Гамлет, принц данський / Переклад П. Куліша. — Львів, 1899. — С. 34*).

⁹⁵ Монтеस्क'є Шарль-Луї (1689—1755) — французький правник і філософ, який розробляв принципи демократії.

⁹⁶ Мілль Джон Стюарт (1806—1873) — англійський філософ та економіст, дослідник питань співвідношення свободи волі та суспільної влади.

⁹⁷ Битва коло Саламіні — морська битва греків із персами, що відбулася у вересні 480 р. до Р. Х. в Егейському морі, у вузькій протоці біля м. Саламіна, і завершилася перемогою 310 грецьких кораблів під проводом спартанця Еврібіяда (за планом Фемістокла) над переважними силами перського флоту.

⁹⁸ ...стовп огнистий, Що вів жидів з неволі фараона... — Алюзія зі Святого Письма; знамення Господнє, знак Божої присутності. Під час виходу євреїв із єгипетської неволі, Господь показував народові шлях у пустелі, йдучи перед ним уночі у вигляді вогненного стовпа (Вих. 13:21).

⁹⁹ Мене пожерло озеро студене... — алюзія з «Божественної комедії» Данте Аліг'єрі (Частина І. «Пекло»). Студене (крижане) озеро — місце покарання найбільших грішників (зрадників, наклепників і братовбивць), що знаходиться на самому дні пекла (т. зв. «зона Юди» — Джудекка).

Великі роковини

Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. IV. — Кн. 11. — С. 129—136. Тоді ж видано й окремим відбитком (Львів, 1898. — 15 с., портр. [І. Котляревського]). Подається за першодруком.

Твір було вперше виголошено (у дещо скороченому через поліційне втручання варіанті) 31 жовтня 1898 р. у львівському театрі Скарбка на урочистому вечорі з нагоди 100-річчя нового українського письменства (з часу виходу перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. у Санкт-Петербурзі) у виконанні актора Лева Лопатинського (1868—1914).

¹⁰⁰ «Наталка Полтавка» — п'єса І. Котляревського, перший твір нової української драматургії (написана й уперше поставлена в Полтаві 1819 р., вперше опублікована 1838 р.). Ювілейна вистава «Наталки Полтавки» з нагоди століття відродження українського письменства відбулася у театрі Скарбка у Львові 31 жовтня 1898 р. (одразу після урочистої академії).

¹⁰¹ «Еней був парубок моторний... П'ятами з Трої на кивав» — не зовсім точно цитований зачин (перша строфа Частини першої) «Енеїди» І. Котляревського — першого твору нової української літератури (перше повне видання 1842 р.).

¹⁰² Пенати — у давньоримській мітології — боги-охоронці, що забезпечували добробут держави, родини та домашнього вогнища; у переносному значенні — рідна домівка, домашнє вогнище.

¹⁰³ Карфаген — стародавнє місто-держава над Середземним морем у Північній Африці (тепер територія Тунісу), засноване ко-

завоювань-фінікійцями 825 р. до Р. Х. На початку III ст., унаслідок законювань Північної Африки, Сицилії, Сардинії та Південної Іспанії, Карфаген перетворився на могутню державу, а відтак вступив у військовий конфлікт із Римом. Після поразки в Пунічних війнах (264—146 рр. до Р. Х.) Карфаген був зруйнований римлянами (146 р. до Р. Х.).

¹⁰⁴ Пугу! — козацький вигук, умовний сигнал зв'язку у запорожців.

¹⁰⁵ Берестечко — місто у верхів'ї ріки Стир на південній Волині (тепер — Волинська обл.). 18—20 червня 1651 р. під Берестечком відбулася велика битва українського війська під проводом гетьмана Богдана Хмельницького та польської армії короля Яна II Казимира — одна з найбільших битв у тогочасній Європі. Українське військо зазнало нищівної поразки, однією з причин якої була зрада союзників козаків — кримських татар, підкуплених шляхтою.

¹⁰⁶ Чуднів — місто на річці Тетереви (тепер — селище міського типу Житомирської обл.). У вересні—жовтні 1660 р. тут відбувалися бойові дії між пропольськими та промосковськими силами, які закінчилися розгромом московських військ, капітуляцією гетьмана Юрія Хмельницького (1641—1685) і підписанням Слободищенського (інакше — Чуднівського) трактату (17 жовтня 1660 р.) — угоди гетьмана з польським урядом про повернення України до складу Речі Посполитої. Наслідком Чуднівської кампанії став початок розколу козацько-гетьманської держави на Право- й Лівобережну частини.

¹⁰⁷ Андрусівська умова (Андрусівський мир) — договір між Росією й Польщею про припинення польсько-московської війни 1654—1667 рр. за рахунок розчленування України, укладений 30 січня (9 лютого) 1667 р. в с. Андрусові поблизу Смоленська. За його умовами встановлювалось перемир'я на тринадцять з половиною років. Порушивши умови Переяславського договору 1654 р., Андрусівський мир закріпив насильницький поділ українських земель (Правобережна Україна була закріплена за Польщею, Лівобережна, а також Київ із околицями — за Росією).

¹⁰⁸ А тут — Полтава і смага Петрова... — Йдеться про Полтавську битву 27 червня (8 липня) 1709 р. між московським військом царя Петра I (1672—1725) та шведською армією короля Карла XII (1682—1718), на боці якого виступило козацьке військо під проводом гетьмана Івана Мазепи (1639—1709) за підтримки запорожців під орудою кошового Костя Гордієнка (?—1733). Битва закінчилася поразкою шведів та українців, що мало фатальні наслідки для України — посилення царських репресій, обмеження автономних прав Гетьманщини.

¹⁰⁹ Щирий батько наш Богдан... — Гетьман Богдан Хмельницький.

¹¹⁰ Ненаситець (інші назви — Ревучий, Неяситецький, Розбійник, Дід) — п'ятий із Дніпрових порогів, найбільший, найнебезпечніший і найскладніший для проходження. Фарватер нижче Ненаситця називали Пеклом і вважали найбурхливішою частиною Дніпра.

¹¹¹ ...кодацька лядська кріпость... — Кодак (Старий Кодак) — фортеця на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) Дніпрового порога (нижче від сучасного Дніпропетровська). Збудована 1635 р. польським урядом, щоб перешкодити втечі українських селян на Запоріжжя. 1648 р. фортеця була здобута козацьким військом Богдана Хмельницького.

Іван Вишенський

Уперше надруковано у збірці «Із днів журби» (Львів, 1900. — С. 71—108).

Задум поеми виник у зв'язку з дослідженням життя і творчості Івана Вишенського («Іоанна мниха Вишенського», «Іоанна, інок з Вишні»; серед. XVI ст. — між 1621 і 1633 рр.) — видатного українського письменника-полеміста, релігійного діяча XVI—XVII ст. І. Франкові належать кілька солідних наукових праць про Івана Вишенського; зокрема, цій постаті було присвячено його дисертацію «Іван Вишенський і його твори», видану як окрема монографія (Львів, 1895. — VII + 536 с.).

Пізніше поему з незначними мовностилістичними виправленнями було передруковано в літературному збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (К., 1904. — с. 46—62).

1911 р. І. Франко ще раз передрукував поему у книзі «Іван Вишенський» (Львів: Накладом автора, [1911]. — С. 35—73 («Універсальна бібліотека», ч. 10). Крім тексту поеми, до книги увійшли передмова, стаття І. Франка «Іван Вишенський, його час і письменська діяльність» та переклад сучасною українською мовою твору полеміста «Обличеніє диявола-миродержца...» (під заголовком «Лови сего світа»). Подається за цим виданням (за винятком 4-х рядків десятого розділу поеми, випущених у виданні 1911 р.; вони відтворені за збіркою «Із днів журби»).

¹¹² Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — український учений-сходознавець, письменник, перекладач, історик, етнограф, літературознавець і критик. Протягом 1890—1904 рр. листувався з І. Франком. Ймовірно, розлога рецензія А. Кримського на монографію І. Франка «Іван Вишенський і його твори» (Львів, 1895) (див.: *Крымский А. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения // Киевская старина. — 1895. — Кн. 9. — С. 211—247; Кн. 10. — С. 1—47; також видано окремим відбитком: Крымский А. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения. — К., 1895. — 83 с.) стимулювала написання поеми «Іван Вишенський». Рецензент, зокрема, вказав на «поетичний» характер окремих гіпотез ученого, у висуванні яких творча фантазія відіграє значно більшу роль, ніж об'єктивні факти. Звідси й присвята Франкової поеми.*

¹¹³ Афонська гора — Афон (Айон-Орос, свята гора) — гора, що знаходиться на півострові Халкідікі на північному сході Греції, центр православного чернецтва. Тут знаходиться близько 20 монастирів, у т. ч. грецький Карейський (резиденція чернечого управління Афону — Протатон), Лавра Св. Афанасія (X ст.), сербський — Хіландар (XII ст.), болгарський — Зограф (XI—XIII ст.), грузинський — Іверський (X ст.), російський монастир св. Пантелеймона (1169 р.) та ін.

¹¹⁴ ...починає Прот великий, окликаєсь Ватопед. Далі зойкнув Есфігмену, загудів Ксеропотаму, там Зографу, далі Павлю, розгудівся Іверон... — Прот, Ватопед, Есфігмену, Ксеропотаму, Зотографу, Павлю, Іверон — назви афонських монастирів.

¹¹⁵ Мінея (від *грец.* μηναιος — місячний) — християнська церковнослужбова книга-місячник, яка містить молитви на честь святих на кожен день року й на релігійні свята.

¹¹⁶ Кіновар (цинобра) — фарба червоного кольору.

¹¹⁷ Прот — найстарший над цілою чернечою республікою на Афоні. — Примітка І. Франка.

¹¹⁸ ...Православні з України, зібрані у місті Луцьку... — Йдеться про зібрання у Луцьку 1621 р. православних українців, на якому було ухвалено просити Івана Вишенського повернутися з Афону в Україну задля захисту православної віри од експансії католицизму з Польщі.

¹¹⁹ М а м о н а — див. примітку до вірша «Недовго жив я ще, лиш сорок літ...» зі збірки «Із днів журби».

¹²⁰ Ці чотири рядки, пропущені у виданні 1911 р., відтворено за першодруком поеми.

Мойсей

Поема І. Франка «Мойсей», створена впродовж січня—липня 1905 р. (в останню чергу — 20 липня 1905 р. — був написаний пролог), за життя автора виходила тричі (1905, 1913, 1916 рр.), проте лише перші два видання були авторизованими (до підготовки третього прижиттєвого видання, що вийшло в Києві 1916 р. та було спотворене царською цензурою, Франко причетності не мав).

Перше видання поеми було надруковано окремою книжкою:

Іван Франко. Мойсей: Поема. — Львів: Накладом автора; З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1905. — 102 с.

Через вісім років, з нагоди 40-літнього ювілею творчої діяльності Івана Франка, накладом «Українсько-руської Видавничої Спільки» з'явився друком друге видання поеми:

Іван Франко. Мойсей: Поема / Друге вид. з передмовою. — Львів. Из «Загальної друкарні», 1905. — XVII, 63 с. («Літературно-наукова бібліотека», № 153).

Спеціально до другого видання автор написав передмову, у якій розкрив головні джерела та шляхи генези твору, виклав власну концепцію образу Мойсея та висловив принагідні судження з приводу літературно-критичних інтерпретацій поеми, що з'явилися від часу першого видання (зокрема щодо праць Антіна Крушельницького та Якіма Яреми).

Саме за другою й останньою авторизованою прижиттєвою публікацією 1913 р. подається текст поеми.

Ще за життя автора було здійснено також два авторизовані переклади його поеми, польською та російською мовами, що вийшли окремими виданнями:

Iwan Franko. Mojżesz: Poemat / Tłumaczył z ukraińskiego przy współudziale Autora Włodzimierz Kobryn. — Lwow: Nakładem tłumacza; Z «Drukarni Powszechniej», 1914 [на титульній сторінці 1913]. — XXIII, 97 s.

Іван Франко. Мойсей: Поэма с предисловием автора / Просмотренный автором перевод со второго украинского издания П. Дятлова. — Вена: Издание П. Дятлова; Типография Ад. Гольцаузена, 1917. — 88 с. («Библиотека пленника. Образцы украинской литературы». Серия I, № 1).

¹²¹ М о й с е й (*гебр.* Моше; за народною етимологією — витягнений [із води] — див. Вих. 2:10) — «найграндіозніша постать стародавньої історії людства» (Іван Франко), перший зі старозаповітних пророків, навчитель віри, засновник релігійного вчення юдаїзму, легендарний

автор перших п'яти книг Старого Заповіту (т. зв. П'ятикнижжя Мойсеєве), духовий наставник і політичний провідник гебрейського народу. За поклицем Бога Єгови (Ягве), що явився йому в пустелі у вигляді вогненного куща, який горів, не згораючи, Мойсей вивів ізраїльські племена з єгипетської неволі через Червоне море (Вихід) і провадив їх у сорокалітній мандрівці до Землі обітованої (Ханаану). На горі Синай Бог дав Мойсеєві десять заповідей (Декалог). Згідно з Біблією, Мойсей помер на горі Нево у Моавській землі у віці 120 років, сягнувши межі Землі обітованої, але не вступивши до неї.

¹²² Паралітик (розслаблений) — поширений у Євангеліях тип недужого, який у чудесний спосіб зазнає зцілення через благодать Ісусову (пор.: Мт. 8:6; Мр. 2:1—12). Фізичне одужання паралітика пов'язане з одужанням духовим та наверненням до істинної віри. Тут образ паралітика символізує знесилений і зневірений український народ, який також може зцілитися тільки через віднайдення віри.

¹²³ Тобі офіруючи душу й тіло... — алюзія до українського національного (а з 1992 — державного) гімну «Ще не вмерла України...» (текст Павла Чубинського, музика отця Михайла Вербицького), а саме до його рефрену: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу, І покажем, що ми, браття, козацького роду».

¹²⁴ Кавказ — гориста територія між Чорним, Азовським та Каспійським морями, центральну частину якої становить гірська система Великого Кавказу. Тепер на території Росії, Грузії, Вірменії та Азербайджану. Кавказькі гори — крайня південно-східна межа української етнічної території, що охоплювала Передкавказзя, зокрема Кубань.

¹²⁵ Бескид (Бескиди) — зовнішня частина Карпатських гір, між ріками Бечвою і Черемошем, на території України, Польщі, Словаччини та Чехії. Карпатські Бескиди (зокрема гірські масиви Горгани та Чорногора) — крайня західна межа української етнічної території.

¹²⁶ Чорне море — середземне море Атлантичного океану, між Європою та Західною Азією, при берегах України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії і Румунії. Чорноморське узбережжя — крайня південна межа української етнічної й державної території.

¹²⁷ Аравійська (Аравійська) пустиня — пустеля в Єгипті, між долиною Нілу та Червоним морем; північно-східна частина Сахари. Шлях сорокалітньої мандрівки гебреїв під проводом Мойсея з Єгипту до Землі обітованої (Ханаану) справді проліг через Аравійську та Синайську пустелі.

¹²⁸ Палестина — історичний край у Західній Азії (на Близькому Сході), тепер на території Ізраїлю та Йорданії, між узбережжям Середземного моря на заході, долиною ріки Йордан і Мертвим морем на сході, Аравійською пустелею на півдні та Сирійською на півночі. Завжди відкрита до чужоземних вторгнень, Палестина, за доби бронзи заселена ханаанцями, у XIII—XI ст. до Р. Х. була завойована племенами гебреїв, які наприкінці XI ст. до Р. Х. утворили об'єднану, самостійну Ізраїльсько-Юдейську державу. Ця держава сягнула найвищого розквіту за часів царя Соломона (965—928 рр. до Р. Х.), проте після його смерті у X ст. до Р. Х. була поділена на два царства: Ізраїль та Юдею, по черзі завойовані стародавніми імперіями. Палестина стала колицкою християнства. Упродовж наступних тисячоліть по чергово була римською, візантійською, арабською і турецькою провінцією.

¹²⁹ Моав — давня країна на східному узбережжі річки Йордан та Мертвого моря, на південь від річки Арнон. Розташована на гірському

плато висотою близько 900 м над рівнем моря, перерізаному глибокими ущелинами. У ІХ—VIII ст. до Р. Х. — самостійне царство. Назва походить від імені Моава — сина Лота та його старшої дочки, брата Аммона (Бут. 19:37). Мешканці Моава — моавитяни. На Моавських рівнинах (на схід від Йордану, напроти Єрихона) гебреї розмістилися перед тим, як вступити в Ханаан. У Моавському краї, згідно з Біблією, помер та похований Мойсей (Втор. 34:5—8).

¹³⁰ **Йордан** — головна річка Палестини, яка, впадаючи в Мертве море, своєю течією позначає східний кордон Ханаану (Землі обітованої). Часто згадується в Біблії. Священна для всіх християн, оскільки у її водах хрещення від Івана Хрестителя прийняв Ісус Христос.

¹³¹ **Ізраїль** — стародавня держава на Близькому Сході. Назва походить від другого імені біблійного праотця Якова, яке той отримав після боротьби з янголом (Бут. 32:29). Після розпаду єдиної Ізраїльсько-Юдейської держави царя Соломона по його смерті (922 р. до Р. Х.) на дві держави (Ізраїль та Юдею) Ізраїльське царство об'єднало у Північній Палестині 10 із 12 гебрейських племен. У ширшому значенні — весь гебрейський народ, 12 колін Ізраїлевих.

¹³² **Мається на увазі Земля обітована, заповідана Богом гебреям, — Ханаан (Палестина).**

¹³³ **Фата-моргана** (*итал.* fata morgana, від *середньолат.* fata Morgana — фея Моргана, яка, за мітологічними переказами, жила на морському дні та химерними видіннями-маревами вводила в оману мандрівників) — міраж, ілюзія, хибне уявлення, примара.

¹³⁴ **Міцраїм** (Місраїм, Міср) — стародавня арабська назва Єгипту. Вживається у Святому Письмі. Неволя в Міцраїм[і] — єгипетська неволя, рабство і гноблення гебреїв у Єгипті за часів фараонів (бл. 1720—1552 рр. до Р. Х.).

¹³⁵ **Авірон** (Авірам) і **Датан** — згідно зі Старим Заповітом, — сини Еліява, бунтівники-лжепророки, які в часі мандрівки гебреїв до Землі обітованої разом із Корахом (Кореєм) повстали проти Мойсея і були покарані Богом за бунт — крізь землю живими провалилися в Шеол (Чис. 16:1—35).

¹³⁶ **Єгова** — див. примітку до вірша «Мамо-природо!» зі збірки «Із днів журби».

¹³⁷ **Ваал** (Баал) (семіт. господар, пан, володар) — первісно — західносемітський бог дощу і грому, води, родючості та вегетації, війни і державної влади; вшановувався у давній Фінікії, Палестині, Сирії, згодом — у Єгипті та Греції. У Біблії — узагальнена назва фальшивих поганських богів народів Стародавнього Сходу.

¹³⁸ **Каменування** (побиття камінням) — відомий у стародавньому світі і часто згадуваний у Біблії спосіб засудження на смерть злочинців і порушників закону через колективне покарання і страту звинуваченого. Символічний сенс та соціальна функція каменування — відмежування громади од провини переступника та уникнення будь-якого контакту з гріхом. За гебрейським правом каменування передбачалося у випадках ідолопоклонства, богохульства, блюзнірства, порушення шабату і перелюбу (Чис. 5:35). Згідно з законом, перший камінь повинні були кинути два свідки злочину, необхідні для засудження людини на смерть.

¹³⁹ **Гебрейки, гебреї** (*івр.* івгі, від древнього епоніма Ебер (Евер), імені нащадка Сима; букв. «той, що перейшов річку Ев-

фрат») — етнонімі, що вживаються у Біблії на позначення представників давньоєврейського народу — одного із західносемітських етносів. За часів царювання Давида термін «гебреї» витісняється етнонімом «ізраїльтяни», а після повернення з вавилонського полону частіше використовується назва «юдеї» (від імені Юди, одного з синів Якова).

¹⁴⁰ Південний (полуденний) біс — лихий демон-спокусник, що являється опівдні, при світлі денному. За апокрифічними уявленнями, змії спокусив Єву саме опівдні. У Святому Письмі південний біс (демон) фігурує у 90 (91) Псалмі (у тих перекладах, що походять від грецької Септуагінти, зокрема в латинській Вульгаті та церковнослов'янській Біблії). Церковнослов'янською мовою цей фрагмент звучить так: «*Не оубошиша ѿ страха ношнаго, ѿ стрѣлы летящїа во дни, ѿ вещи во тмѣ преходящїа, ѿ срѣща и вѣса полуденнаго*» (Пс. 90:5—6) (букв. «Не злякаєшся нічного страху, стріли, що летить серед дня, діла, що проходить уночі, випадку і полуденного демона»). Пор. це місце у середньовічній Вульгаті: «*cuto circumdabit te veritas eius non timebis a timore nocturno a sagitta volante in die a negotio perambulante in tenebris ab incursu et daemónio meridiano*» (Psalm 90:5—6). У сучасних українських перекладах Святого Письма (о. І. Огієнка та о. І. Хоменка) у цій позиції фігурує «моровиця (зараза), що нищить опівдні».

¹⁴¹ Мадіям — пустельна місцевість на північному сході узбережжя Червоного моря (тепер територія Саудівської Аравії), де Мойсей переховувався від фараона, 40 років пас овець свого тестя Їтра і де з'явився йому Господь у вигляді вогненного куша (Вих. 3).

¹⁴² ...Як два роги на лобі... — алюзія до портретних деталей скульптури Мікеланджело «Мойсей» (Рим, 1516), яка справила сильне враження на Івана Франка під час його подорожі до Італії 1904 р. Репродукція цієї скульптури висіла над ліжком письменника у його домі у Львові. За тлумаченням Сергія Аверинцева, «роги з волосся над лицем М[ойсея] на багатьох зображеннях пов'язані почасти з лексичним непорозумінням (єврейською одне й те саме слово означає і «промінь», і «ріг»), почасти з традицією символіки рога як знаку надприродної сили» (Аверинцев С. Мойсей // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник. — Київ: Дух і Літера, 2004. — С. 158).

¹⁴³ Намет заповіта (скинія) — велике прямокутне шатро, у якому зберігався ковчег Завіту (див. наступну примітку) та провадилися обряди старозаповітного богослужіння; символ присутності Бога у світі та місце зустрічі та спілкування з Ним людей обраного народу. Гебреї виготовили цей намет відповідно до приписів, які сам Бог дав Мойсееві на горі Синай. На кожній стоянці під час переходу з Єгипту до Ханаану гебреї з племені левітів у центрі табору щоразу напинали намет Завіту (Вих. 25—27; 3:1—10, 17—21).

¹⁴⁴ ...Скриня важка, Вся укована з міді... — ковчег Завіту (кивот Заповіту) — коштовна священна скриня, насправді (згідно з Біблією) виготовлена з акації Синайської пустелі та оздоблена золотом, у якій зберігалися знаки незримої Божої присутності, влади та опіки: Скрижалі Закону (див. наступну примітку), золотий кубок з манною небесною та розквітлий жезл першосвященика Аарона. Під час мандрівки гебреїв до Землі обітованої ковчег Завіту переносили на довгих жердинах; на стійбиськах він містився в скинії (наметі Завіту) (Вих. 25:10—22; Втор.10:1—5), у її найпотаємнішій частині, йменованій «Святая Святих».

¹⁴⁵ ...Єгови накази... — йдеться про Скарижамі Закону — дві кам'яні таблиці з 10 заповідями Господніми (Декалогом), що їх Бог дав гебреям у Синайській пустелі через Мойсея (Вих. 20:2—17; 23:12).

¹⁴⁶ ...не тих глиняних уст... — можливо, натяк на те, що Мойсей, згідно з Біблією, був туговустим (тугоязиким, недорікуватим) (Вих. 6:12), — за легендою, унаслідок того, що в дитинстві викинув до рота палаючу жарину.

¹⁴⁷ Ур — древнє халдейське місто-держава у Південній Месопотамії, на ріці Евфрат, неподалік від сучасного міста Насирія в Іраку. Існувало у V—III тисячоліттях до Р. Х. Тут, згідно з Біблією, народився родоначальник гебреїв Авраам.

¹⁴⁸ Гарран (Харан) — місцевість і давнє місто, що знаходилося на північній схід від Месопотамії (тепер територія Іраку). Із цього міста Авраам вирушив у вказаний Богом край.

¹⁴⁹ Авраам — старозаповітний патріарх трьох монотеїстичних релігій (юдаїзму, християнства й ісламу), праотець та родоначальник гебреїв, батько Ісаака, обранець Господа, який уклав із ним священну угоду — Завіт. За Божим наказом Авраам покинув свою вітчизну (Ур Халдейський) та рушив до Землі обітованої. Плем'я Авраамове — обраний народ, якому подарована була Земля обітована, тобто гебреї.

¹⁵⁰ Канаан (Ханаан) (*івр.* букв. країна пурпуру) — стародавня країна на східному узбережжі Середземного моря; давня назва території Палестини, Сирії та Фінікії, заселеної семітськими народами. У Старому Заповіті — Земля обітована, заповітний край, до якого вирушає Авраам та прямують гебреї.

¹⁵¹ Семилітній голод — мається на увазі семиліття страшно-го недороду, що настало в Єгипті по семи роках великого врожаю й достатку (символічне передбачення цієї переміни — віщі сні фараона про сімох ситих корів, яких з'їли семеро худих корів, та сім здорових і повних колосків, поглинених сімома сухими й тонкими (Бут. 41:1—7). Семилітній голод змушує патріарха Якова послати десятьох своїх синів із Ханаану до Єгипту, де, за розпорядженням їхнього брата Йосифа, було заготовлено чималі запаси зерна. Зрештою, щоб урятуватись од голоду, вся родина оселилася в землі Гесем, у східній частині дельти Нілу.

¹⁵² Ніль (Ніл) — найдовша на земній кулі ріка в Африці. У дельті та долині Нілу постала Єгипетська цивілізація.

¹⁵³ Єгипет — древня країна в Північно-Східній Африці, розташована в долині ріки Ніл; одна з найдавніших та найпотужніших цивілізацій Стародавнього світу. За часів фараонів була землею гноблення і визиску гебреїв, тож Бог за посередництвом Мойсея виводить із єгипетської неволі свій обраний народ.

¹⁵⁴ Казка (притча) про терен — вставна історія, джерелом якої є «Притча про вибір царя» із старозаповітної Книги Суддів (Суд. 9:8—15).

¹⁵⁵ Ливан (Ліван) — див. примітку до вірша «На ріці вавилонській — і я там сидів...» із циклу «На старі теми» збірки «Semper tigo».

¹⁵⁶ Дактилі (*грецьк.* daktylos — палець) — тут — плоди фінікової пальми, своєю формою подібні на пальці. Фініки ростуть пишними гронами.

¹⁵⁷ Світило у тьмі — один із центральних образів біблійної символіки. Пор.: «А Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула

його» (Ів. 1:5). Світло — невідмінний атрибут Божої благодаті; темрява — стихія диявола та його темного воїнства. Ця бінарна опозиція — один із найпоширеніших топосів протистояння добра і зла, чесноти і гріха, життя і смерті, любови й ненависти. Метафізика світла — важливий компонент християнської символічної філософії. У Старому Заповіті сотворення світла та відділення його од темряви — перший акт Божого світотворення. У Новому Заповіті (особливо в Євангелії та Соборних посланнях св. апостола Івана) світло — не тільки породження, атрибут і «місце життя» Бога, а й Його містична, метафізична сутність: «Бог є світло, і немає в Нім жадної темряви!» (1 Ів. 1:5). У Євангеліях Ісус Христос — «Світло для світу»: «Я Світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити у темряві той, але матиме світло життя» (Ів. 8:12; пор. також: Ів. 9:5; 12:35—36; 12:46 та багато ін.). Своїх послідовників Ісус закликав бути «синами світла» (Ів. 12:36): «Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори. І не запалюють світильника, щоб поставити його під посудину, але на свічник, і світить воно всім у домі. Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі» (Мт. 5:14—16).

¹⁵⁸ Сіль землі — євангельський образ апостольського покликання, символ найвищих духових вартостей і чеснот (мудрости, чистоти, моральної сили). У переносному значенні — найкращі люди свого часу, вибрані, покликані до великої місії. Пор. слова Ісуса з Нагірної проповіді, звернені до учнів: «Ви сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми» (Мт. 5:13). Така семантика образу пов'язана з особливим значенням соли у давньосхідних народів, зокрема гебреїв, як незамінної приправи та жертвовної есенції з сакральною функцією очищення: «І кожну жертву, жертву хлібну, посолиш сіллю. І хлібної жертви твоєї не позбавиш соли заповіді Бога твого, на кожній жертві твоїй принесеш соли» (Лев. 2:13).

¹⁵⁹ Астарта — найвище поганське жіноче божество в західносемітській мітології (поруч із Ваалом як верховним чоловічим божеством). В уявленнях давніх фінікійців та сирійців — богиня кохання, материнства й родючості; астральна богиня, уособлення планети Венера; а також богиня-войовниця, супутниця вічно молодого бога війни (Ваала). Ассиро-вавилонський відповідник — Іштар (Істар).

¹⁶⁰ Синай — однойменні півострів у Червоному морі та розташовані на ньому гора та пустеля в Аравії (нині на території Єгипту, поблизу Суецького каналу). Сюди гебреї прибули на третій місяць по виході з єгипетської неволі. На горі Синай (інша назва Хорив) Господь вручив Мойсеєві Скрижалі Закону (Декалог); тому її ще називають Божою горою.

¹⁶¹ Сенаар — за припущенням, земля, де було засновано Вавилон і, за міфологічними уявленнями, споруджувалася Вавилонська вежа.

¹⁶² Фараон (від *египет.* рег-аа, букв. великий дім, у значенні «царський палац») — традиційне позначення царів Давнього Єгипту.

¹⁶³ Дванадцять колін Ізраїля — мається на увазі 12 давньогебрейських племен, яких об'єднував культ Єгови (Яве) і спільне походження від мітичного праотця Ізраїля (друге ім'я Якова).

¹⁶⁴ Алюзія до старозаповітної оповіді про десяту кару єгипетську, яку наслав Господь на фараона й на Єгипет (Вих. 11): «І промовив

Мойсей: «Так сказав Господь! Коло півночі Я вийду посеред Єгипту. І помре кожн перворідний єгипетської землі від перворідного невірлиці, що за жорнами, і все перворідне з худоби» (Вих. 11:4—5). Гебреї врятували своїх первістків од цієї кари, за настановою Бога позначивши двері своїх осель кров'ю жертвних ягнят. Саме цю подію, після якої фараон дозволив народові Ізраїлю вийти з Єгипту, гебреї святкують як Пасху (Песах, що означає «проминання», «проходження повз», бо смерть оминула тієї ночі ізраїльтян).

¹⁶⁵ Котурні (котурни) — в античному театрі — взуття з дуже високою дерев'яною підшвою, призначене для того, аби візуально збільшити зріст актора; у переносному значенні — пихатість, бундючність, зарозумілість.

¹⁶⁶ Шаддай (Шадай) — первісне гебрейське ім'я Бога (букв. Всемогутній), під яким Він являвся стародавнім патріярхам (праотцям гебреїв Аврааму, Ісааку і Якову). Пор.: «І говорив Бог до Мойсея словами: «Я — Ягве. Я з'являвсь Авраамові, Ісаакові й Яковові як «Бог Всемогутній» (Шадай), з ім'ям же моїм «Ягве» я не об'явився їм» (Вих. 6:2—3).

¹⁶⁷ ...стада свого тестя ти пас... — Тесть Мойсея — мадіямський священник Рагуїл (Реуїл), або Іофор (Ітро) (Вих. 2:11—22; Чис. 10:29). Мойсей був одружений із його донькою Сепфорою (Ціппорою) та пас його овець упродовж 40 років після втечі з Єгипту.

¹⁶⁸ Хорив — інша назва гори Синай (Божої гори) у пустелі Мадіям, на якій Господь явився Мойсеєві і вручив йому Скрижалі Закону (Декалог).

¹⁶⁹ ...Корч той терновий..., Що горить, не згасає... — неопалима купина — огненний терновий кущ, у вигляді якого Господь явився Мойсеєві на горі Хорив (Вих. 3).

¹⁷⁰ ...Планета блудна... — пор. у Соборному посланні св. апостола Юди: «зорі блудні, що для них морок темряви збережуться повік» (Юд. 13), — символічний образ лжевчителів, лжепророків. Образ блудної планети, вочевидь, символізує невпевненість Мойсея у своєму пророцькому покликанні.

¹⁷¹ ...Мов коваль, я клепав... — імовірно, алюзія з біографії Івана Франка, який був сином коваля.

¹⁷² ...я немова... — ймовірно, ще один натяк на тугоязикість (недорікуватість) Мойсея.

¹⁷³ ...Чом чоло моє Покривається потом? — Холодний піт — за мітологічними уявленнями, ознака присутності нечистої сили.

¹⁷⁴ ...Хто зумів Наказать колись морю... — Алюзія до чуда, яке сталося, коли Мойсей під час виходу гебреїв з Єгипту наказав водам Червоного (Тростинного) моря розступитися, і вони його послухалися. Гебреї перейли море, не замочивши ніг, натомість колісниці переслідувачів-єгиптян поглинула вода (Вих. 14).

¹⁷⁵ Азазель — в уявленнях юдаїзму демонічна істота, злий дух пустелі, якому приносили в жертву живого козла («козла відпущення»). У Біблії згадується в контексті ритуалу «дня спокути» (Йом-Кіпур) (Лев. 16:8—10). В апокрифічній «Книзі Еноха» (II ст. до Р. Х.) Азазель постає як грішний ангел, спокусник людства, що ототожнюється із Сатаною. Спокушання Азазелем Мойсея серед пустелі — алюзія до

новозаповітного передання про те, як диявол спокушав Ісуса, також у пустелі (Мт. 4; Лк. 4).

¹⁷⁶ **Небо-гора** (Нево-гора) — гора, розташована у Зайорданні, на рівні гирла річки Йордан, на північний схід від Мертвого моря. Саме звідти, за Біблією, Мойсей споглядав Землю обітовану (Палестину), ступити на яку йому було заборонено, оскільки він піддав сумніву слова Бога. Там він і помер (Втор. 32:49).

¹⁷⁷ **Гіганти** — у давньогрецькій мітології — жахливі велетні, породжені Геєю з крапель крові бога неба Урана, які повстали проти богів Олімпу. У переносному значенні — великі (фізично чи духово) люди.

¹⁷⁸ **Полуденний демон** — див. південний біс.

¹⁷⁹ **Фазг** (Фазга; Пізга) — вершина гірського масиву Нево-гори. За Біблією, перед смертю «Мойсей зійшов із Моав-степу на гору Нево, на верх Пізга [Фазг], що проти Єрихона» (Втор. 34:1).

¹⁸⁰ **Мати Мойсея** — Йохаведа (Йохевед) — тітка і дружина Авраама, від якої народилися Маріям, Аарон та Мойсей. Її голосом промовляє до пророка в пустелі Азазель.

¹⁸¹ **Оріон** — у давньогрецькій мітології — потворний беотійський велетень-мисливець, переслідувач Плеяд, син Посейдона. За наругу над донькою царя Хіоса Енопіона Меропою був осліплений, проте бог сонця Геліос повернув йому зір. Убитий стрілою Артеміди чи отруєний укусом посланого нею скорпіона, після смерти був перетворений на небесне сузір'я (поруч із сузір'ям Плеяд). Безпосереднє джерело Франкової «пісні про Оріона» — переказ грецького письменника-міфографа Аполлодора Атенського з його «Мітологічної бібліотеки» (див. авторську передмову до поеми).

¹⁸² **Самум** (араб. samum — пекучий вітер) — сухий гарячий вітер в пустелях Північної Африки та Аравійського півострова, який часто супроводжується піщаними бурями.

¹⁸³ ...ім'ям штирочертним... — мається на увазі священне ім'я Бога — Ягве (Єгова), яке в гебрейському написанні складається з чотирьох літер (тетраграма: YHWH). Це священне ім'я не вимовлялося вголос через благоговіння перед Господом.

¹⁸⁴ **Мертве море** (Солоне море) — безстічне, дуже солоне озеро на Близькому Сході, розташоване на території сучасних Ізраїлю та Йорданії, у яке впадає ріка Йордан. Мертве море видно з Нево-гори, звідки Єгова показував Мойсеєві Палестину.

¹⁸⁵ **Кармель** — гора в Палестині, над Середземним морем (тепер на території Ізраїлю, на південь від міста Хайфи).

¹⁸⁶ **Сіон** — один зі священних пагорбів, на яких споруджено місто Єрусалим, де було розташовано резиденцію царя Давида та храм Єгови. У Біблії часто використовується як синонімічна назва цілого Єрусалима.

¹⁸⁷ **Євусеї** (євусії) — давньосемітське ханаанейське плем'я. Євусеї — перші мешканці священного міста Єрусалима, яке захопив у них цар Давид.

¹⁸⁸ **Амореї** (аморії, амореяни, аморити) — західносемітські племена, вихідці з Аравії, що мешкали на південному заході Палестини. Близько 2000 р. до Р. Х. амореї завоювали Месопотамію та її стародавні міста.

¹⁸⁹ **Єрихон** — давнє місто в Палестині, на північний схід від Єрусалима, на північ од Мертвого моря, розташоване в оазі неподалік од

гірла Йордану. Існувало у VII—II тисячоліттях до Р. Х. За біблійним переказом, місто було зруйноване звуками сурм гебрейських завойовників на чолі з Ісусом Навином (єрихонських сурм).

¹⁹⁰ ...Бродового жадає... — Йдеться про податок на перехід ріки Йордан убрід.

¹⁹¹ Амоніти (амонітяни) — давні близькосхідні племена, що мешкали на східному березі річки Йордан, на північ від Мертвого моря, між ріками Арнон та Явок. Назва походить від імені Аммона (букв. Бен Аммі — син народу мого) — сина Лота та його молодшої дочки, брата Моава (Бут. 19:38).

¹⁹² Ханаанеї (ханаанеї) — найдавніші західносемітські племена, що населяли Ханаан (Палестину, Ліван і частково Сирію) в III—II тисячолітті до Р. Х. У Біблії зображені як автохтонні мешканці Землі обітваної, які були завойовані гебреями під проводом Ісуса Навина.

¹⁹³ ...А на північ мале озерце... — Мається на увазі озеро Кінерет (Генезаретське, Галілейське), розташоване на північ від Єрихона та Мертвого моря.

¹⁹⁴ ...гори високі... — Йдеться про гірський хребет Лівану — північну природну межу Палестини.

¹⁹⁵ Кадес (Кадеш) — давнє місто в Палестині, на півдні землі Ханаан, розташоване в пустелі Паран на ріці Оронт (тепер на території Сирії). Назване на честь західносемітської богині родючості Кудшу (Кадеш).

¹⁹⁶ ...Хто дав з каменя воду... — Алюзія до чуда, яке вчинив Господь на горі Хорив під час сорокалітніх блукань гебреїв у пустелі: коли Мойсей, за Божим наказом, ударив палицею у скелю, з неї пішла вода, і народ утамував спрагу (Вих. 17).

¹⁹⁷ Віра гори ворухить... — Вираз, що походить із Євангелія; ремінісценція слів Христових: «Поправді кажу вам: коли будете ви мати віру, хоч як зерно гірчичне, і горі оцій скажете: «Переїди звідси туди», то й переїде вона, і нічого не матимете неможливого! (Мт. 17:20; пор. Мт. 21:21, Мр. 11:23, Лк. 17:6).

¹⁹⁸ ...Те, що статися мусить!.. — Наступні строфи XVIII пісні — візія драматичної історії гебреїв: від часу завоювання Ханаану під орудою Ісуса Навина, через розпад цілісної гебрейської держави на два царства — Північне (Ізраїль) та Південне (Юдею), асирійський гніт і вавилонський полон до повернення в Єрусалим, відбудови Храму Єгови, а відтак — фактичної окупації чужими імперіями (Ассирією, Вавилоном, Римом) та повної й остаточної втрати державності.

¹⁹⁹ Хетта (хетти) — стародавні індоєвропейські племена, етнічне походження яких остаточно не з'ясоване, що мешкали в Сирії та південно-східній частині Малої Азії в I тисячолітті до Р. Х. Засновники Хеттського царства, розквіт якого припадає на XV—XIV ст. до Р. Х., що межувало з Ханааном.

²⁰⁰ Амалік (амалікитяни) — давні близькосхідні племена номадів-кочівників, споріднені з гебреями та едомитянами. Під час виходу гебреїв з Єгипту амалікитяни напали на них у Синайській пустелі та на північ від неї і згодом упродовж багатьох століть залишалися непримиренними ворогами гебреїв.

²⁰¹ Філістини (філістимляни) (букв. «народи моря») — давній індоєвропейський (несемітський) етнос, очевидно, критського походження, що заселяв узбережжя Середземного моря в Південно-Західній

Палестині. Філістимляни контролювали приморську дорогу з Єгипту і воювали з ізраїльцями.

²⁰² Д а м а с к (Дамашк, Димишк) — столиця Сирії, одне з найдавніших міст Стародавнього Сходу. У Біблії шлях до Дамаска символізує духові пошуки людини, пов'язані з радикальними змінами світогляду, наверненням, засліпленням, прозрінням, осяянням (пор.: Ді. 9).

²⁰³ Г а л а д (Галаад) — гориста місцевість на схід від ріки Йордану, яка тягнеться майже до Саудівської Аравії.

²⁰⁴ А с с у р (Ашшур) — давня столиця Ассирії — держави у Північній Месопотамії, у межиріччі Тигру та Евфрату (на території сучасного Іраку), однієї з найпотужніших цивілізацій Стародавнього Сходу, яка в VII ст. до Р. Х. була поглинута Вавилонським (Халдейським) царством. У час свого розквіту Ассирія вела активну завойовницьку політику, у т. ч. проти семітських народів Близького Сходу.

²⁰⁵ В а в и л о н (*аккад.* Bab-ilu — ворота Господні) — стародавнє місто в Месопотамії, розташоване на Евфраті (на території сучасного Іраку, на південний захід від Багдада); в XIX—VI ст. до Р. Х. — столиця Вавилонії, потужної рабовласницької держави Стародавнього Сходу; місце спорудження легендарної Вавилонської вежі; символ богопротивної земної імперії, приреченої на загибель. Вавилонський цар Навуходоносор завоював і зруйнував Єрусалим, а мешканців Юдейського царства 606—586 рр. до Р. Х. депортував у Вавилон, де їх використовували як рабів (вавилонський полон). Падіння Вавилону внаслідок завоювань перського царя Кира у 538 р. до Р. Х. поклало край вигнанню гебреїв, і вони повернулися до Юдеї.

²⁰⁶ І ю д а (Юдея) — стародавня держава у Південній Палестині, зі столицею в Єрусалимі; одне з двох (поруч з Ізраїлем) гебрейських царств, на які розпалася єдина Ізраїльсько-Юдейська держава царя Соломона після його смерті (922 р. до Р. Х.). Назва пов'язана з епонімом одного з 12 колін гебрейського народу — Юдиного. 606 р. до Р. Х. Юдею завоював вавилонський цар Навуходоносор. У перський період (583—333 рр. до Р. Х.) цей термін позначав регіон довкола Єрусалима, де оселилися ті гебреї, які повернулися з вавилонського полону (відтоді їх почали називати юдеями).

²⁰⁷ Х р а м Є г о в и в о г н і... — згідно з Біблією, єрусалимський храм Єгови, збудований за часів царя Соломона і розташований на Синайському пагорбі, де зберігався Ковчег Завіту, згорів під час вавилонського завоювання й поруйнування Єрусалима 587 р. до Р. Х. Удруге місто, а з ним і відбудований за правління перського царя Кира другий Храм Єгови зруйнували римські легіони під проводом Тита бл. 70 р. від Р. Х.

²⁰⁸ П р о р о к Є р е м і я. — *Примітка Івана Франка.*

Єремія — старозаповітний юдейський пророк, який провістив зруйнування Єрусалима та захоплення гебреїв у вавилонський полон.

²⁰⁹ С а л и м (Салем) — за біблійною традицією, стародавнє місто царя Мелхіседека (Бут. 14:18), з якого згодом постав Єрусалим, священне місто трьох релігій: юдаїзму, християнства і мусульманства.

²¹⁰ ...н о в и й х р а м... — Храм Єгови було відбудовано бл. 400 р. до Р. Х. під орудою Зоровавеля, нащадка останнього царя Юдеї, та священника Ісуса.

²¹¹ ...з а л і з н а с т о п а Т и х с т р а ш н и х л е г і о н і в... — Вочевидь, образ військової могутності Римської імперії.

²¹² ...і сей раз уостаннє. — Востаннє Храм Єгови (у реконструкції Ірода Великого) було спалено й зруйновано римськими завойовниками у 70 р. по Р. Х., через кілька років після завершення його спорудження. Після цього Храм уже так і не було відбудовано.

²¹³ Ізраїля звізда (зірка Ізраїлю) — символ обраного народу та його історичної місії, знак Бога. У юдейській традиції в цьому сенсі фігурують також зірка Соломона, зірка Давида та зірка Якова, ранкова зоря та зоря волхвів (мудреців). У Новому Заповіті важливу символічну роль відіграють євангельська Віфліємська зоря — небесна провісниця народження Христового — та апокаліптична зоря Полин (Чорнобиль), з Об'явлення Івана Богослова — передвісниця кінця світу. Графічне позначення зірки Ізраїлю — гексаграма, шестикутна (шестипроменева) зоря, що складається з двох різноспрямованих взаємно перехрещених (іноді переплетених) трикутників. За переказами, саме такий вигляд мала царська печатка Соломона.

²¹⁴ Ніч - мати — персоніфікований мітопоетичний образ частини доби від заходу до сходу сонця, пори темряви, п'їтьми, мороку. Згідно з мітологічними уявленнями багатьох народів світу (у т. ч. слов'янських та західносемітських), ніч — мати смерти та сну, зір, сонця і місяця, покровителька нечистої сили, ворожих людині духів темряви і хаосу, володарка царства мертвих. Іноді зображалася в подібі похмурої жінки в чорних шатах з вуаллю, посипаною зірками. Пор. давньогрецьку богиню ночі Нюкту, єгипетську богиню неба Мут (Нут), українських нічниць.

²¹⁵ Мотив стишення бурі — розгорнута алегорична картина богоявлення, безпосереднім джерелом якої є фрагмент старозаповітного оповідання про явлення Єгови пророкові Іллі з Першої книги Царів (1 Цар. 19: 9—13).

²¹⁶ Гарранські рівнини — рівнинна місцевість довкола міста Гаррана (див. вище).

²¹⁷ Маммон (Мамона) — див. примітку до вірша «Недовго жив я ще, лиш сорок літ...» зі збірки «Із днів журби».

²¹⁸ ...розбивши всі карби... — Йдеться про Скрижалі Закону — дві кам'яні таблиці з 10 заповідями Господніми (Декалогом). Мойсей, що отримав їх од Бога на горі Синай і передав гебреям, розбив їх у нападі гніву і відчаю через те, що народ, приносячи жертви золотому тельцю (символу Ваала), порушив заповідь не поклонятися іншим богам (Вих. 20:2—17; 23:12).

²¹⁹ Гадюка на скарбі — поширена в багатьох індоєвропейських народів (у т. ч. в українців) мітологема змії як культової заложної тварини, що охороняє заклятий скарб у землі чи під землею; хтонічний символ темних сил зла, у владарюванні яких знаходиться заховане багатство. Крім того, згідно з народними уявленнями, у вигляді змії (змія, гадюки) скарб іноді з'являється на поверхні землі, тож ця нечиста тварина виступає не тільки у функції охоронця, а й вказівника скарбів. У скандинавсько-германській мітології хтонічне чудовисько — космічний змій Йормунганд, що живе в океані і своїм тілом зусібіч огортає земну твердь, — є охоронцем Мідгарду — центральної, освоєної людьми частини світу (тому його ще називають Мідгардорм — змій Мідгарду).

²²⁰ І не зможе вас хліб золотий Ані раз накормити. — Алюзія до давньогрецького міту про Мідаса, казково багатого

царя Фригії, який хитрощами й підступом домогівся від бога Діоніса здійснення свого заповітного бажання: щоб усе, до чого він дотикався, перетворювалось на золото. Оскільки на золото оберталися також їжа й питво, це стало Мідасовим прокляттям.

²²¹ Можливо, алюзія до євангельських слів: «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих» (Мт. 4: 4; Лк. 4: 4), які Ісус промовив у пустелі у відповідь на заклик диявола-спокусника: «Коли Ти Син Божий, скажи, щоб каміння це стало хлібами!» (Мт. 4: 3; Лк. 4: 3). Пор. аналогічний вислів у Старому Заповіті: «...не хлібом самим живе людина, але всім тим, що виходить із уст Господніх, живе людина» (Втор. 8:3).

²²² Обітований край — Земля, заповідана Авраамові Господом (Бут. 12:7; Єз. 20:28), орієнтир і мета шляху обраного народу; Ханаан, Палестина.

²²³ Смерть на шляху — один із провідних мотивів Франкової творчості (зокрема творів «Каменярі», «Смерть Каїна», «Мойсей» та багатьох інших).

²²⁴ Зів'ялі листки — лейтмотивний образ Франкової творчості, символ передчасного зникання, згасання життєвого пориву, буття-до-смерти, найповніше розгорнутий у «ліричній драмі» «Зів'яле листя».

²²⁵ Єгошуа (*івр.* Yeshoua — букв. «Бог спасе») — Ісус Навин — помічник, сподвижник і наступник Мойсея (І. Н. 1:1), який після смерти пророка перебрав провід над гебрійським народом, змусив його переправитися через Йордан і привів до завоювання Ханаану (зокрема Єрихона). Об'єднавши весь народ у Сихемі, уклав урочистий договір, за яким Ізраїль зобов'язувався служити Ягве і підкорятися Його Законові. Про місію Єгошуа докладно йдеться у Книзі Ісуса Навина.

²²⁶ Перст Божий — біблійний символ Господньої сили і влади, що скеровує життєвий шлях людини і формує її долю.

²²⁷ Номади (*грецьк.* nomades) — кочівники.

²²⁸ ...Єрихонські мурі, мов лід, Звуком трубним розтоплять. — Алюзія з Книги Ісуса Навина (І. Н. 6:2–5), згідно з якою під час облоги Єрихона народом Ізраїлю укріплені стіни міста обвалилися од звуку літургійних сурм із баранячих рогів (шофар) — т. зв. ерихонських сурм.

ПРОЗА

Перехресні стежки

Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1900. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 18–38; Кн. 2. — С. 138–164; Кн. 3. — С. 253–272; Т. X. — Кн. 4. — С. 51–71; Кн. 5. — С. 157–176; Кн. 6. — С. 281–301; Т. XI. — Кн. 7. — С. 55–76; Кн. 8. — С. 164–189; Кн. 9. — С. 299–301; Т. XII. — Кн. 10. — С. 50–79; Кн. 11. — С. 158–202; Кн. 12. — С. 281–329.

Того ж року роман вийшов окремим виданням:

Іван Франко. Перехресні стежки: Повість. — Львів: Видання редакції «Літературно-наукового вістника», 1899 [de facto 1900]. — 320 с.

Подається за цим виданням із виправленням очевидних помилок та невідповідностей (зокрема, усунено різнобій у найменуванні персонажів та місцевостей).

За життя автору роман також вийшов у США: Перехресні стежки. Повесть. — Jersey City: Накладом і друком «Свободи», 1913. (Бібліотека найзнаменитіших повістей. — Вид-во «Свободи». — № 3). — Т. 1. — 280 с.; Т. 2. 264 с.

²²⁹ «Народівка» — газета «Народна часопись», додаток до «Газети львівської», урядово-адміністративного видання в Галичині. Виходила у 1890—1914 рр.

²³⁰ Голомуц — Оломоуц, тепер місто в Чехії.

²³¹ Кульпарків — у ХІХ ст. село поруч зі Львовом, де була психіатрична лікарня. Тепер — у межах міста. «На Кульпаркові» — у психікарні.

²³² До Іванової хати — до в'язниці.

²³³ Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений, громадсько-політичний діяч.

²³⁴ Гейне (Гайне) Генріх (1797—1856) — німецький поет, публіцист, критик.

²³⁵ «Просвіта» — культурно-освітнє товариство, засноване у Львові 1868 р. з метою поширення освіти серед народу (відкривало хати-читальні, видавало популярні брошури, календарі тощо). Діяльність «Просвіти» в Україні відновлена наприкінці 1980-х рр.

²³⁶ «Общество Качковського» — просвітницьке москвофільське товариство, яке виникло у Львові 1875 р. Назву дістало від прізвища Михайла Качковського (1802—1872), який передав товариству значні кошти та будинок, хоча сам москвофілом не був. Москвофільство — суспільно-політичний і літературний напрям у Галичині, Буковині і Закарпатській Україні в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. В основі москвофільства покладена ідея «злиття всіх слов'янських рід в єдиному російському морі» під владою російського царя. При цьому українці оголошувалися частиною «російського племені», а українська мова — діалектом російської мови.

²³⁷ ...віршик Боровиковського «Цар природи»... — Йдеться про вірш Олександра Львовича Боровиковського (1844—1905), юриста й фольклориста, автора поезій російською мовою, надрукований в українському перекладі.

²³⁸ ...шумні диспути про етимологію і фонетику... — Дискусії, що точилися в 1860-х рр. у середовищі галицької інтелігенції між прибічниками історико-етимологічного і фонетичного правопису.

²³⁹ Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український письменник, літературний критик, фольклорист, мовознавець, історик, етнограф, культурно-освітній діяч, перекладач.

²⁴⁰ ...російську мобілізацію і шанси війни між Росією і Англією в Індії... — В останні роки ХІХ ст. царська Росія, скориставшись послабленням колоніального становища Англії в Індії, вирішила розширити свій вплив у центральній Азії (Іран, Тибет тощо), що призвело до збройних сутичок між російськими і англійськими військами.

²⁴¹ Ротшільдова каса — банкірська фірма Ротшільдів, що мала свої філії у всіх європейських країнах. Тут ідеться про Віденське відділення фірми, яке очолював Альберт Ротшільд.

²⁴² Тора — в юдаїзмі назва перших п'яти книг Біблії («П'ятикнижжя»).

²⁴³ 1848 рік — рік революційних подій у багатьох народів Австро-Угорщини, так звана «весна народів».

²⁴⁴ Добрянський Антін (1810—1877) — священник; видав збірку проповідей «Науки церковнії».

²⁴⁵ ...перших антижидівських розрухів на Україні... — Перші єврейські погроми в Україні сталися в Єлисаветграді, Києві, Жмеринці, Конотопі, Смілі, Одесі та інших містах у 1881—1882 рр.

²⁴⁶ Бар-Кохба Симон — ватажок юдейського повстання проти Римської імперії у 131—135 рр.

²⁴⁷ Єгуда бен Галеві (бл. 1080—1145) — єврейський поет і філософ, жив у Іспанії.

²⁴⁸ Долина Йосафата — одна з околиць Єрусалима, згадувана в Біблії. За Святим Письмом — місце Страшного суду.

²⁴⁹ Ханаан — стародавня назва території Палестини, Сирії та Фінікії. З XIII ст. до Р. Х. почалося завоювання Ханаану ізраїльськими племенами.

²⁵⁰ Нініві (Ніневія) — стародавнє місто, столиця Ассирії. Теллер — на території Іраку.

²⁵¹ Александрія — місто в Єгипті.

²⁵² Марія Магдалина — блудниця, яка, каючись у гріхах, припадала Христові до ніг, слізьми обмиваючи й волоссям витираючи їх.

²⁵³ Самсон — давньоєврейський біблійний (старозаповітний) герой, що мав надзвичайну фізичну силу, яка крилася в пасмах його волосся. Вчинив багато подвигів у боротьбі з филистимлянами. Останній подвиг — розвалив храм, де зібралось багато ворогів. Тоді ж загинув і сам.

ДРАМАТУРГІЯ

Украдене щастя

Уперше надруковано в журн.: Зоря. — 1894. — № 9. — С. 202—207; № 10. — С. 225—227; № 11. — С. 250—252; № 12. — С. 276—280. Того ж року п'єса вийшла окремим виданням у Львові:

Іван Франко. Украдене щастя: Драма з сільського життя у 5 діях / Відзначена на конкурсі галицького Виділу краювого 1892 року. — Львів: Накладом автора, 1894. — 63 с.

У текст другого окремого видання (Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1901. — 117 с. («Літературно-наукова бібліотека», № 24) автор вніс окремі змістові та мовностилістичні виправлення. За життя І. Франка було здійснено й третє видання (Київ, 1909. — 87 с.), але даних про участь у ньому автора немає. Тому твір подається за другим виданням 1901 р.

Драму було написано на конкурс оригінальних українських сценічних творів, оголошений ухвалою галицького Крайового виділу у Львові від 24 лютого 1891 р., а продовжений ухвалою від 10 грудня 1891 р. На засіданні конкурсної комісії 14 січня 1893 р. Франковій п'єсі (після переробки) було присуджено третю премію (в сумі 200 злотих ринських австрійської валюти) із вимогою внести певні зміни. Зокрема, первісну назву п'єси — «Жандарм» (за свідченням О. Маковея) — було змінено

на «Украдене щастя», а головний герой (Михайло Гурман) під тиском цензурних приписів із жандарма став поштарем.

Прем'єра драми відбулася на сцені театру «Руської бесіди» у Львові 16 листопада 1893 р. Відтоді «Украдене щастя» увійшло до класичного репертуару українських театрів, і досі користуючись незмінним успіхом у глядачів. Зокрема, 1904 р. цю п'єсу в Женеві поставила труппа братів Тобілевичів (т. зв. «театру корифеїв»).

Джерелом сюжетно-тематичної основи драми стала народна «Пісня про шандаря», зокрема її варіант «Ой пити би горівочку, ой пити би пити...», що його 1878 р. записала Михайлина Рошкевич у селі Лолін Стрийського повіту від селянки Явдохи Чигур. Франко добре знав цю пісню, докладно проаналізував у праці «Жіноча неволя в руських піснях народних» (Львів, 1883. — С. 44—50) та опублікував чотири варіанти тексту: один — у щойно згаданій фольклористичній праці, а ще три — у журн. «Житє і слово» під рубрикою «Із уст народа» (1895. — Т. IV. — Кн. 4. — С. 91—95).

Збереглися автографи початку драми (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 220. — С. 23), уривку першої дії (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 392) та списки початку першої дії й закінчення останньої; обидва — невідомою рукою, причому кожен — іншою (ВР ІЛ. — Ф. 3. — № 397). У першому уривку, згідно з вимогами конкурсу, замість прізвища автора зазначено девіз — вислів з трагедії Софокла «Цар Едіп» мовою оригіналу: «Τυφλὸς τὰ τ' ὤτα τὸν τε νοῦν τὰ τ' ὄμματ' εἶ» (*старогрец.* «Ти сліпий на очі, на вуха й на розум»). — *Упоряд.*

Богдан ТИХОЛОЗ

ЗМІСТ

Іван Живий, Невідомий. <i>Богдан Тихолоз</i>	3
--	---

ПОЕЗІЯ

Із книги «ІЗ ЛІТ МОЄЇ МОЛОДОСТІ. <i>Збірка поезій Івана Франка з п'ятиліття 1874–1878» (Львів, 1914)</i>	29
Народна пісня (<i>Сонет</i>)	29
Хрест	29
Божеське в людськiм дусі	31
Коляда	31
Із книги «З ВЕРШИН І НИЗИН» <i>(Львів, 1887; 2-е вид., Львів, 1893)</i>	36
Із розділу «De profundis»	36
Гімн. (<i>Замість пролога</i>)	36
Із циклу «Веснянки»	37
«Гримить! Благодатна пора наступає...»	37
«Гріє сонечко!..»	37
«Земле, моя всеплодющая мати...»	38
«Не забудь, не забудь...»	38
Vivere memento!	39
Із циклу «Нічні думи»	40
«Ночі безмірні, ночі безсонні...»	40
«Догорають поліна в печі...»	41
«Не покидай мене, пекучий болю...»	41
«Місяцю-князю!..»	42
Із циклу «Думи пролетарія»	43
Semper idem!	43
Із циклу «Excelsior!»	44
Христос і хрест	44
Каменярі	45
Ідилія	46
Із розділу «Профілі і маски»	49
Поезія	49
Із циклу «Україна»	50
Моя любов	50
Національний гімн	51
«Розвивайся ти, високий дубе...»	51
Із циклу «Оси»	52
З екзамену	52
Із розділу «Сонети»	53
Із циклу «Вольні сонети»	53
Котляревський	53
«Жіноче серце! Чи ти лід студений...»	53
Сикстинська мадонна	54
«Ось спить дитя, невинний ангел чистий...»	54

Із книги «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ. Лірична драма» (Львів, 1896; 2-е вид., Київ, 1911)	55
Із циклу «Перший жмуток» (1886-1893)	55
«Не знаю, що мене до тебе тягне...»	55
«Так, ти одна моя правдивая любов...»	56
«Твої очі, як те море...»	56
«Безмежнеє поле в сніжному завою...»	56
«Не минай з погордою...»	56
«Неперехідним муром поміж нами...»	57
«Не раз у сні являється мені...»	57
«Я не кляв тебе, о зоре...»	58
«Я не жалуюсь на тебе, доле!...»	58
Епілог	58
Із циклу «Другий жмуток» (1895)	59
«Полудне...»	59
«Зелений явір, зелений явір...»	60
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»	60
«Червона калино, чого в лузі гнешся?..»	61
«Ой жалю мій, жалю...»	61
«Я не тебе люблю, о ні...»	62
«Чого являєшся мені...»	63
«Отсе тая стежечка...»	64
«Якби знав я чари, що спиняють хмари...»	65
«Що щастя? Се ж ілюзія...»	66
«Як не бачу тебе...»	67
«Як почувеш вночі край свого вікна...»	67
«Хоч ти не будеш цвіткою цвісти...»	67
«Як віл в ярмі, отак я день за днем...»	68
«Сипле, сипле, сипле сніг...»	68
Із циклу «Третій жмуток» (1896)	68
«В алеї нічкою літною...»	68
«Не можу жить, не можу згинуть...»	69
«Тричі мені являлася любов...»	70
«Надходить ніч. Боюсь я тої ночі!...»	71
«Чорте, демоне розлуки...»	72
«Пісне, моя ти підстрелена пташко...»	73
«І ти прощай! Твого ім'я...»	73
«Даремно, пісне! Шез твій чар...»	74
«Самовбійство – се трусість...»	74
Із книги «ІЗ ДНІВ ЖУРБИ» (Львів, 1900)	76
Із циклу «Із днів журби»	76
«День і ніч сердитий вітер...»	76
«В парку є одна стежина...»	76
У парку	77
«Коли часом в важкій задумі...»	78
«Не можу забути!...»	78
«Безсилля – ах! яка страшная мука!...»	79
«Недовго жив я ще, лиш сорок літ...»	79
«Я поборов себе, з корінням вирвав з серця...»	80
«З усіх солодких, любих слів...»	80

Із циклу «Спомини»	82
«Я згадую минулеє життя...»	82
«Заким умре ще в серці творча сила...»	82
«О, бо і я зазнав раз щось такого...»	82
«П'ятнадцять літ минуло. По важкій...»	83
«Маленький хутір серед лук і нив...»	83
«Привіт тобі, мій друже вірний, гаю...»	84
«Я не скінчу тебе, моя убога пісне...»	84
Із циклу «В плен-ері»	85
Мамо-природо!	85
«По коверці пурпуровім...»	88
«У долині село лежить...»	89
Восени	90
«Над великою рікою на скалі крутій сиджу...»	90
«Ніч. Довкола тихо, мертво...»	91
Із книги «SEMPER TIRO» (Львів, 1906)	95
Semper tiro (Цикл)	95
Semper tiro	95
Сонет	96
Моєму читачеві	96
Буркутські станси	96
«Кожда кичера в млі...»	96
«Дівчино, моя ти рибчино...»	97
Ользі С.	97
«О, розстроєна скрипка, розстроєна!...»	97
Конкістадори	98
Із циклу «Нові співомовки»	98
Що за диво?	98
Притичина	99
Із циклу «На старі теми»	100
«Чи не добре б нам, брати, зачати...»	100
«Блаженний муж, що йде на суд неправих...»	100
«Було се три дні перед моїм шлюбом...»	101
«Ти знов літаєш надо мною, галко...»	102
«Крик серед півночі в якімсь глухім околі...»	103
«Де не лилися ви в нашій бувальщині...»	103
«І досі нам сниться...»	104
«Вийшла в поле руська сила...»	105
«На ріці вавилонській — і я там сидів...»	106
Із книги Кааф	108
«У сні знайшов я дивну долину...»	108
«Поете, тям, на шляху життєвому...»	109
«Гуманний будь, і хай твоя гуманність...»	110
«Як трапиться тобі в громадськiм ділі...»	111
«Ти йдеш у вишукано скромнім строю...»	111
Ф. Р.	112
«Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє...»	113
«Як голова болить!...»	114
«Якби ти знав, як много важить слово...»	115
Із книги «ДАВНЄ Й НОВЕ.	
Друге побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд» (Львів, 1911)	117
Замість пролога	117
Святовечірня казка	117

Із циклу «Поклони»	119
Поет мовить	119
Україна мовить	120
Рефлексія	120
Сідоглавому	121
Якби...	122
Декадент	122
Моїй не моїй	123
Неназваній Марії	124
До музи	124
Із циклу «Паренетікон»	125
«Не слід усякого любити без розбору...»	125
«Немає друга понад мудрість...»	125
«Хто в першій життя четвертині...»	126
«О чоловіче, коли спиш, чи чуєш...»	126
Строфи (1—50)	126
Із циклу «Притчі»	133
Притча про життя	133
Притча про любов	136
Притча про красу	136
Притча про радість і смуток	138
Притча про сіяння слова Божого	138
Із циклу «Легенди»	139
Легенда про вічне життя	139
Із циклу «Із злости дня. Із тридцятиліття 1878—1907»	143
О. Люнатикові	143
Із циклу «Гімни й пародії»	145
Січковий марш	145
Із поезій поза збірками	146
Три долі	146
«Всякий легенди співа: атеїсти про муки месії...»	148
Із циклу «Майові елегії»	148
«Весно, ти мучиш мене! Розсипаєшся сонця промінням...»	148
«Бачив рисунок я десь — і забув уже, де його бачив...»	149
«Ні, аморети, мені за погоничів ви вже нездалі...»	149
Будьмо!	150
Зоні Юзичинській	150
Приємний вид	151
Смерть Каїна (<i>Поема</i>)	152
Похорон (<i>Поема</i>)	174
Великі роковини (<i>Поема</i>)	203
Іван Вишенський (<i>Поема</i>)	210
Мойсей (<i>Поема</i>)	238

ПРОЗА. ДРАМАТУРГІЯ

Перехресні стежки (<i>Повість</i>)	283
Украдене щастя (<i>Драма</i>)	536
Пояснення слів	585
Коментарі Богдана Тихолоза	599